

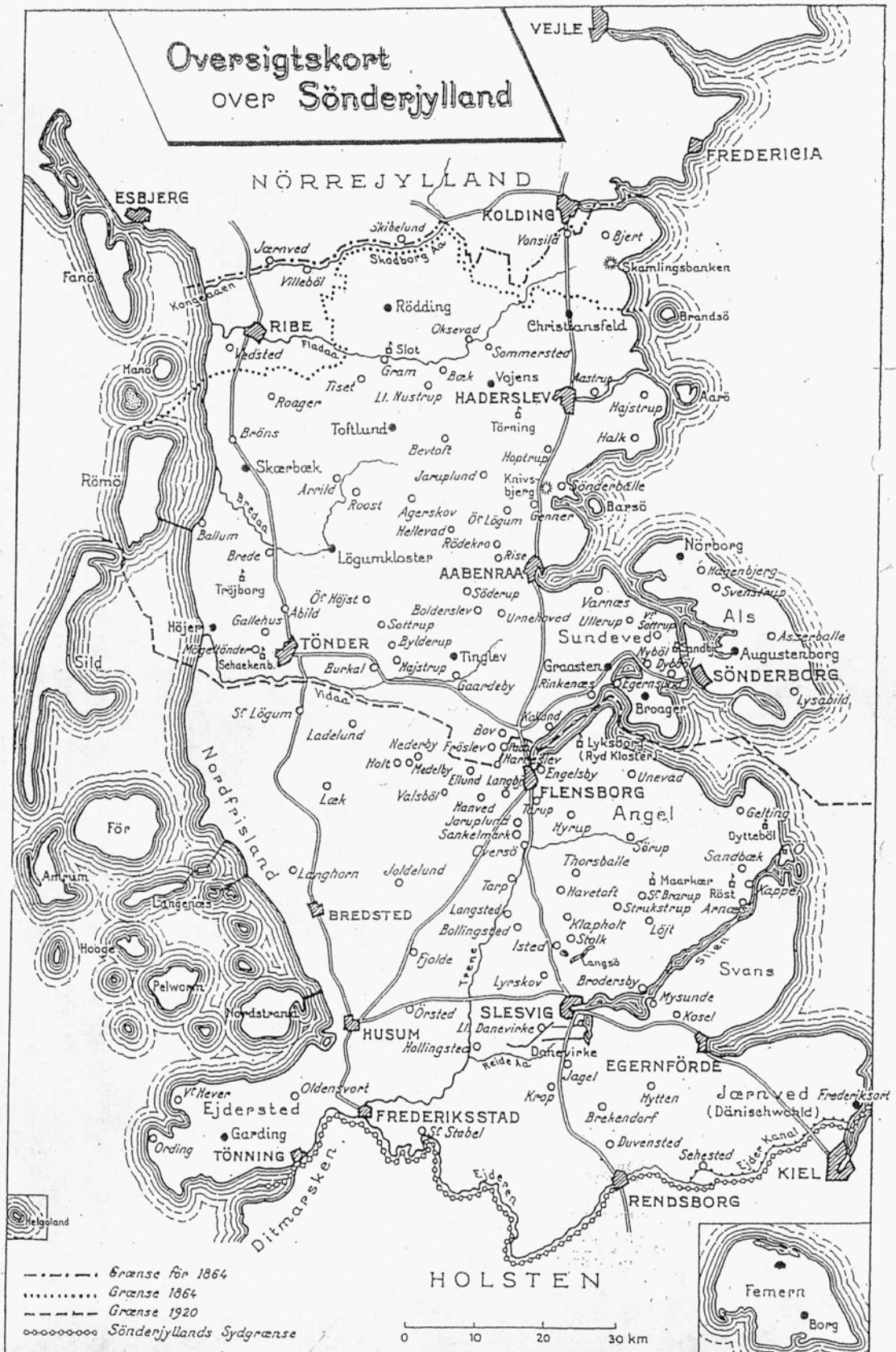
Fra Region til Grænseregion

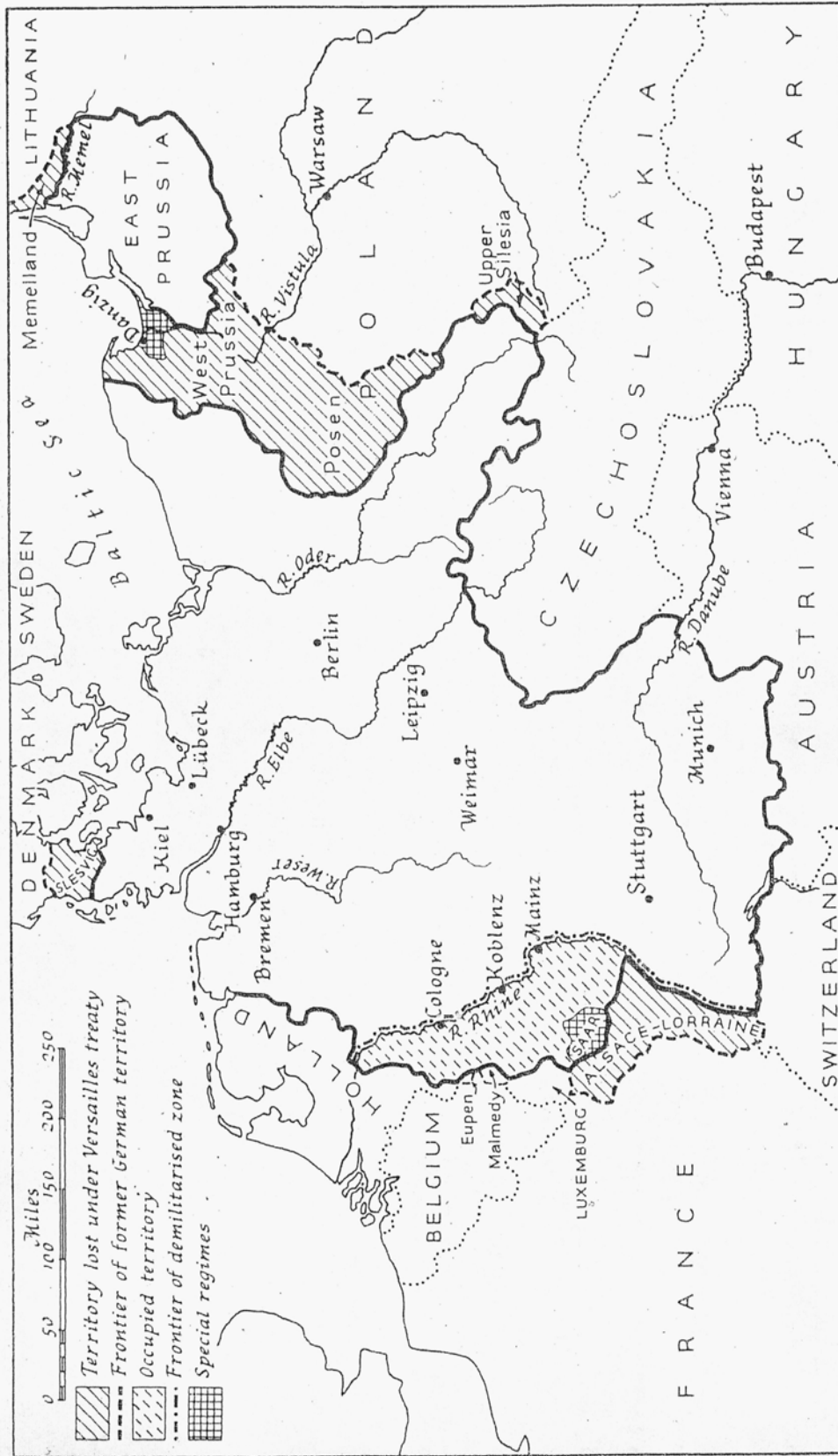
**Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i
Slesvigregionen 1919 – 1933.**

af Morten Andersen.

**Landsarkivet for Sønderjylland og Syddansk Universitet
2006**

Oversigtskort over Sønderjylland

Map 3: Germany in 1919

FORORD

Mit ph.d stipendiat har været et samfinansieret stipendiat under Danmarks Forskerskole for Historie og Statens Arkiver. Jeg har været ansat ved Statens Arkiver med arbejdsplads på Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa, og jeg har været indskrevet ved Syddansk Universitet Esbjerg. Et sådan kombinationsstipendiat mellem arkiv og universitet kan jeg kun anbefale gentaget. Det har været et stort privilegium at være tilknyttet de to forskellige forskningsinstitutioner, med de muligheder og faciliteter hver institution har at byde på. Jeg vil gerne takke Landsarkivet for Sønderjylland for de meget gode forskningsvilkår der er blevet budt mig under stipendiatet. Særlig tak til min vejleder, arkivar og forskningsleder ved Statens Arkiver Hans Schultz Hansen, for altid at stå til rådighed for vejledning og gode råd, og for at have introduceret mig for sønderjyske og slesvig-holstenske historikernetværk. Jeg vil også takke min vejleder og professor ved Syddansk Universitet Flemming Just for god vejledning, og ikke mindst for at have inviteret mig med til flere gode og udbytterige forskningsseminarer. Endelig en stor tak til Ritt og min familie for god støtte under hele forløbet.

Dalby, Kolding, juni 2006.

Morten Andersen

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. FRA REGION TIL GRÆNSEREGION – INTRODUKTION	1
1.1 Problemstilling og afgrænsning	2
1.2 Forskningsoversigt	5
1.3 Kildemateriale	10
2. REGIONALHISTORIE OG REGIONALØKONOMI (Teori og metode)	13
2.1 Regionen og regionalhistorie	13
2.2 Dansk og slesvig-holstensk regionalhistorie	17
2.3 Grænseregion og grænseregionshistorie	19
2.4 Regionaløkonomi og centralstedstese	21
2.5 National identitet og regional økonomi	23
3. REGIONEN SLESVIG FØR 1914	25
3.1 Det før-industrielle Slesvig	25
3.2 Industrialisering og infrastruktur i Slesvig og Holsten	27
3.3 Den struktursvage region Slesvig?	29
3.4 Købstæder og centralsteder i Slesvig	34
3.5 Urbanisering og byhierarki	37
3.6 Forvaltning, kultur og militær	40
3.7 Centralstedet Flensborg	43
3.8 Regionen Slesvig 1914	49
4. KRIG OG FOLKEAFSTEMNING	51
4.1 Den tyske ”Sonderweg” og ideerne af 1914	52
4.2 Krigsøkonomien – korporatisme eller Zwangswirtschaft	54
4.3 Tysklands sammenbrud og grænsespørgsmålet	58
4.4 Demobilisering og økonomisk krisestyring	61
4.5 Den økonomiske spekulation	63
4.6 Valutaspørgsmålet	66
4.7 Valgkampsløfter og økonomiske fremtidsperspektiver	71
4.8 Flensborgspørgsmålet	73
4.9 Delingen af Slesvig	76
5. GENOPBYGNINGSSTRATEGIER OG GRÆNSEPOLITIK	80
5.1 Versaillestraktaten	81
5.2 Inflation og handel: Genopbygnings- og revisionspolitik i Tyskland	83
5.3 Genopbygningsstrategi i Slesvig-Holsten	87
5.4 Sønderjyllands genforening med Danmark	91
5.5 Den nationaløkonomiske genopbygning i Danmark	92
5.6 Genforeningsprogrammet	93

5.7 Den nationalpolitiske dimension	96
6. DEN "FØLTE" GRÆNSE: GRÆNSETRAFIK OG GRÆNSEHANDEL 1920-25	98
6.1 Den lille grænsetrafik	100
6.2 Overenskomsterne af 23. oktober 1920	101
6.3 Aussenhandelsstelle Flensburg	103
6.4 Den flensborgske konkurrence	106
6.5 De dansk-tyske forhandlinger 1921-22	109
6.6 Toldstationerne	113
6.7 Revisionspolitik og grænsehandel	116
6.8 Tyendespørgsmålet: Indrejse- og opholdstilladelser for tyske tjenestefolk	118
6.9 En levende grænsetrafik eller følt grænse?	123
7. REGIONALØKONOMISK GENOPBYGNING I SYDSLESVIG 1920-25	124
7.1 Centralisme eller føderalisme?	124
7.2 Nordmarkfond	126
7.3 Carl Severing og preussisk-tysk genopbygnings- og grænsepolitik	131
7.4 Nordmarksfondens fordeling og anvendelse	135
7.5 Kulturprogram for Slesvig-Holsten	140
7.6 Mustermessen i Flensburg	145
7.7 Flensburg skibsværft	146
7.8 Hamborg-spørgsmålet og Rigspræsident Eberts besøg	148
7.9 Kulturprogrammets genoptagelse	150
7.10 "Die dänische Gefahr und ihre Abwehr"	154
7.11 1923 og hyperinflationen	159
7.12 Schleswigfond og hyperinflation	161
7.13 Den monetære stabilisering og inflationens konsekvenser	166
7.14 Kulturel genopbygning og Nordmarkmyte i Sydslesvig	171
8. REGIONALØKONOMISK GENOPBYGNING I NORDSLESVIG 1920-25	173
8.1 Kronemøntens indførelse	175
8.2 Udligningskassen for Sønderjylland	176
8.3 Valutareguleringens fordeling	181
8.4 Lånekassen for Sønderjylland	182
8.5 Lånekassens ophør?	186
8.6 Lånekassens restance og incassosager	190
8.7 Jordkamp eller jordfordeling?	192
8.8 Udstykning og jordfordeling	195
8.9 Realkreditten og Sønderjyllands Kreditforening	198
8.10 Realkredittens fordeling	202
8.11 Sønderjyllands Højspændningsværk	204
8.12 Infrastrukturinvesteringer	206

8.13 Kreditindskrænkningen og Nordslesvig	210
8.14 Obligationskursen og grænserevisionsfrygt	212
8.15 Gulddindløseligheden og nordslesvigske kompensationer	214
8.16 Realkreditkommissionen – en status over genopbygningen i Nordslesvig	219
9. WIRTSCHAFTSANSCHLUSS? – GRÆNSETRAFIK OG GRÆNSEHANDEL 1925-33	222
9.1 Visumtvangens ophævelse?	222
9.2 Noget for noget: Overenskomsterne af 1926	226
9.3 Nye dansk-tyske grænsepassaftaler	229
9.4 Et dansk-tysk handelskammer?	232
9.5 Der Wirtschaftsanschluss Nordschleswigs?	235
9.6 Handelsaftalen i 1934 og den lille grænsetrafik	238
9.7 Fra regional til national grænsetrafik	242
10. REGIONALØKONOMISK GRÆNSEPOLITIK I SYDSLESVIG 1925-33	244
10.1 Kreditnød og infrastrukturinvesteringer	244
10.2 Slesvig-holstenske skuffelser	248
10.3 Reichgrenzfond og Deutsches Haus	251
10.4 Enquete-udvalget	255
10.5 “Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage“	261
10.6 Enquete-udvalgets beretning	268
10.7 Ostpreussenhilfe og Umschuldungskredit	272
10.8 Osthilfe 1930	277
10.9 Osthilfe – Nordmarkhilfe	280
10.10 ”Notstandsgebiet Nordmark”	282
10.11 Grænsen som økonomisk akilleshæl	285
11. REGIONALØKONOMISK GRÆNSEPOLITIK I NORDSLESVIG 1925-33	287
11.1 Gældskrise og bondeprotest	287
11.2 Kreditanstalt Vogelgesang	291
11.3 Folketingsvalget 1926	293
11.4 ”Noget <u>maa</u> der gøres”	297
11.5 Foreningen Landeværnet	301
11.6 Sønderjydske Hypoteklånepolitik og Lånepolitikens 3. serie	304
11.7 ”Sønderjylland regeres af to Mand”	309
11.8 Statsgaranti, akkordudvalg og samlingsbevægelse	312
11.9 Det sønderjydske Erhvervsudvalg	316
11.10 Erhvervsudvalget og Lånepolitik	321
11.11 ”At befæste grænsen”	324
11.12 Krisen i 1930’erne	327
11.13 Økonomisk ligestilling?	330

12. FRA REGION TIL GRÆNSEREGION - KONKLUSION	332
12.1 Den regionaløkonomiske genopbygnings mål: strategi og ideologi	332
12.2 Den føyte grænse eller Wirtschaftsanschluss?	333
12.3 Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen	335
12.4 Regionaløkonomiske konsekvenser af Slesvigs deling	340
12.5 Europæiske perspektiver	348
12.6 Epilog: Den dansk-tyske grænse i dag	351
13. ZUSAMMENFASSUNG	352
14. KILDEMATERIALE	358
15. LITTERATUR	363
BILAG 1-15	

1. FRA REGION TIL GRÆNSEREGION – INTRODUKTION

“An inefficient, unemployed, disorganised Europe faces us, torn by internal strife and international hate, fighting, starving, pillaging and lying. What warrant is there for a picture of less sombre colours?” John Maynard Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. (1920)

Der blev tegnet 20.000 kilometer nye grænser på Europakortet efter den Første Verdenskrigs afslutning. En af disse var grænsen mellem Danmark og Tyskland, hvis placering blev afgjort ved to folkeafstemninger i foråret 1920, som det var vedtaget på fredskonferencen i Paris i foråret 1919. Baggrunden for det nye Europakort var centralmagternes, Tyskland, Østrig-Ungarn, Bulgarien og Osmannerrigets, nederlag i den Første Verdenskrig, og den amerikanske præsident Woodrow Wilsons princip om at ”*ethvert folk har ret til at bestemme under hvilket herredømme de vil leve*”, den nationale selvbestemmelsesret. Den nationale selvbestemmelsesret skulle vise sig vanskelig at gennemføre i praksis, særlig i Central- og Østeuropa, samt på Balkan, der var etniske og nationale kludetæpper. Folkeafstemninger forud for grænsedragningerne var derfor en undtagelse, men nye grænser blev trukket, og med grænserne kom der grænsekontrol, toldmure og handelshindringer af den ene eller anden art. I Central- og Østeuropa blev mange historiske markeder og økonomier skilt. Opløsningen af det østrig-ungarnske kejserrige efterlod i store træk administrationen og finanssektoren i Østrig, industrien i Tjekkoslaviet og landbruget i Ungarn. En stor del af den schlesiske kulindustri blev adskilt fra det tyske industrimarked, og de dele af Tyskland, der blev afstået, mistede alle den direkte adgang til det tyske marked. For tyske byer som Flensborg og Breslau lå en del af det naturlige lokale afsætningsmarked på den anden side af de nye landegrænser.¹

De nye grænser i Europa nødvendiggjorde en massiv omstrukturering og genopbygning af de enkelte staters økonomier, samtidig med at staterne skulle omstille sig fra krigsøkonomi til fredsøkonomi. Den Første Verdenskrig efterlod i sig selv et stort økonomisk genopbygningsarbejde i Europa. Mellemløbet 1918 til 1939 blev i størstedelen af Europa oplevet som økonomisk krise-tid, og genopbygningsprocessen var netop præget af intern europæiske strid og økonomisk desorganisation, som Keynes forudsagde i 1919. Denne afhandling omhandler den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig fra 1919 til 1933, og de regionaløkonomiske konsekvenser, der fulgte af denne grænsedragning. Det handler om *Economic Consequences of the Peace* på regionalt niveau.

¹ Sørensen (2005) s. 342 – 344, Tomaszewski (2002) s. 125 – 138 og Barth (2002) s. 155 - 168.

1.1 Problemstilling og afgrænsning

Grænser er en grundlæggende politisk institution: intet regelbundet økonomisk, socialt eller politisk liv i nutidens komplekse samfund kan organiseres uden grænser, som den britiske politolog Malcolm Anderson har formuleret det. Grænser etableres ved politiske beslutninger og reguleres ved politiske love og institutioner, men grænser er også, med Malcolm Andersons ord, identifikationsmarkører, og de tillægges kulturelle og historiske identiteter og værdier af mennesker og ikke mindst af politikere.”*What frontiers represent is constantly reconstituted by those human beings who are regulated, influenced, and limited by them. The layers of discourse – political, scholarly, popular – always overlap; divergent mental images of frontiers are an integral part of frontiers as processes*”, skriver Anderson.² Grænser skal i dette perspektiv ses som en funktion af institutioner og processer. Med baggrund i denne teoretiske definition på den politiske grænse, er det denne afhandlings hensigt at analysere den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig 1919 til 1933 i et komparativt perspektiv.

Problemstillingen falder i fire dele. Den første del er spørgsmålet om, hvilke politiske og økonomiske ideologier og strategier, der lå bag den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik på begge sider af grænsen, da genopbygningen blev aktuel efter delingen af Slesvig i juni 1920. Med andre ord hvilke overordnede politiske mål blev der sat for genopbygningen? Der må fra politisk hold i både Tyskland og Danmark være gjort overvejelser om landsdelens økonomiske fremtid efter folkeafstemningerne og en eventuel ny grænsedragning, senest efter Tysklands underskrivelse af Versaillesstraktaten den 28. juni 1919. Disse strategier har været afhængige af de to staters generelle økonomiske genopbygning, der måtte følge efter krigens afslutning. De regionaløkonomiske strategier har ligedeles været afhængige af de to staters overordnede nationale ideologier og grænsepolitiske synspunkter. Ligeledes har strategierne haft betydning for de to staters regulering af grænsen og for grænsens fysiske forhold. Dermed har strategierne været et centralt grundlag for de institutioner og processer, som grænsen blev skabt og udgjort af. Strategierne for den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik har ikke været entydige størrelser. Der var flere om at tegne politikken i begge stater, og der har også været tale om processuel tilpasning og ændring af strategidetaljerne over tid. De ideologisk-strategiske overvejelser, der skal analyseres, er de retningslinjer, som udgik fra de pågældende myndigheder på centralt og regionalt niveau, og som der var tilstrækkelig politisk opbakning bag til at danne grundlag for konkrete politikker.

² Anderson (1997) s.1 - 2.

Den næste del af problemstillingen omhandler grænsens fysiske, fiskale og tekniske dimensioner. En grænse behøver ikke nødvendigvis at være forbundet med økonomisk adskillelse, men kan også udgøre et økonomisk, såvel som et socialt og kulturelt center for udveksling. I økonomisk, handels- og toldmæssig henseende er det de pågældende stater, der afgør grænsens karakter. Spørgsmålet er, om den dansk-tyske grænse var en lukket eller åben grænse med hensyn til grænsetrafik og grænsehandel, og hvilke fysiske, fiskale og tekniske hindringer, der blev opstillet ved grænsen fra de to staters side? Disse hindringer var igen en del af de institutioner og processer, som grænsen var en funktion af. Det må formodes, at strategierne for genopbygningen og grænsepolitikken har spillet en væsentlig rolle i de to staters politik på dette område.

Tredje del af problemstillingen er spørgsmålet om, hvorledes selve genopbygningen og den regionaløkonomiske grænsepolitik blev udført i tiden fra 1919 til 1933. Analysens fokus skal her ligge på genopbygningens karakter og de problemstillinger og vanskeligheder, man løbende stod overfor i denne proces. Et væsentligt spørgsmål er hvem og hvilke institutioner der udførte den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik? Genopbygningens mål må formodes at være identisk med de strategier og ideologier, der lå til grund for genopbygningen og grænsepolitikken, men disse strategier og ideologier kan under indtryk af ændrede rammevilkår være blevet ændret eller justeret undervejs i denne proces. Det har i så fald også haft indflydelse på genopbygningens og den regionaløkonomiske grænsepolitiks karakter på begge sider af grænsen. Genopbygningens og den regionaløkonomiske grænsepolitiks karakter har derudover været afhængig af den almene økonomiske udvikling og politik i de to stater, og af den almene konjunkturelle udvikling i økonomien. Det skal der naturligvis også tages hensyn til i analysen. Som det vil blive yderligere diskuteret i næste kapitel, kan regionaløkonomien og regionen ikke betragtes isoleret, da den er afhængig af udefra kommende økonomiske og politiske impulser.

Den sidste og fjerde del af problemstillingen er spørgsmålet om, hvilke regionaløkonomiske konsekvenser grænsedragningen og den økonomiske genopbygnings- og grænsepolitik, der fulgte, fik for regionen Slesvig. Den forudliggende hypotese for dette spørgsmål er, at landområdet Slesvig var en region i økonomisk forstand før grænsedragningen i 1920, og at grænsedragningen fik meget stor betydning for regionens økonomi.

Afhandlingens historiske og geografiske rum er således regionen Slesvig. Regionen Slesvig svarer i store træk til det tidligere hertugdømme Slesvig. Det vil med mellemkrigstidens administrative inddeling af regionen svare til amterne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder på den danske side af grænsen, samt bykredsen Flensborg og landkredsene Flensborg, Sydtønder, Husum,

Slesvig, Eckernförde og Ejdersted på tysk side af grænsen. Det er imidlertid ikke administrative grænser, der definerer regioner. Regioner defineres derimod ved dette landområdes sammenhængskraft. Det er den økonomiske sammenhængskraft og interaktion mellem bycentre og oplandet, der konstituerer den økonomiske region, og det er præcis denne sammenhængskraft, der er interessant ved de regionaløkonomiske konsekvenser af grænsedragningen og den regionaløkonomiske genopbygning, der fulgte. Grænsedragningen måtte få indflydelse på den økonomiske interaktion i Slesvigområdet, der havde gået på tværs af den politiske grænse, der i 1920 blev draget mellem Danmark og Tyskland. Da grænsen forstås som en funktion af institutioner og processer, skal de regionaløkonomiske konsekvenser af grænsedragningen ses i nær sammenhæng med genopbygningen og grænsepolitikken. Grænsedragningens regionaløkonomiske konsekvenser kan vanskeligt gøres op i kroner eller reichsmark, da den regionale økonomi var afhængig af mange andre forhold. Krigen og inflationen fik, som vi skal se, også store økonomiske konsekvenser i Slesvigområdet. Forholdet mellem konsekvens og årsag i økonomisk henseende er ikke enstrengt, men komplekst og vanskeligt at uddrage i enkelt form. Det er derfor ikke hensigten at opstille et regnskab for grænsedragningens økonomiske fordele og ulemper, men at vurdere grænsens betydning for de regionaløkonomiske strukturer i regionen Slesvig.

Problemstillingen vedrørende økonomiske konsekvenser af Versaillesfreden ikke ny. John Maynard Keynes tog den allerede op i 1919. Også den dansk-tyske grænsedragningens økonomiske konsekvenser har før været behandlet, særligt i tiden umiddelbart efter 1920. Som det vil fremgå af afhandlingen, blev grænsedragningens økonomiske konsekvenser, set som tabet af Nordslesvig, særlig fremhævet af tyske myndigheder, erhvervsorganisationer og foreninger, ligesom Versailles-traktaten generelt blev anklaget for at forhindre Tyskland i at genopbygge sin status som økonomisk og politisk stormagt. De tyske protester var i høj grad politisk betinget og blev af ententemagterne, og især af Frankrig, anset for at være forsøg på at undslippe det militære nederlags konsekvenser. Det betyder også, at de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen blev politiseret som et væsentligt element i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik. Det mindsker ikke graden af kompleksitet i denne del af problemstillingen, og betinger en vis varsomhed i konklusionerne. Det skal i den forbindelse slås fast, at afhandlingen ikke drejer sig om at påvise grænsedragningens uretfærdighed overfor den ene eller anden part, ej heller at måle, hvem der tabte mest på delingen af Slesvig, eller at påvise en økonomisk mere hensigtsmæssig grænsedragning.

Afhandlingens perspektiv er regionalhistorisk og regionaløkonomisk og er rettet på regionen Slesvig. Da regionen blev delt imellem to nationalstater, med hver deres administrative system og

strukturer, vil analysen blive udført i et komparativt perspektiv mellem Nord- og Sydslesvig. Det komparative perspektiv er uomgængeligt, da afhandlingen omhandler hele regionen, og da grænsen i sig selv var en funktion af en gensidig proces, der ikke kan betragtes isoleret fra enten et dansk eller tysk perspektiv. Desuden betyder kildematerialets opdeling i danske og tyske arkivalier, at den komparative tilgang metodisk set er den mest velegnede analyseform. Regionsbegrebet og de regionalhistoriske og regionaløkonomiske perspektiver vil blive yderligere behandlet i næste kapitel.

Afhandlingens er tidsmæssigt afgrænset til perioden fra 1919 til 1933, da det var her genopbygningen efter delingen foregik. Når 1919 er taget med i perioden, er det fordi der allerede i overgangstiden mellem våbenstilstanden i november 1918 og delingen i juni 1920 foregik økonomiske transaktioner med henblik på Slesvigs deling, som fik store økonomiske konsekvenser for regionen. 1933 danner et skel på begge sider af grænsen, der er egnet til at udgøre et sluttidspunkt for undersøgelsen, om end en videreførelse af undersøgelsen kunne være interessant. På tysk side var 1933 året, da Hitler fik overdraget magten og den demokratiske Weimarrepublik endte sine dage. Det skabte også nye forudsætninger i regionaløkonomisk henseende. I Danmark udgjorde Kanslergadeforliget i januar 1933 ligeledes et vendepunkt for den økonomiske politik, da den socialdemokratiske-radikale regering og partiet Venstre indgik forlig om en devaluering af kronen og andre økonomiske indgreb, der også fik stor betydning for den regionaløkonomiske politik i Nordslesvig.

1.2 Forskningsoversigt

Litteraturen om det slesvigske grænsespørgsmål er omfangsrig. Langt størstedelen omhandler den politiske del af den slesvigske historie, mens den økonomiske historie ikke har tiltrukket megen opmærksomhed. Hvad angår de økonomiske implikationer af grænsedragningen i 1920, er litteraturen forholdsvis beskedent. Frem for alt er den slesvigske historie efter 1920 stort set udelukkende blevet skrevet ud fra et tysk eller dansk perspektiv, der kun tager den ene side af grænsen i betragtning. En enkelt undtagelse er Hanno Jochimsens: *Wirtschaftspolitik im Grenzland, Vergleich der deutschen und dänischen wirtschaftspolitischen Massnahmen in Schleswig seit 1920, Grundlagen ihrer Orientierung und Alternativen für die Zukunft* (1964). Jochimsens problemstilling har stor lighed med denne afhandlings, men strækker sig tidsmæssigt op til 1960, og ender ud med et forslag til nye politikker. Jochimsen kommer rundt om mange sider af den økonomiske politik nord og syd for grænsen, og sammenligner de forskellige tiltag på begge sider af grænsen på glimrende vis. Han konkluderer, at der såvel i Nord- som Sydslesvig blev gennemført en tidlig regional erhvervs politik med baggrund i grænsespecifikke og nationale bevæggrunde, men også med baggrund i lands-

delenes erhvervsmæssige tilbageståenhed. Med hensyn til jordforbedringen og vejudbygningen var der delvist tale om reaktioner på tiltag på den anden side af grænsen. Hvad sammenligningen angår, vurderer Jochimsen, at den infrastrukturelle genopbygning i 1939 var mere fremskreden i Nordslesvig end i Sydslesvig med hensyn til elektrificering, telenet, vejnet og jordudstyknig. I Nordslesvig var landbruget også mere begunstiget af statslige særordninger og landbrugspolitik end landbruget i Sydslesvig. Med hensyn til jernbane- og havneudbygning var Sydslesvig dog på linje med udviklingen i Nordslesvig. I Nordslesvig ophævedes de statslige foranstaltninger imidlertid af den danske pengepolitik, der med deflationspolitikken fra 1924-25 forarmede landsdelen. I den henseende var Sydslesvig bedre stillet vurderer Jochimsen. Jochimsens sammenligner således de statslige regionalpolitikker og deres effekter direkte, og behandler Nord- og Sydslesvig som to forskellige regioner igennem hele analysen. Derved får man ikke indtryk af, at der var tale om én region, der var blevet delt, og nu blev integreret i hver sin nationale ramme.

Den øvrige litteratur om emnet er som sagt enten dansk eller tysk perspektiveret. På dansk side af grænsen har den politiske historie, og ikke mindst mindretallenes historie i mellemkrigstiden, domineret den historiske forskning. De mest udførlige beskrivelser af Nordslesvigs økonomiske genopbygning og indlemmelse i Danmark er derfor samtidige, og skrevet af de i genopbygningen involverede personer. Poul Anker Callø, direktør for Sønderjyllands Kreditforening 1920-60, er den, der har skrevet mest om denne historie. Calløs væsentligste værk i den henseende er bogen *Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar* (1945), der er en udførlig og velskrevet beskrivelse af kreditforeningens historie i mellemkrigstiden. Også Calløs bidrag, "Den økonomiske udvikling", til Franz von Jessens (red.): *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 3*, er væsentlig. Her beskriver Callø samtlige genopbygningsmæssige foranstaltninger i det nordslesvigske i tiden 1920 til 1937. I samme bind har Martin Hammerich, sekretær for Jordfordelingskommissionen 1924-1940, skrevet bidraget "Jordudstyknigen" om denne centrale del af Nordslesvigs genopbygning. Både Callø og Hammerich skriver detaljeret og oplysende om denne virksomhed, hvori de selv var involveret, men netop deres eget engagement giver beretningerne et meget positivt og ukritisk perspektiv. Hensigten med de nævnte beskrivelser var at påvise den veludførte genopbygning af Nordslesvig og at blåstempe den førte genopbygningspolitik.

Den første historiske artikel om emnet har Troels Fink leveret i bidraget "De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark" i *Erhvervshistorisk Aarbog 1953*. Fink beskriver ligeledes de økonomiske sider af genforeningen i *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* (1955). Fink overtager stort set den fortolkning, som P.A. Callø har leveret, hvor den danske

stats genopbygning af Nordslesvig beskrives som et veludført og fortjenstfuldt arbejde, der kun stødte på problemer af ekstern karakter. Fink hævder samtidig, at genopbygningen ikke tog nationale hensyn, men var indrettet som en ligestillet genopbygning i forhold til det tyske mindretal i Nordslesvig. Den opfattelse har John Skonberg med sin artikel ”Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929” i *Erhvervshistorisk Aarbog 1978*, gjort grundlæggende op med. Skonberg beskriver i sin artikel, hvorledes den sønderjyske støttelovgivning i tiden fra 1925 til 1929 i høj grad var nationalpolitisk orienteret. Det var i særlig grad det tyske mindretals oprettelse af Kreditanstalt Vogelgesang, der var den udløsende faktor for støttelovgivningen om Sønderjysk Hypoteklånepand og Lånekassens 3. udlånsserie i 1927. Skonberg påviser også, hvorledes statsminister Madsen-Mygdal i 1927-28 med held forsøgte at kontrollere det Sønderjyske Erhvervsudvalg, der var nedsat for at undersøge erhvervs- og kreditforholdene i Nordslesvig siden genforeningen. Skonbergs artikel er med hensyn til at anskue den sønderjyske støttelovgivning i et politisk-strategisk perspektiv en væsentlig inspirationskilde for denne afhandling. Skonberg har dog valgt kun at anskue tiden fra 1925 til 1929, og ikke den første genopbygningstid 1920 til 1925.

Et andet værk, der lægger sig tæt op ad denne afhandlings problemstilling, er Kim Salomons *Konflikt i Grænseland, Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*, (1980). Salomon stiller spørgsmålet, om den nationale konflikt i Sønderjylland i 1920’erne var økonomisk betinget, ud fra et materialistisk teoretisk perspektiv, eller om den var nationalt og kulturelt betinget. Perspektivet giver et forfriskende nyt syn på konflikten i Sønderjylland, men Salomon ender ud med at konkludere, at konflikten hverken var enten økonomisk eller nationalt-kulturelt betinget, men var en særlig grænsekonflikt på egne præmisser. Salomon afviser således sin forklaringsmodel, hvilket er lidt af et særsyn i historiske værker, men han kommer desværre ikke ind på alternative forklaringsmodeller for konflikten i Sønderjylland. Desuden betragter heller ikke Salomon forholdene på den anden side af grænsen i andet end et mindretalsperspektiv.

Senest har Karen Gram-Skjoldager i sit publicerede speciale *Grænsen ligger fast, Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940* (2006), været inde på den danske stats integration af Sønderjylland i indenrigspolitisk henseende. Skjoldager har dog bevidst valgt at se bort fra den økonomiske side af integrationen, selvom hun anerkender dennes vigtighed, og hun behandler primært den danske regerings indenrigspolitik i forhold til det tyske mindretal. Hun konkluderer, at mens de danske regeringer ”tabuiserede” grænsespørgsmålet som et udenrigspolitisk problem, forsøgte regeringerne samtidig ad indenrigspolitisk vej at hjælpe den dansk-nationale udvikling i Sønderjylland på vej med økonomisk støtte og lovgivning for herved at markere grænsen

overfor mindretallet og Tyskland. Grundlæggende var den danske grænsepolitik dog passiv og reaktiv, skriver Skjoldager, og den tog kun løbende stilling til de problemer, der opstod i grænselandet og de udfordringer mindretallet stillede myndighederne. Skjoldagers analyse af forholdet mellem den danske udenrigs- og indenrigspolitik er stærk, men hendes konklusion bærer præg af, at hun primært ser på mindretalspolitikken som indenrigspolitik, og af et generelt udenrigspolitisk perspektiv på grænsespørgsmålet, trods intentionen om noget andet.

Endelig skal Hans Schultz Hansens værker om *Det sønderjyske Landbrugs historie 1830 – 1993* (1994) og ”*Dansk jord på danske hænder*”, *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002* (2002) fremhæves som værker, der giver et godt billede af de strukturelle problemer og nationalpolitiske følger, som det sønderjyske landbrug stod overfor i mellemkrigstiden. Særligt landbrugshistorien er af så udtømmende karakter, at den rent brancheøkonomiske udvikling i landbruget ikke behøver en længere redegørelse i dette værk. Samme forfatter har i antologien *Harmonisering eller særordning, Sønderjylland som administrativ forsøgs-mark efter Genforeningen i 1920* (2002), sammen med andre forfattere beskrevet genforeningens administrative gennemførelse, der også havde forbindelse til den økonomiske genopbygning af landsdelen. Artiklernes perspektiv er dog meget administrationshistorisk og myndighedsorienteret. Helle Askgaard kommer i *Den sønderjydske industris udvikling 1920 til 1970* (1970) ind på den industrielle udvikling i Sønderjylland i mellemkrigstiden, men når ikke særlig dybt ned i de problemstillinger, den sønderjyske industri stod overfor efter genforeningen i 1920. Hun konkluderer, at der ikke var nogen industriel udvikling af betydning at spore i Sønderjylland i mellemkrigstiden, og at dette skyldtes vanskelighederne ved at omstille sig til det danske marked.

På tysk side af grænsen er de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen i 1920 og den økonomiske historie i mellemkrigstidens Slesvig-Holsten ikke blevet levnet særlig stor opmærksomhed af den historiske forskning. Den nyere historieforskning i Slesvig-Holsten og Tyskland som sådan har med hensyn til Weimarrepublikkens historie i høj grad været koncentreret om nazismens fremvækst. Af gode grunde har man interesseret sig for spørgsmålet om årsagerne bag nazismen, men det har også betydet, at Weimarhistorien ofte analyseres som et forstadium til naziregimets komme. Det er der også belæg for at vurdere, men væsentlige selvstændige perspektiver går ofte tabt i denne analyse. Det første værk, der skal fremhæves, er da også udelukkende koncentreret om dette perspektiv på den slesvig-holstenske historie. Rudolf Rietzlers *Kampf in der Nordmark. Das Aufkommen der Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein 1919-1928* (1982) forsøger at forklare, hvorfor det nationalsocialistiske parti NSDAP fik så stor og tidlig vælgermæssig opbakning i

Slesvig-Holsten, og Rietzler giver interessante konklusioner herpå. Rietzler behandler ikke den økonomiske udvikling, men Rietzlers konklusioner er alligevel af stor relevans for den genopbygningsmæssige side af historien. Rietzler konkluderer, at netop grænsespørgsmålet og folkeafstemningerne forstærkede de nationalistiske strømninger i provinsen, og at den tysk-slesvig-holstenske selvforståelse som tyskhedens frontkæmper i nord, Nordmarkmyten, og fjernheden fra Berlin, ”isolationskomplekset”, havde stor betydning for nazismens vækst i Slesvig-Holsten. Samme perspektiv har Wilhelm Koops værk *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Ein Landkreis zwischen Obrigkeitsstaat und Diktatur* (1993), der, om end kortfattet, også behandler kredsens økonomiske situation før og efter grænsedragningen i 1920. Koops konkluderer, at erhvervsstrukturen i Sydtønder kreds, der var næsten 100% landbrugsdomineret, var en af grundene til kredsens tidlige vælgermæssige tilslutning til nationalsocialismen. Kredsens befolkning var tidligt efter 1918 anti-republikansk og anti-modernistisk indstillet. Koops kommer bredere ud end Rietzler, men perspektivet er hovedsagelig politisk og orienteret mod magtovertagelsen i 1933.

Flensborg by spillede en afgørende rolle for genopbygningen og den økonomiske udvikling syd for grænsen. Her er *Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt* (1966), et centralt værk med hensyn til Flensborgs historie i mellemkrigstiden. Værket er en bred byhistorie, der derfor ikke går i detaljer, men det formår alligevel at tegne et nuanceret billede af byens situation efter 1920, også med hensyn til den økonomiske historie. Her er bogen *Geschichte der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg 1870 -1960* (1964), af Siegfried John og Hans-Friedrich Schütt, et værdifuld supplement. Bogen er i vid udstrækning beskrivende og giver stort set ingen analyserende fortolkninger af byens økonomiske udvikling. Til gengæld indeholder værket et stort antal informationer og detaljer om den økonomiske udvikling, set fra Handelskammerets perspektiv. Siegfried John var selv forretningsfører for Handelskammeret 1948-1960. Med hensyn til mellemkrigstiden er perspektivet forskubbet en smule til 1930'ernes fordel på 1920'ernes bekostning, men værket er stadig af stor informationsmæssig værdi.

Et enkelt britisk værk skal nævnes, nemlig Patrick Salmons *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940* (1997). Salmon beskæftiger sig hovedsagelig med de udenrigs- og ikke mindst handelspolitiske forhold, der også spillede en stor rolle i det danske-tyske forhold, og i grænse-landets økonomiske forhold i mellemkrigstiden. Salmons perspektiv, er som titlen antyder, Skandinaviens forhold til stormagterne, primært Storbritannien og Tyskland, og det dansk-tyske grænsespørgsmål sættes derved ind i en større international ramme. Salmon forbinder således den tyske

økonomiske grænsepolitik med Tysklands generelle udenrigsøkonomiske politik. Salmons værk er særlig central for denne afhandlings problemstilling om grænsetrafikken og grænsehandelen.

Sluttelig vil jeg fremhæve antologien *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe* (2002), redigeret af Uwe Müller og Helga Schultz, der omhandler de øst- og centraleuropæiske grænsers økonomiske betydning. Værket har tre afsnit om henholdsvis det 19. århundrede, tiden 1914 til 1945, og den kommunistiske periode fra 1945 til 1991. Det er afsnittet om tiden 1914 til 1945, der har stor relevans for denne afhandling. Her behandles blandt andet de nye østgrænsers konsekvenser for den polske økonomi og spørgsmålet om en økonomisk integration imellem de nye øst- og centraleuropæiske stater efter statsdannelserne i 1919-20, set fra et tjekkoslovakisk perspektiv. Artiklerne har relevans, fordi de behandler de nye grænsers økonomiske konsekvenser og forholdet mellem nationale grænser og økonomisk udvikling. Antologien giver således grundlag for en perspektivering af spørgsmålet om grænsedragningernes økonomiske konsekvenser for den europæiske økonomi i mellemkrigstiden.

1.3 Kildemateriale

Afhandlingens kildemateriale deler sig i henholdsvis danske og tyske arkivalier, der hovedsagelig omhandler henholdsvis nordslesvigske og sydslesvigske forhold, men i nogle tilfælde også forhold på den modsatte side af grænsen. Det er fortrinsvis arkiver fra myndigheder og regionale institutioner, der var involveret i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig, som er blevet benyttet. På nordslesvigsk side har flere privatarkiver dog også været af stor værdi. Kun et enkelt virksomhedsarkiv er blevet inddraget i afhandlingen, trods en intention om at benytte flere. Det har vist sig vanskeligt, for det første at finde virksomhedsarkiver med relevant kildemateriale til denne afhandlings tema, og for det andet at uddrage tilstrækkelige informationer fra virksomhedsarkiverne til at danne et billede af grænsedragningens, genopbygningens og grænsepolitikens betydning for enkelte virksomheder, og for det regionale erhvervsliv som sådan.

På den tyske side af grænsen hidrører det anvendte arkivmateriale fra fire niveauer svarende til den administrative inddeling af Tyskland i Weimarrepublikkens tid, det vil sige kreds-, provins-, stats- og rigsniveau. På kreds niveau er *Stadtarchiv Flensburgs* samlinger en væsentlig kilde til Flensborg bys rolle i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik. I magistratens arkiv, *Hauptamt II*, findes et righoldigt materiale om genopbygningen og grænsepolitikken. På Stadtarchiv findes også Industri- og Handelskammer Flensborgs arkiv, men da magistratens arkiv indeholder en stor mængde korrespondancesager og skrivelser fra Handelskammeret, og Handelskammerets eget

arkiv var beskedent, er dette ikke blevet benyttet. For afstemningstiden har Stadtarchiv Flensburgs *Abstimmungsarchiv* også stor relevans.

På provinsniveau er *Landesarchiv Schleswig-Holsteins* samlinger af uvurderlig betydning. Det gælder overpræsidiets arkiv *Abteilung 301* og regeringspræsidiets arkiv *Abteilung 309*. Desuden har Landesarchiv arkivmateriale fra kredsene, og her er *Abteilung 320* for Flensborg og Sydtønder landkredse blevet benyttet. Både Landesarchiv og Stadtarchiv Flensburgs arkivmateriale fra tiden 1919 til 1933 overlevede, modsat kildematerialet fra tiden 1933 til 1945, den Anden Verdenskrig. Overpræsidiets og regeringspræsidiets arkiv er det vigtigste arkiv med hensyn til den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvig-Holsten, da de to instanser var involveret i stort set alle dele deraf. Desuden udgør begge instanser et mellemlid mellem kredsene og den preussiske stat og rigsmyndighederne, hvorfor arkiverne indeholder korrespondancesager til begge sider.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz i Dahlem-Berlin har også centrale arkivsamlinger for den regionaløkonomiske genopbygnings vedkommende. Her er det preussiske indenrigsministeriums arkiv, *Ministerium des Innern I HA Rep. 77*, det væsentligste. Den preussiske stat var som forbundsstat involveret i alle dele af den regionaløkonomiske genopbygning på tysk side af grænsen i Slesvig og havde den bevilgende rolle i den henseende. Samtidig var det preussiske indenrigsministerium rigsmyndighedernes væsentligste samarbejdspartner for Slesvig-Holstens vedkommende. Det preussiske indenrigsministeriums arkiv er desuden af væsentlig betydning med hensyn til at sætte genopbygningen og grænsepolitikken i Slesvig-Holsten ind i en større preussisk grænsepolitisk ramme. Preussen havde flere grænseprovinser at tage hensyn til, ikke mindst de østlige grænseprovinser. Da afhandlingens perspektiv er regionalt, har det rigstyske myndighedsniveau ikke været anvendt i større omfang. Kun har enkelte dele af det fra *Auswärtiges Amts* arkiv kopierede materiale i Rigsarkivet i København været benyttet.

På dansk side af grænsen har arkivbenyttelsen haft en nogen anden karakter, der hænger sammen med den regionale genopbygnings karakter i Nordslesvig. Det væsentligste og mest værdifulde arkiv er *Lånekassen for Sønderjyllands arkiv* på *Landsarkivet for Sønderjylland* i Aabenraa. Lånekassens arkiv er for den nordslesvigske dels vedkommende hovedarkiv, fordi Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse var hovedaktøren i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig. Hvor det på den tyske side af grænsen var de provinsiale myndigheder, der havde den største rolle i genopbygningen, var det på dansk side denne regionalstatslige institution, hvis bestyrelse bestod af flere indflydelsesrige personer fra Nordslesvig. Ikke mindst Lånekassens bestyrelsesmødereferater har fået stor kildemæssig værdi for afhandlingen.

Det andet hovedarkiv på dansk side af grænsen er *Udenrigsministeriets arkiv, Gruppe 7, Sager vedrørende det slesvigske spørgsmål*, på *Rigsarkivet*. Udenrigsministeriets arkiv er af uvurderlig betydning for den anden del af afhandlingens problemstilling, spørgsmålet om grænsetrafikken og grænsehandelen, hvor Udenrigsministeriet spillede en afgørende rolle. Det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt, spillede her også en rolle, men ministeriet tilsendte de provinsiale og preussiske myndigheder indstillinger og referater, der har kunnet anvendes i den henseende.

En del privatarkiver har, som nævnt, også været af stor værdi for afhandlingen. Det gælder særligt *Martin Hammerichs privatarkiv* på *Rigsarkivet*, samt *P.A. Calløvs og H.P. Hanssens privatarkiver* på *Landsarkivet for Sønderjylland*. Endelig gav *Industrirådets arkiv* på *Erhvervsarkivet* i Århus værdifulde oplysninger med hensyn til organisationens syn på grænsehandelsspørgsmålet, og med hensyn til organisationens forhold til den nordslesvigske indlemmelse som sådan.

De næste arkivgrupper, der skal nævnes, omhandler afstemningstiden. Her er *Rigsarkivets* mikrofilm af *Foreign Offices arkiv* for den internationale plebiscitkommission, *Danica-arkiv nr. 600 FO/852 Plebiscitkommissionen*, der varetog folkeafstemningerne i Slesvig i foråret 1920, central. Det samme er *Det midlertidige Ministerium for de Sønderjydske Landsdeles arkiv*, samt *Det sønderjydske Kroneudvalgs arkiv* på *Rigsarkivet*. Sidstnævnte arkiv har dog talrige overlap med *Lånekassen for Sønderjyllands arkiv*, da kroneudvalget blev *Lånekassens* bestyrelse.

Det sidste arkiv, der skal fremhæves, er *Brødrene Grams arkiv* i *Vojens*. Det er som sagt det eneste virksomhedsarkiv, der er taget i anvendelse, om end kun i mindre grad. Det er det, fordi virksomhedens forhandlingsprotokol giver en god indsigt i virksomhedens udvikling i tiden 1930 til 1939, efter at virksomheden blev omdannet til aktieselskab, men også fordi der er gjort en stor frivillig indsats for at bevare og registrere kildematerialet til virksomheden *Brødrene Grams* historie

En kildegruppe kræver en særlig kildemæssig behandling. Der blev i samtiden udgivet talrige betænkninger om de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen, og om den økonomiske genopbygnings fremskridt, på begge sider af grænsen. Betænkningerne findes for en stor dels vedkommende i de ovennævnte arkiver, andre i trykt form på universitetsbibliotekerne. Disse betænkninger kan indeholde værdifulde oplysninger om genopbygningen, men har i stort set alle tilfælde politiske motiver som grundlag. Derfor er betænkningerne frem for alt et kildemateriale til samtidens reaktion på Slesvigs deling med hensyn til regionens økonomi og erhverv samt til de politiske ønsker og hensigter, der lå bag den økonomiske genopbygning. Betænkningerne er således i sig selv en del af det komplekse forhold mellem årsag og konsekvens af grænsedragningen og genopbygningen.

2. REGIONALHISTORIE OG REGIONALØKONOMI (Teori og metode)

Interessen i nærværende afhandling drejer sig om de regionaløkonomiske konsekvenser af en national grænsedragning, på tværs af en indtil da økonomisk sammenhængende region. Men hvad er det præcist, der konstituerer en økonomisk region, og hvad adskiller regionen fra omgivelserne?

2.1 Regionen og regionalhistorien

I den store Danske Encyklopædi defineres region som et *”i geografisk betydning område eller territorium, der kan være mere eller mindre afgrænset og er præget af et eller flere fællestræk, der adskiller det fra omgivelserne.”*¹ Af denne definition findes der mange regioner, og regionsbegrebet er også kendetegnet af en bred ramme, der giver mulighed for en mangetydig brug af begrebet. Begrebet region bruges om så forskellige størrelser som en købstads opland og det internationale politiske systems opdeling i makroregioner og interessesfærer. Væsentligt for definitionen er begrebet fællestræk, eller med et andet ord sammenhængskraften, der adskiller området fra omgivelserne. Begrebet ”region” stammer fra latin og er forbundet med begrebet at ”regere”. Som den amerikanske historiker Perry Anderson påpeger, har begrebet fået et mere værdineutralt indhold uden moralske eller kulturelle notationer, i modsætning til det oftere anvendte begreb ”provins”, som i højere grad associeres med et perifert område i forhold til magtcentret. I sin oprindelse var begrebet provins også den latinske betegnelse for et territorium erobret af romerne. Begrebet regions værdineutralitet og vide definitionsrammer har gjort det til et ideelt intellektuelt-videnskabeligt begreb til at beskrive et alternativt eller konstrueret ”rum” for analyse. Anderson taler om fire typer af regionale fællestræk, der ofte anvendes, når en given rumlig enhed skal betegnes som en region. For det første findes der geografiske fællestræk, der binder regionen økologisk sammen eller afgrænser regionen fysisk fra andre landområder, via floder, skove eller andet. For det andet findes der økonomiske, sociale og strukturelle fællestræk, der binder en region økonomisk og erhvervsmæssigt sammen. For det tredje findes der politiske og administrative fællestræk, der typisk knytter regionen sammen via administrative strukturer. Endelig findes der kulturelle og mentale fællestræk, som binder regionen sammen via fælles traditioner, sprog, identitet og historie.² Denne typologisering af regionsbegrebet er et gavnligt redskab i den analytiske begrebsdannelse.

¹ Den Store Danske Encyklopædi Bd. 16. ”Region”

² Anderson, P. (1994) s. 33.

Regionens adskillelse fra omgivelserne indeholder dog flere aspekter end det rent typologiske. Regionalhistorien har som videnskab været medvirkende til regionsbegrebsdannelsen, ikke mindst hvad angår traditionen for at anskue regionen som et alternativ til den statslige magt. *”Den regionale historieskrivning tager principielt udgangspunkt i et landområde, der ikke udgør en suveræn stat”*, som Steen Bo Frandsen skriver. I forlængelse heraf har den regionalhistoriske forskning traditionelt beskæftiget sig med strukturer af grænseoverskridende art, som geografiske, økonomiske, kulturelle og mentale forhold. En særlig tradition i den regionale historieskrivning er den tyske *”Landesgeschichte”*, der har rødder i de tyske småstaters tradition for identitetsskabende historieskrivning, der blomstrede op efter Napoleonskrigene i 1815. Siden fik Friedrich Ratzels og Karl Lamprechts samarbejde på Universitetet i Leipzig og det i 1906 oprettede *”Seminar für Landesgeschichte und Siedlungsgeschichte”*, stor betydning for den tyske Landesgeschichtes fokus på geografiske og kulturelle fællestræk i *”det historiske landskab”*, med Friedrich Ratzels ord. Det historiske landskab skulle være kendetegnet ved at være et mere levedygtigt landområde end den politisk definerede stat. I det tyske kejserriges storhedstid var denne *”partikularisme”*-historie ikke velset, og dele af Landesgeschichtetraditionen gled over i en lokalhistorisk retning, *”Heimatgeschichte”*, hvor den lokale tilknytning til det nye tyske rige blev understreget.³ Ratzel og Lamprechts *”Kulturraums”* begreb blev siden alvorligt miskrediteret ved dets inddragelse af etnisk-racistiske tankegange i løbet af 1920’erne, og siden ved dets anvendelse som ideologisk retfærdiggørelse af den nazistiske *”Osterweiterungs”*- og geopolitik.⁴ Det tyske begreb *”Kulturraum”* og dets brug mellemkrigstiden, skal vi i øvrigt vende tilbage til i nærværende afhandling. Historiografi og historie er i dette tilfælde nært sammenhængende. Lamprecht og Ratzels ideer og arbejde havde dog formået at påvirke historievidenskaben betydeligt, også uden for Tyskland.⁵

Lamprechts og Ratzels Landesgeschichte fik en nær parallel i Paul Vidal de la Blaches udvikling af en fransk regionalhistorisk tradition omkring det forrige århundredeskifte. Den franske tradition for statspolitisk centralisme var ikke blevet mindre med revolutionen i 1789, og Napoleon d. I’s opdeling af Frankrig i departementer uden nogen hensyntagen til det gamle provinssystem eller historiske traditioner, gav grobund for udviklingen af en regionalgeografi, der søgte de *”naturlige”* og historiske sammenhængskræfter. Vidal de la Blache’s regionsbegreb adskilte sig fra den

³ Frandsen (1994) s. 10-11.

⁴ Pohl (2003) s. 11 og Szejnmann (2003) s. 21. Som Karl Heinrich Pohl siger må man af historiografiske grunde gøre sig denne miskreditering af *”Kulturraums”*-begrebet og det historiske landskab bevidst, når man arbejder med begrebet.

⁵ Karl Lamprecht’s arbejde blev centrum i den tyske *”Methodenstreit”* i 1890’erne. Lamprecht’s fokus på socio-økonomiske forandringer og strukturer i historien, den *”kollektivistiske”* historie, var en trussel mod den etablerede politiske statshistorie eller *”individ”*-historie. Se bl. a. Floto (1996) s.72-76.

tyske tradition ved sin erkendelse af regionens foranderlighed og dynamik, og fokus på den mangfoldighed, regionerne tilsammen udgjorde. Vidals arbejde blev i den henseende en inspirationskilde for den senere Annales-skole og dennes fremhævelse af de mangfoldige strukturers bidrag til helheden. Som Steen Bo Frandsen skriver, kan Fernand Braudels værk om Middelhavsområdet historie i Philip d. II's tid betragtes som det hidtil mest ambitiøse forsøg på at skrive regionalhistorie på tværs af nationsgrænser, og på at anvende og beskrive et alternativt historisk rum.⁶

Den moderne regionalhistorie, som den har udviklet sig efter 1945, har arvet elementer af både tyske og fransk tradition. Udgangspunktet er stadig det alternative rum til nationalstaten, og fokus er ofte rettet mod foranderlige og dynamiske socio-økonomiske strukturer. En særlig retning i regionalhistorieforskningen har drejet sig om industrialiseringsprocessen. Den tysk-britiske historiker Sidney Pollard har i sit hovedværk *"Peacefull Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970"* (1981) meget overbevisende beskrevet regionernes rolle i den europæiske industrialiseringsproces. Det var ikke Storbritannien, Frankrig og Tyskland, der hver især gennemgik en industrialiseringsproces, men derimod Europa, der via industrielle regioner som Cornwall, Lancashire, Nord Wales, Langedoc, Flandern, Øvre Schlesien, Sachsen, Alsace og Ruhrområdet og disses interne sammenspil og konkurrence, samt forholdet til regionernes opland og til verdensmarkedet, blev industrialiseret i en sammenhængende proces.⁷ Pollards metodiske indgang er at betragte regionen funktionelt i industriel-økonomisk henseende. Det centrale spørgsmål er, hvilke funktionelle elementer der bandt regionen sammen i industrialiseringsprocessen? Her skal man se på de eksterne fordele regionen besidder i forhold til andre regioner, det være sig arbejdskraft, maskiner, ideer, know-how og infrastruktur. Regionens forhold til oplandet, ikke mindst hvad angår muligheden for fødevarerforsyning, er også af betydning for regionens sammenhængskraft. Sidst må også forholdet til andre regioner og til verdensmarkedet tages med i betragtning.⁸ Det sidste punkt indeholder et komparativt element, der også er en væsentlig del af Pollards metodiske indfaldsvinkel. Pollard søger paralleler og forskelligheder, hvad der fordrer komparationer. Pollard er blevet kritiseret for at overføre statslige rammer til regionerne, og derved overføre blindheden overfor mangfoldigheder til et andet niveau. Tilgangen indeholder en metodisk fare for at betragte industrialiseringsprocessen som en konkurrence mellem regioner, i stedet for mellem stater.

En nært beslægtet forskningsretning er protoindustrieforskningen, der har formået at forbinde den tidlige industrielle udvikling i Europa med andre forhold end de rent makroøkonomiske, her-

⁶ Frandsen (1996) s. 27-33.

⁷ Pollard (1981) s. 111-123.

⁸ Pollard (1980) s. 12-13.

under regionale og lokale forhold som landbrugets økosystem, familieliv, demografi og kultur. Desuden har protoindustriforskningen vist, at andre kilder end de nationale makroøkonomiske statistikker lader sig anvende. Protoindustriforskerne har været meget opmærksomme på regionernes åbenhed overfor udefra kommende påvirkninger. Som Pat Hudson siger, er et dynamisk perspektiv vigtigt, for at vi kan forstå samspillet mellem fortidige og nutidige strukturer, politiske og økonomiske strukturer, og regionale, nationale og internationale strukturer.⁹ Sagt på en anden måde må regionen ikke anskues som en statisk, selvstændig og uafhængig enhed.

Vender vi tilbage til spørgsmålet om definitionen af en region som historisk forskningsobjekt, vil jeg udlede følgende: Det giver i høj grad mening at tale om Slesvig som et "historisk landskab". Der er siden 1200-tallet blevet talt om Slesvig som et særligt regeret område og som et særligt territorium adskilt fra kongeriget Danmark og fra det tysk-romerske rige. Rent administrativt har territoriet Slesvig imidlertid udgjort varierende størrelser tiden i gennem, og landsdelen har yderligere været delt i talrige administrative og politiske enheder. Alligevel var der vokset en mental enhedstankegang frem, og da hertugdømmet i 1840'erne blev en central del af en dansk-tysk national konflikt, definerede størstedelen af befolkningen sig som "slesvigere" under den danske konge.¹⁰ Den mentale enhedstanke har været underbygget af funktionelle socioøkonomiske sammenhængskræfter i området, og det er disse kræfter, der er denne afhandlings emne. Det er regionen Slesvig, der er interessant, mere end det geografisk konkrete og administrativt afgrænsede landområde Slesvig. Regionen befinder sig i de menneskelige "subjektive erfaringer", og i de lokale indbyggers mentale ordenssystem, som den tyske historiker Karl Heinrich Pohl har beskrevet det.¹¹ Det mentale ordenssystem opstår ikke af intet, men eksisterer og dannes processuelt i sammenhæng med politiske og socioøkonomiske funktionelle strukturer. Strukturene såvel som mentaliteten er foranderlige og dynamiske størrelser, der påvirkes af inde- og udefra kommende impulser og beslutninger. Der er ingen tvivl om, at både de socioøkonomiske strukturer i regionen såvel som de subjektive erfaringer af regionen Slesvig var under stærk forandring i tiden 1919 til 1933. Men hvordan tog disse forandringer sig ud, og hvad betød de for regionen Slesvig? Det er afhandlingens centrale spørgsmål.

⁹ Hudson (1989) s. 35.

¹⁰ Se Schultz Hansen (1997)

¹¹ Pohl (2003) s.15.

2.2 Dansk og slesvig-holstensk regionalhistorie

Regionalhistorikere har ofte henvist til nationalstatshistoriens negligering af det regionale aspekt, og til nationalstatshistoriens blindhed overfor regionale særudviklinger. Hvad angår dansk historie kan Steen Bo Frandsens konstatering; ”*Blindheden over for den regionale side af nationsbygningen har fuld gyldighed for danmarkshistorikerne, idet den eneste undtagelse fra reglen gennem mange år har været Sønderjylland. Fembindsværket ”Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske folk”, kan betragtes som et stykke regionalhistorie i egentlig forstand.*” betragtes som gældende. Det er påfaldende, at der ikke opstod nogen regionalhistorisk tradition i Danmark sideløbende med den tyske og franske tradition i slutningen af 1800-tallet, og at der ikke siden er opstået nogen særlig interesse herfor.¹² For denne afhandlings vedkommende er det interessant, at netop Sønderjylland udgør en undtagelse. Det hænger utvivlsomt sammen med Sønderjyllands og Slesvigs særlige historiske udvikling og skiftende statsretslige tilknytningsforhold til Danmark og Tyskland, som har skabt et ”historisk landskab”, der endnu i dag har historikernes bevågenhed. Interessant er det, at det ifølge Steen Bo Frandsen også var Slesvigspørgsmålet, der er årsag til den manglende regionale historieskrivning i Nørrejylland. Den Slesvig-Holstenske partikularismes fremvækst i løbet af 1840’erne, og siden tabet af hertugdømmerne i 1864, betød at enhver form for regionalisme var ilde set blandt dem, der gerne så en dansk nationalstatslig enhed dannet. ”*Der gives ingen Provindser i Danmark*” sagde Orla Lehmann, nationalliberalisten over dem alle, i en tale i 1838.¹³ De nørrejske provinser skulle jo nødtigt få ideer sydfra. Denne nationale homogenitetstankegang slog fuldstændig igennem i udviklingen af en dansk historievidenskab. Først i 1990’erne er en regionalhistorisk retning dukket op, med forsøget på at beskrive en særegen regional udvikling i Vest- og Nordjylland.¹⁴ Den danske homogenitetstankegang var i høj grad også et fænomen i mellemkrigstiden 1919-39, hvad vi skal vende tilbage til. Igen synes historiografien og historien at hænge uløseligt sammen.

Hvad angår den sønderjyske historietradition tog den i årene efter 1864 mest udgangspunkt i at beskrive det tidligere hertugdømmes historiske og juridiske tilknytningsforhold til Danmark, og den lå således i umiddelbar forlængelse af den nationale historieskrivning. Det gjaldt også det af Frandsen nævnte fembindsværk, der udkom i 1930 til 1942. Alligevel er det regionale perspektiv blevet bevaret, det vil sige ideen om en særegen regional historie i forhold til kongeriget. Efter 1945

¹² Frandsen (1996) s. 22-24.

¹³ Ibid. s. 13.

¹⁴ Ved Institut for maritim og regional historie ved Syddansk Universitet Esbjerg er regionalhistorien en væsentlig forskningsretning. Blandt andet ved prof. Poul Holms forskning i kystkulturer. Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg tog allerede i 1984 regionalhistorien op med antologien *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*. (Red. af F. Just.)

er denne tendens taget til, og udgivelserne om den sønderjyske landsdels historie har været ganske mangfoldige, med udgangspunkt i det i 1922 oprettede Historisk Samfund for Sønderjylland, det i 1933 oprettede Landsarkiv for Sønderjylland, den i 1963 oprettede Studiefdeling ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg og sidst i det af Troels Fink i 1976 oprettede Institut for Grænseregionsforskning. Fokus har hovedsageligt været rettet mod den politiske historie og mod den nationale konflikt og mindretallene, og kun i mindre grad mod økonomisk-socialt forhold.¹⁵

På tysk slesvig-holstensk side opstod der en Slesvig-Holstensk Landesgeschichte i den førromtalte tyske tradition, med udgangspunkt ved det historiske seminar på Universitetet i Kiel. Her undgik man heller ikke at blive draget ind i en stærk nationalistisk tendens i mellemkrigstiden, hvor det at beskrive Nordslesvigs traditionelle tilknytning til det tyske "Kulturraum" og moderland, samt til Slesvig-Holsten blev et omdrejningspunkt. Efter 1945 måtte der tages afstand fra denne retorik. Kielerhistorikeren Alexander Scharff's artikel "*Schleswig-Holstein in der europäischen und nordischen Geschichte*" fra 1955 er et mønstergyldigt eksempel på dette, og desuden et fint eksempel på anvendelse af et regionalhistorisk dynamisk perspektiv på Slesvig og Holsten's historie. Med oprettelsen af "*Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*" i 1978 blev den Slesvig-Holstenske Landesgeschichte beriget med en økonomisk-social forskningstilgang, som i høj grad har været inspireret af Sidney Pollards og protoindustriforskningens analyser, og som har medført en række udgivelser om industrialiseringen og sociale og økonomiske forhold i Slesvig og Holsten.¹⁶ Fokus har mest været rettet mod moderniseringsperioden og industrialiseringen i det 19. århundrede, og siden 1980'erne mod nazismens opblomstring i Slesvig-Holsten i mellemkrigstiden. Økonomiske og sociale forhold efter 1920 har som regel kun været inddraget med henblik på at forklare nazismens fremvækst. Yderligere synes "det historiske landskab" Slesvig ofte at blive bundet uløseligt sammen med Holsten, og med hensyn til tiden efter 1920 udelades Nordslesvig ofte i den slesvig-holstenske Landesgeschichte, ligesom den sønderjyske historieskrivning oftest kun har omhandlet Sydslesvig med henblik på at beskrive og analysere det danske mindretals forhold. Grænsen af 1920 er således blevet godt og grundigt fasttømret i historieskrivningen.

At grænsen genfindes i historieskrivningen skyldes i høj grad det for regionen differentierede danske og tyske kildemateriale, der blev en konsekvens af grænsedragningen i 1920. Denne kildemæssige situation har været en alvorlig hindring for samlede grænseoverskridende studier af tiden efter 1920, om end det må fastholdes, at kilderne og arkiverne har været der. Løsningen på

¹⁵ Hans Schultz Hansens: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. (1994) er en væsentlig undtagelse.

¹⁶ Blandt andet *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne* (1988) og *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, Dänemark und andere nordische Länder* (1983).

denne kildemæssige situation ligger imidlertid lige for, nemlig at foretage et komparativt studie af forholdene nord og syd for grænsen. Historikerne skal naturligvis være påpasselige i sammenligningerne, særligt hvad angår det statistiske materiale, der kan være decideret usammenligneligt. Men som omtalt bør man i det regionale studium se udover det makroøkonomiske statistiske kilde-materiale. Det er hensigten i denne afhandling at foretage en komparativ undersøgelse af den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i henholdsvis Nord- og Sydslesvig. På denne måde drages hele regionen Slesvig med i undersøgelsen, samtidig med at der tages hensyn til, at der nu var tale om to landsdele i hver sin stat, eller med ét andet ord en grænseregion.

2.3 Grænseregion og grænseregionshistorie

Grænseregionsforskning og -historie har i de seneste 10-20 år fået en stadig større bevågenhed internationalt. Årsagerne er flere. Afslutningen af den kolde krig har medført, at flere østeuropæiske grænseproblemer af ældre dato er dukket op igen, hvilket har øget interessen for grænseregionsforskningen generelt. Globaliseringen og den medfølgende debat om nedbrydelse af politiske og økonomiske grænser, samt staternes rolle i det internationale system har ligeledes øget den videnskabelige interesse for grænsernes betydning. Sidst har den europæiske integrationsproces også haft fokus på nedbrydningen af statsgrænser, ligesom EU-finansierede *Euroregions*-programmer, med formålet at fremme grænseoverskridende aktiviteter, har fremmet grænseregionsforskningen.¹⁷

Grænseregionsforskningen har sit udgangspunkt i geografien, og er i den henseende nært beslægtet med den regionalhistoriske videnskab, og dens udspring i Lamprecht, Ratzel og Vidal de la Blache's arbejder om geografiske sammenhænge og adskillelser. Herfra har grænseregionsforskningen spredt sig til den øvrige samfundsvidenskab, til antropologien, sociologien, politologien og ikke mindst international politik. Historievidenskaben har også taget grænseregionsforskningen til sig, men samfundsvidenskaberne har været dominerende i de seneste år. Grænseregionsforskningen har i så henseende været en "industri i vækst", som Gregg Bucken-Knapp og Michael Schack skriver. Siden har den israelske grænseregionsforsker David Newman gjort sig overvejelser om, hvorledes der kan skabes en fælles terminologi i grænseregionsforskningen, der kan samle de efterhånden mange forskellige tilgange og perspektiver i grænseregionsforskningen.¹⁸

¹⁷ Bucken-Knapp and Schack (2001) s. 13-18.

¹⁸ David Newman, Dep. of Politics and Government, Ben Gurion University, Beer Sheba Israel, fremlagde på *Crossing Borders* konferencen den 2.-4. december 2004 på University of Glamorgan et keynote paper med titlen "Can we construct a Theory of Borders?", der omhandlede en indkredsning af en fælles "grænseforsknings" terminologi.

Fra geografiens traditionelle fokus på grænsens fysiske karakter og dermed på grænselinien i sig selv, er tendensen og interessen i de seneste 10-20 år gået i en sociologisk-antropologisk og delvis konstruktivistisk retning, med fokus på grænsen som en faktor der konstituerer forskellighed mellem ”dem og os”, og som dermed indeholder mentale og sociale strukturer. Desuden er det blevet en almindelig antagelse, at grænsernes betydning og fysiske kontur er en foranderlig og processuel størrelse. Som politologen Malcolm Anderson formulerer det; *“the general purpose of frontiers in the sovereign state was to establish absolute physical control over a finite area and to exercise exclusive legal, administrative and social controls over its inhabitants. But perception of territorial limits and territorial constraints are part of social and political processes.”*¹⁹ Grænsen skal, som omtalt i introduktionen, anskues som en funktion af processer og institutioner. Det er ikke landegrænsen i sig selv, der udgør en konstant skillelinie mellem ”dem og os”, men derimod den politiske, sociale og mentale perception af grænsen samt den politiske styring af grænsen og grænsepolitikken. Som førnævnte David Newman har skrevet; *“Demarcation is not simply the drawing of a line on a map or the construction of a fence in the physical landscape. It is the process through which borders are constructed and the categories of difference or separation are created. Demarcation is the process through which the criteria of inclusion / exclusion are determined..”*²⁰ Det er denne demarkationsproces eller ”borderingproces” med Newmans ord, og dens betydning for regionen Slesvig som denne afhandling omhandler i tilfældet den dansk-tyske grænse.

En grænse er en skillelinje, der afgrænser noget fra noget andet, men derfor behøver grænsen ikke nødvendigvis at være en barriere. Grænsen kan også være et center for interaktion og udveksling mellem de adskilte parter. Igen er den subjektive erfaring afgørende for om den pågældende grænse betragtes som det ene eller det andet. Politiske grænser betragtes oftest som barrierer. Samtidig kan det at åbne politiske grænser føre til en øget bevidsthed om de forskelle, som grænsen manifesterer. Alligevel er de politiske magthaveres beslutninger og handlinger afgørende for grænsens funktion som barriere og stærkt medvirkende til at skabe de subjektive erfaringer om grænsen. Vi er dermed igen inde på forholdet mellem grænseregionens socioøkonomiske og mentale strukturer og udefra kommede impulser og beslutninger, som et kompleks samspil med gensidige påvirkninger. Man kan, som David Newman sige, at grænsen reflekterer eksisterende forskelligheder, og samtidig skaber nye forskelligheder.²¹ De institutioner, der kontrollerer grænsen, som i de fleste tilfælde er statsmagtens institutioner, har i den forbindelse en meget stor indflydelse. Den

¹⁹ Anderson, M. (1997) s. 189.

²⁰ Newman (2004) *Can we construct a Theory of Borders?* Paper til Crossing Borders konf. 2.-4. dec. 2004 .

²¹ Ibid.

samfundsvidenskabelige grænseregionsforskning har i forlængelse heraf ofte anvendt en center-periferi teoretisk tilgang til studiet af grænseregionen. I en nationalstatslig kontekst er en grænse-region ikke kun kendetegnet ved dets beliggenhed ved grænsen, men også ved dets fjernhed fra centret, nationalstatens hovedstad. Denne perifere situation har, som den svenske historiker Sven Tägil beskriver, både en geografisk distancemæssig dimension, samt en ressourcemæssig økonomisk dimension.²² Dertil kan den perifere situation også få en mental dimension. Som Tägil skriver har en regionale identitet ofte udspring i en særlig historisk udvikling, samt i en opfattelse blandt befolkningen af, at regionens problemer er særegne i forhold til det øvrige land, og at disse problemer løses bedst på et regionalt niveau.²³ Ofte er der et islæt af mindreværd i den regionale identitet, eller en følelse af at blive overset af og ulige behandlet af centralmyndighederne. Wales, Skotland, Korsika og Catalonien er velkendte eksempler. Igen kan denne center-periferi situation være reel i form af en økonomisk og rumlig afstand til magtcentret, men samtidig også have en mental og identitetsmæssig dimension, der bevidst kan udnyttes af både centret og periferien. Som Bucken-Knapp, Schack og Houtum skriver; *“In considering how border region elites (both those in the public and private sphere) seek to activate and perpetuate certain histories, myths and practices, borderland scholars would have the opportunity to question why, and under what circumstances, a border region’s identity is mobilized and promoted by key figures in the region.”*²⁴ Center-periferi perspektivet er også en væsentlig del af det teoretiske grundlag for denne afhandling.

2.4 Regionaløkonomi og Centralstedstese

Regionen defineres således i denne afhandling som et historisk landskab, der knyttes sammen ved funktionelle socioøkonomiske strukturer, samt af mentale strukturer eller befolkningens subjektive erfaringer. Det er den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik og dets betydning for regionens socioøkonomiske strukturer, det handler om. Men hvilke socioøkonomiske strukturer er der tale om? Her vil jeg ty til en regionaløkonomisk-teoretisk indfaldsvinkel. Regionaløkonomi er *”en disciplin indenfor anvendt økonomi, som beskæftiger sig med den regionale fordeling af befolkning og økonomisk aktivitet samt med handel mellem regioner.”*²⁵ Regionaløkonomi er en relativ ny økonomisk videnskabelig disciplin, som har nær sammenhæng med udviklingen af regional planlægningspolitik efter den Anden Verdenskrig. Regionaløkonomerne har mest været interesseret i

²² Tägil (1983) s. 19.

²³ Ibid. s. 21.

²⁴ Bucken-Knapp, Schack og van Houtum (2001) s. 231.

²⁵ Den Store Danske Encyklopædi Bd. 16. ”Regionaløkonomi”

regionernes økonomiske udvikling og i årsagerne bag den regionalt differentierede udvikling. Som et udslag af interessen for regional planlægning, har den regionaløkonomiske videnskab interesseret sig for statens mulighed for at understøtte den regionale udvikling. Det er også baggrunden for den norske økonom Anders Dedekam jr.'s definition af regionaløkonomi, som ” *studiet af interaktionen mellem sociale, politiske og økonomiske enheder og de fysiske forhold i meningsfulde regioner og systemer af regioner.* ”²⁶ Definitionen har lighed med det af protoindustrialiseringsforskningen anvendte regionalhistoriske perspektiv, og den vil også svare til denne afhandlings begrebsanvendelse.

En oplagt regionaløkonomisk teori at tage med i betragtning er centralstedsteorien. Centralstedsteoriens formål er at forklare en tilsyneladende usystematisk spredning af byer og bebyggelser, og den har, som navnet antyder, et klart centrum-periferi aspekt indarbejdet. Her drejer centrum-periferi aspektet sig om den interne regionale bystruktur. Ophavsmand til tesen er den tyske økonom og geograf Walter Christaller. Christallers værk *Die zentralen Orte in Süddeutschland* (Jena 1933), der anses for et pionerarbejde indenfor feltet. Teorien omhandler i korte træk et centralsted eller en by, der tjener sit opland som servicecenter ved at forsyne dette opland med varer og tjenester, det være sig varehandel, banktjenester, administrative tjenester, undervisning, sundhedstjenester, underholdning og kultur samt faglige tjenester. Man kan tale om, at centralstedet indeholder en række by- og oplandsfunktioner. Oplandet betjener modsat centralstedet med råvarer, halvfabrikata og fødevarer, og efterspørger varer og tjenester fra byen. Der eksisterer et nært samspil mellem centralsted og opland. Varerne og tjenesterne, som centralstedet kan udbyde, kan rangeres efter deres kvantitet, kvalitet og betydning. Herved der opstår et hierarki af centralsteder i overensstemmelse med de varer og tjenester som de udbyder. Økonomisk vækst medfører, at centralstedets økonomi vokser, fordi efterspørgslen stiger proportionalt med indtægtsstigningen, hvorved også centralstedets indtægter øges og nye aktiviteter iværksættes. Når visse grupper af varer og tjenester kun udbydes i centralstedet, er det fordi hvert produkt har en mindsteværdi for sit markeds størrelse, hvis sælger skal opnå profit. Dertil findes en maksimalafstand, som forbrugerne er villige til at rejse for at købe varen eller tjenesteydelsen, og som er afhængig af transportomkostninger, prisen på varen, centralstedets størrelse, indtægtsfordelingen og afstanden til et alternativt centralsted.²⁷ Centralstedsteorien skal betragtes som idealmodel, men teorien indeholder en logik, der dårligt kan modsiges. Centralstederne varetager en række funktionelle opgaver for oplandet, som i kraft af et større befolkningsgrundlag kan udbydes i en kvantitativ og kvalitativ mængde, som oplandet ikke selv kan producere. Det er en teori, der nemt lader sig bekræfte. Centralstedsteorien er i overens-

²⁶ Dedekam Jr. (1987) s. 20.

²⁷ Baseret på Anders Dedekam Jr.'s beskrivelse i dennes *Regionaløkonomi* (1987) s. 133-134.

stemmelse med det funktionelle regionsbegreb, og er da også i vidt omfang blevet videnskabeligt anerkendt som en konstituerende faktor for regionaløkonomisk udvikling. En region i social og økonomisk forstand kan derfor defineres med historikeren Poul Holms ord: ”En region indbefatter flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, f.eks. med et dominerende center.”²⁸

Det er ikke hensigten at foretage en samlet centralstedsanalyse af den dansk-tyske grænse-region i perioden 1919-33 i denne afhandling.²⁹ Men teorien skal anvendes som et teoretisk udgangspunkt for afhandlingen, i det regionen Slesvig før 1920 også var at betragte som en region med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki med et dominerende center i Flensborg. Det er dette strukturerende hierarki, der må være blevet påvirket af grænsedragningen og den efterfølgende genopbygning, og som også må have spillet en rolle for selve udførelsen af den økonomiske genopbygning og grænsepolitik på begge sider af grænsen.

2.5 National identitet og regional økonomi

Delingen af Slesvig havde baggrund i den nationale splittelse mellem dansk og tysk, der havde præget Slesvigområdet siden 1830'erne. Delingen blev gennemført efter nationale folkeafstemninger i foråret 1920. Den efterfølgende genopbygning og grænsepolitik må uvilkårligt have været forbundet med den nationale strid. Men hvorledes hænger det nationale element sammen med regionaløkonomiske strukturer? Nationalisme kan med Ernest Gellners ord defineres som et politisk princip om, at den politiske enhed og den nationale enhed skal være kongruente, eller med andre ord, at stat og nation er ens. Staten er i den forstand institutionerne, der håndhæver loven og ordenen, mens nation er forbundet med en fælles kultur, værdisystem, kommunikation og eventuel etnicitet.³⁰ Nationens eksistens kræver, at dens indbyggere eller deltagere vedkender og anerkender fællesskabet som en nation, operativt udtrykt ved den nationale selvbestemmelsesret. I sin praktiske udførelse er denne nationalisme definition ikke problemfri, hvad vi skal vende tilbage til. Hovedsagen er, at nationalismen og nationen også i denne afhandling betragtes som en menneskelig konstruktion og idé og i sidste ende vedtagelse. Det gør, skal det siges, ikke nationen mindre virkelig.

Johan Gottfried Herder (1744-1803) tilskrives ofte rollen som nationalismens faderfigur. Herder fokuserede imidlertid ikke så meget på nationen som på folkefællesskabet. Ifølge Herder har enhver folkegruppe sin egen ”Volksgeist” og en egen kultur, der er skabt af fælles historiske erfa-

²⁸ Holm (1994) s. 39.

²⁹ En sådan undersøgelse er foretaget af Klaus Greve for året 1860. Klaus Greve; *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd.12* (1987) Undersøgelsen vil indgå som del af analysen i kapitel 4.

³⁰ Gellner (1983) s. 1- 7.

ringer. Sprog, kultur og mentalitet adskiller folkeslagene fra hinanden i objektive grupper eller folkefællesskaber. Herders nationalismebegreb var således et kulturelt objektivt defineret begreb, modsat Gellners politiske definition.³¹ Herders romantik og dens udbredelse var en reaktion på rationalismen og oplysningsfilosofien fra det 18. århundrede, og udtryk for et ønske om at søge svar i historien i stedet for i rationaliteten, og den var således en del af historismens tyske udgangspunkt.

Det er ikke hensigten at diskutere den politiske og den kulturelle definition på nationen, blot har retningerne skullet præsenteres. Interessen i denne afhandling gælder forholdet mellem den nationalkulturelle identitetsdannelse og regionale socioøkonomiske strukturer. Førnævnte Ernest Gellner har påvist en nær sammenhæng mellem industrialiseringen i Europa i det 19. århundrede og nationalismens fremvækst. Gellners tese er, at det at kunne læse og skrive er en forudsætning for at kunne deltage i arbejdsdelingen i det industrialiserede samfund. Derfor vender folkets loyalitet sig mod mediet bag sproget og udbyderen af uddannelse og kultur, som er staten og folkefællesskabet, i kombination nationalstaten.³² Som Gellner også selv pointerer, findes der et utal af særtilfælde, men overordnet set var det ifølge Gellner overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund, der var hovedårsag til nationalismens fremvækst i Europa. Spørgsmålet er, hvorledes denne tese kan hænge sammen med industrialiseringens regionale udgangspunkt, som Sidney Pollard har beskrevet? Og hvorledes stod nationalismen og regionaløkonomiske strukturer i forhold til hinanden i Slesvig i den her aktuelle periode 1919 til 1933? Delingen af Slesvig skulle være løsningen på en national konflikt, som efterfølgende fik regionaløkonomiske konsekvenser. På den måde kan strukturpåvirkningen siges at gå den modsatte vej, således at nationalismen fik stor betydning for de socioøkonomiske strukturer. Modsat var delingen en længerevarende grænseskabelsesproces, som kan have været påvirket af socioøkonomiske forhold i perioden 1919-33, der var en økonomisk turbulent periode. Samspillet mellem de mentale og identitetsmæssige strukturer og økonomiske forhold og strukturer er en kompleks og dynamisk størrelse. Alligevel håber jeg, at afhandlingen vil kunne besvare nogle spørgsmål om dette samspil og dets betydning for ”det historiske landskab” og den ”funktionelle region” Slesvig i tiden 1919 til 1933.

³¹ Østergaard (2001) s. 84-89.

³² Gellner (1983) s. 142.

3. REGIONEN SLESVIG FØR 1914

Landområdet fra Kongeåen og ned til Elben har haft en omtumlet historie i kraft af dets geografiske position mellem kongeriget Danmark og de tyske stater. Efter at det slesvig-holstenske ridderskab i 1460 valgte Christian I til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten, og hertugdømmerne dermed blev en del af den danske krones besiddelser, fulgte en række delinger af det slesvigske område i forbindelse med arveretsafgørelser, med delingen i 1544 som den mest skelsættende. De fyrstelige lensdelinger ophørte i løbet af 1700-tallet, og fra 1773 udgjorde hertugdømmerne Slesvig og Holsten en samlet del af den danske helstat, bestående af danske, norske og tyske landsdele. Med nationalismens fremvækst i det 19. århundrede skulle hertugdømmerne igen gå en turbulent tid i møde, med krigene i 1848-50 og 1864, som skelsættende begivenheder. Samtidig havde industrialiseringen gjort sit indtog i hertugdømmerne.

3.1 Det før-industrielle Slesvig

Forudsætningerne for en tidlig industriel udvikling i hertugdømmerne synes på sin vis at have været gode. I anden halvdel af det 18. århundrede oplevede hertugdømmerne en økonomisk blomstrings-tid. Interessen for landbrugsvidenskabelige vindinger, for en forbedret jordbrugsteknik og indvin-ding af uudnyttet land var udbredt i hertugdømmerne under den oplyste enevælde i 1700-tallet. I 1762 oprettede Glücksborgeren Philip Ernst Lüders "Det kongelige danske Ager-Akademie", som skulle beskæftige sig med landbrugstekniske spørgsmål af praktisk og teoretisk art. Interessen førte blandt andet til indvinding af hede og moseområder samt kystområder i det nordfrisiske marsk-område til landbrugsjord. Der blev også gjort forsøg på at intensivere udskiftningen i hertugdømm-erne. Som et resultat af disse og andre tiltag blev landbruget i hertugdømmerne det teknisk mest udviklede og effektive i helstaten Danmark. Særligt veludviklet var det holstenske mejeribrug, som var beundret i hele helstaten. Medvirkende til landbrugets gode udvikling var også en stigende international efterspørgsel på korn, som hertugdømmerne via forbindelsen til det europæiske eksportmarked gennem handelsbyen Hamborg nød godt af.¹

Handelen var, sammen med skibsfarten og skibsbyggeriet, et betydeligt erhverv i hertug-dømmerne. Søtransport var i den førindustrielle tid det mest farbare transportmiddel, og her nød hertugdømmerne fordel af en kort afstand til havet. Forbindelserne mellem de slesvig-holstenske havne og Hamborg var mangfoldige. Fra hertugdømmernes havne bragtes korn, levnedsmidler, træ

¹ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 288 – 293.

og sten til Hamborg, mens kolonialvarer, manufakturvarer og fabriksvarer blev bragt fra Hamborg til hertugdømmerne. Hamborg var i anden halvdel af 1700-tallet på vej til at indtage sin rolle som centrum for nordeuropas handel, og havde i den henseende en stigende økonomisk betydning som handelsplads, ikke blot for hertugdømmerne, men også for Nørrejylland og Norge.² Men også Flensborg blev en central handelsplads i 1700-tallet. I 1803 havde Flensborg hertugdømmernes største, og helstatens næststørste, handelsflåde bestående af 275 skibe med samlet tonnage på 14.136,5 ton. Flensborg havde nydt godt af højkonjunkturen og den danske neutralitet under kolonikrigene i anden halvdel af det 18. århundrede, og byen havde udviklet en omfattende oversøisk handel med de danske kolonier i Vestindien. Handelen med helstatsdelen Norge var dog den vigtigste for byen. Sideløbende med handelen og skibsfarten opstod et betydeligt skibsbyggeri. Her var Flensborg, sammen med Aabenraa, Eckernförde, Altona og Kiel førende i helstaten.

Den danske helstats merkantilistiske politik havde på flere måder en positiv effekt på hertugdømmernes økonomiske udvikling. Et godt eksempel er anlægningen af den slesvig-holstenske Kanal, senere benævnt Ejderkanalen, fra 1777 til 1784. Anlægningen af denne kanal blev anset for en af de teknisk set største infrastrukturelle præstationer i samtidens Europa. Kanalen, der gik nord om Kiel til Rendsborg og via Ejderen ud til vestkysten ved Tønning, kunne anvendes af skibe med en last på op til 100 tons.³ Således var hertugdømmerne ved århundredeskiftet år 1800 den økonomisk mest veludviklede del af den danske helstat, med landbruget og handelen, og forbindelsen til Hamborg, som økonomiske drivkræfter. Hertugdømmernes økonomiske vægt i helstaten fremgår også af, at Altona i 1803 var helstatens næststørste by efter København med 23.085 indbyggere. Flensborg var tredjestørste by med 13.109 indbyggere.

Danmarks deltagelse på den tabende side i Napoleonskrigene betød et vendepunkt for den danske helstats økonomiske udvikling, også i hertugdømmerne. Tabet af Norge ramte Flensborg-handelen hårdt. Statsbankerotten i 1813 betød desuden, at Hertugdømmerne blev frataget sin monetariske særstilling i helstaten. Siden 1788 havde en speciebank i Altona udstedt den særlige slesvig-holstenske speciemønt, der var funderet på speciebankens sølvbeholdning. Efter statsbankerotten i 1813 blev sølvbeholdningen i Altona konfiskeret og overført til Rendsborg. Hertugdømmerne måtte nu dele Rigsbank og rigsbankdalersedler med det øvrige kongerige, hvad der vakte stor modvilje i hertugdømmerne. Få måneder senere måtte brugen af den slesvig-holstenske kurantmønt, en blandingsmøntenhed der stadig blev anvendt i Hamborg, stiltiende accepteres.⁴

² Frandsen (1991) s. 194.

³ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 300 – 301.

⁴ Jensen (2002) s. 47 – 50.

3.2 Industrialisering og infrastruktur i Slesvig og Holsten

Europa var generelt præget af økonomisk krise i årene efter 1815. En landbrugskrise satte ind, som følge af overproduktion, med prisfald til følge. Landbrugskrisen satte sig også spor i de landbrugsdominerede hertugdømmer. Først fra 1830'erne vendte konjunkturerne, men så var der også højkonjunktur til sidst i 1850'erne. Denne højkonjunktur og en medfølgende befolkningsvækst medførte stigende efterspørgsel på landbrugs- og industrivarer, og den var en væsentlig grund til at industrialiseringen i kontinentaleuropa for alvor kom i gang. En verdensomspændende krise i 1857 bremsede væksten i nogle år, men fra 1870 satte en ny højkonjunktur og industrialiseringsproces ind. Det nye tyske kejserrige og dets optimisme efter krigen 1870-71 mod Frankrig, der skulle betale 5 milliarder mark i krigsskadeserstatninger, var centrum i denne højkonjunktur. Perioden 1870 til 1875 er blevet benævnt det tyske "Gründerboom". Fra 1875 var væksten vigende, og i 1880'erne gav billig kornimport fra USA og Rusland grund til en ny europæisk landbrugskrise med overproduktion og prisfald til følge. Fra omkring 1895 fulgte en højkonjunktur, der varede frem til august 1914 og udbrød af den Første Verdenskrig. Samlet set oplevede det tyske kejserrige en hidtil uset økonomisk vækst og intens industrialiseringsproces i anden halvdel af det 19. århundrede, der på kort tid gjorde Tyskland til kontinentaleuropas stærkeste stormagt økonomisk og militært.

Ifølge Jürgen Brockstedt satte en egentlig industrialisering i hertugdømmerne sig først for alvor i gennem efter indlemmelsen i Preussen i 1867, men forud lå dog en tidlig industrialisering i enkelte slesvig-holstenske byregioner. Frem til 1848 koncentrede industrien sig i Altona, Neumünster, Kiel og Flensborg, fra 1851 også i Aabenraa, Haderslev, Kappeln, Slesvig, Sønderborg, Tønder, Heide og Rendsborg, samt ikke mindst i Sydvestholsten.⁵ Overordnet set var hertugdømmerne mere industrialiseret end det øvrige danske kongerige ved tabet af disse i 1864. Samtidig var Holsten også mere industrialiseret end Slesvig, en forskel der skulle vokse i tiden 1867 til 1914.

Grundlæggelsen af jernstøberiet "Carlshütte" ved Rendsborg i 1827 markerer starten på den tidlige industrialiseringsperiode i hertugdømmerne, ligesom indsættelsen af dampskibe mellem Kiel og København i 1819, Glückstadt og Hamborg i 1827 og mellem Flensborg og København i 1829.⁶ Det var metalindustrien, der førte an i den tidlige industrialisering, og efter Carlshütte fulgte flere grundlæggelser, så der i 1838 var 9, i 1857 45 og i 1867 92 jern- og metalindustrianlæg i hertugdømmerne. Industrianlæg er her virksomheder med over 6 ansatte. Metalindustrien var afhængig af import af jernmalm og kul, og blev derfor anlagt, hvor transportmulighederne var gunstige, som i

⁵ Brockstedt (1983) s. 30 – 36.

⁶ Ibid. s. 31.

fjordbyerne og byer ved Elben. Textil og læderindustrien spillede også en rolle i den tidlige industrialisering, hvor Neumünster blev et centrum for den slesvig-holstenske tekstilindustri. I Slesvig var teglværksindustrien af stor betydning, med koncentration på Sundeved- og Broagereggen, samt på sydsiden af Flensborg fjord og omkring Aabenraa. I 1865 fordelte industrianlæggene i hertugdømmerne sig med 403 i Kiel, 365 i Flensborg, 295 i Itzehoe, 280 i Neumünster, 252 i Elmshorn og 242 i Heide. De slesvigske byer Aabenraa, Kappeln, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Rendsborg havde alle mellem 100 og 200 industrianlæg. Holsten lå med sine 2.639 industrianlæg et niveau over Slesvig med 1.720 industrianlæg.⁷

Årsagerne bag den begyndende industrialisering var blandt andet landbrugets øgede overskud, som var et resultat af en øget eksportkvote efter 1830. Landbrugseksporten gik som regel via Hamborg til England. Handelserhvervet havde også stor betydning for industrialiseringen, da en øget transithandel gav overskud til investeringer. I den henseende havde toldreformen af 1838, og forsøget på at skabe et frihandelsområde i hele den danske helstat en vis betydning, som ikke mindst hertugdømmernes tekstilindustri nød godt af.⁸ Toldreformen var en reaktion på dannelsen af den tyske toldunion, Zollverein, i 1834, som med optagelsen af kongeriget Hannover nåede helt op til helstatens grænser. Fra helstatens side blev der med bekymring set på hertugdømmernes stigende økonomiske orientering mod syd og Hamborgs indflydelse mod nord. Det kom også til udtryk ved helstatens tilbageholdenhed med hensyn til at udbygge jernbanenettet i hertugdømmerne. Således afviste regeringen i København i 1831 at anlægge en jernbaneforbindelse mellem Hamborg og Lübeck, der uvilkårligt ville styrke Hamborgs indflydelse mod nord. I 1844 blev strækningen Kiel-Altona dog åbnet, som den første i den danske helstat. I 1854 blev den første strækning i Slesvig, mellem Flensborg, Husum og Tønning åbnet, med baggrund i vidtløftige visioner om at trække Englands Østersøhandel ad denne vej i stedet for nord om Skagen. Da Øresundstolden bortfaldt i 1857 blev visionerne ikke indfriet.⁹ Først efter indlemmelsen i Preussen kom der for alvor fart i jernbaneudbygningen. Helstatsregeringen forhindrede også udbygningen af ”Chausseen” (landevejen), mellem Lübeck og Hamborg, og tøvede i 1830’erne i det hele taget med at udbygge vejnettet i hertugdømmerne. Først i 1837 blev anlægningen af en ”Chausse” fra Altona til Kolding påbegyndt, og den 1. marts 1842 trådte en vejforordning for hertugdømmerne i kraft, med det formål at styrke handel og vandel i hertugdømmerne ved udbygningen af 552 km hovedlandeveje.¹⁰

⁷ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 377 – 380.

⁸ Rerup (1982) s. 60 – 61.

⁹ Brockstedt (1983) s. 48 – 52.

¹⁰ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 348.

I 1862 påbyndtes den østlige længdebane fra Vamdrup til Flensborg. Dermed opstod der en nord-syd gående dimension i den slesvig-holstenske infrastruktur, med østlængdebanen Kolding-Flensborg-Kiel og vestbanen Ribe-Tønder-Niebøll-Husum som hovedbanelinier, som det ses på kortet over jernbanestrækninger i Slesvig-Holsten i 1914, Bilag 1. At den østlige længdebane blev lagt ud på den nordslesvigske højderyg over Rødekre og Vojens, i stedet for ind over Aabenraa og Haderslev, skyldes at entreprenøren Sir Morton Peto, som fik koncession på anlæg og drift af jernbanerne i Nordslesvig i 1862, af omkostningsmæssige årsager ønskede at anlægge linien på højderyggen i stedet for via den besværlige og dyre vej ind over byerne, der måtte nøjes med stikbaneforbindelser.¹¹ Fraværet af længdebaneforbindelsen i de to nordslesvigske byer har haft en væsentlig betydning for byernes økonomiske udvikling. Flensborg blev derimod et trafikalt knudepunkt, hvilket styrkede byens position i regionen. I perioden fra 1880 til 1910 blev også de små kredsbaner i Nordslesvig og på Angel udbygget. Den nord-syd gående dimension gik til dels igen i chaussévejnettet, som det ses på kortet over vejnettet i Slesvig-Holsten i 1914, Bilag 2. Jernbane- og vejnettet afspejlede således hertugdømmernes funktion som forbindelsesled mellem Skandinavien og Centraleuropa, og mellem Skandinavien og Hamborg.¹²

Efter hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867 opstod en ny situation. Trods den stigende økonomiske orientering mod syd havde hertugdømmernes økonomi været en del af helstatens økonomi, og samhandlen med den danske del af helstaten havde været betydelig. Nu skulle der en økonomisk omstilling til, som var særlig vanskelig for Nordslesvig. Hidtil havde hertugdømmerne været toldmæssigt beskyttet fra tysk konkurrence, senest med toldloven af 1853, der lagde helstatens ydre toldgrænse ved Elben.¹³ Efter indlemmelsen i det tyske toldforbund forsvandt toldbeskyttelsen. Til gengæld åbnede der sig et stort indre tysk marked for Slesvig og Holsten, der i den følgende tid skulle udvikle sig eksplosivt.

3.3 Den struktursvage region Slesvig?

Industrialiseringen i det tyske kejserrige i tiden 1871 til 1914 var unik i sin intensivitet. Udgangspunktet var Ruhrområdets kul forekomster, og den dertil knyttede sværindustri.¹⁴ Herfra spredte industrialiseringen sig med høj hastighed. Kendetegnende for industrialiseringen i det tyske kejserrige

¹¹ Jacobsen (1975) s. 75 – 81.

¹² Se N.H. Jacobsen: ”Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864” og ”Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920” i *Sønderjyske Årbøger 1975 og 1976*.

¹³ Toldloven af 1853 afløste toldloven af 1850, der som et led i forsøget på at udskille Holsten fra Helstaten havde lagt toldgrænsen ved Ejderen.

¹⁴ Pollard (1981) s. 223 – 224.

rige var de tyske bankers finansielle rolle, og de meget tætte forbindelser der udvikledes mellem bankerne og sværindustrien i industrialiseringsprocessen. Dannelsen af store korporativer og en kartelisering af økonomien var en væsentlig del af den tyske industrialisering.¹⁵ I den nye preussiske provins Slesvig-Holsten voksede industrien også betragteligt, med udgangspunkt i byregionerne Flensborg, Kiel, Neumünster, Elmshorn, Altona, Ottesen og Wandsbek. Fra midten af det 19. århundrede og frem til den Første Verdenskrig mere end femdobledes antallet af industrielle arbejdspladser og industrielt beskæftigede i Slesvig-Holsten. Jern- og metalindustrien samt tekstilindustrien var de store drivkræfter, men også metalskibsværfter og kemisk industri fik betydning.¹⁶ Industrialiseringen var imidlertid ikke generel, men koncentrerede sig i industricentre. Konsekvensen af industrialiseringen var en økonomisk polarisering mellem højt- og lavtindustrialiserede egne.

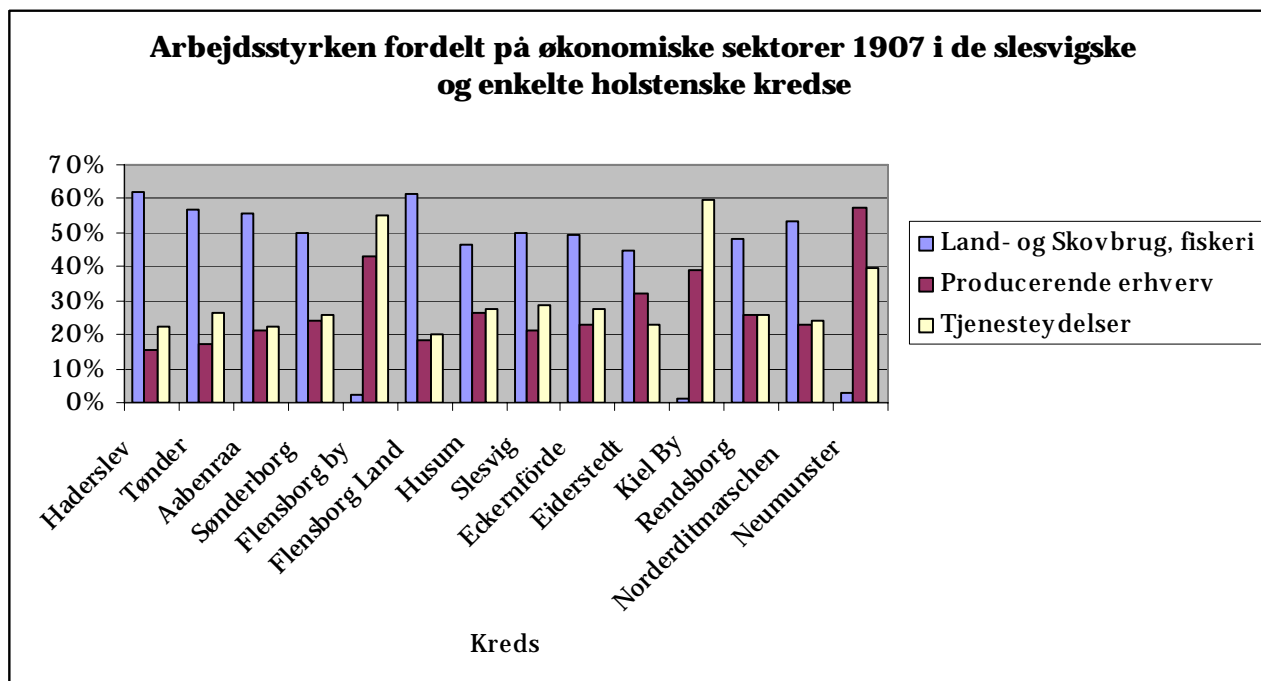
Björn Hanssen har, i flere omgange, påvist, at Holsten oplevede en markant mere intensiv industrialisering end Slesvig, og har på den baggrund omtalt Slesvig som en *struktursvag* region.¹⁷ Björn Hanssen har sammenlignet erhvervsstrukturen i de slesvig-holstenske kredse på brancheniveau, det vil sige primær, sekundær og tertiær sektorer i perioden 1882 til 1925. Nedenfor ses et søjlediagram over arbejdsstyrkens fordeling på de tre økonomiske sektorer i de slesvigske kredse, samt de fire holstenske kredse Kiel, Rendsborg, Neumünster og Norderditmarschen i året 1907. Som det ses, er alle landkredse landbrugsdomineret, mens de tre bykredse Flensborg, Kiel og Neumünster er kendetegnet ved en anden erhvervsstruktur. Flensborg og Kiel ligner hinanden ved en høj grad af tjenesteydelseserhverv, mens Neumünster er industridomineret. Ser vi bort fra de tre bykredse har vi en mere sammenlignelig gruppe af landkredse. Som det ses, varierer erhvervsstrukturene i landkredsene noget, omend på et mindre niveau. Samtidig skjules de indre strukturforskelle indenfor de pågældende økonomiske sektorer, og det giver indtryk af strukturel ensartethed.

Björn Hanssen forsøger i sin undersøgelse at regne videre på disse tal i et udvidet undersøgelsesområde bestående af hele provinsen Slesvig-Holsten, byerne Lübeck og Hamborg og fyrstedømmet Lübeck, samt et sekundært undersøgelsesområde bestående af kredsene umiddelbart syd for Elben. Hanssen søger i sin komparative analyse kredse med en homogen erhvervsstruktur. For at finde kredse med en homogen erhvervsstruktur foretager Hanssen en specialiseringsanalyse, hvori han udpeger de kredse der har relativt flere beskæftiget i en branche end den gennemsnitlige fordeling i hele undersøgelsesområdet, og dermed er specialiseret indenfor denne branche. De

¹⁵ Om den tyske model se bl. a. Alexander Gerschenkron: "Economic Backwardness in Historical Perspective" (1966)

¹⁶ "Ad Industriens Vej." Upubliceret ph.d. afhandling af Leif Hansen Nielsen (2005) s. 148

¹⁷ Björn Hanssen: "Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region." i *Geschichte Schleswigs*. (IFG 1998) og "Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung." i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Band 122. (1997)

Figur 3.1 Kilde: Historisches Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)

geografisk sammenhængende kredse med ensartet erhvervsstruktur benævner Hanssen efterfølgende som en region i økonomisk henseende. Bykredsene har Hanssen behandlet særskilt og de indgår dermed ikke i disse regioner, men står som selvstændige enheder. Hanssen kommer dermed frem til en inddeling af undersøgelsesområdet i 7 regioner, for hver af årene 1882, 1895, 1907 og 1925, svarende til år, hvor der er foretaget erhvervsstillinger. Tre af disse regioner er domineret af landbrugserhverv, en region af industrierhverv og to regioner af tjenesteydelseserhverv. Kun få ”grænseregioner” skifter tilhørsforhold over perioden. De økonomiske regioners grænser er altså meget stabile. Om Slesvigområdet siger Björn Hanssen: *”So veränderte sich die Zusammensetzung der Region Nord – bestehend aus den Kreisen Hadersleben, Tondern, Husum, Apenrade, Sønderburg, Eckernförde, und Flensburg Land – zwischen 1882 und 1925 gar nicht. Die sektorale Erwerbsstruktur in der Region Nord blieb während der betrachteten Zeit stark Landwirtschaftlich geprägt und hat sich nur geringfügig verändert.”*¹⁸ Region Nord forblev en region domineret af landbrugserhvervet i hele perioden. Det betyder i Björn Hanssens terminologi, at den forblev en sammenhængende region med en homogen erhvervsstruktur til 1925. Region ”Mitte” bestående af kredsene Schleswig, Eiderstedt, Norderditmarschen, Süderditmarschen og Rendsborg var præget af tertiære tjenesteydelseserhverv. Rendsborg forlod dog i 1925 den tertiært prægede region til fordel

¹⁸ Hanssen (1997) s. 417 – 419.

for den sekundært industriprægede sydvest region bestående af kredsene Steinburg, Pinneberg, Kiel Land, Lauenburg og kredse syd for Hamborg. Samlet set kan Slesvig-Holsten ikke betragtes som tilbagestående i forhold til resten af Tyskland, siger Hanssen, da hele området gennemsnitligt havde flere beskæftiget i den tertiære sektor og færre i den primære sektor end det samlede tyske gennemsnit. Derimod var de tre landbrugsregioner Nord, Sydøst og Segeberg tilbagestående, med en lav grad af strukturudvikling i perioden.¹⁹

Slesvig-Holsten kan således ikke betragtes som en samlet økonomisk region, da den var præget af store indre strukturforskelle i den nævnte periode. Det er en vigtig pointe i Björn Hanssens analyse, som ikke kan afvises. Undersøgelsen har dog den kildemæssige svaghed, at den tager udgangspunkt i den politiske kredsinddeling. På den måde er byernes vægt i landkredsens struktur skjult. Björn Hanssen behandler til gengæld de kredsfrige byer, Flensborg, Kiel, Lübeck, Altona og Hamborg for sig, hvilket netop giver indtryk af forskellen mellem by og land. Men derved reduceres de kredsfrige byers betydning for de omliggende landkredse. Midt i den landbrugsprægede region Nord lå således et af de store industricentre Flensborg. Samtidig reducerer erhvervsbranche analysen muligheden for at udpege strukturelle forskelle indenfor de enkelte sektorer.

Leif Hansen Nielsen har i sin ph.d afhandling nuanceret Björn Hanssens billede af den struktursvage region Slesvig. Leif Hansen Nielsen hæfter sig også ved den polarisering der opstod i perioden 1876 til 1900, mellem højt- og svagt industrialiserede områder i Slesvig-Holsten. Undersøgelsen er igen foretaget kredsvis, og den har til hensigt at undersøge industrialiseringsniveauet i de enkelte kredse. Leif Hansen Nielsen foretager dermed en inddeling i tre grupper, af henholdvis højt industrialiserede kredse med 50 industrivirksomheder eller derover, mindre industrialiserede kredse med mellem 19 og 41 virksomheder og ikke-nævneværdigt industrialiserede kredse med 13 virksomheder eller derunder. Industrivirksomheder defineres igen som virksomheder med mindst 6 ansatte. Ifølge Leif Hansen Nielsens undersøgelse skete der en polarisering i perioden 1875 til 1900 ved at flere kredse kom op i gruppe A, og flere kredse røg ned i gruppe C, mens mellemgruppen til gengæld blev mindre. Strukturforskellen blev altså større. I år 1900 bestod de højt industrialiserede kredse af de kredsfrige byer Altona, Kiel og Flensborg, samt af de holstenske kredse Kiel Land, Lauenburg, Pinneberg, Plön, Rendsburg, Steinburg og Stormarn. De mindre industrialiserede kredse var fortrinsvis lokaliseret i det nordlige Slesvig ved Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse samt ved Slesvig og Süderditmarschen kredse. De ”ikke-nævneværdigt” industrialiserede kredse var lokaliseret til det sydlige Slesvig ved Flensborg Land og Eckernförde kredse, det meste af vest-

¹⁹ Hanssen (1997) s. 430 – 432.

kysten ved Tønder, Husum, Eiderstedt og Norderditmarschen kredse, samt de to østholstenske kredse Segeberg og Oldenburg. Polariseringen viser sig også ved, at de højt industrialiserede kredse i den 25-årige periode fra 1864 til 1914 oplevede en fire- til femdobling af antal industrielle virksomheder og ansatte, mens de mindre industrialiserede kredse oplevede en to- til tredobling, og de ikke-nævneværdigt industrialiserede kredse en fordobling af antal virksomheder og ansatte. Det vil med Leif Hansen Nielsens ord sige; ”*De områder, der i forvejen havde industri, tiltrak yderligere industri, hvorimod de områder, der i udgangspunktet ikke havde nogen nævneværdig industri, havde svært ved at tiltrække industri.*”²⁰ Der var tale om en selvforstærkende polariseringseffekt.

De tre nordslesvigske kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg betegnes som relativt mere industrialiseret end de syd- og vestslesvigske kredse i perioden 1875 til 1900, trods en markant tilbagegang i årene efter 1864. Leif Hansen Nielsen forklarer dette med en fra 1866 veludbygget infrastruktur samt forekomsten af ler som råstof til teglværksindustrien. Endelig havde kredsens hovederhverv, landbruget, gode kår, særligt fra midten af 1890’erne og frem til den Første Verdenskrig, hvilket medførte stigende efterspørgsel på landbrugsmaskiner til dyrkning af jorden og til forarbejdning i mejerierne. Denne udvikling gav grundlag for flere mindre jernstøberier og maskinfabrikker, som var en af de mest udbredte industrier i det nordlige Slesvig. Endelig gav landbrugets vækst et kapitalgrundlag til investeringer i industrien. Der var også tale om en udvikling fra en tidlig industri koncentreret om få større brancher og virksomheder, over mod en industri dækkende et bredt felt af brancher, med mange små og mellemstore virksomheder, med 20-50 ansatte. Væksten foregik mere i antallet af virksomheder, mere end i størrelsen af disse. Typisk specialiserede de små og mellemstore virksomheder sig i niches, som skråtobak (M. Hansen jr. i Haderslev), fiskenet (Utzon i Sønderborg) og mejeriteknologi (Brd. Gram i Vojens), og de kunne derved forblive konkurrencedygtige overfor de større virksomheder sydpå. Industrien centraliseredes løbende i de tre østlige købstæder Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, da afhængigheden af mekanisk kraft og transportmuligheder øgedes, ligesom kravene til arbejdernes kvalifikationer steg med specialiseringen. Efter århundredeskiftet ophørte væksten i antallet af virksomheder i de tre kredse, hvilket er bemærkelsesværdig i en periode, der ellers var præget af højkonjunktur. Dertil skriver Leif Hansen Nielsen; ”*Denne udvikling tyder på en industriel afmatning midt i højkonjunkturen. Dynamikken og initiativet til at sætte nye produkter og virksomheder i gang forsvandt hurtigt, og det var kun højkonjunkturrens pengeligelighed, der var tilbage som dynamo i den eksisterende industri. Udviklingen skal uden tvivl ses i sammenhæng med den igangværende polarisering mellem højt og lavt*

²⁰ Hansen Nielsen (2005) ph.d. afhandling s. 281

*industrialiserede områder, men nåede aldrig at få betydning for Nordslesvig. I 1914 kom verdenskrigen, og denne satte med sin rovdrift på mennesker og materiel landsdelen og Tyskland langt tilbage.”*²¹ Set i det lys var Nordslesvigs indlemmelse i Danmark måske en fordel for landsdelens industri, der under et tysk økonomisk system måske var deindustrialiseret yderligere? Leif Hansen Nielsen rejser her et interessant spørgsmål for denne afhandling.

3.4 Købstæder og centralsteder i Slesvig

Som omtalt havde industrialiseringen udgangspunkt i byregioner og den koncentrerede sig fortløbende i byregioner. Byregionerne opnåede med industrialiseringen en stigende økonomisk vægt og betydning i forhold til oplandet, hvilket den forbedrede infrastruktur medvirkede til. Begrebet region defineres i denne afhandling som et landområde med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, med et dominerende center. Det er byerne og byhierakiet, der konstituerer den funktionelle region, og ikke ensartede erhvervsstrukturer, som Björn Hanssen har argumenteret for. Regioner kendetegnes ikke af ensartethed, men derimod af en intern diversitet og arbejdsdeling, hvor bycen-trene er væsentlige knudepunkter. Derfor må byerne være grundlag for en regional analyse. Men hvad er en by, og hvornår opnår en by oplandsmæssig betydning?

Købstæderne opnåede med de af landsherren udstedte købstadsprivilegier i 1200- og 1300-tallet at blive selvstændige jurisdiktioner med egen forvaltning. Det var privilegier som afgiftsfrihed, handels- og toldprivilegier, samt ret til at anlægge fæstningsværker, der gav byerne status som købstæder. I Slesvigområdet kom købstadsrettighederne i høj grad til at hvile på ældre sædvaner, særligt Slesvig bys privilegier, der var den første købstadsprivilegerede by i Slesvig. Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Eckernförde og Ærøskøbing opnåede alle købstadsrettigheder i anden halvdel af 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet. I modsætning til kongerigets købstæder, der siden 1660'erne blev underordnet stiftsamtmændene, forblev de slesvigske købstæder selvstændige jurisdiktioner indtil 1850 og de holstenske indtil 1855.²² Hertugdømmernes købstæder nød længe mere udstrakte handels- og toldprivilegier end kongerigets byer. Hertugdømmerne var generelt et lavtarifområde i forhold til kongeriget, hvad der fremmede hertugdømmernes handel med Hamborg. Men forholdene var meget uensartede i form af mangeartede særprivilegier til de enkelte købstæder. Toldloven af 1838 var et forsøg på at skabe et frihandelsområde i hele helstaten, men flere slesvigske købstæder blev undtaget særlige tillægsafgifter, og 11 vare-

²¹ Hansen Nielsen (2005) ph.d. afhandling s. 284 – 285.

²² Schlaber (2006) upubliceret manuskript *Hertugdømmet Slesvigs forvaltningshistorie indtil 1864*. Kapitel om købstæderne.

sorter blev i hertugdømmerne undtaget fællestarifferne.²³ Købstæderne nød også erhvervsmæssige privilegier i form af monopol på handel og håndværk. I 1844 var det på tale at indføre næringsfrihed i hertugdømmerne, men de nationale modsætninger og siden krigen mod Danmark 1848-50 forhindrede sagens videreførelse. Mens næringsfriheden blev indført i Danmark 1857, var det først efter indlemmelsen i Preussen i 1867 at næringsfrihed blev indført i Slesvig-Holsten, i øvrigt som det sidste af de tyske lande.²⁴ Privilegierne gav købstæderne økonomiske fordele, men de uensartede strukturer i hertugdømmerne var i lige så høj grad et økonomisk og politisk problem. En del af helstaten Danmarks problematiske forhold til hertugdømmerne var netop manglende administrative og økonomiske reformer i hertugdømmerne, der ofte strandede på de privilegerede stænders modstand.

I hertugdømmerne fandtes også de særlige flækker, der var en mellemting mellem landsbyen og købstaden. Flækkernes rettigheder hvilede som købstædernes på sædvaner og var ligeledes meget uensartede. Det gjaldt ikke mindst de økonomiske særrettigheder, der var tildelt flækkerne. Flækkebyer var et udbredt fænomen og begreb i Mellemeuropa, men det blev aldrig anvendt i Danmark og det øvrige Norden. I kongeriget blev der i stedet udstedt købstadsprivilegier til meget små bysamfund på indtil 1.300 indbyggere.²⁵ De slesvigske byer, der med sikkerhed fik flækkestatus var Bredstedt, Husum, Wyk, Højer, Løgumkloster, Nordborg, Augustenborg, Lyksborg, Kappel, Arnæs, Marstal, Christiansfeld og Frederiksort. Nogle flækker opnåede først denne status i 1800-tallet, og andre blev ophøjet fra flække til købstad, som Husum i 1603.²⁶

Den 14. april 1869 blev en særlig bylov for provinsen Slesvig-Holstens byer og flækker vedtaget, der for Slesvigs vedkommende var den første overordnede bylov. Da havde byerne Slesvig, Tønder, Haderslev, Sønderborg, Flensborg, Egernførde, Tønning, Garding og Frederikstad købstadsstatus. Flere flækker blev siden ophøjet til købstad, Kappel i 1870, Bredtedt i 1900, Wyk i 1910 og Arnæs i 1934. Desuden fik Westerland på Sild købstadsrettigheder i 1905. I Tyskland kan man den dag i dag tildele byer købstadsrettigheder, en ordning der blev afskaffet i Danmark i 1970.²⁷ Men officielle købstadsprivilegier gør ikke nødvendigvis byerne til centralsteder, selvom der er ofte findes en sammenhæng. Og selv en landsby kan være centralsted for et mindre opland.

²³ Rerup (1982) s. 60 – 63.

²⁴ Brockstedt (1983) s. 71.

²⁵ Schlaber (2006) manuskript *Hertugdømmet Slesvigs forvaltningshistorie indtil 1864*. Kapitel om flækker og Boje-Hyldtoft (1978) s. 181.

²⁶ Schlaber (2006) manuskript.

²⁷ Ibid.

Klaus Greve har foretaget en grundig centralstedsanalyse på hertugdømmet Slesvig for året 1860.²⁸ Med de små kirkesogne, ”*Kirchspiele*”, som funktionelle enheder har han delt hertugdømmet op i 246 rumlige enheder og undersøgt disse enheders oplands- og byfunktioner ved hjælp af adressebøger og folketællingen fra 1860. Disse *Kirchspiele* er kendetegnet ved at være centreret om en bymæssig enhed af varierende størrelse. Greve opererer med et hierarki af 24 funktioner eller erhverv, som han ved nøje eftertælling i kildematerialet har fundet tilstedeværende i en eller flere af de 178 sogne, hvortil der fandtes pålideligt kildemateriale. De pågældende funktioner eller erhverv har Klaus Greve rangeret i et hierarki efter deres hyppighed i samtlige sogne. Dernæst har Greve udregnet funktionsligheden imellem de enkelte sogne (phi-koefficiensanalyse og korrelationsanalyse). Han finder herved otte grupper af forskellige centralsteder, med særlige karakteristika. De otte grupper er de højtcentrale sogne A og B, middel centrale sogne, og svagt-centrale sogne A, B, C og D, og endelig enkelte særsogne. Højt specialiserede erhverv som optiker, fotograf, instrumenthandel, pelshandel, hattehandel, farvehandel og advokater var kun at finde i de højtcentrale sogne, mens erhverv som læge, apotek, urmager og guldsmed også kunne findes i de middelcentrale sogne. Klaus Greve konkluderer, at centralstedssystemet i Slesvig 1860 var præget af stor regional variation, og at Slesvig derfor ikke var en homogen region.

Væsentligt er, at Greve fandt 10 såkaldt højtcentrale sogne A, og at disse var Aabenraa, Eckernförde, Flensborg, Garding, Haderslev, Husum, Kappel, Slesvig, Sønderborg og Tønning. De højt centrale sogne B var Bredsted, Frederiksstad, Højer, Løgumkloster og Tønder. Disse byer var, som ovenfor nævnt, alle enten købstæder eller flækker. Formentlig var der forskel på, hvor højtcentrale de enkelte byer var, men fordi Greve ønsker at tage samtlige sogne med i sin analyse, kommer han ikke nærmere ind på forholdet imellem de højtcentrale steder. På den måde kan man sige, at resultatet bliver indlysende, da hver enkelt rumenhed har sit eget centralsted. Klaus Greves viderebearbejdning af resultatet giver dog interessante resultater. Som Greve siger, forklarer centralstedsmodellen i den udførte form ikke regionale og tidsmæssige variationer, og den er en ahistorisk model. Derfor forsøger Greve at forklare den regional-geografiske variation og spredning af de forskellige højt- og svagtcentrale steder ved at se på det han kalder ”Umlandbedingungen”, som er oplandets befolkningstæthed, befolkningens købekraft og indkomstfordeling. Via en multipel regressionsanalyse viser Greve, at den generelle befolkningstæthed, antallet af gårdmænd og landbesidder koncentrationen i de administrative herredsenheder, der er geografisk større end sognene, kan forklare 63% af den geografiske spredning af centralsteder, som udbyder funktionerne urmager-

²⁸ Greve, Klaus: *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860*. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holstein. (1987).

ere, læger, apoteker, manufakturhandlere, guldsmede, krydderihandlere og postkontorer. Med andre ord har befolkningstætheden og ikke mindst antallet af gårdmænd, der hørte til den købekraftige del af befolkningen, stor betydning for antallet af centralsteder på den pågældende egn. Det er, som Greve siger, en høj forklaringsgrad kildematerialet taget i betragtning. Ligeledes finder Greve, at antallet af større landejendomme og antallet af indbyggere med en årsindkomst på over 1200 rigsdalere viser nær sammenhæng med fordelingen af centralsteder, uden dog at foretage en ny regressionsanalyse.²⁹ Overordnet set viser Klaus Greves analyse, at den vare- og tjenesteudbudsrelaterede centralstedsfordeling er efterspørgselsstruktureret og afhængig af oplandets indkomst og velstand. Det er en veludført analyse og en god udnyttelse af kildematerialet, Klaus Greve har gennemført, og analysen bekræfter en sammenhæng, der ellers tages for givet. Interessant er også analysens påvisning af egnene Sundeved, Als og det sydlige Angel som de mest befolkningstætte og købekraftige egne i Slesvig. Også området omkring Haderslev købstad og enkelte steder på vestkysten, som Neukirchen og Ejdersted har udgjort økonomisk velstående egne. Den særlige slesvigske topografi, med østkystens frugtbare morænejord, geestens sandjord og den frugtbare marsk har haft stor betydning for den økonomiske udvikling i Slesvigregionen.

3.5 Urbanisering og byhieraki

Historikerne Per Boje og Ole Hyldtoft udarbejdede i forbindelse med det nordiske historikermøde i Trondhjem i 1977 en rapport om urbaniseringsforløbet i Danmark 1840 til 1914. Boje og Hyldtoft opererer i deres analyse af urbaniseringen i Danmark med en rangordning af byerne, som de inddeler i 5 hovedtyper. Denne inddeling er skønsomt foretaget på baggrund af de danske købstæders størrelse i 1840 og 1911.³⁰ De 5 hovedtyper og deres størrelser er: Hovedstaden med over 100.000 indbyggere, landsdelscentre med mellem 30.000 og 100.000 indbyggere, regionale centre med mellem 6.000 og 30.000 indbyggere, oplandsbyer med mellem 3.000 og 6.000 indbyggere, og sidst småbyer med under 3000 indbyggere. Bytyperne relaterer både til indbyggertal og oplandsfunktioner. Grænserne mellem hovedtyperne vil i praksis være flydende, og den konkrete inddeling er et analytisk redskab. Som Boje og Hyldtoft siger, kan man forvente en nær sammenhæng mellem oplandsfunktioner og indbyggertal, da samlingen af oplandsfunktioner øger sandsynligheden for udviklingen af nye funktioner og dermed tiltrækning af flere indbyggere. Sagt på en anden måde: jo større by, jo flere byfunktioner og jo større opland. Men markedet for varer og tjenesteydelser vil

²⁹ Greve (1987) s. 115 – 155.

³⁰ Boje og Hyldtoft (1978) s. 187.

også være præget af lokale forhold, og de enkelte oplandsfunktioner vil ikke nødvendigvis indgå i et hierakisk mønster.³¹ I tyndt befolkede egne vil mindre byer sandsynligvis spille en større oplandsrolle end byer af samme størrelse i tæt befolkede områder.

Det kunne være interessant at overføre Boje og Hyldtoft's bytyper på Slesvig i perioden 1840 til 1910 og siden 1910 til 1933. Da det ikke er hensigten at kortlægge den slesvigske urbanisering, men at skitsere og analysere byhierakiet i regionen, som det så ud umiddelbart før delingen i 1920 og som det udviklede sig i mellemkrigstiden, vil interessen gælde byer, der i 1933 havde opnået status som oplandsby, og som sådan havde en strukturerende betydning for et større opland.³² Med denne afgrænsning står vi tilbage med 11 slesvigske byer, som vi skal se nærmere på. Af disse 11 byer var alle undtagen Nibøl blandt de "højtcentrale sogne A", som Klaus Greve fandt i sin analyse af centralsteder i Slesvig i 1860. Nibøl var ligeledes eneste by, der hverken havde flække eller købstadsstatus. Der var således tale om en vis kontinuitet i de større centralstedsbebyggelser i Slesvig 1860 til 1939, trods markante økonomiske strukturforandringer i form af industrialisering og urbanisering i perioden fra 1860 og frem til 1939. Nibøl er den interessante undtagelse, som vi skal vende tilbage til senere i afhandlingen. I tabellen nedenfor ses de 11 slesvigske byers indbyggertal i perioden 1840 til 1910 og deres indekserede vækst siden 1840. Byernes type over tid er angivet med skyggenuancer.

De Slesvigske byers indbyggertal 1840-1910 (+ indekseret vækst)										
By/År	1840		1860		1880		1900		1910	
Bredsted	1.710	100	2.165	120	2.212	121	2.336	126	2.740	136
Eckernførde	4.058	100	4.325	106	5.321	124	6.719	140	6.802	140
Flensborg	12.561	100	19.682	136	30.956	159	48.922	174	60.922	179
Husum	3.851	100	4.816	120	6.267	139	8.268	153	9.435	159
Niebøl					1.681	100	1.992	116	2.038	118
Slesvig	11.204	100	12.197	108	15.446	127	17.910	137	19.908	144
Tønning	2.412	100	3.069	121	3.400	129	3.427	130	3.216	125
Aabenraa	4.021	100	5.133	122	6.215	135	5.952	132	7.769	148
Haderslev	6.156	100	8.012	123	8.054	124	9.201	133	13.064	153
Sønderborg	3.261	100	3.894	116	5.863	144	5.522	141	10.042	168
Tønder	2.792	100	3.216	113	3.637	123	3.969	130	4.807	142

Tabel 3.1 Kilde. Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. (Kiel 1967)

Farvekategorier **Småby** **Oplandsby** **Regional center** **Landsdelscenter**

³¹ Boje og Hyldtoft (1978) s. 187.

³² Afgrænsningen har desuden et omfangsmæssigt perspektiv. Det er hverken hensigten eller muligt her at gennemgå samtlige slesvigske byers historisk strukturelle udvikling.

Selvom visse tidsmæssige nuancer forsvinder ved de få udvalgte årstal, tegner der sig et billede af en udvikling i faser. I 1840 var byerne Flensborg og Slesvig dominerende i hertugdømmet Slesvig, og stod i konkurrence om at være hertugdømmets regionale centerby. I perioden 1840 til 1860 indledes en intensiveret urbanisering, og en række byer opnår oplandsbystørrelse, mens Haderslev bliver regionalt center. I 1880 er urbaniseringen taget kraftigt til. Flensborg er vokset betydeligt og får landsdelscenterstørrelse, mens Husum og Aabenraa kommer til i rækken af regionale centre. Aabenraa stagnerer dog igen, ligesom Slesvig, Sønderborg og Tønning. Frem til 1900 og 1910 er der stort set vækst over hele linien. Flensborgs vækst er massiv, og byen er i 1910 vokset med 79% siden 1840, mens også væksten i Sønderborg (68%), Husum(59%) og Haderslev(53%) har været betydelig. Set alene på indbyggertallene er det hierakiske billede således, at Flensborg seneste i 1880 var trukket afgørende fra de andre slesvigske byer, og havde etableret sig som det eneste landsdelscenter i regionen. Under Flensborg findes en række regionale centre, hvor af de største er Slesvig, Haderslev, Husum og Sønderborg. Vestkysten er generelt præget af mindre byer og mindre vækst i bybefolkningen. Der er i nogen grad sammenfald mellem de internationale konjunkturer og byernes vækstgrader, ikke mindst for Flensborgs vedkommende.

Antallet af industrivirksomheder og antal ansatte vil kunne vise byernes industrielle udvikling i forhold til hinanden. Tabellen nedunder viser industrivirksomheder (med mindst 6 ansatte) for årene 1880, 1890 og 1900 i de pågældende byer.

Industrivirksomheder og arbejdere i de slesvigske byer 1880, 1890 og 1900						
By/År	1880		1890		1900	
	Virksomheder	Arbejdere	Virksomheder	Arbejdere	Virksomheder	Arbejdere
Bredsted					1	19
Eckernförde	2	97	2	94	4	163
Flensborg	13	1401	27	2289	44	3619
Husum	1	17	3	40	3	56
Nibøl						
Slesvig	7	150	9	210	12	288
Tønning			3	63	4	339
Aabenraa	6	74	9	87	12	115
Haderslev	2	163	6	250	11	352
Sønderborg	4	106	9	167	9	146
Tønder	1	7				

Tabel 3.2 Kilde: Leif Hansen Nielsen: Ad industriens vej. Ph.d. afhandling. Tabelafsnit.

Som det ses, var Flensborg uden sammenligning det absolutte industrielle centrum i Slesvig, med en intensiverende tendens over årene. I dette tilfælde er der en klar sammenhæng mellem urbanisering og industrialisering. Derefter følger gruppen Haderslev, Slesvig, Sønderborg, Aabenraa og Eckernförde, med små variationer i rækkefølgen. Tønning kommer i år 1900 med op i denne gruppe ved hjælp af skibsværftet Schömer og Jensen, der havde 300 af de 307 arbejdere ansat i 1900. Vestkystbyerne Husum, Tønder, Bredsted og Niebøll står i en gruppe for sig, med meget lidt eller ingen industri. I store træk giver industrialiseringsniveauet i byerne samme billede som indbyggertallet, med Flensborg som eneste landsdelscenter, og dernæst en række regionale centre og enkelte oplandsbyer. Flensborg var blevet regionens uden sammenligning førende økonomiske kraftcenter.

3.6 Forvaltning, kultur og militær

En region er ikke en statisk men dynamisk størrelse, og den er påvirket af ude- og indefra kommende hændelser og politiske beslutninger. Byfunktionsfordelingen er afhængig af oplandsbefolkningens præferencer, som netop er en foranderlig størrelse, og den er ikke nødvendigvis kun skabt udfra rationelt økonomiske overvejelser om priser og transportomkostninger. Tværtimod kan der ligge stærke følelsesmæssige, familiemæssige, kulturelle og historiske overvejelser bag valget af centerby. Ved siden af praktiske og økonomiske forhold, som transportmuligheder og vareudbud, vil også udbuddet af offentlige tjenester, skoler, sygehuse og kulturelle institutioner påvirke byernes tiltrækningskraft på oplandsbefolkningen. Ikke mindst den offentlige forvaltning kan spille en stor rolle for byvæksten og byopfattelsen.

Slesvig by var traditionelt hertugdømmets regeringsby og forvaltningscentrum. Den danske konges statholder og repræsentant i hertugdømmerne havde siden 1545 resideret på Gottorp Slot, der fra 1713 også husede den gottorpske Overret, en melleminstans mellem Tyske Kancelli i København og lokaladministrationen. I 1834 blev en slesvig-holstensk provinsialregering nedsat, samtidig med indførelsen af særskilte stænderforsamlinger for hertugdømmerne. Både provinsialregeringen og den slesvigske stænderforsamling holdt til i Slesvig by. Efter treårskrigen i 1850 blev provinsialregeringen flyttet til Flensborg. Med indlemmelsen i Preussen 1867 blev Overpræsidenten øverste embedsmand i provinsen Slesvig-Holsten. Fra 1866 til 1879 residerede denne i Kiel, fra 1879 til 1917 i Slesvig by, og derefter igen i Kiel. Overpræsidenten repræsenterede den øverste preussiske statsmagt og var mellemlid mellem provinsen og centralmagten i Berlin. Provinsen Slesvig-Holsten blev tillige *Regierungsbezirk*, regeringsdistrikt, og en regering med en regeringspræsident i spidsen fik hovedsæde i Slesvig by. Andre preussiske provinser bestod som regel af 2-3

regeringsdistrikter. Provinsens parlament, Provisiallanddagen, der ikke havde skattebevillingsret og kun begrænset indflydelse, fik indtil 1905 hovedsæde i Rendsborg, og derefter i Kiel.

Med indlemmelsen i Preussen blev provinsen administrativt delt i kredse, svarende til danske amter. Byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Flensborg, Slesvig, Eckernförde, Husum og Tønning blev alle kredshovedbyer, og husede kredsens forvaltning med landrådskontoret, kreds-dagen og kredsudvalget. Landråden var kredsens øverste embedsmand udpeget af den preussiske regering, mens kreds-dagen var en forsamling af repræsentanter for købstæder, større landejendomsbesiddere og landkommunerne, valgt efter det preussiske treklasse system. Kredsudvalget blev fra 1889 kreds-dagens udførende organ. Landråden var formand for både kreds-dag og kredsudvalg. Kredshovedbyerne var således forvaltningsmæssige centerbyer. Af de ovenfor behandlede elleve slesvigske byer var ni kredshovedbyer. Kun Bredstedt og Nibøl var ikke kredsbyer, men husede som alle de ni andre byer en amtsret, den lokale domstol. I april 1889 blev Flensborg omdannet til selvstændig bykreds, eller med andre ord en kreds-fri by. Administrationsformen var en forvaltningsmæssig reaktion på byernes vækst i Preussen. Altona var allerede i 1867 blevet bykreds, mens Kiel fulgte i 1883, og Wandsbeck og Neumünster i 1901. I de kreds-frie byer blev overborgmesteren som byens øverste embedsmand også udpeget af den preussiske regering.³³ Flensborg var og blev den eneste by i Slesvigområdet med status af bykreds.

Forvaltningsmæssigt var Slesvig således hovedbyen for provinsen Slesvig-Holsten, mens Flensborgs økonomiske betydning kom til udtryk ved, at byen var den eneste bykreds i Slesvig regionen. Der havde altid eksisteret en vis konkurrence mellem de to byer om at være Slesvigs centerby, en konkurrence som Flensborg siden anden halvdel af det 18. århundrede havde ført økonomisk, men hvor Slesvig forvaltningsmæssigt og kulturelt forblev på linie med eller over Flensborgs niveau, med undtagelse af den korte periode 1850 til 1864, hvor Flensborg også var forvaltningscentrum. Slesvig by var regionens gejstlige centrum med Domkirken og St. Johannes Kloster som centrale institutioner, hvad der sammen med byens status som forvaltningscentrum gav byen karakter af høj-kulturelt center. Byen havde også siden Gottorpfyrsternes velmagtsdage i 1600-tallet haft et teater, som i 1839 blev omdannet til et egentligt byteater.³⁴ I Flensborg blev der bygget et teaterhus i 1795 og igen i 1895, men først fra 1934 kom teatret under byens finansiering.³⁵ Kreds- og/eller bysygehuse fandtes i alle de elleve byer, om end af varierende størrelse. I Flensborg fandtes

³³ Om den slesvig-holstenske forvaltning indtil 1920 se *Geschichte Schleswig Holsteins* s. 281 – 287 og 427 – 485 og *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945* s. 167 – 185.

³⁴ Oldetop (1906) s. 87 – 99.

³⁵ Johannsen (1966) s. 501 – 504.

to hospitaler, den evangelisk-lutherske Diakonisseanstalt og det katolske St. Fransiskus Hospital, der begge er at finde i byen den dag i dag. Borgerskoler af forskellig art var også at finde i alle elleve byer, realskoler i Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Eckernförde, mens Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum også husede gymnasier. I Flensborg var der tilknyttet en købmands- og handels-skole til Realskolen. I Haderslev, Tønder og Eckernförde fandtes lærerseminarier, i Slesvig og Augustenborg lærerindeseminarier. I søfartsbyerne Flensborg og Aabenraa fandtes kongelige navigationsskoler, i Flensborg også en landbrugsskole.³⁶ Et universitet skulle man derimod til Kiel for at finde, mens en håndværkerskole, *Gewerbliche Fortbildungsschule*, var at finde i Flensborg og en byggeteknisk skole, *Baugewerbeschule* i Eckernförde.

Militære forlægninger kom til at spille en meget stor rolle for byudviklingen i Slesvig-Holsten. Kiels udnævnelse til preussisk marineby i 1865 og tysk rigskrigshavn i 1871 var en væsentlig baggrund for byens befolkningsmæssige og økonomisk-industrielle vækst frem til 1914. Den tyske flådeoprustning frem mod den Første Verdenskrig var massiv og gav værfterne i Kiel, Det kejserlige Værft, Germaniaværft og Howaldtswerke, store ordrer. Det kejserlige værft var et rent statsligt foretagende, der i år 1900 havde 6.200 ansatte og var provinsen største arbejdsplads. Germaniaværft havde 2.029 ansatte og Howaldtsværftet 1.350 ansatte i år 1900.³⁷ Anlæggelsen af en marinestation i Sønderborg i 1907 fik også relativ stor betydning for Sønderborgs udvikling. I 1910 var et personale på 2.000 mand tilknyttet Marinestationen.³⁸ I 1910 blev der anlagt en marine-officer skole i Mørvik ved Flensborg, der dog aldrig skulle få den store økonomiske betydning for byen. Haderslev havde haft en garnison i byen i flere omgange siden 1867, men søgte i 1871 om at få en større garnison henlagt til byen, som en hjælp til byens skrantende erhvervsliv. I 1885 på-begyndtes bygningen af en ny kaserne for preussiske midler, der stod færdig i 1888, og som stadig kendetegner bybilledet i Haderslev. En infanteribataljon på 520 mand blev derefter flyttet fra Aabenraa til Haderslev, hvad der ikke var velset i Aabenraa, og da slet ikke i byens tysksindede kredse.³⁹ 520 mand har ganske givet haft betydning for byens handelsliv. Sønderborg havde indtil 1883 også en infanteribataljon liggende på Sønderborg Slot, og også her blev nedlæggelsen af denne beklaget, mens anlæggelsen af marinestationen i 1907 blev hilst velkommen af byens tysk-sindede kredse. Slesvig og Flensborg husede infanterigarnisoner både før og efter den Første Verdenskrig. Skoler og uddannelsesinstitutioner, samt militære forlægninger

³⁶ Oplysninger hentet i *Topographie des Herzogtums Schleswig von Henning Oldetop* (1906)

³⁷ Hansen Nielsen (2005) ph.d. afhandling s. 110 – 111.

³⁸ Iversen (1966) s. 40 – 42.

³⁹ Fangel (1996) s. 60 – 63.

syntes således at være jævnt fordelt på de slesvigske østkystbyer, uden at der kan tales om et egentligt centrum. Derimod havde Kiel længere sydpå en kulturel og militær centerkarakter med provinsens eneste universitet og den kejserlige marines tilstedeværelse. Hvad angik offentlige tjenester og forvaltning, samt kulturelle institutioner i Slesvig regionen, var det således sværere at tale om et overregionalt center. Slesvig og Flensborg delte her værdigheden. Alligevel havde Flensborg alt i alt en større regional betydning i Slesvig regionen end Slesvig by, alene i kraft af en geografisk central beliggenhed.

3.7 Centralstedet Flensborg

Flensborgs omstilling efter tabet af det danske marked i 1864 er bemærkelsesværdig. En række af byens handelshuse grundlagde i 1869 aktieselskabet og rederiet "Flensburger Dampschiffahrts-Gesellschaft von 1869", som i første omgang skulle transportere kul fra England til Flensborg og andre Østersøhavne. Det blev i 1871 fulgt op med grundlæggelsen af værftet "Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft", der i 1875 beskæftigede 425 arbejdere, og i 1876 færdiggjorde sit første dampskib "Septima". Frem til 1914 byggede værftet 342 dampskibe, hvad der gjorde værftet til et af Preussens mest produktive værfter. I år 1900 beskæftigede værftet 2.144 mand og var provinsens største privatejede virksomhed.⁴⁰ Værftet havde en meget stor beskæftigelsesmæssig betydning for byen. Det skal nævnes, at værftet fortrinsvis byggede handels- og transportskibe, og ikke for den kejserlige marine. Grundlæggelsen af "Aktienbrauerei" i 1873 og dets meget gunstige udvikling i de følgende år var også medvirkende til Flensborgs industrielle fremgang. Det bemærkelsesværdige ved fremgangen var, at byens købmænd finansierede rederi, værft og bryggeri som en reaktion på indlemmelsen i Preussen og den svære omstillingstid derefter. Der var med andre ord tætte forbindelser mellem byens handelserhverv og den nye industri. Samtidig gav spredningen på rederivirksomhed, storhandel og industri en vis alsidighed i byens økonomi, som betød at byen ikke var afhængig af en enkelt branche. Skibsbyggeriet og skibsfarten var dog af væsentlig betydning for byen. I perioden 1890 til 1910 havde Flensborg efter Hamborg og Bremen det tyske kejserriges tredjestørste handelsflåde.⁴¹ Samtidig blev Flensborg med den forbedrede infrastruktur en stadig mere central handelsby for hele Slesvigområdet.

Professor Karl Weigand fra det geografiske institut på den pædagogiske højskole i Flensborg, foretog i 1966 en analyse af Flensborg som centralsted og som grænsehandelsby. Som et led i denne

⁴⁰ Hansen Nielsen (2005) ph.d. afhandling s. 109 – 110.

⁴¹ Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 356 – 370.

analyse foretog Weigand også en historisk analyse af Flensborgs centralitet i 1913. Som Weigand omtaler, var Flensborg før Napoleonskrigene mere en fjernhandelsby end en oplandshandelsby. Det var fjernhandelen med Norge og Vestindien, der var byens økonomisk drivkraft, mens byens handelsmæssige betydning for det umiddelbare opland var af mindre betydning. Alligevel skrev August Niemann 1799 i *Handbuch der Schleswig-Holsteinische Landeskunde* om Flensborg: ”*Nach Norden, jenseits von Hadersleben, nach Westen und Süden, bis Eiderstedt und Ditmarschen erstreckt sich der innere Landhandel. Die Landleute kommen ihres Absatzes und Ankaufes von allem, was sie brauchen, gewiss, von Ferne hieher lieber als nach anderen schleswigschen Städten.*“⁴² Hvis denne tiltrækningskraft har været tilstede må den, som Weigand siger, mestendels have vedrørt forsyninger til søhandelen, der udgik fra Flensborg. Med jernbanenettets udbygning i Slesvigregionen fra 1854 blev Flensborgs regionale centralitet væsentligt styrket. Og med de små kredsbaners udbygning fra 1880'erne blev forbindelsen til oplandet af eksistensiell betydning for byens samlede erhvervsliv. En opgørelse over *Reinertrag aller gewerbsteuerlichen Betriebe in Flensburg*, det skattepligtige nettoudbytte i Flensborgske virksomheder i 1913 i tabellen nedenfor viser, at detailhandelen havde størst betydning målt i indtjening, hvad der hænger sammen med Flensborgs rolle som handelsby for oplandet. Også håndværkets indtægt på næsten to millioner guldmark skal findes i byens oplandsforbindelser, siger Weigand. Skibsfartens økonomiske betydning for byen var dog også stor. Men her var fjernhandelen af større betydning end de regionale skibsfartsforbindelser. Med en flåde på 100 skibe med 72.681 registerton og 205.874 kubikmeter laderum havde 17 flensborgske rederier i 1910 den største handelsflåde i alle tyske østersøhavne.

"Reinertrag" – Skattepligtig nettoudbytte i Flensborg virksomheder 1913	
Branche	Guldmark
Detailhandel	4.039.350
Håndværk	1.952.900
Engroshandel og Banker	1.440.700
Industri	1.090.400
Forskellige	787.200
Skibsfart	3.205.060
I alt	12.515.610

Tabel 3.3 Kilde: Weigand (1966) I s. 28.

Dampfschiffahrts-Gesellschaft af 1869 var her en drivkraft. Selskabets forretninger var rettet på fjernhandelen og var i 1890'erne specialist i kinesisk kystfart. Østersø- og Nordsøhandel hørte også

⁴² Weigand (1966) *Geschichte einer Grenzstadt* s. 477.

til rederiets hovederhverv. Rederiet Baltic AG drev handel på de tyske østprovinshavne i Königsberg og Stettin. Det af Hermann Schuldt i 1896 oprettede ”Flensburger Dampschiffskompagnie” og i 1905 ”Flensburger Ozean AG” drev liniefart på ruter fra Hamborg til Mexico og Cuba. Derimod koncentrerede det i 1866 oprettede rederi ”Flensburger-Ekernsunder Dampfschiffahrtskompagnie” sig om den regionale og lokale skibsfart. I 1875 blev selskabet slået sammen med et rederi i Sønderborg og ændrede navn til ”Flensburger-Ekernsunder und Sonderburger Dampfschiffs-Gesellschaft.” Passager- og fragtsejlad på Flensborg fjord blev rederiets hovedbeskæftigelse, men rederiet havde også ruter til Aabenraa, Kolding, Korsør, Faaborg, Svendborg, Kiel, Lübeck og Hamborg. Også kvægtransport fra Als og Sundeved til Flensborg hørte til rederiets beskæftigelse. I år 1910 havde rederiet fragtet 1.089.669 passagerer og over 60.000 tons varer på sine 28 skibe. Passagertransporten var hovedsagelig koncentreret på Flensborg fjord.⁴³ Med hensyn til industrien var Flensburger Schiffsbau Gesellschaft den absolut største virksomhed, der mest byggede skibe til rederier i Hamborg og Bremen.⁴⁴ Men for den øvrige industri og ikke mindst for engroshandelen var det regionale og lokale afsætningsmarked af stor betydning.

De ovenfor nævnte ”reinertrag-tal” har Weigand hentet fra det ”Denkschrift”, (betænkning), som bystyret i Flensborg udformede i 1928, og som også vil blive behandlet i denne afhandling. Betænkningen har som kildemateriale til den faktiske økonomiske situation sine begrænsninger, men de ovenfor viste tal er taget fra byens regnskaber og må betragtes som pålidelige. Værre ser det ud med hensyn til betænkningens angivelse af handelens afsætningsmarked i Nordslesvig før 1914. Betænkningens formål var i 1928 at beskrive de alvorlige økonomiske følger, som Flensborg havde været udsat for efter tabet af Nordslesvig, for de centrale myndigheder i Berlin. I den forbindelse blev virksomhederne i Flensborg ved et spørgeskema bedt om at beskrive Nordslesvigs betydning for deres omsætning før 1914. Det kunne meget vel tænkes, at virksomhederne i den forbindelse satte Nordslesvigs andel i omsætningen før 1914 højere end rimeligt, for at udløse en kompensation for tabet.⁴⁵ Betænkningens rundspørge gav anledning til udarbejdelsen af et kort, som viste detalj- og engroshandelens opland før den første verdenskrig. Kortet er vist i Weigands gengivelse i Bilag 3. Weigand har i sin analyse forsøgt at efterprøve kortet gennem en arkivundersøgelse af tre Flensborgvirksomheders afsætningsmarked i året 1913. Weigand har herved ikke blot kortlagt virksomhedernes geografiske afsætningsmarked, men også afsætningens størrelse i de enkelte loka-

⁴³ Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 363 – 364 og Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg für 1910.II s. 19.

⁴⁴ Weigand (1966) I s. 28. Oplysning om Flensborgs handelsflåde fra Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg 1919. II s. 17.

⁴⁵ Weigand (1966) I. s. 29.

tioner. Først virksomheden N. Andresen C.S., en kolonialvare engroshandel, der forsynede landbefolkningen med dagligvarer af alle arter. I år 1900 byggede firmaet en femetagers lagerbygning på Hinrichstrasse i Flensborg, der var den første af sin art i byen. N. Andresens afsætningsmarked opgjort i guldmark er aftegnet i Bilag 4. Her var der vitterligt tale om det samlede Slesvig som afsætningsområde, med tyngdepunkt i Angel, og i området mellem Aabenraa og Sønderborg. Også Tønder by, samt Westerland på Sild har udgjort væsentlige markeder for virksomheden N. Andresen, mens midtlandet har haft mindre betydning. Opgjort i procent udgjorde Flensborg by 12,5%, Nordslesvig 30,4% og Sydslesvig 53,2% af omsætningen, mens kun 3,9% af omsætningen blev hentet i det øvrige Tyskland.

Familievirksomheden Otto Stoehr var en "Feinkostgeschäft", en delikatesseforretning. Firmaets afsætningsmarked opgjort i antal kunder er afbildet på Bilag 5. Her var Angel og Schwansenegnen omkring Eckernförde tyngdepunktet, mens også Gråstenområdet har haft nogen betydning. På geesten har man ikke haft råd til delikatesser, mens marskbønder og turister på Sild har kunne nyde Stoehrs delikatesser, som Weigand skriver. Af 472 kunder var 123 eller 26% fra Nordslesvig og 349 bosat syd for den kommende grænse. Den sidste virksomhed C.C. Christiansen, var en gærfabrik, hvis ejer C.C. Christiansen også havde været grundlægger af "Aktienbrauerei". Virksomhedens afsætningsmarked opgjort i guldmark er aftegnet på Bilag 6. Virksomheden havde sit væsentligste afsætningsmarked på den slesvigske østkyst med tyngdepunkter i byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Slesvig og Eckernförde, samt i Kiel udenfor Slesvigregionen. Kun Tønder og Husum havde nogen afsætningsmæssig betydning på vestkysten. 12% af omsætningen blev hentet i Flensborg by, 31% i Nordslesvig og 57% syd for den kommende grænse. Weigand konkluderer på dette grundlag, at omkring en tredjedel af virksomhedernes afsætningsmarked lå i Nordslesvig, hvad han mener har været en generel tendens for mange af de flensborgske virksomheder. Flensborgs opland begrænses af nabocentrene, skriver Weigand. Tønder udgjorde en konkurrent i vest, hvis opland strakte sig til Løgumkloster og Tinglev. Mod syd nåede Flensborgs opland til Husum kredsgrænse, mod øst til Slien og Kappel. Mod nord strakte oplandet sig til Sundeved, Als og Aabenraa egnen. Statsbanerne og de små kredsbaner omkring Flensborg til Sundeved, Als og på Angel, har således, skriver Weigand, udgjort rygraden i det flensborgske opland.⁴⁶ Weigand har ret i, at Als og Sundeved samt Angel har været Flensborgs vigtigste opland. Dette nære oplands betydning havde også baggrund i, at landbruget på Als og Sundeved samt i Angel var teknisk set meget veludviklet i retning mod intensivt mejeribrug, hvilket gav god indtjening. Desuden var landbruget

⁴⁶ Weigand (1966) I s. 29 – 35.

på østkysten også begunstiget af den gode lerjord.⁴⁷ Som Weigand siger, er der stor overensstemmelse mellem de tre virksomheders afsætningsmønstre og jordbundsforholdene i Slesvig, i form af den gode lerjord, den fattige geestjord og den næringsrige marskjord.

Weigands analyse peger ganske rigtigt i den, af ham skitserede retning, med hensyn til Flensborgs opland. Men da der kun er tale om tre virksomheder, er generaliseringen usikker. Hvad angår nabocentrenes konkurrence, er der flere aspekter, som Weigand ikke er inde på i sin analyse. Byer som Tønder, Haderslev og Slesvig har naturligvis også haft et opland og på den måde udgjort en handelsmæssig konkurrent for Flensborg. Kiel og Hamborg har formentlig haft et økonomisk opland, der strakte sig langt op i Holsten og det sydlige Slesvig. Men for N. Andresen og C.C. Christiansens vedkommede udgjorde de nævnte byer i sig selv væsentlige afsætningsmarkeder. Tønder kan have begrænset Flensborg handelen på vestkysten, men Tønder by var også med sine 4.807 indbyggere i 1910 en afgørende årsag til, at der overhovedet var et marked i det vestlige Slesvig. Med andre ord står regionens centralsteder ikke blot i en konkurrencesituation i en slags nulsumsspil om oplandets gunst, men er gensidig afhængig af hinanden, ikke mindst hvad angår byernes købekraft. Kiel og Hamborg har været store konkurrenter, Haderslev en mindre, men samtidig var byerne også potentielle markeder for Flensborgs erhvervsliv.

At centralstederne i Slesvig regionen ikke kun stod i skarp konkurrence, vidner det Industri- og Handelskammer Flensborgs aktiviteter i tiden før 1914 om. Handelskammeret i Flensborg blev grundlagt i år 1870 på opfordring af regeringen i Slesvig. Der eksisterede i forvejen en handelsforening, men med omdannelse til Handelskammer ville man få en officiel rolle som rådgivende interesseorganisation overfor den preussiske stat med hensyn til lovgivningen på de handels-, industri- og trafikmæssige områder. Også uddannelsen af købmænd og sømænd blev et emne, Handelskammeret skulle tage sig af.⁴⁸ Efter grundlæggelsen i 1870 repræsenterede Handelskammeret udelukkende Flensborg bys erhvervsliv. I 1895 fandt den preussiske handelsminister, at det var tid for en reform af handelskammerorganisationen. Man ville fra den preussiske stats side skabe et net af ligestillede Handelskamre, der kunne repræsentere de enkelte regioners erhvervsliv overfor staten. Regeringen i Slesvig ville dele provinsen Slesvig-Holsten mellem de tre Handelskamre i Altona, Kiel og Flensborg. Da handelskamrenes distriktssområde i nogen grad skulle afspejle de tre byers ”naturlige” opland, opstod der følgelig en diskussion Handelskamrene imellem om denne fordeling. Rendsborg kreds blev et stridspunkt mellem Kiel og Flensborg, og Neumünster kreds et stridspunkt mellem Kiel og Altona. Rendsborg endte som en del af Handelskammeret i

⁴⁷ Schultz-Hansen (1994) s. 127.

⁴⁸ Schütt und John (1964) s. 38.

Kiel's distriktsområde. Flensborg Handelskammers distriktsområde blev med handelskammerloven af 19. august 1897 udgjort af Flensborg by og landkreds, samt Slesvig, Husum, Tønder, Sønderborg, Aabenraa og Haderslev kredse. Flensborg Handelskammerdistrikt nåede således ikke ud i hele det gamle hertugdømme Slesvig, da Eckernförde, Ejderstedt og Rendsborg kredse hørte til Kiels distriktsområde. Dernæst skulle man blive enige om de enkelte kredses repræsentation i Handelskammeret. Også her opstod der uenighed, da de nye kredse frem for alt ønskede at begrænse de flensborgske virksomheders indflydelse. Med regeringspræsident Zimmermanns mellemkomst endte man med en forsamling på 27 repræsentanter, hvor 13 kom fra Flensborg by og 14 fra de øvrige kredse, to fra hver. Den 5. april 1898 konstituerede det nye Industri- og Handelskammer Flensborg sig, og rederidirektør H.C. Dethleffsen blev genvalgt som præsident for kammeret. Som en reaktion på udvidelsen af distriktsområdet blev *Verein für Handel und Industrie in Flensburg e.V.* dannet i 1906, med henblik på at kunne varetage Flensborg bys interesser bedre end det nu regionale Handelskammer.⁴⁹ H.C. Dethleffsen blev i 1909 afløst af Ernst Kallsen, der var præsident for Handelskammeret til 1920, hvorefter rederiejer Hermann Schuldt tog over indtil 1933.

Konkurrence mellem kredsene og byerne her i var således stadig til stede, trods det fælles Handelskammer. Men Handelskammeret forsøgte at varetage fælles interesser, som foreksempel de regionale trafikforbindelser. En forlægning af jernbanelinien Flensborg-Vamdrup fra højderyggen og ind i gennem Haderslev og Aabenraa blev i flere omgange foreslået af Handelskammeret overfor jernbanedirektionen i Altona, uden at blive opfyldt. Handelskammeret havde andel i beslutningerne om at opstille fyranlæg i distriktets havne, og i beslutningen om at udgrave havnene i Haderslev, Husum og Frederikstad. I 1903 blev der på Handelskammerets initiativ oprettet en særlig afdeling for handelssager ved den kongelige landret i Flensborg, der skulle tage sig af handelstvister.⁵⁰

Industri- og Handelskammeret havde som omtalt officiel status som statsligt anerkendt interesseorganisation. Det var på den måde en del af en særlig tysk korporatismetradition, som udviklede sig under industrialiseringen 1870 til 1914, og som skulle blive intensiveret voldsomt under den Første Verdenskrig. Samtidig var Handelskammeret udsprunget af det preussiske standsamfund, og det repræsenterede industrien og handelen og dermed borgerskabets interesser. Som Dr. Schütt skriver om Handelskammeret i perioden 1898 til 1914 kunne kammeret heller ikke undgå at tage stilling til den politiske konflikt mellem kapitalen og arbejdskraften, der med den intensive industrialisering blev stadig mere aktuel. I den konflikt tog Handelskammeret arbejdsgivernes

⁴⁹ Schütt und John (1964) s. 59 – 61.

⁵⁰ Ibid. s. 61 – 63.

parti; det var jo også dem, kammeret repræsenterede.⁵¹ Hvad angår den regionale socioøkonomiske sammenhængskraft i Slesvigregionen, er det imidlertid mere afgørende, at Handelskammeret var en regional organisation for en stor del af det gamle hertugdømme Slesvig men havde sit udspring i regionens handels- og industrimæssige hovedby Flensborg.

3.8 Regionen Slesvig 1914

Industrialiseringen i Slesvig og Holsten havde skabt store strukturforskelle, og Slesvigregionen stod industrielt tilbage i forhold til Holsten. Men også i Slesvigregionen var der indre strukturforskelle. Landbruget var stadig det dominerende erhverv i hele Slesvigregionen i 1914, men også indenfor landbruget var strukturforskellene store. Det slesvigske landbrug var traditionelt præget af kvægdrift og kødkvægsproduktion. Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 nød det slesvigske landbrug godt af det voksende det tyske hjemmemarked. Tyskland blev i løbet af 1870'erne nettoimportør af korn, hvilket var årsag til at Bismarck indførte kornetold fra 1879. I 1880'erne forhøjedes toldsatsene til mellem 19 og 45% af kornpriserne for at beskytte det tyske landbrug mod det billige korn fra USA og Rusland, der havde medført en europæisk landbrugskrise. Det betød også at incitamentet til at omlægge landbrugsdriften til intensivt mejeribrug ikke var nær så stor som i det handelsliberale Danmark. Alligevel spillede mejeribrug en stadig større en rolle i det sydøstlige Slesvig, i Angel og i Sundeved-Als området. I 1884 blev det første andelsmejeri efter dansk mønster oprettet i Mejlby i Lintrup sogn. Herfra bredte andelsmejeritanken sig over hele Slesvig, men mejeribrug forblev mest udbredt og af størst landbrugsmæssig betydning på østkysten. På marsken og geesten i midtlandet var det fortsat studeopdrættet, der dominerede. Fra 1870'erne var det det voksende tyske hjemmemarked, der aftog det slesvigske kvæg. Kvægmarkedet i Husum fik en stigende betydning for kvæghandelen i Tyskland. Fra at have omsat omkring 10.000 stykker kvæg årligt i 1876 blev der i 1909 omsat 73.000 stykker kvæg på Husummarkedet. Da var Husummarkedet det tredjestørste i Tyskland efter Berlin og Hamborg. Svineopdræt var forbeholdt områderne Sundeved-Als, Angel og Schwansen, hvor opdrættet havde sammenhæng med mejeribrug og brugen af affaldstoffer som skummetmælk og valle til svinefoder. Svinene blev, som kvæget, udført levende, primært til svinemarkedet i Hamborg. Da både svin og kvæg blev levende udført, blev der aldrig etableret nogen andelsslagterier i Slesvig.

I 1914 var det slesvigske landbrug således præget af store strukturforskelle mellem det intensivt drevne mejeribrug i det østlige Slesvig og det ekstensivt og studeopdræts baserede land-

⁵¹ Schütt und John (1964) s. 65.

brug i midtlandet og på marsken. Samtidig var landbruget i højere grad end industrien præget af den nationale konflikt mellem dansk og tysk. *Den nordslesvigske Fælleslandboforening* var blevet oprettet i 1893, som paraplyorganisation for de danske landboforeninger, der ikke var medlem af *Schleswig Holsteinischer Landwirtschaftliche Generalverein*. Generalverein omdannedes i 1896 til *Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein*, der som Handelskammeret i Flensborg var et halvstatligt korporativt foretagende, men som repræsenterede hele provinsen og hvis medlemmer blev valgt af kredsagene.⁵² Landbruget var forblevet det væsentligste erhverv i regionen målt i beskæftigede indenfor branchen, og det var også landbrugets behov for landbrugs- og mejerimaskiner, der havde skabt grundlag for industrialiseringen i de slesvigske byer. Således var der også mellem landbrug og industri en regionaløkonomisk sammenhæng, der var med til at konstituere regionen Slesvig. Men samtidig var både landbrug og industri afhængig af ydre forhold, som det voksende tyske hjemmemarked og for landbrugets vedkommende toldbeskyttelsen.

Der var således langt fra tale om en homogen erhvervsstruktur i Slesvigregionen, som Björn Hanssen har beskrevet. Derimod var Slesvig en region bestående af flere centralbebyggelser i et strukturerende og indbyrdes afhængigt hierarki, med Flensborg som dominerende center. Flensborg havde handelsmæssige og økonomiske forbindelser til hele regionen, men af mest intensiv styrke i det nære opland i Angel, Als og Sundeved, samt Aabenraeegn. Her havde statsbaner og de små kredsbaner forøget Flensborgs centralitet, ligesom Flensburg-Ekernsunder und Sonderburger Dampfschiffs-Gesellschafts fjordsejladts bandt denne "sub-region" trafikmæssigt sammen. De mindre købstæder og regionale centre som Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Slesvig, Husum og Eckernförde havde et mindre handelsmæssigt opland end Flensborg, men de stod samtidig i nær økonomisk forbindelse med Flensborg. Det samme gjaldt for Tønder, selvom byen kun havde oplandsby størrelse. Slesvig by var stadig et forvaltningsmæssigt centrum for ikke blot Slesvigregionen, men hele provinsen Slesvig-Holsten. Her lå Slesvig i konkurrence med Kiel, der med universitetet og den kejserlige marine havde et forspring i befolkningsmæssig og økonomisk henseende i forhold til alle de slesvigske byer inklusiv Flensborg. Slesvig var heller ikke en lukket og selvstændig region med klare grænser udadtil. Der var økonomiske og politiske forbindelser til både Holsten, Hamborg, Preussen og Danmark, og regionens økonomiske udvikling havde altid været afhængig af ydre forhold. Der skulle snart indtræffe hændelser, som fik skelsættende betydning for regionens videre udvikling. Først med udbruddet af den Første Verdenskrig og siden med folkeafstemningerne og delingen af Slesvig. Afgørende politiske og økonomiske forandringer stod for døren.

⁵² Schultz Hansen (1994) s. 101 – 172.

4. KRIG OG FOLKEAFSTEMNING

Den britiske historiker Eric Hobsbawm har sammenlignet perioden fra august 1914 til august 1945 med trediveårskrigen 1618 -1648 og benævnt perioden enogtrediveårskrigen. Således indledte attentatet på ærkehertug Franz Ferdinand i Sarajevo den 28. juni 1914 31 års katastrofer og kriser, der først fik en ende med Japans kapitulation i august 1945. De to verdenskrige var ifølge Eric Hobsbawm kun afbrudt af 21 års konfliktfyldt våbenhvile og var en del af samme konfrontation. Den Første Verdenskrig bragte i denne fortolkning ikke nogen løsning på problemet Tyskland, og efterlod i det hele taget ikke nogen langvarige og holdbare verdenspolitiske løsninger.¹ At krigen blev trukket ud i fire grusomme år med tabet af næsten 10 millioner soldater, omtrent det dobbelte antal sårede, samt et ukendt antal civile tab som følge, har samtidig medført, at den Første Verdenskrig mere end andre krige beskrives som en meningsløs stormagts- og prestigekrig.²

Fortolkningen om enogtrediveårskrigen har sin berettigelse, da både den Første og den Anden Verdenskrig handlede om Tysklands politiske, økonomiske og militære position i Europa. Perioden fra august 1914 til august 1945 var præget af konflikt, krig og uløste kriser, men de politiske og økonomiske implikationer af den Første Verdenskrig undervurderes i denne fortolkning. Den Første Verdenskrig har længe stået i skyggen af den Anden Verdenskrig, men efter afslutningen af den kolde krig er interessen for den Første Verdenskrig vokset. Årsagen hertil kunne være, at afslutningen af den kolde krig efterlod et mere komplekst verdenspolitisk billede, der minder om situationen efter den Første Verdenskrig.

Historikeren Hew Strachan og senest også Niels Arne Sørensen har i deres værker om den Første Verdenskrig pointeret, at krigen skal ses i sin egen ret, og at krigen i sig selv fik meget vidtrækkende politiske og økonomiske følger.³ Således medførte krigen opløsningen af fire imperier, det tyske, det russiske, det østrig-ungarske og det osmanniske og var på den måde en afgørende katastrofe i moderne europæisk historie. Krigen udløste den russiske revolution og skabte Sovjetunionen og den bragte USA ind på den verdenspolitiske scene. Endelig lagde den Første Verdenskrig grunden til den endnu uløste Mellemøstkonflikt. Den Første Verdenskrig lagde på mange

¹ Hobsbawm (1995) s. 52. Perioden har ikke efterladt en kollektiv europæisk erindring om en 31-års krig af flere årsager. Fortolkningen er et historikerperspektiv, som Hobsbawm siger. Også den britiske krigshistoriker John Keegan har gjort sig til talsmand for denne fortolkning af verdenskrigenes sammenhæng. Sørensen (2005) s. 328 – 330.

² Krigstabsoplysninger v. Strachan (2003) s. 329. Om den Første Verdenskrigs meningsløshed er Bo Lidegaards betragtning et godt eksempel. Lidegaard (2003) s. 41. ”Den Første Verdenskrigs tragedie bliver ikke mindre med bevidstheden om dens tilsyneladende unødvendighed.”

³ Hew Strachan (2001) *The First World War. Vol.I To arms* og (2003) *The First World War. A new illustrated history*. Niels Arne Sørensen (2005) *Den store Krig. Europæernes Første Verdenskrig*.

måder grunden for det 20. århundredes politiske og økonomiske historie og kan derfor ikke blot ses som en meningsløs krig uden afgørende følger. ⁴ At se den Første Verdenskrig som krig uden mening, og på mellemkrigstiden som en våbenstilstand før den endelige afgørelse, er at se på fortiden i et retrospektivt perspektiv, som om historiens gang var uafvendelig. Historiens gang 1914 til 1939 kan ikke udelukkende betragtes som et opløb mod den endelige afgørelse.

4.1 Den tyske ”Sonderweg” og ideerne af 1914

Årsagerne til krigsudbruddet i august 1914 eller for den sags skyld krigsskylden skal ikke diskuteres her. Derimod har krigens ideologiske og økonomiske følger i Tyskland og Slesvig-området interesse for denne afhandling. Den Første Verdenskrig var en krig om magten i Europa og Verden, men også en ideologisk krig om store universielle spørgsmål, der i høj grad gav mening for de implicerede samfund. Det var derfor, at krigen siden blev kaldt ”*The Great War*” og det var derfor, at krigen kunne trækkes ud i fire år, siger Hew Strachan. ⁵ De ideologiske følger af den Første Verdenskrig i det tyske samfund hænger sammen med den ideologiske mobilisering af det tyske samfund og ”ideerne af 1914”. Ideerne handlede, med Hans-Ulrich Wehlers ord, om en retfærdiggørelse af den tyske krigspolitik og om at forsvare den ”Sonderweg”, som Tyskland var slået ind på i forhold til andre vesteuropæiske nationer i det 19. århundrede. Ideerne af 1914 blev velvilligt eksponeret af det tyske ”Bildungsbürgertum”: Dannelsesborgerskabet, akademikerne, tjenestemændene og kunstnerne. Ideerne fremhævede det tyske folkefællesskabs, *Volksgemeinschafts*, kollektive og antimodernistiske konservatisme, som modsætning og alternativ til de moderne, liberaldemokratiske og kapitalistiske samfundsmodeller i Frankrig, England og USA. Ideerne af 1914 var en modideologi til ideerne af 1789 og den franske revolutions budskab om frihed, lighed og broderskab, og ideerne skabte stereotype forestillinger om den tyske kultur som modsætning til den fransk-angelsaksiske civilisation. ⁶

Den 4. oktober 1914 publiceredes en adresse i *Berliner Tageblatt* med titlen ”*Aufruf an die Kulturwelt*”, underskrevet af 93 tyske universitetslærere, der forsvarede det tyske militærsystem og krigspolitik. Den 16. oktober 1914 fulgte en adresse underskrevet af mere end 3.000 tyske akademikere, deriblandt Max Weber og Albert Einstein. Adressen benægtede den tyske krigsskyld og konkluderede at; ”*Europas kulturelle fremtid afhænger af den tyske militarismes sejr*”. ⁷ Det

⁴ Strachan (2003) s. 332 og Sørensen (2005) s. 14.

⁵ Strachan (2001) s. 1138 – 1139.

⁶ Wehler (2003) s. 18.

⁷ Wehler (2003) s. 19 og Strachan (2001) s. 1122.

bemærkelsesværdige ved adressernes ordlyd er sidestillingen af tysk kultur og tysk militarisme. Den tyske militarisme havde rødder i det preussiske standssamfund og i Bismarcks militære sejre i 1864, 1866 og 1871. Men krigsudbruddet i 1914 og den militære situation ved krigsudbuddet fjøede nye facetter til den tyske militarisme. Den i materiel og demografisk henseende overmægtige Entente-alliance gav Tyskland og centralmagterne grund til at sætte lid til alternative ressourcer, som folkets idealisme og åndelige vækkelse, ”*Geist und Kultur*”, samt folkets loyalitet og militære disciplin.⁸

Tyskland havde også materielle og territoriale krigsmål, men disse blev først formuleret efter krigsudbruddet. I september 1914 sammenfattede rigskansler Bethmann-Hollwegs sekretær Kurt Riezler en liste over tyske krigsmål. Det var først og fremmest Tysklands mål at opnå tysk hege-
moni i Kontinentaleuropa, og at sikre det tyske riges eksistens i vest og øst. Dertil måtte Frankrig svækkes betydeligt og Rusland trænges væk fra de tyske grænser. På det økonomiske område var målet oprettelsen af et mellemeuropæisk økonomisk forbund og en toldunion bestående af Tyskland, Østrig-Ungarn, Italien, Frankrig, Belgien, Holland, Danmark, Norge og Sverige. Tyskland skulle naturligvis indtage en førende rolle i dette forbund.⁹ Ønsket om politisk og økonomisk hege-
moni i Kontinentaleuropa blev formuleret som ideen om et tysk domineret ”Mitteleuropa”, der første gang blev fremsat af den liberale tyske politiker Friedrich Naumann i oktober 1915 i en bog med samme navn. Som en modvægt til de økonomiske rivaler USA, Storbritannien og Ruslands oversøiske dominans skulle Tyskland dominere øst- og centraleuropa gennem økonomisk og kul-
turel overvægt i et europæisk frihandelsområde.¹⁰ Dertil kom det tyske krigsmål om at opnå kontrol over de preussisk-polske grænseprovinser ved en germaniseringspolitik og østimperalisme. På dette område blev den tyske krigspolitik radikaliseret i løbet af krigen, og de territoriale ønsker blev udvidet til også at omfatte de baltiske områder. Brest-Litovsk freden med Rusland i marts 1918, efter den russiske revolution og Lenins kapitulation, var en konkretisering af de meget ambitiøse tyske krigsmål i øst- og centraleuropa. Det skal dog nævnes, at en gruppe af centrum-venstre politi-
kere i den tyske rigsdag i juli 1917 formulerede en anden tysk politik, der havde en forståelsesfred med ententemagterne og en bevaring af tysk selvstændighed og territorial integritet som mål. De internationale mål blev formuleret i kombination med et krav om at det parlamentariske system blev indført i Tyskland, hvad der også ville appellere til de fjendtlige stater, særligt USA. Det interessante ved resolutionen er, at partierne bag resolutionen 1½ år senere overtog magten i Tyskland.¹¹

⁸ Wehler (2003) s. 20.

⁹ Ibid. s. 29 – 30.

¹⁰ Strachan (2001) s. 46 – 47.

¹¹ Schwabe (1998) s. 38 – 39.

De tyske krigsmål havde også indenrigspolitiske motiver. Krigen og de ambitiøse krigsmål pacificerede krav om indre sociale og politiske reformer fra det tyske socialdemokrati SPD og fagbevægelsen. Borgfreden, der blev en realitet med SPD's godkendelse af krigsfinansieringen den 4. august 1914, var en belejlig situation for den tyske regering. Senere i krigen kostede borgfreden indrømmelser fra regeringen, men i første omgang kunne krigen og den ideologiske mobilisering af det tyske folkefællesskab styrke enheden i den tyske stat, som ellers var meget skrøbelig.¹²

Den ideologiske mobilisering og instrumentalisering af den tyske kultur og militarisme, ”ideerne af 1914”, fik stor betydning for efterkrigstidens Tyskland. Der kan spores flere ligheder mellem ideerne af 1914 og den nationalsocialistiske ideologi, som Hans-Ulrich Wehler også pointerer. Men ideerne af 1914 prægede også den politiske og økonomiske tankegang i Weimarrepublikkens Tyskland, og den tyske reaktion på de territoriale afståelser efter Versaillesfreden.

4.2 Krigsøkonomien - korporatisme eller Zwangswirtschaft

Krig kræver krigsøkonomi, og her kunne det tyske folkefællesskab vise sin nytteværdi. Direktøren for *Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft AEG* Walther Rathenau blev i august 1914 leder af *Kriegsrohstoffabteilung* i det preussiske krigsministerium, der skulle sikre den tyske industris råstofforsyning under krigen. Det lykkedes Rathenau at opretholde en relativ velorganiseret råstofforsyning krigen igennem, trods ententens blokade, via et udbygget og intensiveret statslig-privat korporativt system.¹³ På andre områder skulle den tyske krigsøkonomi vise sig temmelig fejlslagen.

Den økonomiske planlægning af krigsmobiliseringen var i august 1914 præget af troen på en kortvarig krig. I første omgang anså de tyske myndigheder det derfor ikke for nødvendigt at inddrage landbruget og fødevarerindustrien i krigsforberedelserne. Marneslaget i september 1914 ændrede denne opfattelse, og da England i november 1914 indledte søblokaden, hungerblokaden med tyske ord, var en udbygning af den tyske krigsøkonomi en simpel nødvendighed. Blokaden afskar Tyskland fra import af kunstgødning, kraftfoder og landbrugsmaskiner, og det fik stor betydning for landbrugets produktivitet. Rationeringer og maksimalpriser blev en central del af den tyske krigsøkonomi. Ved at sikre statslige maksimalpriser på forbrugsvarer og derved indføre en effektiv kontrol med landbrugets afsætningspriser, fik SPD en modydelse for borgfreden. Brødkorn og kød var de første varer, der blev rationeret, siden fulgte rationeringer på stort set alle varer i handelen.¹⁴

¹² Wehler (2003) s. 34 – 38.

¹³ Wehler (2003) s. 49 – 50 og Sørensen (2005) s. 200 – 201.

¹⁴ Wehler (2003) s. 59.

Mest af alt prægedes den tyske krigsøkonomi af en stadig stigende bureaukratisering og udvikling hen imod en statslig korporativ økonomi eller ”Zwangswirtschaft” med datidens tyske ord. Talrige statslige korporationsorganer indenfor krigsøkonomisvæsenet, som *Reichgetreidegesellschaft*, *Reichkartoffelstelle*, *Reichpreisprüfungsstelle* og *Kriegsernährungsamt* blev oprettet for at forbedre hærens og civilbefolkningens fødevarerforsyning. Udnævnelsen af Hindenburg og Ludendorff til den øverste hærledelse i august 1916 og lanceringen af Hindenburgprogrammet og den patriotiske hjælpetjenesteakt, med krav om en totalmobilisering af det tyske samfund, forøgede bureaukratiseringen yderligere. Et *Kriegsamt*, med generalløjtnant Wilhelm Groener i spidsen, blev nedsat som overordnet instans med diktatoriske beføjelser for hele den tyske krigsøkonomi.¹⁵

Bureaukratiseringen af krigsøkonomien var også et regionalt og lokalt fænomen. Som leder af de i januar 1915 etablerede kommunalforbund, der bestod af kredsene og deres kommuner, havde landråden ansvaret for inddragelsen og afleveringen af 60% af kredsens brødkornshøst til Reichgetreidegesellschaft. Kommunalforbundene var en slags kollektiv bedrift bestående af kommunale produktionsafdelinger. Landråden og kommuneforstanderne skulle sørge for at udligne og fordele afleveringsmængder blandt større og mindre landejendomme, og for at fordele menneskelig og maskinel arbejdskraft mellem bedrifterne. Den korporatistiske tankegang bag kommunalforbundene var tydelig, selvom etableringen af disse i januar 1915 også var en erkendelse af, at appellen til nationalt fællesskab og loyalitet ikke alene kunne sikre brødkornsforsyningen, men at også det lokale fællesskab måtte inddrages og udnyttes.¹⁶

Myndighedernes erkendelse af forværrede ernæringstilstande gav oftest anledning til yderligere bureaukratisering. En fejlslagen høst i 1916 førte til oprettelsen af regionale og lokale afdelinger af Groeners *Kriegsamt*, i form af *Kriegswirtschaftsämter* på provinsniveau og *Kriegswirtschaftsstellen* på kreds niveau. *Kriegswirtschaftsamt* Schleswig-Holstein fik sæde i Altona og blev ledet af overpræsident von Moltke og en militær embedsmand, og var øverste instans i alle krigsøkonomiske forhold i provinsen Slesvig-Holsten. Kontoret skulle sørge for tilvejebringelse af bedriftsledere, arbejdere, heste, maskiner og brændstof til provinsen og forvalte provinsens jernbanenet. *Kriegswirtschaftsstelle* blev ledet af den lokale landråd og bestod desuden af 4-8 lokalt landbrugskyndige. *Kriegswirtschaftsstelle* var først og fremmest en øvre kontrolinstans, da kommunalforbundene stadig skulle udføre det praktiske arbejde.¹⁷

¹⁵ Feldman (1997) s. 66 – 67 og Sørensen (2005) s. 201 – 203.

¹⁶ Østergaard Schultz (1996) s. 226.

¹⁷ Andersen (2004) s. 173 – 174.

Trods den omsiggribende bureaukratisering og kontrol forværredes ernæringssituationen dag for dag. I vinteren 1915-16 afværgedes en hungerkatastrofe kun ganske knapt. Høsten i 1916 slog som omtalt fejl, og i vinteren 1916-17 nåede ernæringssituationen et lavpunkt i den såkaldte "Kålrabivinter."¹⁸ Samtidig steg priserne på ikke rationerede varer kraftigt. Hindenburgprogrammet havde forøget efterspørgslen på krigsindustriproduktionen massivt og gav rum for stigende lønninger til industriarbejderne. Det skabte en løn- og prisspiral, der sammen med den tyske rigsbanks dækningsløse krigsfinansieringspolitik skabte en monetær inflation, der skulle blive en fast del af den tyske økonomi frem til november 1923. Fra efteråret 1914 satte kursfaldet ind, som det ses på tabel 4.1.(s. 66).¹⁹ Da de fastsatte maksimalpriser på fødevarer af gode grunde ikke omfattedes af prisstigningerne, udvikledes der med tiden en sortbørshandel, der blev stadig mere attraktiv for de tyske landmænd. Sidst i 1917 var sortbørshandlen så omfattende at det officielle distributions-system var på sammenbruddets rand.

Den tyske krigsøkonomis overordnede formål var at brødføde det størst mulige antal soldater og arbejdere i krigsindustrien for at holde krigsmaskinen kørende og sikre en militær sejr. Krigsøkonomien havde udgangspunkt i en korporativistisk, militaristisk tankegang og en tillid til det nationale folkefællesskabs disciplin og loyalitet. Men den stigende bureaukratisering, militarisering, kontrol og sortbørshandel fremmede splittelse og demoralisering frem for fællesskab. Som historikeren Gerald D. Feldman har skrevet, spredte der sig en følelse af at være uretfærdig ramt af krigsøkonomien i samtlige tyske samfundslag fra efteråret 1916, og det gav grobund for politisk og social uro og splittelse samfundslagene imellem.²⁰

Ernæringssituationen i Tyskland forværredes løbende igennem krigen, men den enorme sortbørshandel gør det vanskeligt at bedømme graden af nødtilstand. Det var også tilfældet i Slesvig-regionen, hvor store dele af befolkningen havde adgang til landbrugsvarer enten ved egen bedrift eller gennem familie og bekendte. I det lange løb var krigen til skade for landbrugets produktivitet, men som det ofte er tilfældet i krigssituationer, åbner der sig også nye indtægtsmuligheder. Direktør for Haderslev Bank 1901 til 1939 Christian Hübbe skiver i sin beretning om Haderslev Banks

¹⁸ Wehler (2003) s. 61 – 62.

¹⁹ Gerald D. Feldman leverer i sit værk *The Great Disorder* en omhyggelig analyse af den tyske krigsfinansiering og krigsøkonomis inflationære konsekvenser. Hvad angår krigsfinansieringen var det de den 4. august vedtagne bestemmelser om rigsbankens seddeludstedelsespolitik, der gav mulighed for at udstede flere sedler med mindre dækning, samt rigsbankens oprettelse af Lånebureauer med hensyn til salg af krigslånsobligationer, der førte til en stigende inflation. Det tyske folk kunne låne penge ved Lånebureauerne til køb af krigslånsobligationer, og siden anvende krigslånsobligationerne som sikkerhed for nye lån ved Lånebureauerne. Desuden kunne Rigsbanken anvende inkasserede lånebureau-sedler som dækning for nye markseddel udstedelser. Deri lå der, som Feldman siger, et stort inflationært potentiale.

²⁰ Feldman (1997) s. 68 – 80 og Sørensen (2005) s. 205 – 212.

virksomhed 1875-1925 om dette: *"Tysklands Levnedsmiddelnød gav mangen en driftig Landmand Muligheder for en god Ekstrafortjeneste ved Dyrkning af Roer, Kaal og Ærter og Roernes forædling i de nyoprettede Tørrerier til "Dörrgemüse". Der var i disse Aar heller ikke saa faa Tilfælde paa, at et enkelt Aars Afgrøde i disse Urter kunde give et saa lønnende Udbytte, at det svarede til det benyttede Areal Jordværdi. Men trods alt Arbejde og de rigelige Pengeindtægter var det i det lange Løb ikke muligt for Landbruget blot nogenlunde at bevare sin høje Standard fra Fredstiden."*²¹ Der opstod stor likviditet i landbruget på grund af driftsmidlernes realisering og en god sortbørsindtjening, men kapitalen blev ikke investeret i en forbedring af driften, da indkøb af nye driftsmidler ikke var mulig. I stedet blev de forøgede likvide midler anbragt i pengeinstitutterne eller brugt til afvikling af gæld.²²

Bybefolkningen fik, ikke uden grund, indtryk af, at landbruget tilbageholdt fødevarer fra det officielle distributionssystem for at sælge disse på det sorte marked til skyhøje priser. Denne situation gav anledning til en dyb mistro til landbruget i den øvrige befolkning og til en konflikt mellem by og land, der var endnu et eksempel på det tyske samfunds splittelse.²³ Denne konfliktsituation var også at finde i Slesvigregionen. Således udsendte Fælleslandboforeningen for Nordslesvig i november 1915 et opråb til den nordslesvigske befolkning, der opfordrede landmændene til at udvise solidaritet med de mindre velstillede borgere i landsdelen og til at danne velfærdskomiteer i de enkelte sogne. *"Nu er Tiden kommen, da det skal vise sig, at Befolkningen i Nordslesvig ikke deler sig i Klasser, der hver for sig mener at være sig selv nok og hver for sig mener at skulle sørge for sig selv og lade andre gøre det samme."*, stod der i opråbet.²⁴ Det har givetvis ikke været en tænkt situation Fælleslandboforeningen her hentydede til, men derimod en realitet. Der har ikke været megen fokus på den indre sociale konflikt i det slesvigske område under den Første Verdenskrig. Historievidenskaben har, af gode grunde, i stedet fokuseret på det nationale spørgsmål. Det har samtidig været opfattelsen, at den dansk-tyske modsætning nedtonede de sociale modsætninger i regionen. Sagen er imidlertid, at åbningen af grænsespørgsmålet i oktober 1918 intensiverede den økonomiske spekulation, og at de sociale modsætninger øgedes i tiden 1918 til juni 1920.

²¹ Hübbe (1925) s. 80.

²² Refslund Thomsen (1926) og Schultz-Hansen (1994) s. 215. Driftsmidlernes realisering var et resultat af afleverings- tvangen. I de nordslesvigske sparekasser steg indskuddene fra 89 mio. mark i 1914 til 152 mio mark i 1918 og yderligere til 213 mio mark i 1920. Historikeren Jonathan Osmond, der har forsket i de tyske bønders forhold under den Første Verdenskrig, bekræfter dette billede. De små landbrug i det vestlige og nordlige Tyskland nød ifølge Osmond en høj grad af økonomisk beskyttelse krigen i gennem, uden dog at kunne forbedre produktionen. Osmond (1982)

²³ Feldman (1997) s. 73 – 85.

²⁴ Schultz Hansen (1994) s. 216 – 217.

4.3 Tysklands sammenbrud og grænsespørgsmålet

En tysk sommeroffensiv i 1918 så en kort overgang ud til at vende krigslykken til tysk fordel. Brest-Litovsk freden på østfronten havde givet Tyskland fornyede ressourcer til at sætte ind på vestfronten. Men en Entente-modoffensiv i september og oktober 1918 skulle blive afgørende for krigens udfald.²⁵ Dertil kom, at den tyske krigsøkonomi og krigsernæringsvæsenet i sommeren 1918 stod overfor et regulært sammenbrud.²⁶ Tyskland måtte indstille sig på at kapitulere.

Den amerikanske præsident Woodrow Wilson havde i januar 1918 lanceret sine berømte 14 punkter for en fredsløsning, hvori den nationale selvbestemmelsesret, så uklar denne selvbestemmelsesret end måtte være, var en hovedhjørneste. Wilsons 14 punkter blev af den tyske hærledelse og regering anset for at være Tysklands chance for en mindelig fredsløsning. Derfor tilsendte den nye tyske regeringschef prins Max von Baden præsident Wilson en anmodning om våbenhvile den 3. oktober 1918. Anmodningen havde et kalkulerende element i sig. Det havde den pludselige demokratiske reform og omdannelsen af Tyskland til et parlamentarisk monarki, som kejser Wilhelm proklamerede den 28. september 1918, der skulle sikre Tyskland et godt udgangspunkt i forhandlingerne med præsident Wilson, også.²⁷ Hvad angår en mindelig ordening med Wilson forregnede den tyske ledelse sig, da denne kun accepterede en betingelsesløs kapitulation. Den 28. oktober 1918 blev flåden i Wilhelmshafen påny beordret i kamp, men besætningerne nægtede at følge ordrer. Arrestationer førte til demonstrationer i flådebyerne Wilhelmshafen og Kiel, og i løbet af få dage spredte disse sig til hele Tyskland og tog form af en politisk revolution. Den 9. november abdicerede kejser Wilhelm og samme dag udråbte SPD-politikeren Philip Scheidemann republikken Tyskland i Berlin. To dage senere underskrev Zentrum-politikeren Mathias Erzberger en våbenstilstandsftale med Ententemagterne. Den Første Verdenskrig var dermed slut.

Præsident Wilsons 14 punkter blev ikke kun set som en chance af Tysklands hærledelse, men også af mange nationale mindretal, deriblandt det danske i Nordslesvig. Den 23. oktober 1918 stillede det dansksindede rigsdagsmedlem H.P. Hanssen i den tyske rigsdag krav om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål med selvbestemmelsesretten som grundlag, velvidende at Tyskland satte sin lid til Wilsons fredspræmisses. Den 14. november skrev den tyske udenrigsminister Solf et brev til H.P. Hanssen, hvori der stod; *"Den tyske regering staar herefter paa det Standpunkt, at*

²⁵ Strachan (2003) kap. 10. Afgørende for krigsudfaldet var også at Tysklands allierede Bulgarien og Østrig-Ungarn led aførende nederlag i september 1918 og var rede til våbenstilstandsforhandlinger før Tyskland. Også den indre splittelse i det østrig-ungarnske kejserrige var en medvirkende årsag til krigsudfaldet.

²⁶ Wehler (2003) s. 63 – 64.

²⁷ Winkler (1998) s. 20 – 27, Macmillan (2001) s. 27, og Sørensen (2005) s. 296 – 302. Samtidig kunne ansvaret for våbenstilstanden skubbes over på politikerne, hvorved Ludendorff fik lagt grunden til dolkestødslegenden.

ogsaa det nordslesvigske Spørgsmaal i Henhold til Præsident Wilsons Fredsprogram bør løses paa Grundlag af den paagældende Befolknings selvbestemmelsesret.”²⁸ Den tyske regering havde dermed accepteret kravet om en folkeafstemning i Slesvig. Da Vælgerforeningen for Nordslesvig den 16. og 17. november 1918 afholdt tilsynsrådsmøde på ”Folkehjem” i Aabenraa, kunne foreningen derfor forlange en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold i Slesvig, og fremsætte krav om folkeafstemningens udformning, der var af stor betydning for udfaldet af samme. Vælgerforeningen vedtog på mødet den 17. november en resolution, hvori en én-bloc afstemning i Nordslesvig blev fremsat som ønske. Nordslesvig defineredes som området nord for en linje, der fra Vadehavet i vest gik syd om Højer og Tønder til Frøslev og Kruså i øst og nord om Flensborg og ud igennem Flensborg fjord. Det var den såkaldte Clausen-linje, baseret på den af magister H.V. Clausen udarbejdede og anbefalede grænselinie fra 1890, der dog ikke tog stilling til Flensborgs situation. To medlemmer af Vælgerforeningen havde argumenteret for, at Flensborg burde høre med til Nordslesvig, dog uden at kunne overbevise flertallet. Til gengæld blev det vedtaget, at sydligere distrikter også kunne få lov at stemme særskilt, hvis der blev rejst krav om dette. Aabenraa-resolutionen blev siden sendt til den danske regering, med henblik på at regeringen skulle rejse det slesvigske spørgsmål på den kommende fredskonference.²⁹

Fra tysk side var man interesseret i en bilateral aftale mellem Danmark og Tyskland om Nordslesvig for at holde Ententemagterne ude af spørgsmålet. Den tyske gesandt i København Ulrich Brockdorff-Rantzau sonderede i samtaler med udenrigsminister Erik Scavenius den 5. og 9. oktober 1918 muligheden for en dansk henvendelse til Tyskland om dette. Som neutral stat under den Første Verdenskrig stod Danmark i den forbindelse på farlig grund, da en seperataftale med Tyskland i krigens sidste dage kunne fortolkes som et ønske om belønning for den velvillige indstilling til Tyskland under krigen af Ententemagterne. For Erik Scavenius, der krigen i gennem havde ført en knivskarp dansk balance- og neutralitetspolitik mellem Tyskland og Ententen, havde tilbuddet om bilaterale forhandlinger dog en vis tiltrækning, da en gave fra Ententen i form af store slesvigske landområder modsat ville blive taget ilde op i Tyskland. Henvendelsen måtte dog komme fra Tyskland, og han sonderede muligheden for en sådan i samtalerne med Rantzau, uden at dette førte til et resultat. Afgørende for Scavenius og den radikale regering i Danmark var, at den nationale selvbestemmelsesret blev grundlag for en løsning. For den siddende regering var det en ufravigelig holdning, at Danmark kun indlemmede de dele af Slesvig, der havde et dansksindet befolknings-

²⁸ Hanssen (1924) s. 406.

²⁹ Om grænsespørgsmålets udvikling se Fink (1979) *Da Sønderjylland blev delt bd I-III* og Becker-Christensen (1995) + Fink (1995) i ”Den nye grænse” i *Grænsen i 75 år*. Den danske grænsepolitik behandles også i kapitel 6.

flertal. Det slesvigske spørgsmål kunne nu endelig blive bragt til en løsning og den store knast i det dansk-tyske forhold forsvinde.³⁰ Her var den radikale regering helt på linje med H.P. Hanssens opfattelse af situationen og med ham et flertal af den nordslesvigske Vælgerforening. Også H.P. Hansen så i situationen en chance for endelig at løse det slesvigske spørgsmål på retfærdig ved selvbestemmelsesretten. Partilederne i den danske rigsdag bakkede med vedtagelsen af en resolution om grænsespørgsmålet den 23. oktober 1918 op om regeringens holdning, med ønsket om *”at ingen anden Ændring i Slesvigs nuværende Stilling end en Ordning efter Nationalitetsprincippet stemmer med det danske Folks Ønske, Følelse og Interesse, og under det fra begge de krigsførende Parters Side godkendte Nationalitetsprincip: Folkenes Selvbestemmelsesret.”*³¹ Men grænsespørgsmålet blev siden voldsomt politiseret. For det første fordi Dannevirkebevægelsen førte kampagne overfor de danske oppositionspartier og ententemagterne for hele Slesvigs indlemmelse i Danmark, med den historiske ret som grundlag.³² For det andet fordi den radikale regering i forvejen var særdeles upopulær blandt oppositionspartierne, der blot ventede på en mulighed for at vælte regeringen.³³

For Scavenius og den radikale regering kom Aabenraa-resolutionen fra den nordslesvigske Vælgerforening som en gave. Ikke alene havde nordslesvigerne selv ønsket en afgørelse efter den nationale selvbestemmelsesret, men samtidig kunne det slesvigske spørgsmål rejses af nordslesvigerne selv, og den danske regering undlade at tage stilling i det sprængfarlige spørgsmål. Scavenius sendte derfor Vælgerforeningens resolution videre til ententemagternes gesandter i København, uden at regeringen tog entydig stilling til resolutionen. Ifølge ententemagterne var en officiel anmodning fra den danske regering dog nødvendig, hvis slesvigspørgsmålet skulle rejses på fredskonferencen, hvilket Scavenius så gjorde den 12. december 1918. Som Bo Lidegaard skriver i sit værk om dansk udenrigspolitik 1914-45, kom Scavenius’ tysk-orienterede og defensive politik her til kort. Den danske regering havde, som Lidegaard skriver, store interesser at varetage i Slesvigspørgsmålet og kunne aktivt have argumenteret for sin grænsepolitik på fredskonferencen.³⁴ I stedet fik regeringens grænsepolitiske modstandere et stort politisk spillerum, som de forstod at udnytte.

³⁰ Lidegaard (2003) s. 120 – 121.

³¹ Ibid. s. 124.

³² Dannevirkebevægelsen havde navn efter ønsket om en Dannevirkegrænse. ”Sønderjysk kreds af 1918” og studenterforeningen ”To Løver” var samlingssted for kredsen, hvis vigtigste medlemmer var overkirurg Ionas Collin, rektor H.P. Hansen, oberstløjtnant Erik With (afgået efterretningschef), folketingsmand for Venstre Jens Sørensen Vangaard og dr. Valdemar Harsløf. Fink (1979) Bd. I s. 42.

³³ Den radikale regering var upopulær på grund af dens førende rolle i reguleringspolitikken under den Første Verdenskrig. Indenrigsminister Ove Rodes ”Gimle-tale” i folketinget under finanslovsdebatten i 1916, hvori Rode udtrykte håb om at reguleringspolitikken ville styrke statsmagtens kræfter i fremtiden bekræftede i den henseende oppositionspartierne Venstre og de konservatives frygt for indførelsen af statssocialisme af bagdøren. Sørensen (2005) s. 234 – 240. Se også Mørch (1996) s. 299 – 308.

³⁴ Lidegaard (2003) s. 160 – 162.

4.4 Demobilisering og økonomisk krisestyring

I april 1917 var det tyske socialdemokrati SPD blevet spaltet i to. En stor del af venstrefløjen i SPD dannede på grund af modstand mod krigens fortsættelse et uafhængigt socialdemokrati USPD. Ved revolutionen i november 1918 måtte socialisterne finde sammen igen og flertalssocialisterne MSPD og de uafhængige socialister USPD overtog i fællesskab regeringsmagten i Tyskland den 9. november 1918. Revolutionsregeringen, med Friedrich Ebert (MSPD) i spidsen, skulle primært skaffe Tyskland fred og organisere valget til nationalforsamlingen den 19. januar 1919. At gennemføre demobiliseringen og samtidig skabe en ny demokratisk republik, mens fødevaremangel og politiske uroligheder hørte til dagens orden, var imidlertid vanskelige opgaver. Som Friedrich Ebert sagde ved nationalforsamlingens åbning den 6. februar 1919, havde revolutionsregeringen opfattet sig selv som konkursforvalter af det kejserlige Tyskland i tiden fra den 9. november 1918. Koalitionen mellem flertalssocialisterne og de uafhængige havde været skrøbelig. Flertalssocialisterne havde modsat de uafhængige socialister ingen intentioner om yderligere socialistiske eksperimenter efter revolutionen, men om at afhjælpe den umiddelbare nød i Tyskland.³⁵ USPD ønskede derimod en gennemgribende socialisering af samfundet med udgangspunkt i et centralt arbejder- og soldaterråd. Det var ikke en udvikling MSPD kunne støtte, og da rigspræsident Ebert i julen 1919 satte militæret ind mod arbejderopstanden i Berlin, trådte USPD ud af regeringen.³⁶

Den tyske historiker Heinrich August Winkler har beskrevet tiden fra november 1918 til valget den 19. januar 1919, som "*Die gebremste Revolution*", som et billede på MSPD's politiske hensigter. Den opbremsede revolution kom til udtryk ved, at det meste af den kejserlige embedsstand blev siddende i den nye republiks forvaltning. Derved fik den traditionelt konservative og kejsertro embedsstand en magtbase i den nye republik, der siden skulle volde republikken problemer. Flertalssocialisterne frygtede med rette, at opløsningen af den civile forvaltning ville destabilisere Tyskland yderligere, og desuden rådede SPD ikke over et personale at sætte i stedet.³⁷

Demobiliseringen af de tyske soldater og deres genansættelse i produktionen var revolutionsregeringens største opgave. Det krævede et samarbejde mellem regering, arbejdsgivere og fagforeninger. Den 15. november 1918 indgik industriens og arbejdernes organisationer den såkaldte Stinnes-Legien aftale, opkaldt efter de to ledende forhandlingspartnere, Hugo Stinnes, lederen af Rheinisch-Westfälische Elektrizitätswerke og industriens ubestridte førstemand, og de frie fag-

³⁵ Friedrich Ebert zur Eröffnung der Nationalversammlung 6.2.1919 i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002) og Winkler (1998) s. 39 – 40.

³⁶ Winkler (1998) s. 53 – 60.

³⁷ Wehler (2003) s. 362 og Winkler (1998) s. 42 – 43.

foreningers leder Carl Legien. Aftalen betød, at arbejdsgiverne anerkendte fagforeningerne, kollektive lønforhandlinger, 8-timers arbejdsdag uden lønreduktion og arbejdskomiteer i virksomheder med over 50 ansatte. Desuden blev der dannet en fælles centralkomitee, *Zentralgemeinschaft der industriellen und gewerblichen Arbeitsgeber- und Arbeitsnehmervverbände Deutschlands* (ZAG), der skulle tilse reformerne. At demobiliseringen var central fremgik af aftalens paragraf 3, hvor i der stod: ”*Sämtliche aus dem Heeresdienst zurückkerenden Arbeitnehmer haben Anspruch darauf, in die Arbeitsstelle sofort nach Meldung wieder einzutreten, die sie vor dem Kriege inne hatten.*”³⁸ Stinnes-Legien aftalen var en meget vidtrækkende arbejdsmarkedsaftale efter datidens forhold, og mange tyske arbejdsgivere anså aftalen for at være en del af den socialistiske revolution. For fagforeningerne var en socialisering af industrien også endemålet med kompromisset, men for industrien var Stinnes-Legien aftalen derimod en forsikring mod yderligere socialiseringer.³⁹ Kompromisset afspejlede en fælles frygt blandt arbejdsgiverne og fagforeningerne for yderligere social uro og russiske tilstande, og en fælles interesse i at kontrollere demobiliseringen.

Et andet centralt økonomisk spørgsmål var krigsreguleringernes ophævelse. På grund af den fortsatte blokade af Tyskland indtil juni 1919 og den fortsatte fødevaremangel, kunne rationeringerne og maksimalprissystemet ikke uden videre ophæves. Fortsat ”Zwangswirtschaft” under socialdemokratisk ledelse var imidlertid, hvad store dele af det tyske erhvervsliv frygtede mest af alt, ikke mindst landbruget. Graden af statslig regulering var også et stridsemne internt i den nye statslige forvaltning. *Reichwirtschaftsamt* (*Reichwirtschaftsministerium*), der var ledet af Rudolf Wissel (MSPD), arbejdede på planer, der gik i retning af permanent statslig regulering af økonomien i ”keynesianske” rammer. I det i november 1918 oprettede *Demobilisierungsamt* sad oberstløjtnant Joseph Koeth som statskommissær, og var en stærk modstander af permanent statslig regulering. I stedet ønskede han midlertidige statslige subsidier til gennemførelse af demobiliseringen.⁴⁰ Der foregik således en magtkamp om den økonomiske politik i den tyske regering. Konsekvensen var, at den økonomiske politik blev til krisestyringspolitik uden langsigtede økonomisk politiske målsætninger for efterkrigstidens Tyskland. Det handlede om at undgå det værste her og nu.

Til gengæld opnåede Koeths *Demobilisierungsamt* gode resultater med hensyn til at skaffe de tilbagevendende soldater arbejde. Arbejdsløsheden i Tyskland var relativ lav i 1919 og 1920, og den

³⁸ Vereinbarung zwischen den Arbeitgeberverbänden und den Gewerkschaften, 15.11.1918. i *Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*. (2003) og Feldman (1997) s. 95 – 107.

³⁹ Winkler (1998) s. 45 – 46 og Feldman (1997) s. 107 – 108.

⁴⁰ Feldman (1997) s. 114 – 115. Undersekretær i RWA Wichard von Moellendorff var ophavsmand til disse planer. Moellendorff var ingeniør med fortid i Walter Rathenaus AEG og var inspireret af Rathenaus ledelsen af Kriegerrohstoffabteilung under krigen. Joseph Koeth kom, paradoksalt nok, netop fra en lederposition i KRA, en stilling han havde overtaget fra Walter Rathenau.

lå på omkring 3,8% af de organiserede arbejdere. Demobiliseringen gik dog ikke stille af og foråret 1919 var præget af voldsomme politiske uroligheder og strejker i de store tyske byer og kulminedistrikter. Regeringen satte hårdt ind overfor urolighederne og brugte dertil de militære frikorps, som under Spartakusopstanden i Berlin i januar 1919 og senere ved den kommunistiske rådsrevolution i München april-maj 1919.⁴¹ Demobiliseringen kostede også på en anden front. Som omtalt havde krigsfinansieringen og krigsøkonomien skabt store prisstigninger og monetær inflation. De høje priser i foråret 1919 var en væsentlig årsag til at arbejderne krævede lønforhøjelser og gennemførte talrige strejker. Lønkravene blev af frygt for en eskalering af den politiske uro imødekommet af arbejdsgiverne, men prisen var en fortsat løn- og prisspiral, der forøgede den monetære inflation. Revolutionen var med Gerald Feldmans ord blevet til en lønbevægelse.⁴²

Tysklands finansielle situation var katastrofal. Krigsfinansieringen havde efterladt en enorm statslig gæld, og en skattereform var bydende nødvendig. Den 30. december 1918 blev en skattereform vedtaget, der indeholdt en krigsprofitskatteforhøjelse og en skat på kapitaltilegnelser fra perioden 1914-18. Modstanden mod skatteforhøjelser var stor, ikke mindst i de tyske delstater, der hidtil havde indkasseret størstedelen af de direkte skatter. Tekniske og personalemæssige problemer forhindrede yderligere en effektiv gennemførelse af skattereformen og effektive foranstaltninger mod kapitalflugt.⁴³ Og kapitalflugten var enorm af flere årsager. Ikke alene var der skatteforhøjelser i vente, men også frygt for socialiseringer af erhvervslivet gav anledning til kapitalflugt. Sidst, men ikke mindst, frygtede mange tyskere, at ententens krigsskadeserstatningskrav ville beslaglægge store mængder kapital og driftsmidler, og i sidste ende forårsage en statsbankerot. Der var mange grunde til at redde kapitalen ud af Tyskland, og hvor kunne kapitalen placeres bedre end i de områder af Tyskland, der med stor sandsynlighed skulle afstås efter en fredsaftale.

4.5 Den økonomiske spekulation

Den nordslesvigske Vælgerforenings Aabenraa-resolution af 17. november 1918 blev afgørende for grænsespørgsmålets forløb, da Vælgerforeningens forslag om en én-bloc afstemning i Nordslesvig, uden Flensborg, siden blev en realitet. Én-bloc afstemningen ville med stor sandsynlighed betyde, at Nordslesvig ville stemme sig til Danmark, mens det var næsten lige så sandsynligt, at de sydligere distrikter i den anden zone ikke ville kunne opnå dansk flertal. Flensborg by var reelt det eneste

⁴¹ Se Winkler (1998) kap. 2.-3. Arbejdsløshedsprocent fra tabel 23 i *Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002).

⁴² Feldman (1997) s. 130.

⁴³ Ibid. s. 132 – 134.

åbne spørgsmål i afstemningen. Dermed var folkeafstemningen eller folkeafstemningerne så godt som afgjort på forhånd. Det forhold og de forventninger det affødte, skulle give anledning til stortilet økonomisk spekulation i det kommende nationale tilhørsskifte.

I foråret 1919 blev der i Nordslesvig talt om en "invasion" af tyskere og tyske firmaer. Om denne invasion skriver Bankdirektør Hübbe; *"De fleste Emigranter, der kom herop, skildrede deres Fremtid som umulig i Tyskland, begrundet paa Fabrikernes Socialisering, Manglen paa Raastoffer, Arbejdernes Høje Lønkrav og udfordrende Holdning, Tysklands isolerede Stilling i Verdenshandelen og ikke mindst de store Afgifter, som man frygtede, den tyske Stat vilde paalægge Formue og Indtægt."*⁴⁴ Da Nordslesvig stod overfor en afståelse til Danmark, håbede man, at værdierne her var udenfor de tyske myndigheders rækkevidde. Ifølge Hübbe etablerede 130 firmaer sig i Haderslev i 1919, heraf var cirka halvdelen handelshuse fra hansestæderne Hamborg, Lübeck og Bremen. Samtidig skulle der være ankommet omkring 4.000 nye tilflyttere. Det betød boligmangel og stærkt stigende ejendomspriser.⁴⁵ Ifølge en redegørelse af H.P. Hanssen, overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 10. august 1919, havde 40 nye firmaer tilmeldt sig handelsregistret i Aabenraa og 32 nye firmaer handelsregistret i Sønderborg i perioden fra den 1. oktober 1918 til 1. juli 1919. Kapitalflugten fra syd gav sig også udtryk i stigende indskud i de nordslesvigske pengeinstitutter. Indskuddene var steget gennem krigstiden, men i 1919 var væksten enorm. At kapitalflugten ikke kun var et nordslesvigsk fænomen, vidner en skrivelse fra den preussiske indenrigsminister til samtlige overpræsidenter i de preussiske grænseområder af 6. juni 1919 om. Her henstillede ministeren til, at kendskab til kapitalanbringelser i de truede grænseegne omgående blev indberettet til skattemyndighederne. I det preussiske indenrigsministeriums arkiv findes der også flere beretninger om tyske statsborgere, der var flyttet til Nordslesvig eller havde oprettet virksomheder her.⁴⁶

Kapitalflugten tog også form af lagervareanbringelser. I slutningen af august 1919 beslaglagde de tyske myndigheder flere varelagre i Nordslesvig, hvilket gav anledning til protester i den nordslesvigske handelsstand. Regeringspræsidenten i Slesvig var gennem Reichwirtschaftsministerium blevet pålagt at beslaglægge varer i afstemningsområderne, som efter formodning var blevet ophobet under dække af almindelige økonomiske forretninger med henblik på kapitalflugt, omgåelse af udførselsbestemmelser og andre spekulative formål.⁴⁷ Den 1. september opsøgte den af den tyske regering udnævnte statskommissær for Slesvig Adolf Köster (MSPD) H.P. Hanssen, der i maj 1919

⁴⁴ Hübbe (1925) s. 114.

⁴⁵ Ibid. og Fangel (1996) s. 408.

⁴⁶ LASH Abt. 301. Nr. 5359 og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 46 Steuerflucht nach...

⁴⁷ RA. UM Gr.7. 7T.35 Breve fra von Neuradt til Scavenius af 30. august og 3. september 1919.

var blevet minister for sønderjyske anliggender, i Aabenraa. Köster og H.P. Hanssen blev enige om, at beslaglæggelserne kun skulle foretages overfor firmaer, der havde etableret sig i Nordslesvig efter den 1. oktober 1918, og at beslaglæggelser fra den hjemmehørende handelsstand blev frigivet med undtagelse af de kunstgødningslagre, der var beslaglagt ved tre hjemmehørende firmaer. Et udvalg med repræsentanter for handelsstanden blev nedsat til forhandle med myndighederne om tilbageleveringerne og til at fordele den beslaglagte kunstgødning i Nordslesvig.⁴⁸

Der var også danske firmaer på spil i Nordslesvig. Firmaet Georg Krüger København havde i januar 1919 købt tømmerhandler J. Paulsens forretning i Haderslev, med den hensigt at oprette tømmer, jern, kul, korn og foderstofsforretning efter genforeningen. Til den fremtidige drift havde Krüger indkøbt en del varer, blandt andet et parti jernbanesveller og jernbjælker i Tyskland. Kapitalen medførte Krüger fra Danmark. Den 6. september 1919 beslaglagde 2 militærkriminalbetjente i Haderslev 3.000 jernbanesveller, 50 tons jertråd og 50 tons jernbjælker hos Krüger. Krüger henvendte sig efterfølgende til købmand Holger Fink i Aabenraa, der sad i det af Köster og H.P. Hanssen nedsatte udvalg. Fink fortalte Krüger, at efter aftalen var kun indfødte nordslesvigere sikret mod beslaglæggelser. Krüger bad i stedet det danske udenrigsministerium om at tage affære. Ministeriets forhandlinger med regeringspræsidenten endte med at kun jernbjælkerne blev givet tilbage til Krüger. Mindre heldig var firmaet Isidor Bernstein, en københavnsk maskinfabrik. Bernstein havde i marts 1919 købt et jernstøberi i Gråsten, for at starte en maskinfabrik. Dertil havde Bernstein købt maskiner og redskaber fra tyske firmaer til et beløb af 100.000 mark. En ingeniør blev engageret til at lede fabrikken og rejste den 1. september 1919 til Gråsten, kun for at erkende at arbejdet ikke kunne påbegyndes på grund af elektricitets- og kulmangel. I stedet søgte Bernstein om udførselstilladelse til Danmark af de indkøbte varer. Nu fik Bernstein imidlertid besked om, at maskinerne var blevet beslaglagt og ført til Hamborg. Bernstein satte sig i forbindelse med det sønderjyske ministerium, men en henvendelse fra ministeriet til regeringspræsidenten gav intet resultat, da denne fastholdt at Bernsteins forretning udelukkende var af spekulativ art. Efter yderligere korrespondance meddelte Udenrigsministeriet den 26. august 1920 Bernstein, at hans maskiner ville blive solgt i Hamborg, og at der intet mere kunne foretages i denne sag. Bernstein havde dermed tabt sine maskiner.⁴⁹

Var det spekulativ virksomhed de to københavnske firmaer bedrog? Der var hvertfald tale om en gråzone. Der var gevinster at hente ved at købe ind i Nordslesvig, mens området stadig var under tyske styre. Varene var billige på grund af inflationen, og hvis man var heldig, ville værdierne blive

⁴⁸ RA. UM Gr. 7. 7T.35. Beretning af minister H.P. Hanssen 4. september 1919.

⁴⁹ RA. UM Gr. 7. 7T-35. Korrespondance mellem de to firmaer og udenrigsministeriet.

omsat til kroneværdi. P.A. Callø skriver i sin beretning om de økonomiske forhold i Nordslesvig i overgangstiden, at varehamstringen var massiv i 1919, og at det navnlig var jern, kali, biler, landbrugsmaskiner, legetøj, papir, kemikalier og vine der blev opkøbt. Også folk uden for handelsstanden så muligheder i disse forretninger, og håbede derigennem at kunne sikre en fordelagtig omveksling af deres tyske Reichsmarkværdier til danske kroner.⁵⁰

4.6 Valutaspørgsmålet

Markkursen var siden 1914 faldet betydeligt, men i 1919 tog kursfaldet for alvor til, som det ses i nedenstående tabel, og værdiforskellen mellem mark og krone øgedes dag for dag.

Markkursen noteret på Hamborg børs 1914 - 1920							
Kr. pr. 100 mk. Månedlig gennemsnit.							
	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Januar	88,90	87,15	67,79	61,23	62,90	46,28	9,52
Februar	88,95	85,95	65,82	60,65	62,13	42,51	7,11
Marts	89,00	83,50	62,43	56,39	63,59	38,29	7,77
April	89,00	80,40	61,63	54,40	63,18	32,77	9,94
Maj	89,00	78,96	61,38	53,54	62,88	33,24	14,02
Juni	89,10	77,71	62,60	49,00	60,38	30,85	15,55
Juli	89,05	78,65	63,65	48,48	55,24	29,09	15,64
August	89,20	78,55	63,76	46,62	52,67	23,74	14,30
September	89,15	79,51	63,99	45,48	50,89	19,09	12,69
Oktober	87,00	78,62	64,08	43,42	55,69	17,26	10,85
November	85,00	74,91	63,26	43,87	51,17	12,47	10,12
December	87,20	70,64	60,24	57,63	45,19	11,38	9,57
Gennemsnit	88,38	79,55	63,39	51,73	57,16	28,08	11,42

Tabel 4.1 Kilde: Statistisk Aarvog 1914-23. Tabeller for vekselkursen noteret på Hamborg.

Værdiforskellen mellem den danske krone og den tyske reichsmark blev en spekulationsfaktor, men også et problem for den nordslesvigske befolkning, der allerede i foråret 1919 indstillede sine økonomiske dispositioner på at skulle indlemmes i Danmark. I foråret 1919 blev den danske kronemønt uofficielt indført som måleenhed i det nordlige Slesvig, først på ejendomshandler og siden ved alle former for handel. Kronemøntens indførelse forstærkede prisstigningerne på ikke-rationerede varer betydeligt i regionen. De slesvigske landmænd måtte derfor stadig sælge en stor del af deres produktion til fastsatte maksimalpriser i tyske reichsmark, mens stadig flere af deres udgifter skulle afholdes i kroneværdi.⁵¹

⁵⁰ Callø (1922) s. 203 – 204.

⁵¹ Se Fangel (1996) s. 408 – 413 og Svendsen-Thorsen (1935) om smughandel og strejker i overgangstiden.

Kronemøntens indførelse blev derfor et stadig større ønske hos den nordslesvigske befolkning. Valutaspørgsmålet var blevet rejst af den nordslesvigske Vælgerforening på tilsynsrådsmødet den 16.-17. november 1918. Her blev en række forberedende udvalg angående de praktiske sider ved Nordslesvigs indlemmelse nedsat, blandt andet et økonomisk udvalg, der skulle beskæftige sig med *”agrarske og finansielle Spørgsmaal ved Overgangen, herunder Valutaspørgsmaalet.”* Formanden for det økonomiske udvalg blev medlem af den preussiske landdag H.D. Kloppenborg-Skrumsager, og bogholder ved Frøs- og Kalvslund Sparekasse P.A. Callø blev udvalgets sekretær. Det økonomiske udvalg blev yderligere opdelt i fem underudvalg for henholdsvis landbrug, handel, industri, håndværk og finansvæsen, hvortil de pågældende erhvervsorganisationer skulle udpege repræsentanter. Finansudvalget fik en overordnet rolle, da det skulle sammenfatte de fire øvrige udvalgs betænkninger angående den pågældende branches stilling og ønsker. Finansudvalget skulle ud fra denne sammenfatning udarbejde et forslag til valutareguleringen. I finansudvalget sad direktør for Haderslev Bank Christian Hübbe, de to direktører for Nordslesvigsk Kreditforening, Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt, samt P.A. Callø.⁵²

Den 22. januar 1919 mødtes Vælgerforeningens økonomiske udvalg med økonomisk sagkyndige og repræsentanter for den danske finansverden i København, heriblandt nationalbankdirektør Marcus Rubin, professor i nationaløkonomi Axel Nielsen, professor og konservativt folketingsmedlem L.V. Birck, Niels Neergaard fra Venstre og redaktør for *Finanstidende* Carl Thalbitzer, for at drøfte valutaspørgsmålet. Bankdirektør Hübbe lagde for med at præsentere det forslag, som et flertal i det økonomiske udvalg skulle komme til at stå bag, forslaget om en omveksling af nordslesvigernes reichsmarkbeholdning, både gæld, tilgodehavender, indeståender og kontanter til fredskurs, kursen fra august 1914 på 89 kroner for 100 mark. I januar 1919 var kursen 46 kroner for 100 mark, og forslaget var, at den danske stat skulle bevilge midler til at udligne kursforskellen ved nordslesvigernes omveksling. Forslaget blev begrundet med, at debitorer ikke skulle beriges på bekostning af kreditorerne ved at få omvekslet deres gæld ved den lave markkurs. Udtalelser af de danske repræsentanter viste tydeligt, at en omveksling til fredskurs over en kam ikke var realistisk, og at der måtte tages hensyn til den enkeltes økonomiske situation ved grundige undersøgelser. Medlemmerne af finansudvalget P.A. Callø, Marten Reflund Poulsen og J.H. Schmidt bekræftede, at der var tale om meget ulige økonomiske forhold i Nordslesvig. Landbrugets likviditet betød ifølge de tre, at debitorerne selv burde kompensere kreditorernes tab, i stedet for at den danske stat fik ansvaret her-

⁵² Andersen (2002) s. 78 – 79. Medlemmer af Landbrugsudvalget var H. Andresen, Jens Høyer, Konsulent Hans Hansen og Johs. Jensen. Handelsudvalget: Købmand Holger Fink og Sophus Thomsen. Industriudvalget: Dir. Christensen og Dir. Aage Gram. Håndværkerudvalget: Væver Th. Kaufmann og J. Christensen.

for. Mødet i København fik betydning for valutaspørgsmålets videre udvikling, da flertallet af det økonomiske udvalg mente, at have fået positive tilsagn om en omveksling til fredskurs, hvilket var lidt af en misforståelse. Callø, Refslund Poulsen og Schmidt havde derimod aflæst udtalelserne derhen, at en fredskursomveksling var urealistisk, og at en økonomisk støtte måtte søges ad andre kanaler. Mest betegnende for mødet var, at det økonomiske udvalg ikke blev lovet noget som helst, hvad de danske repræsentanter heller ikke havde mandat til.⁵³

Den nordslesvigske vælgerforening skulle ikke få nogen stor indflydelse på valutaspørgsmålets videre udvikling. Efter mødet i København blev valutaspørgsmålet overdraget til Finansministeriet og finansminister Edvard Brandes, som efterfølgende satte sig tungt på valutaspørgsmålets beslutningsproces. Her var holdningen klar. Statens udgifter til valutareguleringen måtte begrænse sig til en økonomisk støtte til de af krigen hårdest ramte, og ikke spredes til hele den nordslesvigske befolkning. Hertil opfordredes finansministeren også af det sønderjyske udvalg af 1918, Kriegerudvalget, der var nedsat af regeringen på H.P. Hanssens opfordring, som et for foreningen forberedende udvalg. På et møde med finansministeren den 26. marts 1919 anmodede udvalgets sekretær Martin Hammerich finansministeren om at overveje, hvad der kunne gøres for at dæmpe sønderjydernes forventninger til den kommende valutaregulering. Det ville være uheldigt, sagde Hammerich, hvis store forventninger medførte ”falske” danske stemmer i Flensborg. Finansministeren pegede på det vanskelige ved at skulle komme med en sådan udtalelse, men ville være opmærksom på sagen.⁵⁴ Da finansministeren den 30. juli 1919 fremlagde sit forslag til en valutaregulering, blev nordslesvigernes forventninger da også dæmpet betydelig. Omvekslingen skulle foregå til gældende dagskurs. Til gengæld ville finansministeren oprette en *udligningskasse*, som skulle udstyres med 25 millioner kroner til at yde mindrebemidlede i det indlemmede område økonomisk hjælp. Dertil kom oprettelsen af en *afregningskasse*, der skulle kunne yde kronelån mod deponering af kontante markbeløb til dagskurs. Som finansministeren udtalte: ”*Det kan nok være, at dette er en Skuffelse for mange i Slesvig, men vi maa overhovedet regne med, at vi kommer til at skuffe visse Forventninger om, at der øjeblikkelig vil være pengelige Fordele ved Indlemmelsen. Vi er nødte at handle saaledes, som Statens Stilling kræver det.*”⁵⁵ Med finansministerens forslag havde regeringen afvist en valutaregulering efter et kursreguleringsprincip og lagt op til et erstatnings-princip og en begrænset social foranstaltning i forbindelse med valutareguleringen.

⁵³ Andersen (2002) s. 82 – 84. Et stenografisk referat af mødet findes i RA. Det midlertidige min. for sønderjyske anliggendes arkiv. Journalnr. 353/1920.

⁵⁴ RA. Martin Hammerichs Privatarkiv pk. 21. Protokol for udvalgets aktiviteter.

⁵⁵ Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 48.

I forhold til den betænkning, som Vælgerforeningens økonomiske udvalg lod publicere den 30. april 1919, var finansministerens forslag dimentralt modsat. Betænkningen havde heller ikke givet regeringen noget konkret bud på en løsning, men afspejlede de divergerende interesser og opfattelser af valutareguleringen, der fandtes i Nordslesvig. Udvalget havde valgt at lade de fire brancheunderudvalg udtale hver sit synspunkt. Handelsudvalget, landbrugsudvalget og industriudvalget slog alle til lyd for en omveksling ved fredskurs. Håndværkerudvalget derimod, anbefalede en omveksling til dagskurs. Begrundelsen derfor var, at mange håndværkere siden krigens afslutning havde været nød til at optage lån for at genrejse virksomheden. Skulle disse lån omregnes til kroner ved fredskurs ville lånene fordyres kraftigt. Det samlede økonomiske udvalg havde på baggrund af disse betænkninger valgt at anbefale en omregning af gæld og tilgodehavende ved en forbedret kurs, helst fredskurs. Finansunderudvalget havde til gengæld efterfølgende valgt at se bort fra denne anbefaling i deres forslag til en valutaregulering. Det begrundedes med, at mange debitorer allerede havde afviklet deres markgæld ved optagelse af kronelån i Danmark, og på den måde havde udnyttet kronemøntens høje værdi i forhold til marken. Den mulighed skulle andre debitorer ikke afskæres fra, lød opfordringen. Efterfølgende kunne debitorerne pålægges en dansk statsafgift på deres avance, der kunne anvendes i valutareguleringen og i genopbygningen af Nordslesvig.⁵⁶

Forholdet mellem debitorer og kreditorer var blevet det mest centrale spørgsmål i valuta-reguleringen. I den tyske befolkning og i finans kredse verden over blev markkursens fald anset for at være et temporært fænomen. Det tyske riges økonomiske fremgang og den til guldet bundne stabile Reichsmark i perioden 1870 til 1914 stod i frisk erindring. Før eller siden ville Reichsmarken genvinde sin styrke, mente man, også i Nordslesvig. Det gjaldt derfor om at udnytte chancen for at få afviklet sin markgæld, før kursen på Reichsmarken ville stige igen. Mange nordslesvigere optog derfor kronelån i Danmark, for med denne værdifulde valuta at afvikle markgælden til en fordelagtig kurs. Denne lånetrafik begyndte allerede i november 1918 og kulminerede i efteråret 1919. Senere amtmand Kresten Refslund Thomsen vurderede i 1926, at der eksisterede en samlet prioritetsgæld i det nordslesvigske landbrug på 220 millioner mark i 1914, fordelt på kreditlån, sparekasselån, banklån og private udlån. Heraf var cirka 95 millioner mark lån til kreditorer syd for den kommende grænse. *Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein* stod alene med et udlån til nordslesvigske landmænd på 54 millioner mark og *Schleswig-Holsteinische Landschaft* med 27 millioner mark.⁵⁷ De resterende 125 millioner mark var udlånt af lokale banker og sparekasser. Refslund Thomsen beregnede i 1926 låneudviklingen i 18 større nordsles-

⁵⁶ LAA. Nordslesvigsk Vælgerforenings arkiv pk. 35. "Det økonomiske Udvalgs Betænkning."

⁵⁷ Refslund Poulsen (1926) s. 86 og Callø (1937) s. 406.

vigske sparekasser i perioden 1913 til 1920. I disse sparekasser blev der alene indfriet hypoteklån for 24,1 million mark i 1919, mod 2 millioner i 1918. Præcise opgørelser findes ikke, men der er god grund til at antage, at en meget stor del af den samlede prioritetsgæld på de 220 millioner mark i 1914 blev indfriet i årene 1919 og 1920. Til gengæld blev der taget nye lån i Danmark. På initiativ af det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender blev der den 18. december 1919 nedsat et udvalg af den danske regering, der skulle undersøge forholdene ved de nordslesvigske kronelån. Udvalgets navn blev *Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder*, og blev i daglig tale kaldt "Sønderjysk Kroneudvalg". På baggrund af udsendte spørgeskemaer til samtlige danske pengeinstitutter konkluderede kroneudvalget i sin betænkning af 1921, at der var optaget lån i Danmark for et sted i mellem 50 og 60 millioner kroner i perioden fra oktober 1918 til maj 1920. Der var som regel tale om kortfristede veksellån med et par måneders løbetid til en rente på 5-8%.⁵⁸ Det var med andre ord relativt dyre lån. Det blev en hovedopgave for kroneudvalget, at fremme en lempelig afvikling af disse veksellån for nordslesvingerne, ved at omlægge lånene til danske kreditforeningslån. Dermed var en del af den økonomiske genopbygning sat i gang.

Gældsafviklingen gav fordele, men problemet var, at kreditorerne tabte store værdier herpå og at indlemmelsen i Danmark trak så meget ud, at de midlertidige kronelån blev meget dyrere end forventet.⁵⁹ Ifølge både P.A. Callø og Christian Hübbe var markgældsafviklingen hovedårsag til, at den danske stat ikke ville bekoste en omveksling af gæld, tilgodehavender og kontanter til fredskurs, og de var enige om, at debitorenes gældsafvikling i det lange løb var til skade for regionens økonomi.⁶⁰ Som Kresten Refslund Thomsen skrev i 1926, kan man ikke fortænke de nordslesvigske landmænd i at benytte den lave markkurs til at konvertere gælden. Det var som omtalt ikke kun i Nordslesvig, at troen på markkursens genrejsning var udbredt. Muligheden for en fredskursomveksling af gæld og tilgodehavender anså sig til at få afviklet gælden. Men også muligheden for en dagskurs omveksling af gæld og tilgodehavender på et tidspunkt, hvor markkursen igen var steget virkede som en spore til at få afviklet gælden i tide.⁶¹ Argumentet om at gældsafviklingen skulle være årsag til fredskursomvekslingens forkastelse har også en tidsmæssig svaghed. Allerede på

⁵⁸ Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland. 1921.

⁵⁹ Der var generelt både negative og positive sider af inflationen i Tyskland. Flere forskere, som Carl-Ludwig Holtfrerich og Karsten Laursen og Jørgen Pedersen har peget på den tyske inflations gavnlige effekt på beskæftigelsen og den økonomiske vækst, og ikke mindst for det tyske riges gæld. Gerald Feldman vurderer også, at inflationen havde produktionsfremmende betydning, men påpeger dertil den psykologiske traumaeffekt inflationen fik i den tyske befolkning. Feldman (1997), Holtfrerich (1980), Laursen og Pedersen (1964).

⁶⁰ Hübbe (1925) s. 101 og Callø (1938) s. 407.

⁶¹ Refslund Thomsen (1926) s. 91.

mødet i København den 22. januar 1919 blev der fra rigsdansk side peget på en omveksling til dagskurs, som det mest sandsynlige. Og med finansminister Brandes forslag til en valutaregulering den 30. juli var kursreguleringsprincippet i realiteten forkastet. Det var før gældsafviklingen for alvor tog fart, og før kroneudvalget havde fået overblik over gældsafviklingen. Fra et rigsdansk perspektiv var det ikke nordslesvigernes gældsafvikling, der var det primære problem, men derimod muligheden for spekulation i kronemøntens indførelse. Således udtalte det konservative folketingsmedlem L.V. Birck i en folketingsdebat den 17. juni 1919: *"Naar jeg taler om dette, er det fordi jeg gerne vil slå fast i den offentlige Bevidsthed, at der er den Fare for dette Land, at Marken skal omklamre os og rive vore Kroner med, og jeg vil derfor være lykkelig om den højtærede Finansminister vil benytte denne Lejlighed til at sige, at alle Forventninger om, at vi skal indløse Slesvigernes Mark til Pari eller en anden Kurs er falske Forventninger, for ellers er der ingen Grænse for hvor mange Mark der vil strømme til her."*⁶²

4.7 Valgkampslofter og økonomiske fremtidsperspektiver

Fra tysk side så man også muligheder i valutaspørgsmålet. *"Danach ist von einer Umrechnung der Markguthaben und der Markbestände zum Friedenskurs nicht die Rede. Nicht einmal eine Umrechnung zu einem verbesserten Zwangskurs haben wir zu erwarten. Die Umrechnung wird nur zum Tageskurs stattfinden. Das sind vernichtende Aussuchten für die Schleswiger, die durch das Machtgebot unsere Feinden an Dänemark ausgeliefert werden sollen"*, skrev *Flensburger Volkszeitung* den 11. juni 1919. Et stykke af vejen skulle *Volkszeitung* få ret. Omvekslingen blev foretaget til dagskurs, da kronemønten blev indført den 20. maj 1920. Til gengæld var beløbet til udligningskassen blevet hævet til 350 kroner per indbygger, og næsten 60 millioner kroner i alt.⁶³

Flensburger *Volkszeitung*s bemærkninger om valutaspørgsmålet var et eksempel på, at den nationale valgkamp allerede var i gang, selvom at afstemningernes afholdelse endnu ikke var fastsat. Et centralt spørgsmål i denne valgkamp var, hvilke muligheder for økonomisk udvikling der ville være for Nordslesvig og Flensborg, hvis området blev indlemmet i Danmark, eller modsat blev ved Tyskland? Der blev brugt materielle og økonomiske argumenter i valgkampen, særligt i den anden afstemningszone og i spørgsmålet om Flensborgs fremtidige tilhørsforhold. Flensborgs nationale tilhørsforhold var også af afgørende betydning for regionens fremtid.

⁶² Rigsdagstidende. 71de ordentlige samling 1918-19 III. Sp. 5802-5803.

⁶³ Vælgerforeningens økonomiske udvalg stillede den 13. august 1919 op i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg med to forskellige ændringsforslag til valutareguleringsforslaget. Hübbe talte for en omveksling til en forbedret kurs, mens Callø talte for en forhøjelse af udligningskassens beløb til 75 millioner kroner, hvoraf 10 millioner kroner skulle gå til en Lånekasse, til udlån til næringsdrivende, handlende og landmænd ved en moderat rente. Andersen (2002) s. 96.

Ved det sidste rigsdagsvalg før krigen i 1912 havde den danske liste i Flensborg fået 455 stemmer af 11.472 afgivne stemmer, svarende til næsten 4%.⁶⁴ Det gav ikke noget stort håb om at Flensborg skulle stemme sig til Danmark alene. Derfor var byens udelukkelse fra én-bloc zonen også en skuffelse for byens danske befolkning. Advokat Christian Ravn, der sad i byrådet for den danske liste, reagerede allerede den 13. november 1918 ved at indrykke et åbent brev i *Flensborg Avis*, hvor i han godtgjorde, at hvis Nordslesvig tilfaldt Danmark uden Flensborg, ville byen blive økonomisk ruineret.⁶⁵ Valgkampen var i gang, og det økonomiske spørgsmål var fra start i centrum. Fra dansk-flensborgsk side oprettedes *Mellemslesvigsk Udvalg* den 19. november 1918, med købmand J.C. Paulsen Flensborg som formand. På tysk side blev "*Deutscher Ausschuss für das Herzogtum Schleswig*" oprettet den 25. november 1918 som en tysk hovedorganisation i en kommende valgkamp, der skulle samle alle tysksindede grupper. Formand for dette udvalg blev præsidenten for Handelskammeret i Flensborg Kommercieråd E. Kallsen. Formandsvalgene afspejler, at man fra begge sider var sig bevidst om værdien af erhvervslivets støtte i argumentationen. "Deutscher Ausschuss" slog også på, at hertugdømmet Slesvig var en historisk og økonomisk sammenhængende enhed, hvorfor der måtte afholdes en samlet folkeafstemning i hele det tidligere hertugdømme.⁶⁶

I erhvervslivet var der forskellige synspunkter på, hvor den økonomiske fremtid havde de bedste udsigter. Medlemsforsamlingen i *Verein für Handel und Industrie in Flensburg e.V.*, vedtog den 21. januar 1919 enstemmigt at anbefale Slesvigs enhed bevaret, om nødvendigt ved afståelse af denne enhed til Danmark. Baggrunden herfor var, en rundspørge til foreningens medlemmer, om hvorvidt disse virksomheder ville lide skade ved en afståelse af Nordslesvig til Danmark. Rundspørgen viste, at samtlige virksomheder ville miste et sted mellem 20 og 80% af deres omsætning ved tabet af det nordslesvigske marked. Senere udtalte forsamlingen sig dog med 124 stemmer mod 26 for Flensborgs forbliven ved Tyskland. Den 4. februar sendte 104 flensborgske virksomheder en adresse til regeringerne i Berlin og København, hvor i man bad regeringerne; "*virke hen til, at saafremt den hidtilværende Grænse flyttes syd paa, den ikke sættes lige norden om Flensborg, men saa langt sønden om Byen som muligt, for at Byen kan bevare sin Eksistensmulighed.*" Herimod protesterede 350 virksomheder få dage senere, og anbefalede i stedet en grænse så langt nord om byen som muligt.⁶⁷ Byens erhvervsliv var splittet i det nationale spørgsmål og med god grund. Uanset hvor grænsen blev lagt, ville det få økonomiske konsekvenser for byen.

⁶⁴ Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 561.

⁶⁵ Flensborg Avis. 13.nov. 1918.

⁶⁶ Geschichte einer Grenzstadt. (1966) s. 407 – 409.

⁶⁷ DCBIB – F70 og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 410.

I april 1919 udkom et større tysk indlæg i den økonomiske debat ved Dr. Karl Alnors ”*Hvad taber Slesvig økonomisk ved en indlemmelse i Danmark.*” Alnors skrift var en opremsning af Danmarks økonomiske dårligdomme, med udgangspunkt i argumentet om at Danmark grundet mangel på råstoffer aldrig kunne udvikle en bæredygtig industri. Det betød til gengæld, at Danmark var afhængig af sin landbrugseksport til England, men Chamberlain-regeringen barslede netop da med planer om at give de britiske kolonier toldfrihed, og om at skabe et britisk frihandelsimperie. Realiseringen af disse planer ville betyde, at den øvrige import af landbrugsvarer, blandt andet fra Danmark, ville blive belagt med høje toldsatser. Den danske sociallovgivning og arbejdsløshedsunderstøttelse betød desuden, sammen med manglen på industri, at Danmark led af kronisk arbejdsløshed og at rigets gæld var i uafbrudt vækst. Alnor rundede også valutaspørgsmålet. Med udgangspunkt i markomvekslingen til dagskurs skrev Alnor: ”*Luk da Øjnene op, Nordslesviger! Med Drømmen om det Land, der flyder med Mælk og Honning er det forbi.*”⁶⁸

Den 28. juni 1919 underskrev den tyske udenrigsminister Hermann Müller Versailles-traktaten på Tysklands vegne. Den nordslesvigske Vælgerforenings Aabenraa-resolution om en én-bloc afstemning i Nordslesvig og en distriktsvis afstemning i en sydligere zone blev med traktaten en realitet.⁶⁹ Artikel 109-114 i Versailles-traktaten omhandlede folkeafstemningerne i Slesvig. Artikel 110 blev tillagt stor betydning fra tysk side. Her i stod, at den internationale plebiscitkommission, der skulle lede og gennemføre afstemningerne samt have forvaltningsmyndighed i afstemningstiden, på baggrund af afstemningerne skulle foreslå en grænselinie, *idet de tager Hensyn til Lokalteternes særlige geografiske og økonomiske Forhold.*⁷⁰ Artikel 110 gav håb i Flensborg.

4.8 Flensborgspørgsmålet

Flensborg var som omtalt det åbne spørgsmål i afstemningen, og derfor var Flensborg også målet for valgkampsløfterne. I maj 1919 besøgte den preussiske landbrugsminister og senere ministerpræsident Otto Braun (MSPD) Flensborg, sammen med ministeren for offentlige arbejder Rudolf Oeser (DDP), på foranledning af statskommissær Adolf Köster. Ministrene lovede, at den preus-

⁶⁸ Alnor (1919) s. 16

⁶⁹ Da fredsbetingelser var blevet offentliggjort den 7. maj 1919 havde der også været anført en tredje afstemningszone, hvis sydgrænse gik i en linie Slien, Slesvig, Frederiksstad til Tønning. Dannevirkebevægelsen havde gennem dets forbindelser til den franske regering, der på fredskonferencen havde haft det ene mål at svække Tyskland mest muligt, opnået at tilføje denne zone. Tilføjjelsen af den tredje zone var som omtalt også et resultat af den danske regerings defensive politik, og den kom fuldstændigt bag på regeringen i Danmark, der protesterede kraftigt mod afholdelsen af en afstemning i en tredje zone. Zonen var derfor også slettet i traktaten af den 28. juni 1919. At regeringen sørgede for aflysningen af den tredje zones afstemning, gav grænsestriden i Danmark og Nordslesvig nyt brændstof.

Se Lundgreen-Nielsen (1988) og Becker-Christensen (1995)

⁷⁰ Versailles-Traktaten Art. 110. De pågældende artikler er trykt i Franz v. Jessen (1938) 2.bind. s. 239-244.

siske stat ville overtage udgifterne ved en nybygning af Flensborg Banegård på samlet 50 millioner Reichsmark, samt sørge for udbygningen af en jernbaneforbindelse til Husum, så snart afstemningstiden var overstået. Den 1. august 1919 besluttede den preussiske statsregering, at der skulle anlægges en frihavn i Flensborg, for som en kompensation for en eventuel afståelse af Nordslesvig og for skabe grundlag for nye afsætningsmarkeder. Men selvfølgelig kun hvis Flensborg forblev tysk.

I oktober 1919 udsendte magistraten i Flensborg en betænkning vedrørende geografiske, økonomiske, kulturelle og politiske forhold i byen. Som titlen antyder, var betænkningen myntet på Versaillestraktatens artikel 110 og den internationale kommission. Betænkningens konklusion var, at Flensborg hørte til Tyskland, og at byens kulturelle, økonomiske og handelsmæssige forbindelser sydpå var stærkere end forbindelserne til Nordslesvig. Argumentationen var, at indbyggertallet og købekraften var stærkere i Sydslesvig end i Nordslesvig, og at jernbaneforbindelser fra Flensborg til det øvrige Sydslesvig var bedre udbygget end forbindelserne nordpå. Om handelen skrev magistraten; *”Afståelsen af Nordslesvig vil betyde store tab for engroshandelen og have tilintetgørelsen af et betragteligt Antal blomstrende Forretninger til følge. Tabene ville dog være betydelig større, hvis byen Flensborg kom til at høre til Danmark. Flensborg handelen ville derved blive afskåret fra Mellem- og Sydslesvig og tillige fra det store tyske Marked ved en Toldgrænse, mens det på den anden Side ville få indskrænket sin dominans i Nordslesvig ved ny konkurrence fra de danske byer Kolding, Aarhus og København”*. Flensborgs industri og skibsfart var afhængig af det tyske marked og af tysk kapital, mens håndværket var mest afhængig af det nære opland i Flensborg landkreds. Betænkningens andet hovedsigte var at påpege fjordens nordside som en vigtig del af Flensborg bys nære opland. Hvis den første zones sydgrænse, midt igennem Flensborg fjord og umiddelbart nord om byen, blev den endelige grænselinie, ville ikke mindst byens fiskerierherv og skibsfart lide betydelige økonomisk tab, da den frie sejlads på fjorden ville blive forhindret.⁷¹ I et længere perspektiv er magistratens betoning af Nordslesvigs relative ubetydelighed for byens økonomi interessant. Der skulle snart komme andre toner desangående fra magistraten. Betænkningen viser om noget, at Flensborg i oktober 1919 havde indstillet sig på Nordslesvigs afståelse til Danmark, og at kampen handlede om at forhindre at byen skulle følge med. Det pegede rigskansler Gustav Bauers (MSPD) besøg i Flensborg den 4. november 1919 også i retning af. Bauer gav her løfter om en storstilet kompensation til byen ved Nordslesvigs eventuelle afståelse.⁷² Kansler Bauer besøgte den 8. november også Tønder, der fik løfter om statslig støtte til afvandningen af marsken.

⁷¹ Stadtarchiv Flensburg II-C. 22-bd.1 *Denkschrift des Magistrats der Stadt Flensburg betreffend die geographischen, wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Verhältnisse der Stadt. Oktober 1919.*

⁷² Stadtarchiv Flensburg XIII Gr. 7-452 og 7-455 og *Geschichte einer Grenzstadt* (1966) s. 412

Verein für Handel und Industrie fulgte op på magistratens betænkning med en modbetænkning, der skulle demetere magistratens påstand om, at Flensborgs økonomiske forbindelser sydpå var stærkere end forbindelserne nordpå. Argumentationen var, at området syd for Slien og Ejderen økonomisk hørte til Holsten. Skilte man dette område fra det samlede Slesvig, var det Nordslesvig, der var Flensborgs vigtigste kundegrundlag. Ifølge en rundspørge, som vi før har været inde på, havde virksomheder angivet, at afståelsen af Nordslesvig ville betyde tab på indtil 80% af omsætningen. Samtidig ville Flensborghandelen skulle konkurrere mod handelsbyerne Lübeck, Kiel og Hamborg om Sydslesvig.⁷³ Alt i alt var betænkningen ment som en fortale for Flensborgs fremtidige tilknytning til Danmark. Det er uklart, om betænkningen overhovedet blev publiceret, men betænkningen vidner om, at der var dele af det flensborgske erhvervsliv, der så større muligheder i en dansk fremtid end en tysk. Som analysen i kapitel 3 viste havde oplandet i Nordslesvig også en vis betydning for Flensborg, ikke mindst befolkningsgrundlaget umiddelbart nord for byen i Sundevad, Als, Gråsten og Aabenraaområdet, der var et befolkningstæt og købekraftigt kundegrundlag. At definere det vigtigste afsætningsområde for byen gav imidlertid ikke megen mening. Flensborg havde i 1800-tallet udviklet sig til en overregional handelsby for hele Slesvigregionen, og den var ubestridt regionens industrielle centrum. Set over et længere tidsperspektiv havde byen været en central del af Slesvig og Holsten's funktion som mellemstation og handelsplads mellem nord og syd. Flensborghandelen var derfor afhængig af gensidige forbindelser til både nord og syd, ligesom byen i sig selv var påvirket af økonomiske, kulturelle og politiske forhold fra både nord og syd, der vanskeligt ville kunne gøres op i procent. De nord-syd gående forbindelsers gensidighed var et grundlæggende vilkår for byen. Det blev overset i den nationale valgkamp på begge sider.

Fra tysk side blev Københavns dominans i den danske økonomi også påpeget som et for Flensborg uheldigt perspektiv, hvis byen kom under dansk styre.⁷⁴ En sådan påstand måtte besvares fra dansk side. Den 18. december 1919 henvendte Mellemslesvigsk Udvalg sig til kontorchef Hartz i Industrirådet. Udvalget ønskede, at få tilsendt pjecer med oplysninger om industrivirksomheder og handelsselskaber i Danmark. Senere, under selve valgkampen, ville jubilæumsskrifter, plancher og plakater være af interesse. Og så var det vigtigt at *"ikke blot Materiale fra københavnske Virksomheder er nyttigt, men ganske særligt fra Virksomheder i Byer paa Flensborgs størrelse (Odense, Aarhus, Aalborg)."* Hensigten var, at afvise påstanden om den københavnske dominans, ved at påvise de danske provinsbyers industrielle udvikling og kapacitet, og dermed at påvise Flensborgs økonomiske udviklingsmuligheder under dansk styre. Industrirådets interesser i grænsespørgsmålet

⁷³ DCBIB F-70.

⁷⁴ Stadtarchiv Flensburg XIII Gr. 7-455.

skal ses i sammenhæng med den almene dansk-tyske samhandel. Den danske industri havde før krigen følt sig under pres af den stærke tyske industri, der i volumen og kapitalkraft havde været en overlegen konkurrent. Industrirådet kunne i den forbindelse se en fordel i, at skubbe grænsen så langt mod syd som muligt, for derved at øge hjemmemarkedet og begrænse konkurrencen fra syd. Industrirådet ønskede da også at være Mellemslesvigsk Udvalg behjælpelig. Redaktøren af Industrirådets organ, *"Tidskrift for Industri"*, cand. polit. Povl Drachmann, skrev til Mellemslesvigsk Udvalg den 17. januar 1920, at han som korrespondent for dagbladet *"København"* skulle til Flensborg og i den forbindelse gerne ville være til tjeneste med oplysninger om dansk erhvervsliv og industri. Med sig fik Drachmann en anbefaling fra Industrirådet, der skrev at udvalget næppe kunne få bedre assistance. Gennem Drachmann fik Mellemslesvigsk udvalg tilsendt en film om dansk industri og kataloger fra 126 danske virksomheder til brug i valgkampen.⁷⁵

Hvorvidt de økonomisk-materielle valgparoler, hvis udtryk særligt huskes fra de farverige valgplakater, fik betydning for valgresultatet, er uvist. Den stadig forværrede forsyningssituation i afstemningsområdet og Tyskland som sådan kan have givet incitament til at søge tilslutning til Danmark. Efter aftale med den internationale kommission kom der fødevarerforsyninger til afstemningsområdet fra Danmark til gengæld for kulforsyning fra Tyskland.⁷⁶ Understøttet af udsagn som *"Wenn wieder die Fahne ist weiss und rot dann ist beendet die bittere Not"* på afstemningsplakaten af Thor Bøgelund, gav denne situation grobund for det tyske skældsord *"Speckdänen"*, om folk der stemte dansk af materielle grunde. Det var der givetvis folk der gjorde, men spørgsmålet er, om ikke størstedelen af befolkningen i afstemningsområderne var klar over, at der var tale om en særlig efterkrigssituation, der ikke kunne tages til indtægt for en kommende fremtid? Troen på Reichsmarkens genrejsning illustrerer ganske godt de udbredte forventninger om, at Tyskland før eller siden ville genvinde sin styrke. Der er også grund til at tro, at befolkningens nationale sindelag stod over det materielle behov. Afstemningsresultaterne gav i hvert fald ikke de store overraskelser.

4.9 Delingen af Slesvig

Afstemningen i den første afstemningszone den 10. februar 1920 gav samlet 75% danske stemmer og 25 % tyske stemmer. I et én-bloc perspektiv havde Nordslesvig dermed stemt sig til Danmark. Der var dog tyske flertal i byerne Aabenraa, Sønderborg og Tønder, samt i Højer flække og Ubjerg og Tinglev sogne. Afstemningen i den anden afstemningszone den 14. marts 1920 gav samlet 80%

⁷⁵ EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager. Sønderjylland. 1920.

⁷⁶ Om forsyningsforhold i afstemningstiden se Andersen (2005 - 3).

tyske stemmer og 20% danske stemmer. I Flensborg by var resultatet 75,2% tyske stemmer og 24,8% danske stemmer, som udover de 33% danske stemmer i St. Laurenti sogn på Vesterland Føer var det bedste danske resultat.⁷⁷ At grænselinien dermed skulle være lig grænsen mellem første og anden zone, var det dog langt fra alle, der anså for givet.

Den 18. marts 1920 sendte den tyske statskommisær Adolf Köster en længere skrivelse til præsidenten for plebiscit-kommissionen Sir Charles Marling med Johannes Tiedjes forslag til en grænse nord om Højer, Tønder og Tinglev, samt betragtninger over de økonomisk-geografiske forhold der nu skulle tages hensyn til. Skrivelsen indeholdt i korte træk en accept af en kommende deling af Slesvig, og dernæst opfordringen til at trække en grænse, der ville give mindst mulige økonomiske følgevirkninger for regionen. Tønder bys afhængighed af kvæghandelen mod syd og af marsklandsområdet sydvest for byen var, sammen med byens tyske flertal, et vægtigt argument for byens forbliven i Tyskland. Samtidig måtte man påpege, at det var Tønder by, der var afhængig af oplandet mod syd, og ikke oplandet mod syd der var afhængig af Tønder. Det sidste kunne jo give grund til en sydligere grænse og det var ikke lige det der skulle fremmes. Med hensyn til Flensborg og Flensborg fjord fulgte skrivelsen op på Flensborg magistratens betænkning. Således konkluderedes det, at *"ganske vist vil tabet af Nordslesvig være et uhyre svært slag for Flensborg, særligt for enkelte af byens erhvervsgrupper, men tabet af Sydslesvig, særligt det rige landskab Angel, uden sammenligning det vigtigste og mest trofaste kundeområde for byen, vil slet og ret være tilintetgørende for byen."*⁷⁸ Først og fremmest var forbindelsen til det tyske marked af livsvigtig betydning for Flensborgs handel og industri, som ikke kunne nøjes med et afsætningsmarked svarende til hertugdømmet Slesvigs omfang.

Når Flensborgs indlemmelse i Danmark stadig var frygtet på tysk side, var det fordi der fra dansk side blev arbejdet på en internationalisering af den anden afstemningszone og Kielerkanalen, med henblik på at give danskheden en chance ad åre. Også disse overvejelser havde økonomiske og erhvervsmæssige aspekter. Ikke mindst en internationalisering af Kielerkanalen blev i det danske erhvervsliv anset for en mulighed for at stække den tyske indflydelse i Østersøområdet, og for en økonomisk mulighed for Danmark. Ø.K.'s direktør H.N. Andersen var særlig aktiv i arbejdet for en internationalisering eller blokering af Kielerkanalen.⁷⁹ I Dannevirkebevægelsen havde man stadig håb om en sydligere grænse, grundet forbindelsen til plebiscitkommissionens franske medlem Paul Claudel. Han lod Dannevirkebevægelsen forstå, at plebiscitkommissionen var villig til at give Dan-

⁷⁷ Samlet valgresultat er trykt i L.P. Christensen: *Slesvig Delt*. Flensborg 1922.

⁷⁸ RA. FO 852 17. s. 31 i betænkning til CIS.

⁷⁹ Lidegaard (2003) s. 133 – 141 og Lange (1991) s. 124 – 135.

mark Flensborg, hvis regeringen ville tage imod, hvorfor det gjaldt om at vælte den radikale regering omgående. Med Christian den 10.'s afsættelse af ministeriet Zahle den 29. marts 1920 og Påskekrisen opstod den alvorligste parlamentariske krise i Danmarks politiske historie.⁸⁰ Den endelige grænse blev ikke sydligere af den grund, men påskekrisen viste, at der var alt andet end politisk konsensus i Danmark om grænsespørgsmålet.

For selve indlemmelsen af Nordslesvig fik påskekrisen stor betydning. Der blev udskrevet folketingsvalg den 31. marts, og den 21. april udløb tingets mandat. Folketingsvalget blev afholdt den 26. april og først den 7. maj trådte det nye Folketing sammen. Mellem den 21. april og den 7. maj 1920 var Rigsdagspartiernes Sønderjyske Udvalg et slags erstatningsparlament for Folketinget, i en tid hvor ganske mange love skulle vedtages med hensyn til indlemmelsen af Nordslesvig.⁸¹ Samtidig blev det midlertidige ministerium for Sønderjylland nedlagt, og lagt under Statsministeriet. Det var i administrativ henseende et noget besynderligt tidspunkt at nedlægge ministeriet på.

Den 16. april underskrev et flertal i plebiscitkommissionen et forslag til den nye dansk-tyske grænse, der var lig grænsen mellem den første og anden afstemningszone, mens et mindretal bestående af det franske medlem Claudel og nordmanden Heftye, anbefalede en næsten ubetydelig sydligere grænse. Flensborg blev end ikke i mindretallets forslag tilbudt Danmark. Ambassadørrådet i Paris fulgte flertallets linje og vedtog den 8. maj 1920, at grænsen mellem Danmark og Tyskland skulle forløbe langs den første afstemningszones sydgrænse. Nu manglede blot en tysk accept og suverænitetsoverdragelse. Den lod imidlertid vente på sig. I mellemtiden bevægede de økonomiske forhold i Slesvigområdet sig mod det uholdbare. Den 15. april afholdt H.P. Hanssen møde med bestyrelserne for de sønderjyske arbejderforeninger, handelsforeninger, håndværkerforeninger og landboforeninger i Aabenraa. De forskellige bestyrelser udtrykte alle bekymring for situationen i Nordslesvig. Manglen på kolonialvarer og materialer ville snart føre til plyndringer og generel uro, hævdedes det. Hvis ikke kronemønten snarest blev indført kunne situationen ende i kaos. H.P. Hanssen anbefalede bestyrelserne at henvende sig til plebiscitkommissionen, men han indrømmede også, at den parlamentariske situation i Danmark var en hindring for hurtig handling.⁸²

Det var klart for plebiscitkommissionen, at kronemøntens indførelse var påkrævet. Problemet var suverænitetsspørgsmålet og toldgrænsen. Kronemøntens indførelse krævede en flytning af toldgrænsen, hvis ikke varer og kapital uhindret skulle strømme ind og ud af Nordslesvig efter mønt-

⁸⁰ Om Påskekrisen se Kaarsted (1973)

⁸¹ Furdal (1999) s. 139.

⁸² RA. SM j.353/1919/1920 og FO 852 14. Kommissionen modtog resolutioner fra de samvirkende fagforeninger den 18. april 1920 og fra fællesrepræsentationen for de Nordslesvigske Handelsforeninger den 20. april 1920.

reformen. Men toldgrænsen er af vital symbolsk betydning for en stats suverænitet, og den tyske regering var ikke villig til at flytte grænsen, før den formelle suverænitet over Nordslesvig var overgivet Danmark. Forhandlinger herom med den tyske regerings repræsentanter gik i hårdknude. I stedet indgik plebiscitkommissionen og den danske regering en aftale udenom den tyske regering, om en fysisk afspærring af grænsen mellem den første og anden afstemningszone, den 29. april. Dermed var vejen banet for en dansk besættelse af den første zone og for kronemøntens indførelse. Den 5. maj 1920 besatte Danmark den første afstemningszone, overtog administrationens højere embeder indenfor post-, telegraf-, telefon- og jernbanevæsenet samt ved domstolene. Den danske regering havde forinden udpeget amtmand for Ringkøbing Amt Viggo Rothe Haarløv til Administrator for de sønderjyske Landsdele, indtil suveræniteten blev endelig overført. Samme dag blev grænsen til den anden zone fysisk afspærret ved det danske grænsegendarmeri. Indlemmelsen i Danmark var endnu ikke officiel, men symbolværdien var ikke til at tage fejl af. Den 14. maj udstedte plebiscitkommissionen en række anordninger angående adskillelsen af den første og den anden afstemningszone, blandt andet om kronemøntens indførelse, der blev gennemført den 20. maj. Protester fra den tyske regerings repræsentant blev overhørt.⁸³

Den 15. juni 1920 modtog den danske gesandt i Paris en note fra fredskonferencens ambassadør, hvori Danmarks formelle overtagelse af Nordslesvig blev accepteret. Natten mellem den 16. og 17. juni rejste de tyske toldere ved Kongeågrænsen sydpå, og den 17. juni påbegyndte både det danske og tyske toldvæsen deres opgaver ved den nye grænse. Slesvigs deling var dermed en realitet. Men der var mange uafklarede forhold ved delingen at tage vare på i den følgende tid, ikke mindst fordi Tyskland ikke ville underskrive en tresidet traktat med Danmark og ententemagterne om overdragelsen af suveræniteten over Nordslesvig. En officiel tysk anerkendelse af suverænitetsoverdragelsen, og dermed af den nye grænse, skulle aldrig følge. På det økonomiske område var der også, både nord og syd for grænsen, store opgaver at gå i gang med efter delingen. Krigen og den 1½ år lange overgangstid havde efterladt sig sine spor i regionen, både økonomisk og mentalt.

⁸³ RA. FO 852 14. Den tyske fredsdelegation til præsidenten ved forhandlingerne den 11. maj og brev fra Mezger til Heftye den 16. maj 1920.

5. GENOPBYGNINGSTRATEGIER OG GRÆNSEPOLITIK

Plebiscitkommissionens myndighed over det slesvigske afstemningsområdet var ophævet fra og med den 16. juni 1920. Generalsekretær for kommissionen Brudenell-Bruce strøg de fire nationale flag, det britiske, franske, norske og svenske, på kommissionens hovedkvarter ”Flensburger Hof” kl. 12.00 og forlod samme dag Flensborg. Afstemnings- og overgangstiden var overstået, og Slesvig var ikke længere internationalt område. Nu kunne de nationale regeringer overtage styret og administrationen og ikke mindst den økonomiske genopbygning.

Den 17. juni 1920 blev anden zones genforening med Tyskland fejret på Südermarkt i Flensborg. Som officielle gæster deltog den preussiske indenrigsminister Carl Severing (MSPD) og den i marts 1920 udnævnte rigsudenrigsminister Dr. Adolf Köster (MSPD), der havde været tysk statskommisær i Slesvig-Holsten i afstemningstiden. Den siden 6. maj tilbagevendte overborgmester for Flensborg Dr. Hermann Todsen holdt velkomsttale for de tyske hærtropper, der rykkede ind i byen og deres kvarter på Duborg kasernen. Dernæst bød udenrigsminister Köster flensborgerne velkommen tilbage til Tyskland og overbragte en tak fra den nye tyske rigsregering for byens tyske troskab.¹ Köster udgav i 1920 sine erindringer ”*Der Kampf um Schleswig*” om afstemningstiden i Slesvig. Köster slutter sine erindringer med en betragtning over festlighederne den 17. juni 1920 og resultatet af afstemningerne: ”*Wir Deutsche hatten niemals Zonen in Schleswig sondern immer nur Deutsche und Dänen, niemals eine Trennung auf dem Papier sondern immer nur eine lebendige Grenze der Menschen und ihrer Gesinnung anerkannt. Wir konnten nicht jubeln, dass ein Begriff gesiegt hatte statt einer Idee, und dass ein Machtspruch gefällt war statt einer Rechtsentscheidung. Und darum klang auch an diesem Tage in den Siegesglocken von Friesland bis Angeln ein Ton der Wehmut und des Schmerzes mit. Und ein Ton des Trotzes. Und dieser Ton wird aus ganz Deutschland klingen, solange er bei Euch, Ihr abgetreteten Brüder im Elend, ein Echo findet.*”² Glæden over den tyske sejr i anden zone var stor, men vemodet over den uretmæssige afståelse af Nord-slesvig større. Tyskland havde ikke altid anerkendt sindelagsgrænsen mellem dansk og tysk, som Köster skrev, men udtalelsen illustrerer datidens tyske opfattelse af tyskhedens flydende grænser, og ikke mindst opfattelsen af de nye grænser som uretfærdige og ødelæggende for Tyskland. Den uretfærdige Versaillestraktat skulle blive et evigt omdrejningspunkt i Weimarrepublikkens politiske, økonomiske og sociale historie. Også i provinsen Slesvig-Holsten.

¹ Referat i Flensborg Avis 18. juni 1920.

² Köster (1920) s. 229 – 230. Köster taler om festlighederne i Flensborg den 14. juni, hvilket er en fejl. Det var den 17. juni at festlighederne på Südermarkt fandt sted.

5.1 Versaillestraktaten

Versaillestraktatens ikrafttræden fik store økonomiske følger for Tyskland, hvoraf de mest følelige var de territoriale afståelser. Alsace-Lorraine skulle afstås til Frankrig, og Rhinlandet vest for Rhinen og indtil 50 km øst for demilitariseres og en allieret hær stationeres i området. Denne hær skulle reduceres hvert femte år indtil 1935. Saarlandet kom under Folkeforbundets kontrol i en periode på 15 år, hvorefter en folkeafstemning skulle afgøre det nationale tilhørsforhold. I det østlige Tyskland blev store dele af Vestpreussen, Posen og Schlesien afstået til den nye polske stat. Derved blev Østpreussen afskåret fra det øvrige Tyskland ved den polske korridor. Danzig blev samtidig fristad under Folkeforbundets styre. Memelområdet kom ligeledes under Folkeforbundet ved en fransk højkommissær, men blev i 1923 annekteret af Lithauen. Den nationale selvbestemmelsesret blev ikke anvendt i det omfang, man fra tysk side havde sat sin lid til, i håbet om at selvbestemmelsesretten kunne begrænse de territoriale afståelser. Der blev som følge af fredslutningerne efter den Første Verdenskrig afholdt i alt 6 folkeafstemninger i Europa. I Allenstein og Marienwerder ved den tysk-polske grænse i det sydlige Østpreussen blev der afholdt folkeafstemning den 11. juli 1920. I Allenstein stemte 98% og i Marienwerder 92% for forbliven ved Tyskland. Med undtagelse af nogle få landsbyer forblev Allenstein-Marienwerder derfor ved Tyskland. I traktatudkastet af 7. maj 1919 skulle hele øvre Schlesien afstås til Polen. På grund af tyske protester vedtog ententen i den endelige traktat, at der skulle afholdes folkeafstemning i Schlesien. Afstemningen fandt sted under voldsomme uroligheder i marts 1921 og endte med 60% stemmer for Tyskland og 40% for Polen. Resultatet blev en deling af området, således at 75% af territoriet og 57% af befolkningen blev ved Tyskland. Men i det landområde der blev afstået til Polen, befandt der sig 90% af de schlesiske kulreserver, 97% af jernmalmen og 76% af kulminerne. Det var med andre ord det industrielle centrum i Schlesien, der blev afstået til Polen. I Eupen-Malmedy ved den belgisk-tyske grænse gennemførtes en afstemning i form af en åben registrering i første halvdel af 1920 uden international kontrol. Resultatet var et stort flertal for Belgien, og derved blev det. Desuden blev der afholdt folkeafstemninger i Kärnten ved den østrigsk-slovenske grænse, samt i Burgenland ved den østrigsk-ungarske grænse. I 1935 fulgte folkeafstemningen i Saarland, hvor 90% af befolkningen stemte for tysk tilhørsforhold.³ Og så var der folkeafstemningerne i Nordslesvig. I alt afstod Tyskland omtrent 13% af sit territorium og 10% af befolkningen, svarende til omtrent 6,5 millioner mennesker. Med de territoriale afståelser tabte Tyskland også en meget stor del af sin industrielle kapacitet. Særligt tabet af den mest industrialiserede del af Schlesien samt Alsace-Lorraine gjorde ondt. Opgørelserne

³ Se Kühl: "Folkeafstemninger i Europa efter Første Verdenskrig" i *PLUK nr. 3 2000*.

varierer, men der tales om tab på op til 80% af jernmalmsforekomsten, 63% af zinkforekomsten, 19% af stål- og jernproduktionsanlæg og samlet 15% af den industrielle produktionskapacitet i Tyskland, som den så ud i 1914. Dertil kom afståelsen af samtlige koloniale besiddelser, der dog aldrig havde fået den store økonomiske betydning for Tyskland.⁴

Med hensyn til krigsskadeserstatninger havde ententemagterne ikke gjort en endelig sum op i juni 1919, men fortsatte forhandlinger herom indtil den 1. maj 1921. Dog skulle Tyskland betale 20 milliarder guldmark før denne dato, samt stille 20 milliarder guldmark i obligationer til rådighed for ententen som garanti for fremtidige betalinger.⁵ I de følgende ti år skulle Tyskland årligt afgive 40 millioner tons kul til Frankrig, Belgien, Luxemburg og Italien. Tyskland måtte også aflevere 90% af den samlede tyske handelsflåde, samt 11% af dets kvægbestand. Endelig var der de handelspolitiske dele af traktaten ved paragraf 264-267, der forpligtede Tyskland til at give 27 allierede og associerede traktatstater mestbegunstigelser uden modydelse i op til 5 år, en regel som Folkeforbundet kunne forlænge yderligere herefter. Det betød, at Tyskland måtte åbne sine grænser for importvarer fra de 27 stater til mindste toldsats, uden at kunne eksportere tilsvarende. Tilsvarende skulle der kunne indføres varer toldfrit fra Alsace-Lorraine i fem år og fra de til Polen afståede områder i tre år. Dog måtte der ikke importeres mere end den gennemsnitlige årlige mængde i årene 1911-13. Desuden måtte Tyskland ifølge paragraf 269 i et halvt år efter Versaillestraktatens ikrafttræden, den 10. januar 1920, ikke hæve sine toldsatser over niveauet fra 31. juli 1914. De handelspolitiske betingelser havde den klare hensigt, at svække Tyskland handelspolitisk og økonomisk og dermed at forsinke den økonomiske genopbygning af landet.⁶

Versaillestraktatens betingelser og dens betydning for Tysklands økonomiske og politiske situation og udvikling i mellemkrigstiden har lige siden traktatens ikrafttræden været omdiskuteret. John Maynard Keynes' bog *The Economic Consequences of the Peace*, som indledningsvis blev omtalt, udkom i julen 1919 og blev en international bestseller. Bogen var i høj grad med til at sætte spørgsmålstegn ved traktatens hensigter, og i Tyskland gav bogen et arsenal af argumenter for traktatens uretfærdighed. Versaillestraktaten fik tidligt et dårligt ry. Den dag i dag diskuteres Versaillestraktatens konsekvenser livligt. Flere historikere har i den forbindelse berettiget henvist til den tysk-sovjetiske seperatfred, Brest-Litovsk aftalen fra marts 1918, som et forvarsel om den fredsaftale, der kunne være blevet resultatet af en tysk sejr. Rusland mistede med Brest-Litovsk aftalen meget store

⁴ Wehler (2003) s. 241.

⁵ Feldman (1997) s. 147.

⁶ Holtfrerich (1986) s. 472 – 474.

landområder.⁷ Det synes ikke at være faldet mange tyskere ind at foretage sammenligningen på daværende tidspunkt. Det er også en kendsgerning, at Frankrig havde arbejdet for fredsbetingelser der var endnu skrapere. England og USA forhindrede så at sige det franske ønske om Tysklands opløsning. Tyskland bestod som stat, og det som den folkerigeste stat vest for Rusland og stadig som den økonomisk stærkeste stat i Europa. Dannelsen af de små "bufferstater" i Østeuropa var heller ikke nødvendigvis en ulempe i udenrigspolitisk henseende for Tyskland, der stadig kunne gøre sin indflydelse gældende i det "Mellemeuropa", der under krigen var blevet fremhævet som det væsentligste tyske interesseområde.⁸ Det ændrer dog ikke på det faktum, at fredstraktaten ramte dybt ned i den tyske nations stolthed og selvforståelse. Når ydmygelsen gik så dybt i nation og befolkning, hang det sammen med den krigsretfærdiggørelse og krigsretorik, som tyskerne havde været udsat for i de fire forgangne år. Den Første Verdenskrig blev endnu ikke anset for en meningsløs stormagtskrig, trods de enorme menneskelige tab, men som en krig om afgørende universielle værdier. Denne krig havde Tyskland tabt på ydmygende vis, og nederlaget kom i den grad bag på nationen, der var blevet overbevist om en tysk uovervindelighed. Desuden havde de tyske politikere, der overtog magten i november 1918, sat deres lid til præsident Wilsons idealer om en mindelig fredsløsning og international forsoning, og de blev så meget desto mere skuffet over det endelige resultat.⁹ Fredstraktaten blev symbolet på en national æreskrænkelser, og for at rejse nationen mentalt såvel som økonomisk måtte Versaillesstraktatens snærende bånd løsnes. At overkomme Versaillesstraktatens bestemmelser blev derfor en væsentlig del af den tyske genopbygning.

5.2 Inflation og handel: Genopbygnings- og revisionspolitik i Tyskland

Efter Versaillesstraktatens underskrivelse i juni 1919 stod den tyske regering overfor en række overordnede økonomiske problemstillinger. Demobiliseringen var stadig under gennemførelse, og den forløb som omtalt under voldsomme uroligheder, der var en trussel mod den nye republiks eksistens. Produktionen skulle omstilles fra krigsproduktion til fredsproduktion, så der var et arbejde at give de hjemvendte soldater. Dertil kom, at den tyske økonomi skulle omstilles efter de nye geografiske forhold og de territoriale afståelser, der betød, at store indlandske områder nu var blevet udland. Endelig måtte regeringen forholde sig til de krigsskadeserstatninger, man i første omgang skulle betale og aflevere, samt til den krigsskadeserstatningssum, der endnu ikke var blevet endeligt fastsat. Usikkerheden omkring krigsskadeserstatningssummen var måske det mest kritiske element i

⁷ Se Wehler (2003) s. 241, Macmillan (2002) s. 492 og Sørensen (2005) s. 271.

⁸ Winkler (1998) s. 97.

⁹ Se Schwabe (1998).

den tyske økonomi, da den mindskede lysten til at investere i Tyskland nationalt såvel som internationalt. Svaret på disse økonomiske problemstillinger skulle den tyske regering finde indenfor rammerne af, hvad Versaillestraktaten tillod. Her var de handelspolitiske artikler 264 til 281 i Versaillestraktaten en alvorlig begrænsning i Tysklands økonomiske handlefrihed.

Svaret på de økonomiske udfordringer lå imidlertid lige for. Reichsmarkens internationale værdi var siden krigsudbruddet i 1914 faldet fra 4,20 reichsmark per dollar til 8,20 ved årsskiftet 1918-19. Det var et fald, der hverken havde bekymret regeringen eller rigsbanken synderligt i krigstiden, hvor en militær sejr var i vente. Da nederlaget blev en realitet i november 1918, var sagen en anden, men det var også klart, at tiden ikke var til deflationspolitik og stabilisering af markens værdi, men derimod til at sætte produktionen og eksporten i forsædet. Demobiliseringen af tusindvis af tyske soldater, der alle skulle have et arbejde at vende hjem til krævede forøget produktion og beskæftigelse, og den lave markkurs gav her en fordel for den tyske eksport, der kunne stimulere produktionen og beskæftigelsen. Dermed håbede de nye tyske magthavere også at afværge yderligere social og politisk uro. Det handlede i bund og grund om at holde sammen på den nye republik og det tyske rige. Men inflationen var også et svar på Versaillestraktatens handelspolitiske bestemmelser. Tyskland var traditionelt en stor eksportnation, men havde under krigen haft et stort importoverskud. Efter søblokaden ophævelse i juni 1919 importerede Tyskland råstoffer og fødevarer for 5 milliarder guldmark for at fylde råstof- og levnedsmiddellagre op. Hensigten med Versaillestraktatens handelspolitiske bestemmelser var, som historikeren Carl Ludwig-Holtfrerich har skrevet, at Tyskland også efter krigen skulle have importoverskud. Det havde Tyskland også, men bortset fra importen i 1919 var importoverskuddet aldrig for alvor truende, og i 1923 havde Tyskland endog et eksportoverskud på 530 millioner mark.¹⁰ Årsagen hertil var den lave markkurs og deraf følgende gode tyske konkurrenceevne og stigende eksportkvote. Inflationen og markkursens fald blev en drivkraft for eksporten, produktionen, beskæftigelsen og genopbygningen i efterkrigstidens Tyskland og udhulede de handelspolitiske begrænsninger, Versaillestraktaten havde lagt på Tyskland. Endelig kunne den tyske inflation så tvivl om Tysklands økonomiske ydeevne med hensyn til krigsskadeserstatningerne. Inflationen gav således svar på mange økonomiske problemstillinger.¹¹ Det skulle dog vise sig, at inflationen havde betydelige indenrigspolitiske omkostninger.

Udnyttelsen af inflationen handlede mest om, at den tyske regering aldrig for alvor var interesseret i at få kontrol over valutasituationen. Ved krigsudbruddet i august 1914 havde Tyskland

¹⁰ I 1913-værdi. Tabel 16. i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002)

¹¹ Feldman (1997) s. 73 – 96.

indført eksport- og valutakontrol. Denne kontrol blev delvis afviklet i foråret 1919, men rigsbanken havde fortsat behov for udenlandsk valuta til at betale renter af de lån, banken havde taget i neutrale lande under krigen. Reichwirtschaftsminister Rudolf Wissel (MSPD) foreslog i foråret 1919, at der blev oprettet eksportkontrolkomiteer, *Aussenhandelsstellen*, for de enkelte industrielle brancher, der skulle kontrollere eksportpriserne og valutaindtjeningen. De enkelte komiteer skulle bestå af producenter, grossister og forbrugere og udøve en form for selvregulering på området. En række eksportkontrolkomiteer blev da også nedsat i foråret 1919, men eksportkontrollen var ikke velset i industrien og erhvervslivet, der modarbejdede komiteernes arbejde. I juli 1919 blev Robert Schmidt (MSPD) reichwirtschaftsminister i stedet for Rudolf Wissel. Ministerskiftet var et klart signal om, at regeringen ikke arbejdede for en permanent statslig regulering af økonomien, men for en liberal markedsbaseret økonomi. Schmidt var da heller ikke begejstret for eksportkontrollen, som kunne bremse den eksportdrevne genopbygning.¹²

Markkursen styrtdykkede i efteråret 1919 fra 15 reichsmark per dollar til 46,77 per dollar som følge af kapitalflugt, eksportdumping og regeringens indkøb af udenlandske fødevarer. Eksporten steg eksplosivt, men problemet var, at eksporten ofte blev betalt i reichsmark og ”eksportdumping” til meget billige priser blev efterhånden et problem for Tyskland. Sammen med den omtalte kapitalflugt og de stigende importpriser, der var et resultat af markens kursfald, betød denne udvikling, at manglen på udenlandsk valuta blev alvorlig. Den 20. december 1919 relancerede reichwirtschaftsminister Schmidt derfor eksportkontrolkomiteerne med en forordning om udenrigshandelen. Med forordningen nedsattes nu en rigskommissær for import og eksport, der skulle øge kontrollen af udenrigshandelen. Selve udførselsreglerne blev dog ikke skærpet. Først den 10. maj 1920 fulgte en forordning, der skærpede udførselsreglerne noget.¹³

I januar 1920 genindførte Tyskland guldafregningen på tolden af importvarer, og i marts 1920 fik Tyskland toldsuveræniteten over det fransk besatte Rhinland tilbage og fik dermed lukket det ”hul i vesten”, hvor varer hidtil havde strømmet uhindret over grænsen. Sammen med finansminister Erzbergers skattereform betød disse tiltag, at Bauer regeringen i foråret 1920 fik inflationen bremset, og at markkursen endog forbedredes fra 99 reichsmark per dollar i februar 1920 til 39 i juli 1920. Dermed indledtes den periode i den tyske inflationstid, som er blevet benævnt den relative stabilisering. End ikke det militære kup ved Wolfgang Kapp den 13.-15 marts 1920 anfægtede stabiliseringen. Markkursens stabilisering og afreguleringen af økonomien medførte dog store prisstigninger på varer i daglighandelen, og det førte igen til uroligheder i blandt andet Ruhrdistriktet,

¹² Feldman (1997) s. 172 og Ruck (1993) s. 160 – 161.

¹³ Feldman (1997) s. 181 – 208 og Ruck (1993) s. 163 – 167.

Hamborg og Stuttgart. Stabiliseringen havde mærkbare negative sider.¹⁴ De skærpede udførselsregler blev derfor implementeret på et tidspunkt, hvor markkursen forbedredes og den indenlandske aktivitet dæmpedes. Det forbedrede ikke industriens, handelens og arbejdernes begejstring for eksportkontrollen, der i vidt omfang blev ignoreret uden at regeringen greb ind.¹⁵

Frem til maj 1921 forhandlede Tyskland med ententemagterne om en krigsskadeserstatningssum. Krigsskadeserstatningspolitikken var en væsentlig del af den tyske udenrigspolitik i denne tid, der handlede om at begrænse summen mest mulig. Det lykkedes rent faktisk at begrænse summen, og det såkaldte ”London-ultimatum” på 132 milliarder guldmark, der blev givet Tyskland den 5. maj 1921, var en halvering af et i marts 1921 af ententen stillet forslag på 226 milliarder guldmark. Tilbuddet var et ultimatum, fordi ententemagterne ville besætte Ruhrområdet, hvis ikke Tyskland accepterede summen og opfyldte Versaillestraktatens øvrige bestemmelser. Efter et regeringsskifte i Tyskland og Joseph Wirth’s (SPD) overtagelse af kanslerposten godkendte Tyskland Londonkravet. I 1921 betalte Tyskland 3,3 milliarder guldmark, hvoraf over halvdelen var finansieret ved skatkammerveksler. Det gav inflationen ny kraft og i efteråret 1921 faldt markkursen igen markant. Fra en galloperende inflation i efteråret 1921 gik prisudviklingen over i hyperinflation i løbet af foråret 1922. Med den fransk-belgiske besættelse af Ruhrområdet i januar 1923 løb inflationen mod nye højder, og Tyskland var i 1923 i en permanent borgerkrigs lignende tilstand og i fare for opløsning.¹⁶ Med undtagelse af foråret 1920 var markkursens fald og inflationen således aldrig under kontrol.

Udnyttelsen af inflationen blev også forbundet med en aktiv handelspolitik. Det viste sig ved at udenrigsministeriet, Auswärtiges Amt, i februar 1919 oprettede en afdeling X for udenrigshandel, der hovedsagelig skulle give det tyske erhvervsliv informationer om økonomiske forhold i udlandet. Begrundelsen herfor var, som Auswärtiges Amt skrev til finansministeriet: „*unsere ganze Entwicklung als Volks- und Wirtschaftskörper in engstem Zusammenhang mit unserer wirtschaftlichen Auslandsstellung zu sehen ist.*”¹⁷ Som historikeren Hans-Jürgen Schröder har skrevet, betød den militære situation efter Versaillestraktatens bestemmelser, at Tyskland måtte finde andre midler end den militære til at gøre sig udenrigspolitisk gældende. Handelspolitikken var den vej, der var åben og som ved hjælp af inflationen kunne blive et effektivt våben i den tyske revisionspolitik mod freds-

¹⁴ Feldman (1997) s. 218 – 227.

¹⁵ Ibid. s. 242 – 245.

¹⁶ Se Winkler (1998) kap. 8. s. 186 – 243.

¹⁷ Schröder (1982) s. 236. Afdeling X blev nedlagt i oktober 1921 og erstattet af et Sonderreferat Wirtschaft, under ledelse af Karl Ritter. Nedlæggelsen af afdeling X var et udslag af den rivalitet der var opstået mellem Auswärtiges Amt og Reichwirtschaftsministerium om indflydelse på udenrigshandelen. Se Salmon (1997) s. 210 – 211.

traktaten. Det handlede om at skabe et økonomisk grundlag for tysk selvstændighed. Det kom også til udtryk ved bilaterale forhandlinger og indgåelse af handelsaftaler med de mindre europæiske stater Holland, Ungarn, Tjekkoslaviet og Rumænien i juni 1920. Med Danmark blev kun en midlertidig overenskomst for 1920-21 indgået. Tyskland ville med de bilaterale forhandlinger bryde de franske bestræbelser på at afskære Tyskland fra handelen med de små lande, der også havde interesse i at få adgang til det tyske marked. Som den britiske historiker Patrick Salmon har skrevet, havde de handelsmæssige forbindelser til Danmark og Skandinavien en ikke ringe betydning i denne tyske handelspolitiske genopbygningsstrategi, og der var en betydelig tysk interesse i at drage Skandinavien med ind under et tysk domineret "Mitteleuropa".¹⁸ Med handelsaftalen med USA i december 1923 og med England og Belgien i december 1924, og endelig med Frankrig i 1927, formåede Tyskland at genskabe den tyske handelspolitiske suverænitet på relativt få år. I det lys var den tyske politik en udenrigspolitisk succes.¹⁹ Men det var en skrøbelig succes, for samtidig havde Tyskland været i gennem en hyperinflation med enorme omkostninger til følge af både økonomisk, politisk og ikke mindst mental og sociologisk karakter. Den nye republik havde været meget nær en indre opløsning. Derfor havde der i samme periode også været rettet særlig opmærksomhed mod den indre sammenhæng i riget. Her spillede grænseregionerne en vigtig rolle.

5.3 Genopbygningsstrategi i Slesvig-Holsten

I 1919 levede der 1,462 millioner mennesker i provinsen Slesvig-Holsten på et areal på 19.019 km². Omkring 58.000 slesvig-holstenere var faldet i krigen, svarende til godt 3,9% af befolkningen. De civile tab ved underernæring og influenza lader sig ikke opgøre, men de har været betydelige. Som i resten af Tyskland var den største økonomiske opgave i provinsen efter krigen demobiliseringen og modtagelsen af de hjemvendte soldater.²⁰ Krigsøkonomiens afvikling var også et centralt økonomisk emne i provinsen. Kritikken af krigsøkonomien og reguleringerne var massiv, ikke mindst fra provinsens landbrug. Men fødevarmanglen var stadig så kritisk, at en fortsat regulering var nødvendig. Overpræsidenten og regeringspræsidenten måtte optræde som mæglere mellem centraladministrationen i Berlin og de lokale landbrugere og landbrugsforeninger. Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein bad i juni 1920 overpræsidenten virke for en ophævelse af

¹⁸ Salmon (1997) s. 213 – 214 og 235 – 236.

¹⁹ Schröder (1982) s. 242 – 250 og Holtfrerich (1986) s. 472 – 483.

²⁰ LASH. Abt. 301. Nr. 2401. Staatsumwältzungen. Skrivelse fra statskommissær for demobilisering Koeth til overpræsident v. Moltke 13.nov. 1918.

tvangøkonomien. Samtidig modtog overpræsidenten skrivelser fra blandt andet rigsministeren for ernæring om nødvendigheden af fortsatte reguleringer på ernæringsområdet.²¹

Med den tyske udenrigsminister Solfs anerkendelse af H.P. Hanssens krav om en national folkeafstemning i Slesvig i november 1918 blev Slesvigs nationale fremtid et afgørende politisk spørgsmål for provinsen. Det var også et spørgsmål med økonomiske implikationer. En afståelse af Nordslesvig ville få stor betydning for provinsens økonomi, og de økonomiske fremtidsperspektiver for afstemningszonerne i enten Danmark eller Tyskland blev som omtalt i kapitel 4 en væsentlig del af valgkampen, især i den anden afstemningszone. Usikkerheden om den nationale fremtid påvirkede også den økonomiske udvikling i provinsen, særligt på grund af den økonomiske spekulation. Men også fordi folkeafstemningerne forsinkede Slesvigs deltagelse i genopbygningsprocessen. Først da den anden afstemningszones genforening med Tyskland var en realitet den 17. juni 1920, kunne Sydslesvig tage del i den tyske genopbygning. Med Nordslesvigs afståelse til Danmark mistede provinsen Slesvig-Holsten omtrent 4.000 km² og 163.000 indbyggere, svarende til 21% af provinsens areal og 10% af befolkningen. Ligesom Versaillestraktatens bestemmelser og konsekvenser blev af central betydning for den generelle økonomiske genopbygning i Tyskland, blev afståelsen af Nordslesvig af central betydning for genopbygningen i provinsen Slesvig-Holsten. Den centrale økonomiske problemstilling var, hvorledes provinsen skulle komme sig over tabet af Nordslesvig og hvorledes dette tab kunne udlignes?

Industri- og Handelskammeret i Flensborg, der havde taget livligt del i afstemningskampen, tog tidligt efter grænsedragningen i juni 1920 initiativ til en udligning af regionalpolitisk karakter. Handelskammeret sendte ved præsident Ernst Kallsen og den nyvalgte forretningsfører ”syndikus” Erich Schirmeister den 5. juli 1920 en betænkning til Auswärtiges Amt samt det preussiske stats- og indenrigsministerium, med forslag om en udvidelse af Handelskammerets distrikt, som kompensation for tabet af de nordlige kredse. Der var tilsyneladende fremsat et forslag om at fusionere Handelskammeret i Flensborg med Handelskammeret i Kiel efter tabet af Nordslesvig. Det var ikke et forslag, der faldt i det flensborgske Handelskammers smag. At nedlægge Handelskammeret i Flensborg ville være det samme som at udlevere Flensborg til Danmark. Og fortsatte skrivelsen: *”Dazu kommt, dass Deutschland die Hoffnung nicht aufgeben darf, dass das Unrecht der Grenzführung in Nordschleswig in absehbarer Zeit berichtigt wird, und die Gebiete wieder zurückgewonnen werden, die deutscher Nationalität sind. Der Wunsch mit Deutschland wieder vereinigt zu werden, wird aber bei den deutschen Bewohnern der ersten Zone umso lebhafter sein, jemehr sie sehen, was alles*

²¹ LASH. Abt. 301. Nr. 47 Aufhebung der Zwangswirtschaft.

*von seiten der Preussischen Regierung und des Deutschen Reiches für das volkswirtschaftliche Gedeihen der zweiten Zone getan wird. Es kann sich daher nicht darum handeln die Kammer aufzulösen, sondern nur darum, dass ihr Gebiet in entsprechender Weise vergrößert wird.....Der Ausbau des Freihafens wird die Bedeutung Flensburgs als Handelsstadt ungemein heben, umsomehr, als, wenn nicht alle Anzeihen trügen, die wirtschaftliche Entwicklung in Dänemark dahin drängt, dass es seine landwirtschaftliche Produkte nicht mehr vorzugsweise nach England absetzt, sondern Absatz nach Deutschland sucht. Es muss dahin gestrebt werden, dass die abgetretene erste Zone wirtschaftlich Deutschland nicht verloren geht.*²² For at kunne opfylde opgaven og positionen som handelscentral for den danske eksport til Tyskland måtte Handelskammerets distrikt udvides. Antallet af kontingentforpligtede virksomheder i Handelskammeret var med afståelsen af de nordslesvigske kredse faldet fra 1.214 til 809 og indtægten fra 62.000 mark til 49.000 mark årligt. Som udligning for dette tab burde kredsene Rendsborg, Ejderstedt og Norderditmarschen indlemmes i det flensborgske Handelskammer distrikt. Med denne udvidelse ville kammerdistriktet i økonomisk henseende blive en naturlig enhed, skrev Kallsen og Schirmeister.²³

Som omtalt i kapitel 3.7 havde Handelskamrene i Flensborg og Kiel allerede i 1895 været i strid om Rendsborgs erhvervmæssige tilhørsforhold. Afståelsen af Nordslesvig var nu et stærkt argument for at udvide Flensborgs opland mod syd på Kiels bekostning. Handelskammeret i Flensborg fik værdifuld støtte fra Auswärtiges Amt i Berlin, der den 12. juli 1920 skrev til den preussiske minister for handel og industri, at ministeriet fuldt ud kunne tilslutte sig Handelskammerets redogørelse. Begrundelsen var følgende: *”Es muss das Bestreben der deutschen und preussischen Behörden sein, die Stellung der Stadt Flensburg, die in der Abstimmung ihre Treue bewies und die der äusserste Grenzposten des Deutschtums gegen Norden für die Zukunft sein wird, in jeder Beziehung zu stärken.*“²⁴ Ministeriet mente dog ikke, at Rendsborgs tilhørsforhold kunne ændres, men anbefalede varmt, at Ejdersted og Norderditmarschen blev indlemmet i det flensborgske distrikt. Den 23. september 1920 afholdt de tre Handelskamre i provinsen og Oberregierungsrat Dr. Neuhaus fra regeringspræsidiets i Slesvig møde om flensborgs ønske. Her blev man enige om, at Ejdersted kunne ændre distriktstilhørsforhold fra Altona til Flensborg Handelskammer, mens de to andre Rendsborg og Norderditmarschen forblev i Altona Handelskammerdistrikt. Til gengæld ville Handelskammeret i Altona overføre 15.000 reichsmark årligt over de næste to år til Handelskam-

²² Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408. Die Flensburger Handelskammer.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

meret i Flensborg som en anerkendelse af Flensborgs økonomiske vanskeligheder. Ejdersted kreds blev officielt en del af Industri- og Handelskammer Flensborgs distrikt fra den 1. oktober 1922.²⁵

Industri- og Handelskammer Flensborg fik ikke opfyldt alle ønsker, men den regional-politisk-økonomiske strategi, som skrivelsen af 5. juli indeholdt, skulle blive kendetegnende for Handelskammerets virksomhed i mellemkrigstiden. At opretholde den flensborgske industris og handels økonomiske og handelsmæssige forbindelser til det afståede Nordslesvig anså Handelskammeret for det primære mål. Dermed ville Flensborg bevare et kundegrundlag og et økonomisk fundament som handelsstation mellem Tyskland og Danmark. Bevarede Flensborg sin økonomiske indflydelse i Nordslesvig ville chancen for og håbet om en revision af grænsedragningen desuden kunne bevares. Handelskammeret var fortsat den officielt anerkendte interesseorganisation for industri og handel i det nordlige Slesvig, og blev som sådan taget alvorlig af myndighederne i både Slesvig, Kiel og Berlin. Det var skrivelsen fra Auswärtiges Amt et godt eksempel på. I skrivelsen af 5. juli 1920 lå også en argumentationsform, der skulle blive kendetegnende for de politisk-økonomiske initiativer fra regionalt holdt. At henviser til den uretfærdige grænsedragning og dens negative økonomiske konsekvenser for regionen blev en fast del af den regionaløkonomiske politik og ikke mindst retorik i Slesvig-Holsten i mellemkrigstiden. Og i forlængelse af denne henvisning blev det også en tradition at henstille til den preussiske regering og rigsregeringen i Berlin at gøre en indsats for "das Volkswirtschaft" i provinsen, for at sikre provinsens tyske tilhørsforhold og samtidig at fremme ønsket om en grænserevision nord for grænsen. Den nye republiks skrøbelighed under de urolige inflationsår og senere under den økonomiske krise fra 1927 og frem skulle forstærke denne tradition for at påkalde sig centralmyndighedernes økonomiske hjælp.

²⁵ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408. Die Flensburger Handelskammer. Brev fra preussisk min. for handel og industri til magistraten i Flensborg 7. oktober 1920 + LASH. Abt. 301. Nr. 5494. Handelskammer Flensburg. Brev fra preussisk min. for handel og industri til overpræsidenten 14. oktober 1920.

5.4 Sønderjyllands genforening med Danmark

På dansk side var der først anledning til festivas efter underskrivelsen af den to-sidede traktat mellem Danmark og ententemagterne den 5. juli 1920, der med tilbagevirkende kraft overdrog suveræniteten over Nordslesvig til Danmark fra den 15. juni 1920. Den 10. juli 1920 red kong Christian den 10. over den gamle grænse ved Frederikshøj og ind i det nye danske land, som i første omgang fik navnet De sønderjydske Landsdele. Navnet var opstået under afstemningstiden og afspejlede usikkerheden om, hvilke og hvor store landsdele, der ville blive indlemmet i Danmark. Der skulle ikke gå lang tid, før Sønderjylland blev det mest anvendte navn for det indlemmede område. Nordslesvig blev også brugt nogle år frem i tiden, men blev efterhånden synonymt med den tyske betegnelse for området. De sønderjyske landsdele udgjorde som sagt et areal på næsten 4.000 km², og folketællingen i 1921 viste en befolkning på 163.622 mennesker.

Den 11. juli 1920 blev der afholdt genforeningsfest for kongen på Dybbøl banke, for symbolsk at markere enden på 1864-nederlagets ulyksaligheder. Grev Otto Didrik Schack, Schackenberg, der havde fungeret som landråd for Tønder Kreds under plebiscitkommissionens styre, og som skulle fortsætte som amtmand for Tønder Amt indtil 1949, holdt den officielle tale som repræsentant for nordslesvigerne. Grev Schack talte blandt andet om det at være sønderjyder: *"Det store Budskab, Genforeningen bringer os Sønderjyder, er, at vi nu ikke mere skal bære dette Navn, men blive Danske, ikke kun i Sind, men ogsaa af Navn. Det er med Vemod, at vi giver Afkald paa dette Navn, under hvilket vi har elsket Danmark og alt, hvad der er dansk, med en Inderlighed og Hengivenhed, som den ikke fandtes større i Moderlandet, og det er med Sorg, at vi siger Farvel til det, fordi det endnu som Hædersmærke maa bæres af dem, vi ikke glemmer i denne Stund, og som vi vil bevare Troskab, saalænge der banker et dansk Hjerter dernede."*²⁶ Grev Schacks udtalelse afspejler ønsket om at blive en fuldgældig del af Danmark og ønsket om at lægge det nationale spørgsmål bag sig for Nordslesvigs vedkommende. Betegnelsen sønderjyder skulle dog vise sig at hænge ved befolkningen nogen tid endnu! Grev Schack havde forståelse for, at forholdet til moderlandet nu ville blive et andet. Vemodet over at give afkald på det sønderjyske, var, udover vemodet over at Sydslesvig blev ved Tyskland, også et vemod over at give afkald på den entydige og fordringsløse kærlighed til moderlandet. Grev Schack var klar over, at nu, under indlemmelsens praktiske udførelse, skulle kærligheden stå sin prøve.

²⁶ Schack (1970) s. 180.

5.5 Den nationaløkonomiske genopbygning i Danmark

Genopbygningen efter Første Verdenskrig var et globalt anliggende. Siden våbenstilstanden i oktober 1918 havde der udfoldet sig et efterkrigsboom med stigende industriproduktion i det meste af Europa og USA. Der var et genopbygningsbehov i hele Europa, og et behov for at bringe produktionen op på et normalt niveau, for at fylde lagrene af råmaterialer og fødevarer op og for at genoprette levestandarden efter krigen. Genopretningen af produktionen blev et internationalt politisk mål, ligesom afviklingen af de økonomiske restriktioner og genindførelsen af guldindløseligheden var internationale politiske mål. Produktionsgenopretningen og guldindløseligheden var imidlertid inkompatible, og her skulle der foretages et politisk valg. Som omtalt valgte Tyskland produktionsgenopretningen i stedet for den monetære stabilisering indtil november 1923. Det samme gjorde Danmark, om end i en mere kontrolleret form. Produktionsbehovet blev i første omgang sat over guldindløseligheden og pengenes værdi, og industriproduktionen i Danmark var i 1920 også steget med 40% i forhold til 1914 niveauet. Landbrugsproduktionens genopretning gik langsommere. Manglen på kunstgødning og den deraf reducerede ydeevne, samt bortfaldet af Tyskland som aftager af dansk smøreksport bremsede opretningen. I september 1919 afvikledes augustloven af 1914 om regulering af prisen på fødevarer og andre varer. Den delvise afvikling af prisreguleringerne gav rum for prisstigninger, og i Danmark steg både engros- og detailpristallet med 80 point i perioden 1919-20.²⁷ Til gengæld var det overskud på omkring 1 milliard kroner på betalingsbalancen, der var tjent under krigen, forsvundet ved udgangen af 1919, på grund af det enorme importbehov, som var en forudsætning for genopbygningen. Det gav grund til overvejelser om en begrænsning af importen, også fordi kronens internationale værdi faldt fra 15,5 kroner per pund i januar 1918 til 24,75 i oktober 1920.

Produktionsgenopretningen versus pengeværdien var et politisk spørgsmål. Når produktionsgenopretningen blev sat over pengeværdiens stabilisering, havde det derfor politiske årsager. Som Erling Olsen skriver i Dansk Pengehistorie bd. 3, var regeringens og nationalbankens primære politiske motiv for det første at afværge social og politisk uro. Krigen havde forårsaget faldende realløn, der i den seneste tid havde ført til flere arbejdskonflikter og ulovlige strejker. I februar 1918 stormede en flok syndikalister endog Børsen i København og gav flere af de tilstedeværende ”kapitalister” en omgang prygl. I november 1918 var det kommet til et større sammenstød mellem politi og demonstranter på Grøntorvet. Med revolutionen i Rusland og sidst revolutionen og urolighederne i Tyskland for øje, var det ikke et scenario regeringen ønskede at fremme yderligere,

²⁷ Hansen (1977) Bd. II s. 20 – 21.

hvorfor de sociale forhold i første omgang skulle forbedres gennem øget produktion og beskæftigelse. At regeringen samtidig havde Thorvald Stauning siddende som socialdemokratisk kontrolminister, gjorde det også vanskeligt at forholde sig anderledes, hvis arbejderbevægelsens støtte til den siddende regering skulle bibeholdes. Det tredje motiv var indlemmelsen af Nordslesvig. Både regeringen og nationalbankdirektør Ussing var klar over, at indlemmelsen ville have store omkostninger. Det sønderjyske Kroneudvalg havde i flere omgange talt med Ussing om dette under genforeningens forberedelse. Det var i den forbindelse også nødvendigt, at det øvrige Danmark som Nordslesvig skulle indlemmes i, var et økonomisk og socialt velfungerende land, der havde råd til en særlig regional indsats. Også af den grund måtte produktionen have førsteprioritet.²⁸ Guldindløseligheden forblev dog et aktuelt tema i Danmark, og spørgsmålet var ikke *om* guldindløseligheden skulle genindføres, men *hvornår* den skulle genindføres?

5.6 Genforeningsprogrammet

Grev Schacks ønske om at Nordslesvig skulle blive en fuldgyldig del af Danmark, og at skellet ved Kongeåen var fortid, var kendetegnende for tilgangen til den praktiske indlemmelse af Nordslesvig både i landsdelen selv og i Danmark. Direktør for Haderslev Bank Christian Hübbe udtalte sig i flere omgange om den økonomiske genforenings mål i forbindelse med valutareguleringsforhandlingerne i overgangstiden. På mødet med de økonomiske eksperter i Danmark den 22. januar 1919 i København sagde Hübbe: *"Vi haaber og ønsker, at den nordslesvigske Befolkning, naar den en Gang bliver en fast Del af det danske Folk, i Fremtiden maa blive fuldtud ligestillet med det danske Folk. Det er en Skitse af vore Haab og Ønsker i Nordslesvig, at vore økonomiske Forhold i Fremtiden maa jævnstilles med det danske Folk."*²⁹ Det var bankdirektør Hübbes opfattelse, at nordslesvigerne havde noget at indhente, hvad angik det økonomiske, og en fredskursomveksling af reichsmarken ville være første skridt i denne ligestilling. Men der var som omtalt i forrige kapitel allerede på dette tidspunkt divergerende opfattelser af situationen blandt nordslesvigerne. Således udtalte direktør for Nordslesvigsk Kreditforening J.H. Schmidt på samme møde: *"Jeg tror godt, man kan sige, at de sønderjyske Landmænd er godt stillet i Øjeblikket, og saa mener jeg ikke, det er rigtigt, at vi stiller krav til den danske Statskasse om at træde hjælpende til. Jeg mener, vi saavidt muligt skal klare os selv."*³⁰ Valutaspørgsmålet overskyggede alle andre økonomiske spørgsmål i Nordslesvig, og interesserne i valutaspørgsmålet var mange og forskellige. Det gav det økonomiske

²⁸ Olsen (1968) s. 62 – 65 og Cohn (1961) s. 35 – 36.

²⁹ LAA. H.D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv pk. 7 – Stenografisk referat af møde den 22. jan. 1919. s. 28 – 29.

³⁰ Ibid. s. 32

udvalgs bækning af 30. april 1919 klart vidnesbyrd om. Der var enighed om, at Nordslesvig skulle integreres i den danske økonomi, men der var divergerende opfattelser af, hvor stor en opgave der lå i dette, og hvor stor en økonomisk hjælp fra Danmark, der var påkrævet til integrationen.

I København satte den radikale regerings frygt for at sætte neutralitetspolitikken over styr i det aktualiserede grænsespørgsmål præg på de første indlemmelsesforberedelser. H.P. Hanssen foreslog den 3. december 1918 den danske regering at nedsætte et forberedende udvalg for genforeningen. Det gik regering og rigsdagen med til, og "Sønderjysk Udvalg af 1918" blev nedsat under Statsministeriet. Kongens kabinetssekretær A. Krieger blev udpeget som formand for udvalget, og herredsfuldægtig Martin Hammerich fra Stege som sekretær. Sidstnævnte var foreslået af H.P. Hanssen, der kendte Hammerich fra hans arbejde i studenterforeningen "To Løver".³¹ Også statsminister C. Th. Zahle, der havde været borgmester i Stege, kendte Hammerich, der med tiden skulle få stor betydning for den økonomiske genopbygning af Nordslesvig. Den 16. december 1918 holdt udvalget møde med statsminister Zahle, hvor også H.P. Hanssen var til stede. Zahle lod her forstå, at udvalget skulle stå til rådighed for forespørgsler fra de af sønderjyderne nedsatte udvalg, og bistå dem i deres virksomhed. Både H.P. Hanssen, Krieger og Hammerich talte for at give udvalget en selvstændigere ramme, hvad Zahle da også hurtigt gav samtykke til.³² Zahles udtalelse skal ses som et udslag af regeringens ønske om, at det var nordslesvigerne selv, der rejste Slesvigspørgsmålet.

Martin Hammerich blev den 27. december 1918 af Krieger bedt om at overveje og nedskrive de problemer, som han mente kunne opstå i forbindelse med indlemmelsen, og i hvilken rækkefølge problemerne skulle løses. Dette havde Hammerich gjort den 28. december. Overdragelsen af Nordslesvig og af den tyske stats ejendomme, aktiver, tilgodehavender, gæld, pensioner, arkivalier og andre forpligtelser måtte løses via en dansk-tysk traktat, og den skulle kun i særlige tilfælde berøres af udvalget. Med hensyn til den praktiske indlemmelse af Nordslesvig var det ifølge Hammerich vigtigt at gøre sig klart: "*At et Landområde inddrages under den danske Stat maa medføre, at visse Foranstaltninger nødvendigvis snarest skal foretages for at markere, hvor Statens nye grænse gaar, og det inkorporerede Landområde hører under Danmark.*"³³ De nødvendige foranstaltninger, der havde stor symbolsk og national værdi var ifølge Hammerich følgende: Toldgrænsens flytning til den nye grænse, den danske kronemønts indførelse, indførelse af dansk mål og vægtsystem, dansk overtagelse af postvæsenet, telegrafvæsenet og statsbanerne, dansk overtagelse af den lokale

³¹ Studenterforeningen "To Løver" var en dansk studenterforening oprettet i 1888 med henblik på at støtte de danske i Nordslesvig. Rigsarkivar A.D. Jørgensen for foreningens første formand. Se Fink (1999) s. 146 – 154 .

³² RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk.21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.

³³ RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21. Betænkning.

administration ved udnævnelse af danske amtmænd, indførelse af dansk kommunaladministration og sidst indførelse af dansk kirkesystem. Hammerich foreslog også, at det danske rationeringssystem, danske maksimalpriser og dansk lægepraksis øjeblikkeligt blev indført af hensyn til befolkningens ve og vel i overgangstiden. Om indførelsen af dansk lov og ret skrev Hammerich, at denne burde blive indført hurtigst muligt og i størst mulig udstrækning. Men hvis de nødvendige forarbejder for indførelsen af dansk lov og ret ikke var til stede ved indlemmelsen, anså Hammerich det for bedre at bibeholde tysk lov og ret i en tid, end at indføre dansk lov stykkevis. Hvad angik skatte-, patent-, nærings-, og sociallovgivningen samt loven om statshjælp til husmandsbrug og fiskerifartøjer kunne dansk lovgivning dog indføres straks.³⁴ Med hensyn til lovgivningen på det økonomiske og erhvervsmæssige område, var det altså Hammerichs opfattelse, at danske regler snarest skulle indføres. Der ville være stor symbolsk værdi i at inkorporere Nordslesvig i den danske økonomi så hurtigt som muligt, og samtidig ville indførelsen af danske forhold på det økonomiske, og ikke mindst ernæringsmæssige område, være en hjælp til den efter krigen økonomisk og ernæringsmæssigt ildstedte befolkning i Nordslesvig. Det skulle imidlertid vise sig umuligt at indføre danske love og regler, før den officielle suverænitetsoverdragelse var en realitet, og den lå længere ude i fremtiden, end Hammerich eller andre kunne forestille sig.

Da Hammerichs betænkning blev forevist statsminister Zahle nytårsdag 1918, havde statsministeren ingen særlige indvendinger. På en forespørgsel fra Krieger om nedsættelsen af en særlig regeringskommission i Slesvig i overgangstiden, bemærkede statsministeren: *"at Overgangstiden gerne skulde gøres så kort som muligt, og at det gjaldt om hurtigst muligt at indføre danske Forhold i Slesvig, for at denne Landsdel ikke skulde vokse fast i en Særstilling, som det så ønskede at bevare."*³⁵ En udvidelse af udvalget kunne statsministeren ikke bifalde, men opfordrede i stedet udvalget til at søge bistand om specialspørgsmål hos de relevante fagministerier.

Kriegerudvalgets og statsministerens indkredsning af indlemmelsens opgaver skulle blive et meget godt billede på centraladministrationens og Rigsdagens tilgang til indlemmelsen af Nordslesvig. Hammerichs betænkning blev på mange måder et genforeningsprogram, om end denne genforening blev mere problematisk, end Hammerich havde forudset. Den symbolske og kraftige markering af grænsen, og den kortest mulige overgangstid, skulle blive overordnede retningslinier, og en form for indlemmelsesstrategi, som der var udbredt enighed om i Rigsdagen, central administrationen og de kredse og institutioner i både kongeriget og Nordslesvig, der kom til at beskæftige

³⁴ Om den lovmæssige og administrative genforening se Fransen m. fl. *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*. (2002)

³⁵ RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21. Kriegerudvalgets forhandlings protokol.

sig med den praktiske indlemmelse. Statsministerens udtalelse om, at landsdelen ikke skulle vokse ind i en særstilling, blev et kendetegn for den politiske tilgang til indlemmelsen. Der skulle ikke udvikles for mange særregler og særforvaltninger, men i stedet anvendes eksisterende lovgivning og organer som fagministerierne under indlemmelsen. At gøre Nordslesvig dansk betød, at landsdelen var ligestillet med andre danske landsdele, og at landsdelen ikke blev betragtet, eller betragtede sig selv, som en særlig landsdel med særlige privilegier.

5.7 Den nationalpolitiske dimension

Statsminister Zahles og Martin Hammerichs ønsker om hurtigst muligt at indføre danske forhold havde også en nationalpolitisk sammenhæng. Den radikale regering ønskede som omtalt en så national grænse som muligt, hvad den nationale selvbestemmelsesret skulle sikre. Motivet bag denne holdning udtrykte udenrigsminister Erik Scavenius i to depecher til de danske gesandter i udlandet om den danske regerings grænsepolitik den 22. oktober 1918. Scavenius skrev: *"For Danmark vilde et tysk Befolkningselement indenfor Landets Grænser betyde Mulighed, ja, Sikkerhed for en stadig tysk Indblandning, hvis Farer ville blive større, jo større det fremmede Befolkningselement vilde blive. Dette Befolkningselement vilde heller ikke kunne undlade at komme til at knytte Danmark nærmere til Tyskland, end man maa anse for ønskeligt."*³⁶ Frygten for tysk indblandning havde rødder i det 19. århundredes dansk-tyske konflikt om hertugdømmerne, hvor det tyske forbund, via Holstens medlemskab, kunne blokere for indre politiske reformer i hertugdømmerne, hvad der i sidste ende havde ført til krigen og katastrofen i 1864. Sammenhængen mellem frygten for tysk indblandning og ønsket om at undgå en nordslesvigsk særstilling indenfor kongeriget, var den, som statsminister Zahle omtalte i en tale i Ringsted den 9. november 1919: *"Vi skal nu hævde og gennemføre de danske slesvigeres gamle krav om, at danskerne skal have lov at være danske, tyskere tyske. Vi vil ikke fortsætte den tvangspolitik, der har været ført i Sønderjylland. Ministeriets arbejde rettes mod det mål, at den danske del af Slesvig helt skal sammenmeltes med kongeriget og i enhver henseende udgøre en del af dette uden præg af særprovins; men dette kan kun realiseres, når det er danskere, der fra Slesvig kommer til Danmark, så vi kan smelte sammen til et nationalt ensartet folk, en virkelig nationalstat.... Hvis vi skulle have en samlet blok af tysksindede befolkningselementer med til Danmark, ville arbejdet på at udslette Slesvigs retslige særpræg og helt smelte det sammen med kongeriget Danmark vanskeliggøres yderligere i høj grad,*

³⁶ von Jessen (1938) Bd. II. s. 19.

ja dette arbejde ville delvis tabe sin ideelle berettigelse...”³⁷ En national homogenisering af de nye landsdele var endemålet, og ligheden med Orla Lehmanns udtalelse i 1838 om at ”der gives ingen Provindser i Danmark” er åbenbar. Fordi Zahle i Ringstedtalen ikke imødegik udtalelser fra den tyske Rigskansler Gustav Bauer om byerne Flensborg og Tønder’s tyske tilhørsforhold ved et besøg i byerne få dage før, affødte talen mest kritik fra oppositionen. Venstres ledere Niels Neergaard og I.C. Christensen støttede i oktober 1918 den radikale regerings grænsepolitik. I november 1919 havde partiledelsen ændret opfattelse med hensyn til Flensborgs mulige indlemmelse i Danmark, og med hensyn til hvor stort et tysk befolkningselement Danmark kunne huse.³⁸ At de dele af Slesvig, der måtte komme til Danmark skulle sammensmeltes med kongeriget, var man dog helt enige i. Da Folketinget den 25. juni 1920 skulle vedtage loven om indlemmelsen af de sønderjyske landsdele udtalte den nye statsminister Niels Neergaard: *”Det er jo et af de fremherskende Træk, der har vist sig tydeligt, lige siden Genforeningstanken efter de allieredes Sejr dukkede op, at Sønderjydernes Ønske var, at der ingen Særstilling skulde være for de sønderjydske Omraader, der maatte blive indlemmet i Danmark, men at man vilde se dem som en Del af Kongeriget, saaledes at deres Kaar, deres Styrelse, deres Lovgivning skulde være i videst mulige Omfang fælles med det øvrige Kongeriges. En Overgangstid er jo, som det saa mange Gange er blevet berørt under Forhandlingerne om de særlige sønderjydske Love, nødvendige paa forskellige Omraader, men Maalet maa være, at Indlemmelsen bliver fuldkommen og Fællesskabet ubetinget.*”³⁹ Der var uenighed om grænse-spørgsmålet, men den nationale integration og homogenisering af Nordslesvig blev der ikke sat spørgsmålstegn ved.

Således stod man efter krigen og delingen af Slesvig på begge sider af den nye grænse med betydelige økonomiske opgaver og problemstillinger, nationalt såvel som regionalt. Men på begge sider af grænsen var der også gjort forestillinger og overvejelser om, hvorledes den økonomiske genopbygning skulle gribes an. Hvad angik den regionaløkonomiske genopbygning i Slesvig-området, var det klart at den nye grænse og synet på denne grænse ville spille en stor rolle for genopbygningens udførelse. Der var betydelig forskel på hvorledes grænsen blev betragtet nord og syd for grænsen, og denne forskel skulle komme til udtryk og i direkte konfrontation i den følgende tid, hvor grænsens trafikale og handelsmæssige funktion skulle defineres.

³⁷ Becker-Christensen (1984) s. 153.

³⁸ Da Venstre blev regeringsparti med Niels Neergaard som statsminister den 5. maj 1920, efter valgsejren den 26. april, var Neergaard- regeringen positivt indstillet overfor en internationalisering af den anden afstemningszone, med henblik på at sikre det danske mindretals beskyttelse. En tysk henvendelse om en gensidig mindretalstraktat fik regeringen til at trække følehornene til sig og internationaliseringen blev forkastet. Se Becker-Christensen (1984) kap. 21. s. 173 – 180.

³⁹ Rigsdagstidende 1919-20 II. Sp. 6397. 25/6 1920.

6. DEN "FØLTE" GRÆNSE: GRÆNSETRAFIK OG GRÆNSEHANDEL

Grænsen mellem Danmark og Tyskland var med ententemagternes og Danmarks underskrivelse af en to-sidet traktat den 5. juli 1920 endegyldigt en realitet. Tyskland ville ikke underskrive en tresidet traktat om suverænitetsoverdragelsen med Danmark og Ententen, fordi Ententen ifølge traktatudkastet skulle være repræsenteret i forhandlinger om praktiske forhold ved grænsen.¹ Den manglende tyske underskrift medførte en del usikkerhed om grænsens praktiske forhold, og en bilateral aftale mellem Danmark og Tyskland om praktiske forhold ved grænsen i en eller anden form var nødvendig, ikke mindst med hensyn til grænsepassage, grænsekontrol og grænsehandel. I den forbindelse skulle den tyske inflation og konkurrencedygtige eksportpriser komme til at spille en stor rolle. I nedenstående tabel ses markkursens udvikling fra 1918 til 1924. Fra 46 kroner per 100 reichsmark i januar 1919 faldt kursen til 2,68 kroner for 100 reichsmark i januar 1922 og 4 øre per 100 reichsmark i januar 1923. Herefter faldt den tyske markkursen til surrealistiske størrelser.

Markkursen noteret på Hamborg børs 1918 – 1924							
Kr. pr. 100 mk. Månedlig gennemsnit.							
	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Januar	62,9	46,28	9,52	8,84	2,68	0,0403	-
Februar	62,13	42,51	7,11	9,08	2,37	0,0225	-
Marts	63,59	38,29	7,77	9,43	1,72	0,0268	-
April	63,18	32,77	9,94	8,90	1,66	0,0240	-
Maj	62,88	33,24	14,02	9,13	1,64	0,0140	-
Juni	60,38	30,85	15,55	8,58	1,50	68,20 ¹	-
Juli	55,24	29,09	15,64	8,41	0,98	25,90 ¹	-
August	52,67	23,74	14,3	7,51	0,48	2,50 ¹	-
September	50,89	19,09	12,69	5,61	0,35	0,19 ¹	-
Oktober	55,69	17,26	10,85	3,78	0,19	7,16 ²	-
November	51,17	12,47	10,12	2,23	0,082	- ³	135,66
December	45,19	11,38	9,57	2,80	0,071	-	135,11
Årsgennemsnit	57,16	28,08	11,42	7,02	1,15	-	-

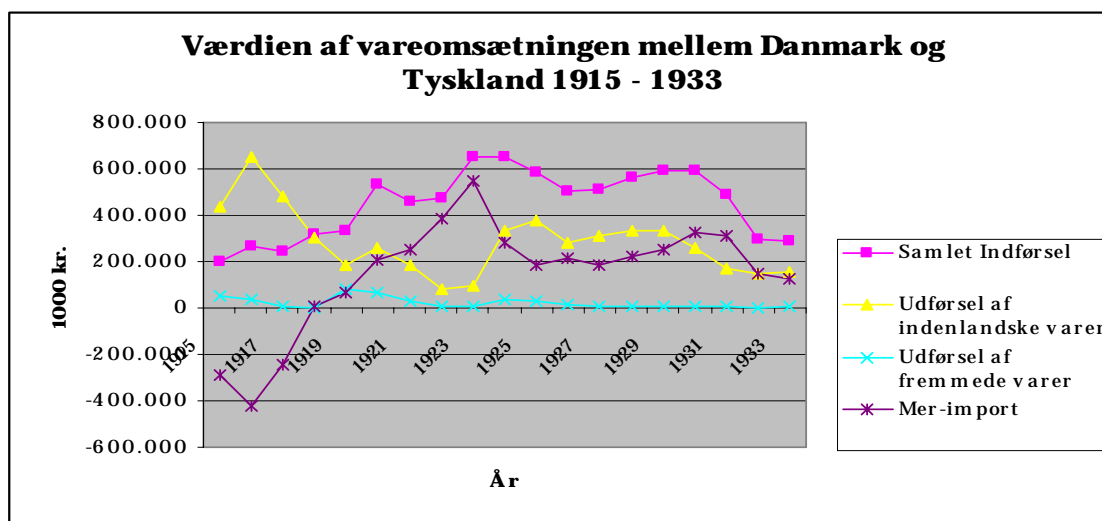
¹Pr. Million. ²Pr. Milliard. ³Noteringen suspenderet.

Tabel 6.1. Kilde: Statistisk Aarbog 1919-1925.

I nedenstående graf ses værdien af vareomsætningen mellem Danmark og Tyskland 1915 til 1933. I krigsårene 1915-18 var den danske eksport til Tyskland større end importen fra Tyskland. Fra 1919

¹ Fink (1979) Bd. III s. 184 – 185.

blev eksporten til Tyskland mindre end importen af tyske varer i Danmark, og i årene 1919 til 1923 voksede mer-importen voldsomt fra 69 millioner kroner i 1919 til 388 millioner kroner i 1922 og 546 millioner kroner i 1923. Med ovenstående valutakursudvikling i betragtning må der bag en merimportværdi på mellem 69 og 546 millioner kroner være importeret en betydelig mængde tyske varer til Danmark. Og det var kun den officielt registrerede import.

Figur 6.1 Kilde: Statistisk Aarbog 1916-1935.

Den seneste danske toldlov af 5. maj 1908 var i international sammenligning en lavtarifs toldlov. Landbrugets interesse i frihandel, det vil sige import af landbrugsmaskiner, kraftfoder og kunstgødning uden store toldudgifter, samt velvillige eksportmarkeder, havde haft teten i den danske toldlovgivning, mens industriens ønske om beskyttelse af den hjemlige produktion ikke var slået i gennem.² Med den tyske markkurs' dramatiske fald efter krigen kom den danske industri under pres, og ved forhandlingerne om de danske valutaforanstaltninger mod kronens kursfald 1920 til 1925, som vi skal vende tilbage til, anbefalede Industrirådet importreguleringer og toldforhøjelser, der ville begrænse forbruget af udenlandsk valuta og beskytte den danske industri imod de meget konkurrencedygtige tyske eksportpriser. At begrænse den tyske økonomiske indflydelse var ikke kun et regionalt slesvigsk spørgsmål, men et nationalt anliggende. Det økonomisk-handelsmæssige forhold mellem Danmark og Tyskland var således præget af to dimensioner, en regional grænsepolitisk dimension og en nationaløkonomisk handelspolitisk dimension.

² Thomsen (1991) s. 138 – 144.

6.1 Den lille grænsetrafik

Spørgsmålet er, hvilken betydning eksporten af tyske varer havde for grænseregionen? I den henseende var det fra et regionalt perspektiv afgørende, hvor frit vare- og personpassagen over den nye grænse kunne foregå. Allerede natten mellem den 26. og 27. maj 1920 blev der indført dansk pastvang og paskontrol ved grænsen mellem den første og anden afstemningszone i Slesvig, der stadig var under plebiscitkommissionens myndighed. Den 17. juni påbegyndte både danske og tyske toldere deres arbejde ved den nye grænse, og dansk og tysk toldlovgivning blev indført i det tidligere afstemningsområde. Den 3. juli 1920 meddelte det kongelige danske konsulat i Flensborg gennem Flensborg Avis, at: *”tyske rejsende til Danmark maa være i Besiddelse af et tysk Udlandspas, der er udstedt for Rejse til Danmark (ikke blot f. Rejse til Afstemningsomraaderne eller lignende) og paategnet et tysk ”Sichtvermerk” for den paagældende Rejse.”* Der blev med andre ord indført visumtvang fra dansk side. For at få et dansk visum skulle to spørgeskemaer omhyggeligt udfyldes med nøjagtige oplysninger om rejsens formål, der skulle dokumenteres med bilag. Gebyret for et visum var 25,5 mark, men paskontoret forbeholdt sig ret til at ændre i gebyrets størrelse.³ Det var en betydelig barriere, der fra den ene dag til den anden blev lagt tværs over Slesvig, og det måtte ramme mennesker med familiemæssige eller erhvervmæssige bånd over grænsen mærkbart.

Administrator for de sønderjyske landsdele Viggo Haarløv skrev den 25. juni 1920 til Justitsministeriet i København om dette forhold. Der var, efter at grænsen var blevet fastlagt, rejst ønsker i det nordslesvigske om at pastvangen blev mildnet for dem, der boede nær ved grænsen. Fra tysk side var der også stor interesse i en aftale om den lokale grænsetrafik, og den tyske afviklingskommissær Trümpelmann, der som repræsentant for den tyske regering havde ansvaret for praktiske forhold omkring overdragelsen af Nordslesvig, havde overfor Haarløv rejst forespørgsel om dette. Haarløv og Trümpelmann havde derfor i fællesskab udarbejdet et forslag til en aftale mellem Danmark og Tyskland om ”den lille grænsetrafik”. Haarløv og Trümpelmann foreslog at befolkningen indenfor en zone af 30 km nord og syd for grænsen fik ret til et særligt grænsepas. Det ville nord for grænsen omfatte byerne Sønderborg, Tønder og Aabenraa, der hver især havde mange forbindelser til Flensborg. Grænsepasset skulle give ret til pasage over bestemte grænseovergange og gælde for tre måneder, og koste 5 mark i Tyskland og 2 kroner i Danmark. Både Udenrigsministeriet og Justitsministeriet fandt Haarløvs forslag om et 30 km’s bælte alt for vidtrækkende. Den lille grænsetrafik burde ikke strække sig over mere end 10 km på begge sider af grænsen. Udenrigsministeriet ville i øvrigt forhandle direkte med Auswärtiges Amt i Berlin om dette spørgsmål.

³ Flensborg Avis 3. juli 1920.

Udenrigs- og Justitsministeriet udformede derfor et forhandlingsudkast, der gav landmænd, hvis jord var blevet overskåret af grænsen, ret til et grænsepas. Yderligere kunne personer i kredsene Sydtønder, Flensborg og Flensborg by, samt amterne Tønder, Aabenraa og Sønderborg få mulighed for et grænsepas, men kun hvis de kunne påvise familiemæssige eller erhvervmæssige interesser på den anden side af grænsen.⁴ Forslaget blev tilsendt Auswärtiges Amt i Berlin.

6.2 Overenskomsterne af 23. oktober 1920.

På tysk side var man lidet tilfreds med det danske forhandlingsoplæg. Den 18. august 1920 afholdt Auswärtiges Amt et møde med det preussiske indenrigsministerium om den lille grænsetrafik, hvor det danske forslag blev diskuteret. Det danske forslag havde helt andre præmisser end det af Haarløv-Trümpelmann foreslåede, der ville give den samlede grænsebefolkning paslettelse. Forslaget kunne ikke danne grundlag for forhandlinger, og man enedes om at opfordre gesandtskabet i København til at presse den danske regering. Den 14. september modtog Udenrigsministeriet en notits fra det tyske gesandtskab, hvor i der stod at læse: *”Die deutsche Regierung bedauert, das ihr vorgeschlagene Abkommen in der vorliegenden Form nicht annehmen zu können. Ihr Bestreben ist es, eine Politik des gegenseitigen Abschlusses in Nordschleswig zu vermeiden und die Jahrhunderte alten wirtschaftlichen Bande der jetzigen Grenzbevölkerung nicht durch im Weltkriege entstandene Passbestimmungen zu zerreißen.”*⁵ I stedet foreslog gesandtskabet at alle indbyggere i det dansk-tyske grænseland skulle have særlige grænsepas.

Den 17. september 1920 skrev chargé d’Affaires Otto Mohr fra det danske gesandtskab i Berlin til afdelingschef Reventlow i Udenrigsministeriet om en samtale, han havde haft med gehejmeråd Trautmann fra Auswärtiges Amt. Trautmann havde fået adskillige klager over de danske myndigheders udvisninger af tyske statsborgere fra de sønderjyske landsdele og den danske regerings lidet imødekommende holdning vedrørende den lille grænsetrafik. Trautmann havde udtalt at: *”Endvidere lagde man Flensborg-Købmændene størst mulige Hindringer i Vejen for at vedligeholde deres Handelsforbindelser med de gamle Kunder i de nye danske Distrikter.”* Den praksis, der blev fulgt, oprørte stemningen mod Danmark i såvel Flensborg som det øvrige grænseland, skrev Mohr, og anbefalede en mere imødekommende holdning fra dansk side. Reventlow svarede Mohr den 9. oktober. Forhandlingerne om grænsetrafikken var nået til det resultat, at grænsebefolkningen fortsat skulle have et visum fra myndigheden i det land, de ønskede at rejse ind i. Grunden

⁴ RA. UM Gr. 7. 7B 130 c. og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr.

⁵ RA. UM Gr. 7. 7B 130 c. (notits) og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr. Ref. af møde 18. august.

til det danske synspunkt var: ”Der findes i Danmark ingen egentlig Registreringspligt for Udlændinge, og det er derfor for Kontrollens Skyld af stor Betydning, at Adgangen til Grænseområdet gøres afhængig af Opnaaelsen af et Visum, udstedt af en dansk Myndighed.”⁶ Det var den officielle udlægning af udenrigsministeriets politik, men det er langt fra usandsynligt, at den af Trautmann udlagte motivation også spillede en rolle for den danske politik.

Den 23. oktober 1920 blev der indgået to overenskomster mellem Danmark og Tyskland. Den første omhandlede den såkaldte lille grænsetrafik. Denne overenskomst gjaldt ejere eller forpagtere af landbrugsejendomme, der blev overskåret af grænsen. Disse personer, samt deres husstande og tjenestefolk, fik med overenskomsten ret til at krydse grænsen fra den ene del af ejendommen til den anden. Desuden fik de ret til toldfrit at medbringe de til driften nødvendige redskaber og materialer, som gødningsstoffer, arbejdskvæg og høstede afgrøder. Også græsningskvæget kunne drives toldfrit over grænsen på ejendommens jord. Personerne skulle have udstedt et gebyrfrit grænsekort af deres eget lands myndigheder med seks måneders gyldighed. Den anden overenskomst omhandlede lettelser i pasbestemmelser for indbyggere i det dansk-tyske grænseområde og gjaldt personer i amterne Tønder, Sønderborg og Aabenraa, samt kredsene Flensborg land, Sydtønder og Flensborg by, der havde slægtsmæssige eller erhvervmæssige interesser på den anden side af grænsen, uden at dette blev præciseret nærmere. Disse personer kunne få bevilget et grænsepas, der skulle godkendes og viseres af det andet lands pasmyndigheder, med gyldighed i seks måneder. For pasvisummet måtte der ikke kræves højere gebyr end 2 kroner i Danmark og 5 mark i Tyskland. Grænsepasset gav ikke indehaverne ret til at medbringe varer toldfrit over grænsen, her gjaldt almindelige toldregler.⁷ Det var lykkedes de danske forhandlere at begrænse visumfriheden til ejendomsbesiddere, hvis jord var blevet direkte delt af grænsen. Den øvrige del af grænsebefolkningen skulle kunne påvise familie- eller erhvervmæssige interesser for at kunne erhverve et særligt grænsepas. Disse mennesker skulle stadig betale et visumgebyr på 2 kroner eller 5 mark for at erhverve grænsepasset.

Overenskomsterne lå langt fra de ønsker, der fra tysk side var fremlagt for den lokale grænsetrafik. Den 8. november 1920 blev der afholdt et møde hos regeringspræsident Adolf Johanssen i Slesvig om ”*Dringliche Grenzangelegenheiten*”, med deltagelse af repræsentanter fra den preussiske stats administration, fra regeringsadministrationen i Slesvig, fra grænsekredsene samt politi- og toldmyndighederne i Slesvig-Holsten. Regeringspræsident Johanssen indledte mødet med at bekendtgøre overenskomsten af 23. oktober og sagde herom: ”*Hierdurch ist den wirtschaftlichen Bedürfnissen der Grenzbewohner endlich in weitem Masse als bisher der Fall war, Rechnung*

⁶ RA. UM Gr. 7. 7B 130 c.

⁷ Bekendtgørelse nr. 577 og 578 29de oktober 1920. Lovtidende 1920 s. 1806-1810.

getragen. *Das Abkommen ist für Dänemark günstiger als für Deutschland, was vielleicht darauf zurückzuführen ist, dass Deutschland mehr Interesse an dem Zustandekommen gehabt hat als Dänemark.* “ Det var ikke en forkert observation af regeringspræsidenten. Afviklingskommissær Trümpelmann redegjorde for forhandlingernes forløb og foreslog i forlængelse heraf, at man søgte at udvide aftalen til også at gælde Haderslev Amt. Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium anerkendte dette ønskes økonomiske baggrund, men advarede mod, at en udvidelse kunne føre til modforslag fra dansk side om at området syd for grænsen skulle udvides tilsvarende. ”*Auch können die Grenzverhältnisse zwischen Deutschland und Dänemark nicht ohne Rücksichtnahme auf die Verhältnisse in Polen geordnet werden,*“ fortsatte Rathenau. I Berlin så man ikke grænsepolitikken isoleret, men i sammenhæng med forholdene ved de øvrige tyske og preussiske grænser. Skulle provinsen ønske Haderslev Amt med i aftalen, ville Rathenau dog gerne tale derfor i Berlin. Mødets konklusion var, at der fortsat skulle arbejdes på at give befolkningen større frihed til at passere grænsen end den med grænseoverkomsten givne.⁸

6.3 Aussenhandelsstelle Flensburg

Der var uden tvivl et nationalpolitisk motiv bag de tyske ønsker om grænsebefolkningens ret til passere grænsen, som bestod i at bevare kontakten til den tysksindede befolkning nord for grænsen og at holde grænsespørgsmålet åbent. Men ønsket om lempelser i pasbestemmelserne havde også det økonomiske motiv, at Flensborgs handel i Nordslesvig og den nordslesvigske befolkning skulle opretholdes. Allerede før aftalerne om den lille grænsetrafik og pasbestemmelserne havde den tyske regering givet Flensborg en handelsmæssig særstilling i den henseende. Som før omtalt, havde den tyske økonomiminister i 1919 udnævnt en rigskommissær for ud- og indførsel, og nedsat branchemæssige eksportkontrolkomiteer. Men eksportkontrollen blev aldrig effektiv, da modinteresserne i den tyske handel og industri var mange. Der var også stor modstand mod eksportkontrollens centralistiske karakter. Eksporttilladelserne skulle bestilles i og sendes fra Berlin, hvilket selvsagt var en noget besværlig forretningsgang. I juni 1920 besluttede rigskommissæren derfor at udnævne befuld-mægtigede eksportkontrolkommissærer, der i samarbejde med den lokale industri og handel skulle varetage eksportkontrollen regionalt rundt om i Tyskland.⁹

⁸ LASH. Abt. 309. Nr. 35304 Grenzabkommen und Grenzfragen og GstA Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61. Kleiner Grenzverkehr. Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau (1875-1949) var en fætter til senere udenrigsminister Walther Rathenau, og fik som ministerialrat i det preussiske indenrigsministerium fra 1920 til 1935, fra 1927 som leder af ministeriets *Referat für Minderheiten und Ausländer*, stor betydning for den preussiske genopbygnings- og mindretalspolitik i Slesvig-Holsten.

⁹ Ruck (1993) s. 163 – 167.

Det skulle også komme Flensborg til gode. Den 25. juni 1920 skrev rigskommissæren for ud- og indførsel til Flensborgs overborgmester Hermann Todsén, at rigsregeringen var opmærksom på den svære økonomiske situation, som Flensborg og den anden slesvigske afstemningszone var bragt i med grænsedragningen. Det var derfor rigskommissæren en glæde, at han efter forhandlinger med Handelskammeret i Flensborg kunne imødekomme ønsket om, at der blev sendt en eksportkontrolkommissær til byen. Kommis­ særen ville få bemyndigelse til selvstændigt at uddele udførselsbevil­ linger indenfor rammerne af den gamle handel mellem den første og anden afstemningszone. Dette lokale *Aussenhandelsstelle* skulle stå i nær forbindelse med den bestående organisation for overvågning af ud- og indførsel i Flensborg, det vil sige den fra krigstiden bestående eksport- og valuta­ kontrol.¹⁰ Som Siegfried John skriver i bogen om Flensborgs Handelskammes historie, skulle rigs­ kommissærens tilstedeværelse i Flensborg bidrage væsentligt til at fremme Nordslesvighandelen.¹¹

Men hvilke lettelser var der tale om? Først og fremmest slap de flensborgske virksomheder for at skulle hente eksporttilladelser i Berlin, hvilket var en lettelse i sig selv. Men der blev også tildelt særlettelser til den flensborgske handel og industri. På grund af markkursens fald og manglen på udenlandsk valuta var der udstedt restriktioner for udførslen af varer fra Tyskland, og her blev der givet Flensborg undtagelser. Konkurrencen fra Flensborg blev i vinteren 1921 for alvor et tema i Nordslesvig. Den 1. februar 1921 blev der afholdt et stort møde herom i Sønderborg, med deltagelse af repræsentanter for Udenrigsministeriet, Justitsministeriet, Departementet for told- og forbrugs­ afgifter, grænsegendarmeriet, konsul Neergaard-Møller fra Flensborg, de nordslesvigske amtmænd og politimestre, samt repræsentanter for håndværkerstanden i Nordslesvig. I den forbindelse påtog Udenrigsministeriet sig at undersøge sagen nærmere. Ministeriet bad efterfølgende den danske gesandt i Berlin, Carl Moltke, om at anmode den tyske regering om at ophæve de foranstaltninger, der gav Flensborg en handelsmæssig særstilling i Nordslesvig. Det tyske udenrigsministeriums svarede på forespørgslen, at Flensborg ganske rigtigt var blevet tildelt eksportlettelser med henblik på udførsel til det afståede område. En af rigskommissæren for ind- og udførsel delegeret kontrol­ kommissær i Flensborg kunne udstede særlige bevillinger til dette formål. Der var to kategorier af udførselsbevillinger. Den ene kategori var udførselsbevillinger givet efter almindelige udførsels­ regler og rigskommissærens generelle instruktioner. Den i Flensborg delegerede eksportkontrol­ kommissær kunne udstede sådanne bevillinger gældende eksport til det afståede nordslesvigske område. Gik eksporten til det øvrige Danmark, skulle virksomhederne over kommissariatet i Berlin. I første kvartal af 1921 løb disse udførselsbevillinger i vareudførsler til Nordslesvig op i en værdi af

¹⁰ Stadsarchiv Flensburg. II C. Nr. 407. II. Der Handel – Allgemeines.

¹¹ Schütt und John (1964) s. 88.

1 1/2 millioner mark. Den anden kategori af udførselsbevillinger gjaldt varegrupper, der ellers ikke var frigivet til udførsel. Disse bevillinger blev tildelt detailhandlende i Flensborg, og de skulle ud over rigskommissærens stempel også bære Handelskammerets stempel som garanti for den pågældende virksomheds pålidelighed. Handelskammerets stempel skulle sikre, at bevillingerne blev udnyttet indenfor de fastsatte grænser, altså det afståede område, og kun til kundernes egetforbrug. Der kunne således ikke være tale om grossistsalg. Hvorledes det skulle kontrolleres efter salget, blev ikke oplyst. For udførsel indenfor denne kategori blev der opkrævet en udførselsafgift på 5% af de pågældende varers værdi. I første kvartal af 1921 var der blevet udført varer til en værdi af 4 1/2 millioner mark indenfor denne kategori af eksportbevillinger, herunder læder og tekstilvarer til en værdi på over 1 millioner mark. En vigtig forskel på de såkaldte "*kleine Ausfuhrscheine*" og almindelige udførselsbevillinger var, at de små udførselsbevillinger var en regulær grænsehandelsordning, da danskere kunne udføre varer med de "*kleine Ausfuhrscheine*", der fulgte med købet af varen. Da udførslen af blandt andet tekstilvarer skulle frigives, ville benyttelsen af "*kleine Ausfuhrscheine*" snart indskrænkes betydeligt. Den tyske regering afviste derfor, at udførselsbestemmelserne skulle give Flensborg en betydelig særstilling. Situationen i Nordslesvig skyldtes først og fremmest, at der under afstemningstiden var blevet opkøbt store varemængder i området med spekulation for øje, og at disse varer nu blev solgt til meget billige priser.

Rigskommissæren for ud- og indførsel ville dog sørge for, at de "*kleine Ausfuhrscheine*" ikke længere kunne anvendes til forsendelse per post, skib eller jernbane. I øvrigt gjorde den tyske regering opmærksom på, at forordningen om Flensborgs eksportsærstilling var blevet udstedt for at beskytte eksisterende økonomiske interesser på samme måde, som grænseoverenskomsterne skulle beskytte eksisterende økonomiske interesser. Flensborgforordningen var desuden udstedt i juli 1920 og før den 23. oktober 1920, hvorfor forordningen ikke var et brud på grænseoverenskomsterne.¹²

Desværre er det ikke lykkedes, at finde en liste over de varer, der kunne udføres på "*kleine Ausfuhrscheine*", men det har været dagligvarer og forbrugsgoder af forskellig art. Der er ikke tvivl om, at den af rigskommissæren delegerede eksportkontrolkommissær i Flensborg havde en kompensationsgivende rolle for byen, mere end en kontrolfunktion, hvilket hang meget godt sammen med det generelle billede af en bevidst ineffektiv tysk eksportkontrol.

På et tidspunkt i løbet af 1920 blev der også oprettet en *Zweigstelle Flensburg des Auswärtiges Amtes für Aussenhandel*. Det var en underafdeling af den afdeling X for udenrigshandel, som Auswärtiges Amt havde nedsat i februar 1919. Hovedopgaven for afdelingen var at give erhvervs-

¹² EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1921. Udførsel af varer fra Flensborg.

livet informationer om økonomiske forhold i udlandet, og det blev også Flensborgafdelingens opgave. I magistratens arkiv på Stadtarchiv Flensburg findes således flere *Vertraulicher Wirtschaftsberichte der Zweigstelle Flensburg des Auswärtiges Amtes für Aussenhandel*, hvori der blev berettet om afsætningsforholdene i en række lande, herunder Danmark. I juni 1923 måtte afdelingen indskrænke sin virksomhed på grund af pengemangel, da man kun havde 500.000 reichsmark fra *Aussenhanderverband Schleswig-Holstein* til rådighed for året 1923. Auswärtiges Amt havde nedlagt afdeling X i oktober 1921 og understøttede ikke længere afdelingen i Flensburg. De månedlige beretninger fra udlandet måtte derfor indstilles, og forespørgsler ville ikke længere være gebyrfri. I august 1923 kunne afdelingen dog afholde en firedages kongres på Hotel Flensburger Hof med temaet: *”Die wirtschaftlichen und politischen Verhältnisse in den Randstaaten, mit besonderer Berücksichtigung Estlands.”* I november 1923 meddelte Aussenhanderverband Schleswig-Holstein sine medlemmer, at Zweigstelle Flensburg skulle flyttes til provinsens største handelskammer i Altona, og at afdelingen derfor indstillede sin virksomhed den 30. november 1923. Fra den 1. december skulle forespørgsler rettes til Handelskammeret i Altona.¹³ Trods den korte levetid for både Aussenhandelstelle og Zweigstelle Flensburg, afspejler institutionernes oprettelse handelspolitikens betydning for den økonomiske genopbygning i Tyskland og dermed Flensburg.

6.4 Den flensborgske konkurrence

Meget tyder på, at Flensborgs eksportlettelser gav resultat. Det er ikke mulig at finde tal for den regionale fordeling af den tyske eksport til Danmark, men til gengæld findes der talrige vidnesbyrd om den tyske imports omfang i Nordslesvig i årene 1920 til 1923, og det både den legale og illegale import. En artikel i Flensburg Avis den 18. oktober 1920 beskrev den genopbygningsmæssige side af sagen ganske præcist ved at tage stilling til spørgsmålet om: *”at Nordslesvig ikke maa være med til at skabe et nyt erhvervsligt Grundlag for Flensborgs Opkomst under tysk Styre.”* Hertil svarede avisen: *”Men man kan vel hverken fortænke Forbrugerne eller Detailhandlerne og Haandværkerne i, at de søger at udnytte den Fordel, der ligger i, at de for deres Kroner kan købe Varer, der i Forhold til dem, der tilbydes fra de hjemlige Grosserere eller nordfra, som Følge af Markens Fald er meget billigere. Varene er dyre nok endda, og den Skade, enkelte Grosserer lider derved, er ikke til at sammenligne med de Fordele, som Publikum har.”*¹⁴ Flensburg Avis var en dansksindet avis, men stadig en avis for Flensburg og dermed talsmand for byen Flensburg.

¹³ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407. II Der Handel – Allgemeines.

¹⁴ Flensburg Avis 18. oktober 1920.

Som omtalt blev konkurrencen sydfra for alvor et aktuelt tema i Nordslesvig i vinteren 1921. Den 25. januar modtog statsminister Neergaard en nordslesvigsk deputation, som repræsenterede samtlige af landsdelens erhvervsorganisationer indenfor industri, håndværk og handel. I deputationen deltog også de konservative folketingsmedlemmer Holger Andersen og P. Drachmann, der også repræsenterede Industrirådet. Det var Drachmann, der på Industrirådets vegne havde været Mellemslesvigsk Udvalg behjælpelig under afstemningskampen. Deputationen overrakte statsministeren en oversigt over de vanskelige forhold i Nordslesvig, og som avisen Hejmdal skrev: *”I de mørkeste Farver skildrede Deputationens Medlemmer, hvilken Skade den legitime Erhvervs-virksomhed lider paa alle Omraader ved handelen med de tyske Varer, og anmodede Ministeriet om at iværksætte øjeblikkelige Foranstaltninger til hjælp for de truede Erhverv.”*¹⁵ Aftenen forinden havde Fællesrepræsentationen for sønderjydsk Haandværk og Industri afholdt møde på Folkehjem i Aabenraa. Her blev en resolution fra Kliplev, Kværns og Holbøl sognes håndværkerforeninger diskuteret: *”gaaende ud paa , at beskytte Haandværkernes Eksistens langs Sydgrænsen, som dagligt lider under ulovlig Indførsel af Varer og den vilde Handel med disse Varer af Privatfolk paa denne side af Grænsen.”* Fællesrepræsentationen bad derefter: *”Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk at virke hen til, at dette forebygges, og at der hurtigst muligt gøres alt for at bevare Haandværkerne langs Sydgrænsen for fuldstændig Ruin.”*¹⁶ Formanden for Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri, væver Thomas Kaufmann, gav den 18. februar 1921 i avisen Hejmdal følgende eksempel på håndværkernes vilkår i Nordslesvig: *”For et par Dage siden læste jeg en Annonce i nærværende Avis, hvori et flensborgsk Firma tilbød Vogne til billige priser. Disse priser er saa lave, saa herværende Haandværkere ikke engang kan købe Materialerne til den Pris, for hvilken man fra Flensborg tilbyder det færdige Fabrikat; og saa udloves der endda høj Provision til Genforhandlere.”*¹⁷ De priser kunne håndværkerne i Nordslesvig dårligt hamle op med.

Der var delte meninger i Nordslesvig om, hvilke foranstaltninger der skulle iværksættes mod den flensborgske konkurrence. Mandag den 31. januar drøftede handelsforeningen i Tønder konkurrencen fra Flensborg, og Hejmdal referede herfra følgende: *”Som bekendt er Tønders handlende stemt imod enhver Foranstaltning, der kan vanskeliggøre Grænsefærdslen, bl. a. særlige Told-afgifter. Derimod ønskes et særligt Modtræk mod den kloge tyske handelspolitik, der privilegerer Flensborg. Som bedste Middel anses en særlig Præmie for Varer der importeres fra Tyskland, for at*

¹⁵ Hejmdal 25. januar 1921.

¹⁶ LAA. Th. Kaufmanns Privatarkiv. pk. 8. og Hejmdal 25. januar 1921. Fællesrepræsentationen for dansk Industri- og Haandværk, der blev oprettet i 1879, skiftede i 1940 navn til Håndværksrådet.

¹⁷ Hejmdal 18. februar 1921.

sætte den sønderjydske Handelsstand i Stand til at sælge disse ligesaa billigt som Syd for Grænsen.”¹⁸ I Tønder havde handelstanden brug for handel over grænsen og så med frygt på foranstaltninger, der ville begrænse dette. En importpræmie på de i forvejen billige tyske varer var dog et urealistisk forslag at stille i en tid, hvor importen fra Tyskland var stærkt stigende. Dagen efter, den 1. februar, afholdtes før omtalte møde i Sønderborg med deltagelse af de danske ministerier, der mundede ud i Carl Moltkes henstilling til Auswärtiges Amt om at indstille de flensborgske særforanstaltninger. Svaret til Moltke indeholdt en lille indrømmelse om en indskrænkning af brugen af de ”*kleine Ausfuhrscheine*”. Men snart fulgte yderligere udførselslempelser. En forordning fra den tyske rigsfinansminister den 5. april 1921 gav befolkningen indenfor en grænse fra Husum-Slesvig-Slien og op til Kongeåen, stort set det gamle Slesvig, ret til at udføre et kilo levnedsmidler, samt en liter vin og spiritus om ugen over grænsen uden udførselsbevilling.¹⁹

I efteråret 1921 blev også kongerigske virksomheder opmærksom på de særlige handelsforhold i de sønderjyske landsdele. Den 10. oktober 1921 skrev den kongelige porcelænsfabrik til Industrirådet, at fabrikken havde haft besøg af H. Frees fra Haderslev, der var en af Haderslevs mest fremtrædende forretningsdrivende og forhandler af porcelænsfabrikkens produkter. Frees havde henvendt sig angående det hul, der var opstået i toldgrænsen ved Flensborg, som følge af den tyske regerings lempelser i eksportvilkårene for Flensborg by. Det havde udviklet sig til en regulær boykotning af danske forretningsdrivende nord for grænsen, da Flensborg handelen udelukkende solgte til tysksindede købmænd her. For de hæderlige forretningsdrivende var der kun en vej til at tage konkurrencen op, og det var ad uregelmæssig vej at anskaffe sig tyske varer - smughandel med andre ord. Det var derfor bydende nødvendigt, at ”*faa lukket Hullet i Grænsen ved Flensborg.*” Industrirådet sendte skrivelsen videre til Handelsministeriet med en henvisning til de vanskelige afsætningsmuligheder for danske industrivarer i de sønderjyske landsdele.²⁰ Samme billede beskrev Kaalunds Sæbefabrik i Kolding i et brev til sæbe- og parfumefabrikantforeningen i København den 4. november 1921. Konkurrencen fra billig tysk sæbe var helt uholdbar i Sønderjylland, grundet de tyske eksportlempelser for Flensborghandelen, skrev Sæbefabrikkens direktør.²¹

Det var med markkursens fald og særlige eksportvilkår lykkedes industrien og handelen i Flensborg at bevare den handelsmæssige kontakt til Nordslesvig efter Slesvigs deling. Denne handelsmæssige strategi var en del af en samlet tysk strategi for den økonomiske genopbygning og

¹⁸ Hejmdal 3. februar 1921.

¹⁹ Flensborg Avis 3. september 1921 og Salomon (1980) s. 122 – 126.

²⁰ EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920-50. Sønderjylland 1921. (Æ 39)

²¹ EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920-50. Sønderjylland 1921. (Æ. 37)

for genetablering af handelsforbindelser, der skulle give den tyske industri og handel øget produktion og beskæftigelse. Den lave markkurs var drivkraften i denne økonomiske politik, bakket op af særlige udførselslempelser til den flensborgske industri og handel. Det var en bevidst strategi, der skulle opveje tabet af de militære ressourcer og give Tyskland et udenrigspolitisk spillerum. Eksportdumpingen kunne samtidig, som den britiske historiker Patrick Salmon har skrevet, presse Danmark til at optage forhandlinger med Tyskland om en bilateral grænseaftale.²² Problemet var, at strategien havde meget følelige konsekvenser på den danske side af grænsen, og det skærpede den danske vilje til at begrænse og afskære den tyske og flensborgske indflydelse i grænseregionen.

6.5 De dansk-tyske forhandlinger 1921-22

Grænsehandelen var blevet et problem i Danmark. Det danske Justitsministerium skrev et memorandum herom til Udenrigsministeriet den 9. februar 1921. Der var siden grænseoverenskomsternes ikrafttræden udstedt cirka 11.000 grænsepas på dansk og cirka 6.000 på tysk side, trods forsøg på at indskrænke antallet af udstedelser fra dansk side. *"Følgen af de mange Grænsepas har været, at Beboerne i de sønderjyske Landsdele i meget vidt Omfang har foretaget Indkøb i Flensborg, og denne Trafik er fra tysk Side blevet understøttet i allerhøjeste Grad ved, at der, efter hvad man underhånden har bragt i Erfaring, af den tyske Regering er Indrømmet Flensborg en Særstilling indenfor det tyske Rige derved, at Flensborg Handelskammer er bemyndiget til selvstændig og uden sædvanlig Udførselsafgift at udfærdige Udførselstilladelserne for Flensborg Firmaer til Udførsel til de sønderjyske Landsdele. ... Endvidere har det vist sig, at der til Trods for al Kontrol ved Visering af de fra tysk Side udstedte Grænsepas sker en ikke ubetydelig Indpassage syd fra af Personer, der har opnaaet fast Arbejde nord for Grænsen eller søger saadant Arbejde, men daglig vender tilbage til deres Hjem syd for Grænsen, og som, da deres Leveomkostninger er baserede paa den tyske Møntfod, er i stand til virksomt at underbyde de danske Haandværkere og Arbejdere."* Justitsministeriet anbefalede, at der blev rettet henvendelse til den tyske regering om at grænseoverenskomsterne måtte indskrænkes, hvis ikke Flensborgs særstilling bortfaldt.²³ Fra dansk side var det grænsetrafikkens begrænsning, der kunne bruges som politisk pression mod Tyskland.

En grænseafstigningskommission bestående af delegerede fra Frankrig, England, Italien og Japan afsluttede i december 1920 deres arbejde med at fastlægge den præcise grænselinje mellem Danmark og Tyskland. Tilbage var en række praktiske spørgsmål, som de to grænselande måtte løse

²² Salmon (1997) s. 247.

²³ RA. UM Gr. 7. 7B 130 b.

indbyrdes. Den 23. maj 1921 indledtes forhandlinger mellem Danmark og Tyskland i Reedtz Thotts Palæ på Kongens Nytorv i København om de tilbageværende spørgsmål. Det var første gang Tyskland gik i direkte forhandling med en anden nation om et emne med tilknytning til Versailles-traktaten udenom ententen, hvad der i Tyskland blev anset for et resultat af det økonomiske pres, der var lagt på Danmark.²⁴ Den danske regering var repræsenteret ved udenrigsminister Harald Scavenius, den danske gesandt i Berlin Carl Moltke, direktør i Udenrigsministeriet Otto Scavenius, amtmand i Tønder grev Schack, kammerherre Lerche, samt kontorchef Martin Hammerich, der nu var tilknyttet Udenrigsministeriet. Den tyske regering var repræsenteret ved Geheimerat von Körner og Legationsrat von Jena fra Auswärtiges Amt samt den tyske gesandt i København Konstantin von Neuradt. Forhandlingerne drejede sig om praktiske forhold ved den fysiske grænse, såsom grænsens vedligeholdelse, benyttelse af grænseovergangene, besejling og fiskeri i farvandene og afvandning af marsken. Der var også spørgsmål af finansiel art, såsom dansk overtagelse af preussiske stats-ejendomme, hovedsagelig domænerne, og delingen af aktiver og passiver i de offentlige institutioner. Der var også det vanskelige spørgsmål om optionsretten at tage fat på, samt Danmarks overtagelse af pensioner og krigsinvalidestøttelse. Endelig var der spørgsmålet om udlevering af de for Nordslesvig relevante arkivalier, matrikeldokumenter, forvaltningsakter og museumsgenstande.

Forhandlingerne mundede ud i et samlet kompleks af aftaler, der blev underskrevet af de to parter den 22. april 1922. Traktaten har den dag i dag gyldighed for flere praktiske forhold ved den dansk-tyske grænse.²⁵ Men forhandlingerne i 1921-22 var præget af stor uenighed i mellem de to parter. Det var grænsens fysiske definition og karakter, der var på spil, og som omtalt blev der set med meget forskellige øjne herpå på dansk og tysk side. Under de praktiske forhold lå også spørgsmålet om Tysklands officielle anerkendelse af grænsen og de nationale mindretals forhold. Den tyske regering var interesseret i at indgå en bilateral aftale om en gensidig anerkendelse af mindretallene. Set fra dansk side ville en sådan traktat være lig en trojansk hest for tysk indflydelse på interne danske forhold, hvorfor regeringen på ingen måde var interesseret i en sådan traktat. Til gengæld ville den danske regering gerne opnå en gensidig officiel anerkendelse af grænsen, hvad Tyskland ikke var interesseret i. Derfor kom disse forhold ikke til forhandling i 1921-22. I stedet blev de praktiske forhold ved grænsen til principielle politiske spørgsmål, hvor grænsepolitikken kunne udtrykkes og manifesteres. Det gav anledning til en del sammenstød i forhandlingerne.

²⁴ Salmon (1997) s. 247.

²⁵ Rasmussen (1996) s. 21 – 29. Troels Rasmussen har i sin bog *Den dansk-tyske traktat* redegjort for de samlede forhandlinger mellem Danmark og Tyskland 1921 til 1922, der derfor ikke skal fremstilles her. Kun de dele af forhandlingerne der havde forbindelse til grænsetrafikken og den regionaløkonomiske genopbygning tages op.

Den lille grænsetrafik blev også taget op under forhandlingerne. Fra tysk side blev der stillet forslag om, at den lille grænsetrafik også skulle gælde for grundbesiddere med jord på den anden side af grænsen, der ikke blev direkte overskåret af grænsen. Den tyske delegation foreslog desuden, at alle indbyggere i grænseområdet uden hensyn til statstilhørsforhold fik ret til et grænsepas. Det danske Justitsministerium slog den danske politik fast i et memorandum af 14. juni 1921, hvori der stod; *"Af økonomiske Hensyn (Beskæftigelses-momentet) og af Hensyn til Boligspørgsmålet er det nødvendigt at regulere Indrejsespørgsmålet saaledes, at der kun med yderste Vanskelighed opnåas Tilladelse til at tage fast Ophold her i Landet."*²⁶ Den restriktive holdning til grænsetrafikken blev fastholdt i Justitsministeriet. Men en indre modstand mod den restriktive danske politik var ved at vise sig. Den 20. og 21. juni 1921 blev der afholdt et fællesmøde mellem danske og tyske arbejderrepræsentanter i København. Med den generelle økonomiske krise som begrundelse foreslog repræsentanterne, at der blev indgået en aftale om, at grænsependlere med arbejde på den anden side af den nye grænse opnåede samme arbejdsledsrettigheder som det pågældende lands egne statsborgere. Det ville betyde, at arbejdsgiveren havde en opsigelsesfrist på to uger, og at grænsependleren fik rettigheder som arbejdsleds i de to følgende uger, før en udvisning til hjemlandet fandt sted. Til gengæld skulle de arbejdere og funktionærer, der tog arbejde i nabolandet, overholde det pågældende lands overenskomster. Yderligere foreslog repræsentanterne, at grænsepassene skulle gælde for første og anden afstemningszone, og at arbejdere, funktionærer og næringsdrivende, der boede i den ene zone og havde arbejde i den anden, skulle have ret til et gebyrfrit grænsepas.²⁷ Denne resolution havde baggrund i det forhold, at mange arbejdere med tysk statsborgerskab var blevet udvist af Danmark i de første år efter genforeningen, efter at de var blevet arbejdsleds. Udvisningerne gav grund til kritik fra tysk side over den hårdhændede behandling af tyske statsborgere.²⁸ Det var en kritik, som den danske gesandt i Berlin Carl Moltke tog til sig, og som han rettede videre til Udenrigsministeriet. I et memorandum til den danske udenrigsminister Harald Scavenius den 10. juli 1921 gik Moltke så langt som til kalde den hidtidige danske grænsetrafikpolitik forfejlet: *"For det første fordi den ikke kunde opretholdes og derved har svækket den danske Regerings Autoritet, for det andet fordi der, ifald der findes en tysk Irredenta, er givet denne en kærkommen Aarsag til Agitation: det at lade Grænsen blive "følt" har faaet en Virkning, der var*

²⁶ RA. UM Gr. 7. 7B 80.

²⁷ RA. UM Gr. 7. 7B 80.

²⁸ LASH. Abt. 309. Nr. 35304 Grenzabkommen. Landesgrenzpolizei Nord berettede i januar-april 1921 til regeringspræsidenten og den preussiske indenrigsminister om tyske statsborgeres udvisning af Danmark. I februar 1921 talte man om 82 kendte sager og i marts 1921 om 23 sager. Udvisningerne blev oftest begrundet med arbejdsledsheden i Danmark, men hertil bemærkede Landesgrenzpolizei; *"Nach ansicht dieser Arbeit ist der Grund der vielen Ausweisungen nicht wirtschaftlichen Verhältnissen, sondern liegt auf politischen Gebiet."* (16. marts 1921.)

netop modsat af den tilsigtede. Hvad skal der da gøres? Der skal føres en virkelig liberal og billig Grænsetrafikpolitik og de underordnede Organer maa instrueres i Overensstemmelse hermed."²⁹

Carl Moltke, der under krigen og genforeningen havde været meget loyal overfor den radikale regerings tyskorienterede politik og personligt støttede denne, anså den restriktive danske politik for unødigt provokerende og skadelig for det dansk-tyske forhold. Som Bo Lidegaard skriver i sit værk om dansk udenrigspolitik 1914-45 mente Carl Moltke, at Danmark ved at tage imod de udprægede tyske byer Tønder og Højer havde udfordret Tyskland rigeligt. At Danmark siden afviste at forhandle om en gensidig mindretalstraktat var én ting, men at vise modvilje i spørgsmålet om grænsetrafikken var at udfordre skæbnen unødigt.³⁰ Departementschef Frederik C.G. Schrøder fra Justitsministeriet forsvarede efterfølgende den hidtil førte politik overfor udenrigsminister Harald Scavenius med ordene: *"De tyske Forhandlere tilstræbte en Ordning, hvorved man ser bort fra, at der er draget en ny Grænse, medens man fra dansk Side holder paa, at Grænsen som eksisterende maa respekteres, men er villig til at gøre alle de Lettelser med Hensyn til Gods- og Persontrafik over Grænsen, som beboerne i Grænsedistriktet har naturligt og rimeligt Krav paa."*³¹ Det er ordet "rimeligt", der skal lægges mærke til. Hvis den nye grænse skulle have mening, måtte den respekteres og have en vis adskillende funktion, var Schrøders argumentation. Schrøder påpegede dertil, at Tyskland ikke officielt havde anerkendt grænsen, og at Danmark i den praktiske forvaltning af grænsen og grænsepassagen havde mulighed for at vise, at grænsen var kommet for at blive.

Moltkes indvendinger har muligvis alligevel gjort indtryk, for med en tillægsoverenskomst af 12. juli 1921 om den lille grænsetrafik og om lettelser i pasbestemmelserne for grænselandsindbyggerne blev en mindre dansk indrømmelse givet. Med hensyn til grænsetrafikken blev denne udvidet til også at gælde landbrug beliggende på begge sider af grænsen uden at være direkte overskåret af grænsen. Det blev også bekendtgjort, at de lokale grænsemyndigheder skulle træffe aftale om trafik til fods over bestemte grænseveje, der ikke var åben for almindelig grænsetrafik. Med hensyn til pasbestemmelserne for indbyggere i det dansk-tyske grænseland hed det: *"Med Hensyn til den til Grundlag for Udstedelse af grænsepas liggende Slægtskabsinteresser er det ikke nødvendigt, at denne har bestaaet, før Andragende om Pas fremsættes. Derimod kan kun saadanne fagmæssige eller erhvervmæssige Interesser paaraabes, som allerede bestod den 23. oktober 1920, og som er af Betydning for den paagældende.....Ligeledes kan Personer, der ikke selv er erhvervsdrivende, paaraabe sig en økonomisk Interesse, bestaaende i at holde en tidligere Handelsforbindelse mellem*

²⁹ RA. UM Gr. 7. 7B 80.

³⁰ Lidegaard (2003) s. 203 – 207.

³¹ RA. UM Gr. 7. 7B 80.

Kunde og Sælger vedlige."³² Arbejdere der havde haft arbejde på den anden side af grænsen før den 23. oktober 1920 fik også ret til et grænsepas. Endelig blev de familiemæssige interesser, der gav ret til grænsepas, præciseret. Det var en mindre udvidelse, men der var stadig mulighed for forskellige fortolkninger af overenskomsten.³³ På tysk side gav aftalen ikke grund til tilfredshed.

6.6 Toldstationerne

Der var flere spørgsmål, der blev taget op i de dansk-tyske forhandlinger med relevans for genopbygningen og den økonomiske situation nord og syd for grænsen. Spørgsmålet om grænsetoldstationernes placering var således af handelsmæssig betydning. Byrådet i Tønder skrev til det danske Udenrigsministerium den 23. august 1921, at byrådet ønskede den tyske grænsebanegård og toldstation henlagt til Tønder by i stedet for til den tyske by Süder Lögum syd for grænsen. Det ville være af stor betydning for Tønders økonomiske fremtid, særligt med hensyn til eksportkvægmarkederne, at toldstationen blev i byen. Forslaget blev naturligvis støttet af den tyske regering. Den 29. oktober skrev den tyske gesandt Von Neurath til udenrigsminister Harald Scavenius: "*Es ist von deutscher Seite wiederholt darauf hingewiesen worden, dass es zur Erleichterung des Reise- und Güterverkehrs an der deutsch-dänische Grenze als sehr erwünscht angesehen werden müsse, die zollbeamtlige Abfertigung der Reisenden und der Güter für die beiderseitigen Zollbehörden an einem Orte stattfinden zu lassen.*" Derfor anbefalede gesandten, at den tyske toldstation i Tønder fik lov at bestå, og at der blev drevet fælles dansk-tyske toldstationer i Tønder såvel som i Flensborg.³⁴

Udenrigsministeriet, Justitsministeriet og Departementet for told- og forbrugsafgifter i Danmark var alle enige om, at der ikke kunne blive tale om fælles toldstationer, hvilket førte til stor irritation i den tyske delegation. I en verbalnote af 12. januar 1922 skrev den tyske delegation til udenrigsminister Scavenius, at toldvæsenet ved de tyske grænser i mange tilfælde var samkørt med nabolandenes. Der fandtes sammenlagte toldstationer i Sassnitz, Basel, Bassau, Kufstein, Bodenbach og Tetschen, og ved en tysk-hollandske grænse ville samtlige grænsetoldstationer snart blive sammenlagt. Det var kun Danmark, der modsatte sig en sådan ordning, som i øvrigt var blevet anerkendt på den internationale køreplanskonference i Bern i november 1920. Når Danmark modsatte

³² Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende den saakaldte lille Grænsetrafik. Nr. 370 og Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende Lettelser i Pasbestemmelser for Indbyggere af de dansk-tyske Grænseomraader. Nr. 371. s. 1292-1996. i Lovtidende 1921.

³³ I april 1923 blev det gjort til et spørgsmål om grænsepas kun kunne udstedes til forretningschefen eller også til dennes ansatte. Fra dansk side anvendtes den snævre fortolkning fra tysk den udvidede. Udenrigsmin. gik dog på forespørgsel af konsulen i Flensborg med til at også Danmark anvendte den udvidede fortolkning. UM Gr. 7 7.B.130ø.

³⁴ RA. UM Gr. 7. 7B 83.

sig en ordning, der ville være økonomisk fordelagtig for begge parter, måtte den tyske delgation se det som nationalpolitisk motiveret. Det handlede med andre ord om at begrænse den tyske indflydelse i Tønder. At delegationen ikke var på helt galt spor vidner et memorandum af Martin Hammerich om. Hammerich skrev: *"Det er imidlertid klart, at der – netop hvor det drejer sig om Forholdene i Tønder – kan og maa gøre sig nationalpolitiske Hensyn gældende ved siden af de tekniske. For Øjeblikket er der 8 tyske Toldere i Tønder, men hvis det slaas fast, at Tønder skal være ikke blot Endestation for de tyske Baner, men ogsaa almindelig tysk Toldstation, vil Personalet hurtigt forøges stærkt."* Problemet var at: *"De næringsdrivende i Tønder By har Interesse i, at der i Byen stationeres Folk, som kan forøge deres Omsætning. Denne interesse spores helt ind i dansksindede Kredse."* Og sluttede Hammerich: *"Vanskeligheden fra dansk Side ligger i, at tekniske hensyn taler for det tyske Standpunkt, og at de danske Motiver er af politisk Art, hermed ikke være sagt, at ikke ogsaa politiske Motiver i høj Grad gør sig gældende paa tysk Side, men under en saglig Diskussion vil man fra dansk Side trække det korteste Straa."*³⁵ Den danske holdning var klart nationalpolitisk betinget, men Danmark havde en dårlig sag, da Tønders økonomiske argument dårligt kunne modsiges. Så meget desto vigtigere var det, at toldstationernes placering ikke var til forhandling.

Det var ikke en politik, der blev støttet i de dansksindede kredse i Flensborg. Således omtalte Flensborg Avis den 17. februar 1922 en tale af H.P. Hanssen ved afstemningsfesten den 10. februar, hvori Hanssen havde foreslået, at der blev bygget en værdig og markant ny grænsetoldstation i Padborg. Hertil skrev avisen, der gerne så en toldstation placeret i Flensborg: *"Samfærdsels- og Banegaardsforholdene maa derfor ordnes udelukkende efter Samfærdselens Tarv, og ingen erhvervsdrivende i Nordslesvig vil være Interesseret i, at grænsen bliver gjort til en kinesisk Mur. Toldforholdene er en Ting for sig; men der bør skabes saa gode gennemgaaende Forbindelser som Muligt."*³⁶ Også den danske konsul i Flensborg, Neergaard-Møller, var uenig i, at Flensborg ikke kunne blive basis for en dansk-tysk toldstation.³⁷ Martin Hammerich var derimod helt enig med H.P. Hanssen, som han skrev til denne den 3. januar 1922: *"Forholdene er jo faktisk saaledes, at Tyskerne har al Grund til at tro, at vi ikke vil Holde fast ved Grænsen, naar vi intet gør for at markere den. En ny, pæn Grænsestation vil derimod markere, hvor Landet begynder."*³⁸ Det er meget muligt at H.P. Hanssen havde fundet inspiration til sin afstemningstale i Hammerichs brev. Grænsen skulle markeres, og en told- og grænsestation ved den nye grænse ville være et markant

³⁵ RA. UM Gr. 7. 7B 83. Memorandum af 20. januar 1920.

³⁶ Flensborg Avis 17. februar 1922.

³⁷ RA. UM Gr. 7. 7B 75. Breve til kontorchef Hammerich den 9 januar og 14. februar 1922.

³⁸ Ibid.

symbol på den nationale grænse. Men det var en penibel sag for den danske regering, der havde svært ved at argumentere udenom den egentlige nationalpolitiske baggrund i forhandlingerne med Tyskland. Da emnet blev taget op ved de dansk-tyske forhandlinger på et møde i Auswärtiges Amt i Berlin den 14. februar 1922, fastslog den danske delegation, at den ønskede at holde dette spørgsmål udenfor forhandlingerne og drøfte det ad diplomatisk vej. Carl Moltke fremhævede desuden, at også Holland havde gjort modsigelser mod sammenlægningen af de tyske og hollandske toldstationer. Efter en længere meningsudveksling sluttede von Körner fra den tyske delegation diskussionen med den syrlige kommentar, at det forundrede delegationen, at den danske regering kunne have politisk interesse i at fjerne de få tyske toldembedsmænd fra Tønder. Carl Moltke slog derefter fast, at diskussionen om toldstationerne kun var "Vorbesprechungen".³⁹

Spørgsmålet om toldstationerne i Tønder og Flensborg blev kædet sammen med spørgsmålet om persontransporten til turistøen Sild. Afstemningen på Sild havde givet et stort tysk flertal, og øen var derfor blevet ved Tyskland. Men transporten til Sild foregik stadig med færge fra Højer Sluse, der nu var blevet en del af Danmark. Under afstemningskampen var der blevet talt om at bygge en dæmning til Sild, men hverken den preussiske regering eller rigsregeringen havde givet noget endeligt tilsagn derom, og anlægget ville under alle omstændigheder tage flere år. I princippet skulle tyske statsborgere og indbyggere på Sild derfor have et dansk visum for at rejse til og fra øen. Yderligere kunne tyske togvogne ikke længere køre til Højer Sluse uden en officiel aftale mellem de danske og tyske statsbaner. Trafikken til Sild blev derfor også taget op i de dansk-tyske forhandlinger. Den tyske delegation ønskede, at tyske statsborgere skulle have pas- og visumfri rejsetilladelse gennem Danmark til Sild. Det modsatte den danske regering sig til den tyske delegations fornyede irritation. I mellemtiden indstillede den tyske regering natoverfarten på færgeruten Gedser-Warnemünde, hvad der blev opfattet som, og sandsynligvis også var, et tysk skaktræk i spørgsmålet om Sildtrafikken. Enden på sagen blev en dansk-tysk aftale om, at Gedser-Warnemünde natruten blev genoptaget, og at Tyskland påtog sig at bygge en dæmning til Sild inden for tre år, regnet fra 1. juni 1922. Til gengæld ville Danmark besørge told- og pasfrie rejser og toldfri befordring af bagage og varer mellem Süder Lögum og Sild i de tre mellemliggende år. Endelig ville den tyske jernbaneforvaltning bygge en ny told- og jernbanestation i Süder Lögum og flytte stationen fra Tønder hertil. Det sidste punkt i aftalen var det afgørende punkt set fra dansk side.⁴⁰

Aftalen blev ikke en del af traktaten af 22. april 1922, men den blev vedgået i en verbalnote af det tyske gesandtskab i København samme dag. I traktaten af 22. april var derimod en overens-

³⁹ RA. UM Gr. 7. 7B 83.

⁴⁰ RA. UM Gr. 7. 7B 83.

komst om benyttelse og vedligeholdelse af grænseovergange, hvori antallet af offentlige grænseovergange med told- og paskontrol blev fastsat. Jernbanetrafikken havde to grænseovergange på henholdsvis den øst- og vestlige længdebane. For landevejstrafikken blev seks grænseovergange offentligt åbne, hvoraf de vigtigste var landevejene mellem Aabenraa og Flensborg og mellem Tønder og Aventoft. Derudover kunne private overgange oprettes med tilladelse fra de danske og tyske grænsemyndigheder, det ville sige amtmanden og landråden.⁴¹ Et særligt ømfindeligt emne havde været overgangen ved Wassersleben-Schusterkate, som man fra flensborgsk side gerne ville have haft åbnet. Det drejede sig om flensborgernes adgang til Kollund Skov, som byen stadig ejede. Også her modsatte den danske regering sig en åbning af nationalpolitiske årsager. Man ville med andre ord ikke have tyske statsborgere rendende i Kollund Skov og så tvivl om områdets nationalitet.⁴² Det var måske mindre sager at strides om, men sagsemnerne blev i forhandlingerne mellem de to regeringer til principielle politiske sagsområder, hvor de to staters grænsepolitik blev markeret.

6.7 Revisionspolitik og grænsehandel

Fra tysk side var spørgsmålet om grænseovergangene og adgangen til Nordslesvig en del af en samlet tysk revisionsstrategi overfor Versaillesstraktatkomplekset. Det fremgår med al tydelighed af en skrivelse fra den tyske gesandt i København, von Neurath, til Auswärtiges Amt den 3. november 1921 om grænsetrafikken ved den dansk-tyske grænse, der havde nået nye højder. Danskerne rejste i stort tal over grænsen for at gøre indkøb syd for grænsen grundet de billige tyske priser, skrev von Neuradt. Trafikken var ikke udelukkende en fordel for Tyskland og slet ikke for grænseegnen, da der var tale om et tysk udsalg af livsnødvendige varer og stærke prisstigninger for indbyggerne syd for grænsen. I september måned alene havde 121.000 mennesker krydset grænsen fra Danmark til Tyskland for at gøre indkøb syd for grænsen. I Danmark var følgen af disse ”*Valutazuges*” tomme købmandsforretninger og tiltagende arbejdsløshed. Den danske udenrigsminister Harald Scavenius havde få dage forinden været hos gesandten for at besvære sig over grænsetrafikken. Til denne protest havde von Neurath svaret: ”*er sei an die falsche Adresse gekommen, er möge sich zunächst an die Entente wenden und eine Änderung des Versailler Vertrags herbeiführen, nur dadurch könne eine wirksame Abhilfe geschaffen werden.*“⁴³ Den danske utilfredshed skulle rettes mod ententemagterne i stedet for mod Tyskland. Som både Gerald D. Feldman og Patrick Salmon har påvist i deres undersøgelser af den tyske handelspolitik, blev den tyske inflation helt bevidst udnyttet af den

⁴¹ Se Traktat mellem Danmark og Tyskland. Lovtidende AI 1922. s. 961 – 1136.

⁴² Se UM Gr. 7. 7B 81 ”Flensborgs benyttelse af den til Byen tilhørende Kollund Skov.

⁴³ LASH. Abt. 309 Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

tyske regering i udenrigspolitisk henseende. I maj 1921 var ententemagterne nået frem til en endelig tysk krigsskadeserstatningssum på 132 milliarder guldmark. Det var et mindre beløb, end hvad der før havde været nævnt fra de allierede, men stadig en meget stor sum set med tyske øjne. Den tyske regering havde modvilligt accepteret summen efter langvarige politiske debatter, men modstanden mod Joseph Wirth-regeringens opfyldelsespolitik var stor, og det var langt fra sikkert, at Tyskland ville opfylde kravet. Det ville være af stor værdi for Tyskland, hvis tredjelande ville støtte Tysklands protest mod erstatningskravet, og her kunne eksportprisdumpingen udnyttes som pressionsmiddel. Kunne Tysklands neutrale handelspartnere overbevises om, at det var krigsskadeserstatningerne, der var årsagen til markkursens fortsatte fald, ville disse handelspartnere rette deres vrede mod ententemagterne og støtte Tyskland i kravet om at formindske erstatningssummen.⁴⁴ Det var præcist denne effekt, von Neurath ønskede at opnå med sit svar til den danske udenrigsminister. Og Scavenius havde ifølge von Neurath også svaret, at han havde erkendt Versaillestraktatens uopfyldelighed og ”vernichtende” konsekvenser for Europa.

Men Scavenius kædede også spørgsmålet sammen med grænsetrafikken. Fra H.P. Hanssen havde Scavenius medbragt et forslag om, at overenskomsterne om den lille grænsetrafik og lettelserne i pasbestemmelserne ville blive opsagt fra dansk side for at komme grænsehandelen til livs. En sådan løsning ville ramme grænsebefolkningen på begge sider af grænsen hårdt, og det ville Tyskland ikke acceptere, havde von Neurath svaret. Men, skrev von Neurath til Auswärtiges Amt, Tyskland måtte regne med, at Danmark ønskede at indskrænke den lokale grænsetrafik medmindre markkursen forbedredes, eller Tyskland inddæmmede den tyske eksportdumping.⁴⁵ Den flensborgske grænsehandel var nu af så stor omfang, at man risikerede en dansk opsigelse af grænseoverenskomsterne, og det var set fra et tysk grænsepolitisk synspunkt problematisk. Den danske trussel om en indskrænkning af den lille grænsetrafik blev taget alvorlig på tysk side.

Tyskland forsøgte da også at inddæmme grænsehandelen. Gyldigheden af den af rikskommissæren for ind- og udførsel bevilgede liste over varer, der kunne udføres til Nordslesvig, blev ophævet for folk rejsende på grænsepasset senere i november 1921. Afgiften på varer, der udførtes på ”*kleine Ausfuhrscheine*”, blev desuden hævet til 10% i oktober og siden til 50% i november 1921. Tiltagene skyldtes tildels protesten fra Danmark, men også at prisstigninger og strømmen af tyske varer over grænsen var blevet problematisk for befolkningen syd for grænsen. Der blev talt om et ”*Ausverkauf*” af tyske værdier. Handelskammeret i Flensborg mente dog ikke, at grænsehandelen

⁴⁴ Feldman (1997) s. 397 – 398 og Salmon (1997) s. 213. Feldman nævner netop Danmark, samt Schweiz, som lande Tyskland anvendte ”dumping”-politikken overfor.

⁴⁵ LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

var problematisk. Den nordslesvigske befolkning var ikke voldsomt købedygtige efter indlemmelsen i Danmark, og grænseoverenskomsterne begrænsede antallet af grænsehandlende betragteligt. Det måtte heller ikke overses, at den lille grænsetrafik havde stor betydning for Flensborg efter afståelsen af Nordslesvig, skrev kammeret til den preussiske indenrigsminister i oktober 1921.⁴⁶ Markkursens fortsatte fald udhulede under alle omstændigheder de indskrænkninger i eksportdumpingen, der blev iværksat. I efteråret 1921 dykkede markkursen igen markant fra 7,5 kroner for 100 mark i juli 1921 til 2,8 kroner for 100 mark i december 1921. I foråret 1922 satte hyperinflationen ind, og i juli 1922 nåede kursen 0,98 kroner for 100 mark, og i december 1922 gav 7 danske øre 100 tyske mark i omveksling. (jf. tabel 6.1) Grænsehandelen fortsatte derfor upåaget. Handelsforeningen og Håndværkerforeningen i Aabenraa bad den 29. april 1922 Udenrigsministeriet om at ophæve grænsetrafikaftalerne. Familiegrænsepasset blev misbrugt, og grænsen passeredes hver måned af 50.-100.000 personer bosat i de tre sydligste amter. Det skulle ses i sammenligning med de 15.-25.000 personer fra hele landet, der rejste over grænsen på almindeligt pas. At det ikke var helt forkerte tal, vidner en opgørelse i *Schleswigsche Grenzpost* af 26. maj 1922 om, der viste 92.699 rejsende på grænsepas og 31.133 på almindeligt pas i april 1922.⁴⁷ Det ændrede dog ikke ved opfattelsen syd for grænsen, og landråd for Flensborg Landkreds, Anton Wallroth, skrev i december 1922 til regeringspræsidenten i Slesvig: *“Nach wie vor wird jedoch der Kreis der Personen, die einen Grenzpass erhalten können, zu eng begrenzt. Man wird immer erneut hinweisen müssen, wengleich die Verhandlungen in Kopenhagen keinen Zweifel darüber gelassen haben, dass die Dänen eine weitere Begrenzung dieses Personkreises für notwendig erachten.”*⁴⁸ Den danske og tyske opfattelse af grænsetrafikken stod fortsat i markant modsætning til hinanden.

6.8 Tyendespørgsmålet: Indrejse- og opholdstilladelser for tyske tjenestefolk

Arbejdsmarkedet i Slesvigregionen blev også berørt af grænsedragningen. Som omtalt fik beboere i de tre danske grænseamter og de tre tyske grænsekredse med aftalerne af 23. oktober 1920 og 12. juli 1921 ret til et grænsepas med gyldighed for seks måneder ad gangen, hvis de havde familiemæssige eller erhvervmæssige relationer på den anden side af grænsen. Der havde længe været tradition for, at gårdmændene i Nordslesvig ansatte tjenestefolk fra Mellem- og Sydslesvig. Det var en nødvendig arbejdskraft for landbruget, og med tabet af godt 5000 nordslesvigske mænd i krigen var behovet for at hente arbejdskraft til landbruget ikke blevet mindre. Derfor havde det danske

⁴⁶ GStA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 82 Schleswig-Holsteins Ausverkauf.

⁴⁷ RA. UM Gr. 7. 7B 130 a.

⁴⁸ LASH. Abt. 320. Nr. 1498 Regelung des kleinen Grenzverkehrs.

Justitsministerium ved siden af aftalen om lettelse i pasbestemmelserne givet det danske konsulat i Flensborg bemyndigelse til at give beboere i den anden og *tredje* afstemningszone indrejsevisum for seks måneder ad gangen, for at disse, som det hed, kunne tage plads på landet. Praksis blev, at konsulatet gav beboere i den anden zone tilladelse til indrejse for landarbejde i hele kongeriget, mens beboere i den tredje zone kunne få indrejsetilladelse for landarbejde i Nordslesvig. I forhold til grænsepasaftalen gik denne ordning et stykke videre, da den tredje zone, hvor en afstemning aldrig var blevet gennemført, strakte sig ned til en linje fra Slien, syd om Slesvig by og ud til Tønning. Her var både Slesvig, Husum og Ejdersted kreds indbefattet. Når denne praksis var blevet indført, hang det sammen med flere forhold. For det første ville danskheden syd for grænsen styrkes af de derboende unge menneskers ophold i Danmark, og således: ”*indirekte komme til at virke som et Bolværk for Danskheden nord for Grænsen*”, som det hed i et memorandum af afdelingschef for udenrigsministeriets handelspolitiske afdeling Engell. Desuden var denne praksis en imødekommeelse af lokalbefolkningens ønsker både nord og syd for grænsen. Det var desuden let at skaffe arbejdskraft syd for grænsen på grund af den bedre løn i kronemønt nord for grænsen, og de tyske tjenestefolk var som regel også mere disciplineret på grund af frygten for at få annulleret deres opholdstilladelse.⁴⁹ Fra sommeren 1922 tog antallet af tyske tjenestefolk i Nordslesvig til. Den tyske reichsmark var på vej mod hyperinflationen, og arbejde nord for grænsen var efterhånden mere end almindeligt eftertræget. Særlig mange tjenestefolk fra Sydslesvig fik arbejde i de sydligste danske sogne. Hejmdal berettede i november 1922, at der befandt sig 100 tyske landarbejdere i Holbøl sogn, 200 i Bov sogn, 100 i Klipleve sogn og 40 i Uge sogn. Hejmdalredaktionen stillede hertil spørgsmålet om: ”*Masseindvandringen af tyske Tjenestefolk til vore Grænseegne rummer en national Fare?*”, og svarede selv klart ja. De i forvejen tysk dominerede egne ville ikke blive mere danske med denne indvandring sydfra.⁵⁰

I Udenrigsministeriet blev man også opmærksom på de ulemper, der var forbundet med indvandringen af tjenestefolk sydfra. Det var urimeligt under den herskende arbejdsløshed i Danmark at tillade billig arbejdskraft sydfra at tage ophold i landet. Derfor måtte det forekomme rigtigst: ”*at foretage en Ændring, saaledes at Adgangen til Indrejse for tyske Tjenestefolk begrænses i høj Grad*”, som afdelingschef Engell skrev i et memorandum i november 1922.⁵¹ Konsulen i Flensborg Neergaard-Møller, der viserede de omtalte tilladelser, forslog på baggrund af det røre, der opstod i efteråret 1922, at viseringerne begrænsedes til folk, der kunne dokumentere deres tilknytning til

⁴⁹ RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.

⁵⁰ Hejmdal 6. november 1922.

⁵¹ RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.

”det slesvigske folkeelement”, hvormed han mente det danske mindretal. Hertil skrev Engell, at man næppe kunne nægte fortsat opholdstilladelse for dem, der allerede havde arbejde i Danmark, og heller ikke kunne afvise samtlige fremtidige ansøgninger, selvom hovedreglen burde være, at ansøgninger blev afslået. Undtagelser begrundet med ”Danksindethed” kunne dog ikke komme på tale ”*thi alle Forsøg paa at granske Hjerter og Nyrer vil føre til mislykkede Resultater.*” Derimod kunne ydre iagttagelige forhold som slægtskab, tidligere ophold i Nordslesvig og dansk uddannelse begrunde en opholdstilladelse. Engells konklusion var, at nye indrejsetilladelser ikke burde gives uden individuelle undersøgelser og kun, hvor særlige omstændigheder talte derfor. Med redueringen af nye opholdstilladelser forventede Engell, at lønniveauet blandt landarbejdere i Nordslesvig ville hæve sig til almindeligt dansk niveau. Det ville have den principielle fordel, ”*at der ikke gives nogen Sondring mellem de sønderjyske Landsdele og det øvrige Danmark.*”⁵²

Fra den 1. januar 1923 overtog Justitsministeriet udstedelsen af indrejse- og opholdstilladelser til sydslesvigere og strammede praksis gevaldigt op. I tiden fra den 1. januar og frem til 1. maj 1923 fik kun omkring 100 ansøgere ud af 1000 indrejsetilladelse. De 100 fik i øvrigt at vide, at de ikke skulle forvente at kunne forlænge deres ophold. Det betød, at antallet af sydfra kommende tjenestefolk og landarbejdere reduceredes så betragteligt, at landbruget i Tønder Amt i foråret og sommeren 1923 kom til at mangle arbejdskraft.⁵³ Landstingsmand for Venstre H.D. Kloppenborg-Skrumsager fra Københoved skrev til statsminister Neergaard den 25. april 1923, at den nye praksis for indrejsetilladelser var en alvorlig hæmsko for det nordslesvigske landbrug. Det var en gammel skik i Nordslesvig, at man ”fæstede” sine landarbejdere tre måneder i forvejen. Kloppenborg-Skrumsager var vidende om, at cirka 900 karle og piger fra Mellemslesvig, der var blevet ansat til forårsarbejdet i Nordslesvig, siden havde fået nægtet indrejsetilladelse. Det betød en alvorlig mangel på arbejdskraft, og mange landmænd havde endnu ikke fået startet forårssåningen af samme årsag. Efter i forvejen at være gået gennem mange vanskeligheder under krigen og overgangstiden, var det uheldigt, at det nordslesvigske landbrug nu blev ramt af arbejdskraftmangel. Man risikerede at skyde de tysksindede bønder og de ”blakkede” fra sig ved denne politik. Med hensyn til arbejdsløshedsanvisningens folk egnede disse sig sjældent til arbejde på landet. Det var heller ikke hensigtsmæssig at afholde den dansksindede ungdom i Sydslesvig fra at komme i lære hos landbruget i Nordslesvig.⁵⁴ Kloppenborg-Skrumsager nævnte ikke, at lønningerne til de tyske landarbejdere var lavere end til danske landarbejdere, men det har utvivlsomt spillet en rolle for de nordslesvigske landmænd.

⁵² RA. UM Gr. 7. 7Z-4.

⁵³ RA. UM Gr. 7. 7Z-1. Referat i Anledning af det tyske Forslag i Note af 20 ds. om ophævelse af Visumtvang.

⁵⁴ RA. UM Gr. 7. 7Z-4.

Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark var kraftigt stigende i 1921 og 1922 og lå i gennemsnit på 19,7 og 19,3% mod kun 6,1% i 1920. På de fire arbejdsanvisningskontorer i Nordslesvig var der i året 1921-22 i alt 9.403 arbejdssøgende, hvoraf langt størstedelen var mænd.⁵⁵ Der var altså arbejdskraft at tage af, og de af Engell nævnte økonomiske hensyn var ikke uden berettigelse. Der opstod en offentlig debat i Nordslesvig om *"tyendespørgsmålet"* i sommeren 1923. Den 10. juni blev der afholdt et større møde i Tinglev om tyendemanglen med deltagelse af omkring 500 nordslesvigske landmænd. Her vedtog man en resolution, hvori der stod: *"Vi beder Statsministeren træffe Foranstaltninger til, at Spørgsmaalet om Indrejsetilladelse for Tjenestefolk fra Sydslesvig ordnes i Overenstemmelse med Landbrugets Tarv og paa en saadan Maade, at ingen Sydslesviger nægtes rimeligt Ophold her i Landet."*⁵⁶ De nordslesvigske rigsdagsmedlemmer havde været indbudt til mødet, men kun H.D. Kloppenborg-Skrumsager (V), Holger Andersen (C) og Pastor J. Schmidt, Slesvigsk Parti var mødt frem. At det tyske mindretals leder pastor Schmidt deltog, bekræftede for mange det nationale element i tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen holdt få dage senere en genforeningstale, hvori han også berørte tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen henviste her til andre lande som USA, England og Tjekkosllovakiet, der også værnede sig mod indvandring. Den danske regering indtog ikke et særstandpunkt, når den søgte at begrænse indvandringen så meget som muligt. Der opholdt sig for tiden mellem 5.000 og 6.000 personer i Nordslesvig på et 3.-6. måneders visum, næsten alle tjenestefolk og næsten alle i de sydlige sogne. Deres løn lå i gennemsnit 40% under normallønnen i Danmark, og det betød at den hjemlige arbejdskraft søgte nordpå. Arbejdsløsheden i Nordslesvig måtte også tages i betragtning, og man måtte heller ikke overse *"at der i de Sogne, hvortil Indvandringen har været stærkest, er konstateret en foruroligende Opblussen af smitsomme Kønssygdomme"*. Endelig var det fra et nationalt synspunkt uforvarsomt at frigive indvandringen sydfra, da *"der nu i Grænsesognene høres langt mere Tysk end Dansk paa Gaden, men ogsaa, at Grænsesproget i et betydeligt Antal Hjem i Grænsesognene bliver tysk."* Landstingsmand for Venstre Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, havde i sin genforeningstale derimod påpeget den uretfærdighed, der lå i at myndighederne gav indrejsetilladelse til den dansksindede ungdom syd for grænsen til ophold hos dansksindede arbejdsgivere nord for grænsen, mens den tysksindede ungdom blev nægtet indrejsetilladelse og arbejde hos tysksindede arbejdsgivere. Blev grænsen lukket for indvandringen sydfra, ville et større antal bedrifter i Nordslesvig desuden bukke under, advarede Jepsen Christensen.⁵⁷

⁵⁵ Statistisk Aarbog 1923. Tabel 114 og 115. s. 130-131.

⁵⁶ Nationaltidende 11. juni 1923. (UM Gr. . 7Z-4.)

⁵⁷ UM. Gr. 7. 7Z-4. Referat ved Svenningsen i Udenrigsministeriet og Hejmdal 16. juni 1923.

I juli 1923 blev den danske indrejsepolitik også et emne i den tyske presse. Årsagen var, at en tysk statsborger ved navn Gustav Hanf var blevet udvist af Danmark den 27. juni 1923. I syg og bevidstløs tilstand var Hanf blevet bragt over grænsen. Gustav Hanf besad et visum udstedt af det danske gesandtskab i Berlin men blev udvist, fordi han et år tidligere havde overtrådt den danske fremmedlov og opholdt sig illegalt i landet. Skæbnen ville, at Gustav Hanf afgik ved døden, natten efter han var blevet bragt over grænsen. Det satte sindene i kog i Slesvig-Holsten og siden i det meste af Tyskland, da både *Berliner Börsen-Zeitung* og *Die Zeit* bragte historien frem.⁵⁸ Det var en meget uheldig sag for danske regering, men det ændrede ikke ved den førte politik. Protesterne fra landbruget i Nordslesvig blev dog hørt, og Justitsministeriet gav i perioden 1. maj til 1. september 1923 omkring 350 sydslesvigere indrejse- og opholdstilladelse i tre måneder, som en hjælp til landbruget i Tønder Amt. Den 13. juli 1923 afholdt Den nordslesvigske Fælleslandboforening møde i Aabenraa, med deltagelse af justitsminister Svenning Rytter, amtmændene og de fleste af de nordslesvigske rigsdagsmænd. Her blev en fremtidig ordning for tyendespørgsmålet drøftet, og der var bred enighed om, at indvandringen sydfra beroede på lønspørgsmålet og spekulation i valuta-situationen, og at det kun var i Tønder Amt, at der var reel mangel på arbejdskraft. Mødedeltagerne blev derfor enige om at spørgsmålet "*maatte løses efter rent erhvervspolitiske og økonomiske Synspunkter.*" Hvad erhvervspolitiske og økonomiske synspunkter præcist betød, er uklart, men udfra den foregående diskussion at dømme var det valuta- og lønspekulationen, der måtte forhindres og opholdstilladelser kun udstedes ved et særligt behov for ekstra arbejdskraft.

I forlængelse heraf blev det på et efterfølgende møde i Justitsministeriet den 14. september 1923 besluttet, at de nordslesvigske amtmænd skulle bemyndiges til at forlænge opholdstilladelser for tjenestefolk på landet, gældende indtil 1. november 1924, dog under forudsætning af at den pågældende stadig havde plads på landet. I en instruks til amtmændene skrev Justitsministeriet, at antallet af udenlandske tjenestefolk, der for tiden opholdt sig i Nordslesvig på tidsbegrænset visum, skulle reduceres med 25%. Amtmændenes bemyndigelse blev trykt i de nordslesvigske dagblade den 17. september, med den tilføjelse at arbejdsgivere, der ønskede at få forlænget opholdstilladelsen for deres tyende, skulle indgive ansøgning herom senest den 25. september.⁵⁹ Det var ikke en lang tidsfrist at give. I september 1924 blev de nordslesvigske amtmænds bemyndigelse forlænget for året 1925 med samme instruks. Antallet af tjenestefolk med tysk statsborgerskab skulle redu-

⁵⁸ UM Gr. 7. 7Z-4. Kieler Neueste Zeitung 7. oktober 1923 og referat af det danske gesandtskab i Berlin.

⁵⁹ RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af 12. februar 1924 og Instruks af 20. september 1923. og Hejmdal 17. september 1923.

ceres med 25% i forhold til det antal, der var i Nordslesvig den 1. november 1923.⁶⁰ Udstedelsen af nye opholdstilladelser forblev desuden meget begrænset. Med tiden ville antallet af tyske tjenestefolk i det nordslesvigske landbrug således blive reduceret til et minimum. Den danske arbejdsløshed spillede en vis rolle for denne politik, men der er heller ikke tvivl om, at stramningen af indrejsepolitikken også havde en nationalpolitisk baggrund. Et stort antal tyske landarbejdere og tjenestefolk ville give Nordslesvig et regionalt særpræg og bremse den nationale homogenisering, som man fra politisk hold havde sat som det endelige mål for Nordslesvigs indlemmelse i Danmark.

6.9 En levende grænsetrafik eller følt grænse?

Et referat skrevet i det danske Udenrigsministerium den 3. april 1924 beskriver ganske præcist de forskellige tyske og danske opfattelser af grænsetrafikken i de første år efter grænsedragningen med ordene: *"Efter Fastsættelsen af den nye Grænse var den danske og tyske Grænsepolitik principielt forskellig. De tyske Bestræbelser gik ud paa at holde Grænsetrafikken saa levende og aaben som muligt, medens det danske Synspunkt var dette, at Grænsen burde føles."*⁶¹ Fra dansk side var grænsetrafikpolitikken en klar demarkationspolitik, mens grænsehandelen fra tysk side var en klar revisionspolitik. Grænsetrafikken og grænsehandelen blev derfor centrale grænsepolitiske emner med regionaløkonomisk betydning på begge sider af grænsen. Den klare politiske modsætning gav anledning til sammenstød under forhandlingerne om grænsens praktiske spørgsmål i 1921 til 1922. Med de relativt snævre aftaler om den lille grænsetrafik, afvisningen af de fælles toldstationer og med stramningen af indrejsepolitikken havde de danske myndigheder formået at skabe en "følt" grænse. Det var ikke længere muligt uden videre at rejse på tværs af grænsen og med tiden ville antallet af grænsependlere reduceres betragteligt. Det var frem for alt lokalbefolkningen, der fik grænsen at føle. Men Tyskland havde også haft succes med den handelspolitiske og inflationære pression mod Danmark, og især Flensborg havde nydt godt af grænsehandelen. På den måde blev grænsen også følt på dansk side i kraft af den eksplosive grænsehandel, der opstod samtidig med den nye grænse. Den flensborgske konkurrence i Nordslesvig havde været en del af genopbygningsstrategien syd for grænsen, der gav omsætning og beskæftigelse i byen. I Nordslesvig havde den flensborgske konkurrence til gengæld givet handelen og håndværket problemer under deres genopbygningsproces. Sideløbende var den indre infrastrukturelle genopbygning også påbegyndt i både Nord- og Sydslesvig. Det er denne del af genopbygningen de næste kapitler vil omhandle.

⁶⁰ RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Instruks fra Justitsministeriet af 8. september 1924.

⁶¹ RA. UM Gr. 7. 7B 130e.

7. REGIONALØKONOMISK GENOPBYGNING I SYDSLESVIG

Der var for Tysklands vedkommende meget at tage fat på med hensyn til den indre genopbygning efter den Første Verdenskrig. Den nye republik og dets politiske magthavere måtte også indadtil påvise rigets levedygtighed og sammenhængskraft, og det skulle vise sig at være en vanskelig opgave. Den indre politiske splittelse skulle som bekendt blive Weimarrepublikkens største svaghed og i sidste ende forårsage republikkens fald. Men forsøget på at etablere en indre politisk og økonomisk stabilitet blev gjort, og i det forsøg spillede de tyske grænseområder en væsentlig rolle.

7.1 Centralisme eller føderalisme?

Ønsket om politisk stabilitet lå også bag de relativ få administrative reformer, der fulgte novemberrevolutionen i 1918. Store dele af kejserrigets embedsstand blev siddende i den nye stats forvaltning og strukturelle ændringer var der heller ikke mange af. Friedrich Ebert bad i november 1918 den liberale statsretsekspert Hugo Preuss om at udarbejde et forfatningsudkast, der skulle forelægges den nyvalgte nationalforsamling i februar 1919. Det var et drastisk udkast, Preuss forelagde nationalforsamlingen med et stærkt centralistisk indhold. Preussen skulle ifølge Preuss opløses og Tyskland reorganiseres i 12 lige store administrative enheder uden forbindelse til de gamle tyske fyrstestater. Desuden ønskede Preuss at give rigspræsidenten vide magtbeføjelser som en modvægt til parlamentets indflydelse. Resultatet af nationalforsamlingens forhandlinger blev et kompromis mellem føderalister og centralister, og Weimarforfatningen blev en mellemting mellem den centralistiske enhedstat foreslået af Preuss og den traditionelle tyske føderalistiske stat fra Kejserrigets tid. Rigspræsidenten fik, som Preuss havde ønsket, stærke kompetencer. Han skulle vælges direkte af folket og kunne opløse rigsdagen. Han kunne også lovgive udenom rigsdagen i nødtilstande, og han var militærets øverstbefalende. Da der samtidig var indlagt mulighed for folkeafstemninger, var rigsdagens magt betydelig indskrænket. Den forfatning som den tyske nationalforsamling vedtog den 31. juli 1919, og som trådte i kraft den 11. august 1919, indeholdt til gengæld også et katalog over politiske og sociale grundrettigheder, der gav Weimarrepublikken karakter af moderne socialstat. Det drejede sig blandt andet om arbejdernes medbestemmelse og sågar retten til arbejde.¹

Den føderale struktur blev til dels opretholdt, da de tidligere delstater fik lov at bestå som administrative enheder i form af Länder, forbundslande. Også Preussen bestod som forbundsland, og udgjorde samtidig 3/5 af det samlede tyske rige. Forbundslandene skulle regeres af folkevalgte

¹ Se Wehler (2003) s. 428 – 429.

landdage og regeringer, men de var underordnet rigsdagen og rigsregeringen. Forbundslandenes vigtigste beføjelser lå indenfor uddannelse, politi og kirkevæsen. Afgørende var det, at kun rigsdagen kunne udskrive direkte skatter, mens forbundslandene måtte nøjes med at inddrive indirekte skatter. Forbundslandene skulle hver især vælge repræsentanter til et *Reichsrat*, der fik vetoret overfor rigsdagens lovgivning. Med 2/3 flertal kunne rigsdagen omstøde dette veto. For at forhindre en preussisk overrepræsentation måtte intet forbundsland besidde mere end 2/5 af sæderne i rigsrådet.

Preussen var ved sin geografiske og demografiske størrelse et særtilfælde i den nye republik. Hugo Preuss ville opløse Preussen, fordi Preussen med sin størrelse ville udgøre en stat i staten. Det synspunkt blev delt af de fleste flertalssocialister, hvor frygten for det aristokratiske "Junker"-Preussens magtindflydelse var stor. Når Preussen bestod, var det fordi den tyske enhedsstat ikke kunne opnå tilslutning fra politikere og befolkninger i de tidligere delstater, hvis ikke disse fik tildelt en magtposition i den nye republik. Det var i høj grad de sydtyske stater Bayern, Württemberg og Sachsen, der pressede på for opretholdelsen af den føderale struktur, hvori også Preussen måtte bestå. At Preussen også kunne være et værn mod den franske indflydelse i Ruhrområdet og mod polsk indflydelse i Østpreussen, var en anden side af sagens udgang.² Frygten for det reaktionære Preussen skulle i øvrigt vise sig ubegrundet. Otto Braun (MSPD) indtog posten som ministerpræsident i den preussiske regering efter det mislykkede militære kupforsøg ved generallandskabsdirektør Wolfgang Kapp og general Lüttwitz i marts 1920. Hermed indledtes en tolvårig periode, hvor Preussen blev ledet af Weimarkoalitionens partier MSPD, Zentrum og DDP, og hvor Preussen blev synonymt med et demokratisk bolværk i den skrøbelige republik. Det var partnerskabet mellem ministerpræsident Otto Braun og indenrigsminister Carl Severing (MSPD), der blev grundlaget for den stabile demokratiske udvikling i Preussen. Det preussiske styre blev også omtalt som "systemet Braun-Severing". Braun-Severing trådte til i marts 1920 og sad med enkelte mellemrum i den preussiske statsregering frem til 1933. Carl Severing afskedigede efter Kapp-kuppet 3 overpræsidenter, 33 regeringspræsidenter og 88 landråder i Preussen med Kapp-sympatier, hovedsageligt i det østlige Preussen. Severing indsatte i stedet folk fra koalitionspartierne.³

Preussen blev som før 1919 opdelt i provinser, der som regel bestod af 2-3 regeringsdistrikter. Slesvig-Holsten var derimod både én provins og ét enkelt regeringsdistrikt, som det var før 1919. Øverste politiske leder i provinsen var overpræsidenten, der var statens repræsentant og udnævnt af den preussiske regering. Overpræsidenten var også formand for provinsiallanddagen, der hidtil havde været indirekte valgt af kredsene, men som fra 1919 blev direkte valgt af provinsens befolk-

² Se Schulze (1977) del. III. kap. 3. "Einheitsstaat und Friedensfrage" s. 252 – 264.

³ Schulze(1977) del III. kap. 7. "System Braun-Severing" s. 299 – 309 og Winkler (1998) s. 129 – 131.

ning. I marts 1919 blev Heinrich Kürbis fra MSPD indsat som ny overpræsident af den preussiske regering, en post han beholdt indtil juli 1932. Regeringsdistriktet var derimod et statsligt forvaltningsorgan, der var ledet af en regeringspræsident ligeledes udnævnt af den preussiske regering. I august 1919 blev Adolf Johannsen fra det tyske folkeparti (DVP) udnævnt til regeringspræsident i Slesvig, en post han beholdt indtil april 1928.

Med delingen af Slesvig blev de tre kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, samt halvdelen af Tønder kreds indlemmet i Danmark. Af det tilbageværende Tønder kreds opstod en ny Sydtønder Kreds, med Nibøl som kredsby. I den nordlige del af Flensborg landkreds blev dele af Bov og Hanved sogne indlemmet i Danmark. Tilbage var 17 landkredse og 5 bykredse i regeringsdistriktet Slesvig. Kredsene blev fortsat ledet af landråder og borgmestre, der blev udpeget af de nu direkte valgte kredsdele og byråd.⁴ Kredsdele valgte ligeledes et kredsudvalg, og byrådet en magistrat, med landråden eller overborgmesteren i spidsen som det øverste forvaltningsorgan for kredsen. Den nye demokratiske republik var grundlæggende mere centralistisk end føderal, og mere øvrighedsstat, ”*Obrigkeitsstaat*”, end demokratisk republik. Som provins i det største tyske forbundsland Preussen skulle Slesvig-Holsten henvende sig til Berlin, når selv mindre politiske og økonomiske beslutninger skulle tages. Det skulle få betydning for slesvig-holstenernes mentale selvforståelse og for provinsens økonomiske genopbygning i 1920’erne.

7.2 Nordmarkfond

Under den nationale valgkamp i Slesvig havde både rigsregeringen og den preussiske regering givet afstemningsområdet løfter om statslige investeringer, såfremt området forblev i Tyskland. Skulle løfterne realiseres måtte der nødvendigvis følge bevillinger. Løfter uden bevillinger ville heller ikke give troværdighed i afstemningsøjemed. Det var netop dette emne, som den preussiske indenrigsminister Wolfgang Heine (SPD) tog op i september 1919. I en skrivelse til det preussiske statsministerium den 8. september 1919 rejste indenrigsministeren spørgsmålet om, hvad der skulle gøres for at sikre et gunstigt afstemningsresultat. Ministeren svarede selv: ”*Es muss den vor die Frage der Entscheidung für ihr altes oder ein neues Vaterland gestellten Grenzbewohnern kein Zweifel darüber gelassen werden, dass es ihnen in Preussen-Deutschland trotz seiner durch den Krieg geschaffenen furchtbaren wirtschaftlichen Lage nicht Schlechter gehen wird, wie in dem uns feindlichen Auslande, zudem sie geschlagen werden sollen.*“⁵ Det krævede en større statslig indsats og

⁴ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 569 – 573.

⁵ GStA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung von Mitteln aus dem 500- bzw. 100-Millionenfonds.

ministeren foreslog derfor, at der blev afsat 500 millioner mark til afstemningerne på preussisk grund. Den 22. september 1919 vedtog den preussiske regering indenrigsministerens forslag og besluttede samtidig at rigsfinansministeren skulle kontaktes angående rigsmyndighedernes bidrag. Rigsfinansminister Erzberger modtog en skrivelse den 26. september 1919 med forslag om at der rejstes 500 millioner mark til afstemningerne. Af skrivelsen fremgår det, at indenrigsminister Heine havde en "*Grenzschädigungsfond*" i tankerne, og at fonden skulle dække skader, som krigen eller en eventuel grænsedragning ville påføre afstemningsområderne, som for eksempel indkvarteringen af soldater.⁶ Den 19. oktober 1919 besluttede den preussiske landdag og rigsdagen hver at stille 250 millioner reichsmark til rådighed for de tysk-preussiske afstemningsområder. Det var baggrunden for, at rigskansler Gustav Bauer under besøget i Flensborg og Tønder i november 1919 kunne give løfter om storstilet hjælp til afstemningsområdet. Det var i høj grad de slesvigske afstemninger, der var motivationen for Heines initiativ, da det var de slesvigske afstemninger, der stod først for. At Heines forslag relativt hurtigt kom igennem både den preussiske landdag og rigsdagen er et vidnesbyrd om, at afstemningen i Slesvig blev anset for et vigtigt tysk anliggende, afstemningsområdets lidenhed til trods.⁷ Foreløbig blev 500 millioner fonden dog ikke anvendt.

Da afstemningerne i Slesvig var overstået fandt indenrigsminister Heine tiden inde til at realisere 500-millioner fonden. I oplægget til det preussiske statsministerium skrev Heine: "*Es darf in der Bevölkerung nicht die Ansicht Platz greifen, als ob diese Versprechungen nur mit Rücksicht auf die Abstimmung abgegeben waren, ohne dass die Absicht und der Wille bestände, sie auch einzulösen.*"⁸ Det var de øvrige ministre enige i, men som en følge af Kapp-kuppet den 13. marts 1919, trådte en ny preussisk regering til den 29. marts, med Otto Braun som ministerpræsident og Carl Severing som indenrigsminister. Alligevel besluttede det preussiske statsministerium den 1. april 1920, at der af 500 millioner fonden skulle anvendes 100 millioner mark på provinsen Slesvig-Holsten, hvad rigsfinansminister Joseph Wirth tilsluttede sig i august 1920.⁹

Fra det preussiske indenrigsministerium var der lagt op til, at 500-millioner fonden skulle anvendes som skadesløsholdelse i afstemningsområderne alene. Samtidig var der stillet forslag om at oprette et privat "*Treuhandgesellschaft*", der skulle påtage sig fordelingen af midlerne. Det sidste faldt ikke i Overpræsident Heinrich Kurbis' smag. Den 19. april 1920 skrev Kurbis til indenrigsminister Severing, at fonden efter hans mening skulle anvendes til at sætte grænselandsbefolk-

⁶ GStA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47 Bereitstellung von Mitteln..

⁷ Se Tanja Bessler-Worbs dissertationsprojekt *Deutsche Kulturpolitik in Nordschleswig*. (1997) s. 78.

⁸ GStA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47 Bereitstellung von Mitteln...

⁹ LASH. Abt. 309. nr. 22229 Nordmarkfonds. Skrivelse fra preussisk indenrigsmin til statsministeriet 13. okt. 1920, *Geschichte einer Grenzstadt* (1966) s. 412 og Köster (1920) s. 109, 124 og 153.

ningen i stand til at modstå det økonomiske og folkelige tryk fra Danmark, der uvilkårligt ville følge efter grænsedragningen. Under alle omstændigheder mente Kürbis, at det var mere hensigtsmæssigt at tildele ham fordelerrollen. Og så var der kulturspørgsmålet. På provinsialudvalgets møde 13. april 1920 havde statskommissær Köster sagt, at der skulle være afsat 150 millioner mark til et stort anlagt ”kulturprogram” for provinsen Slesvig-Holsten. Hertil skrev Kürbis: *”Ohne zu dem sogenannten Kulturprogramm im einzelnen und hinsichtlich seines Umfanges heute schon Stellung zu nehmen würde ich doch auf das Wärmste begrüßen, wenn mit den Mitteln der Spende auch kulturelle Zwecke gefördert werden könnten; gerade in der Pflege deutschen Geisteslebens sehe ich eins der wichtigsten Mittel die Nationale Widerstands fähigkeit des deutsches Volkstums in der Nordmark zu stärken.”*¹⁰ Det var en misforståelse, at der skulle være tale om 150 millioner mark, og der var heller ikke lagt op til at fonden skulle dække kulturelle opgaver. Det fremgår af en skrivelse fra det preussiske indenrigsministerium til finansministeriet den 15. maj 1920, hvor indenrigsministeriet slog fast, at fonden kun skulle bruges til skadesløsholdelse og *”Wiedergutmachung”* af skader som følge af krigen og afstemningerne. Alle andre ønsker måtte skæres fra, også kulturelle opgaver.¹¹ De provinsiale myndigheder i Slesvig-Holsten arbejdede dog videre med den kulturelle dimension, og et udvalg var blevet nedsat i marts 1920 til at udarbejde et egentligt kulturprogram for provinsen. Det var slesvig-holstenske kulturpersonligheder, som direktør for Kunstgewerbe-museet i Flensborg Dr. Ernst Sauermann og overlærer Christian Tränckner fra Slesvig, der sad i udvalget. Udvalget kunne i maj 1920 fremvise et *”Entwurf zu einem Kulturprogram für Schleswig-Holstein”*, der slog fast at: *„Kulturpolitik zielt auf Wesen und Dauer und ist darum letzten Endes wichtiger und wertvoller als Macht- und Wirtschaftspolitik, wenn auch ohne diese – nicht zu leisten“*, og som indeholdt en række forslag til hvilke kulturelle institutioner, der burde støttes. Provinsialudvalget i provinsen støttede udvalgets program og anbefalede, at en del af fonden blev anvendt til dette formål, da en levende tysk kultur og åndsliv i den første zone kun kunne opnås med tilstrømning af tysk kultur fra syd, som udvalget skrev til overpræsident Kürbis.¹²

Men der var flere, der gjorde sig håb om fondens midler. Magistraten i Flensborg udarbejdede i maj 1920 en liste over tiltrængte investeringsområder i Flensborg by. De store poster på listen var en afhjælpning af bolignøden, udbygning af kloaknettet og anlæggelsen af en frihavn og en fiskerihavn. Men også skadesløsholdelse for indkvartering af soldater under krigen og for tabet af fjordens nordkyster og badesteder, samt støtte til kulturelle formål stod på listen. At bolignøden var stor,

¹⁰ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung von Mitteln.

¹¹ Ibid.

¹² GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. og Bessler-Worbs (1997) s. 78 – 81.

vidner en tillægsskrivelse fra magistraten om, hvoraf det fremgår, at 700 familier i Flensborg manglede en bolig. I 1920 skulle der bygges 198 nye boliger, som samlet ville koste 20 millioner mark. Byen kunne kun skaffe 10 millioner, derfor var et tilsvarende tilskud fra fonden nødvendigt. En tilsvarende skrivelse blev udformet angående byens kloakering. I efteråret 1919 havde magistraten iværksat en udbygning af byens kloaknet for at skaffe arbejde til de hjemvendte soldater. Projektet handlede også om ikke at drive de arbejdsløse arbejdere i armene på danskerne. Materialepriserne steg imellemtiden voldsomt, og omkostningerne ville i maj 1920 udgøre 9 millioner mark. Efter Nordslesvigs afståelse var der behov for at tiltrække folk sydfra til byen, og derfor var det afgørende at byens sanitære forhold var i orden, samtidig med at byens indbyggere ikke blev overbelastet af høje skatter. Det modsatte ville ifølge magistraten *"den Zuzug hindern und würde, was in nationaler Beziehung schwer ins Gewicht fällt, der Stadt Flensburg unmöglich machen ihre zukünftigen Aufgaben als Vorburg des Deutschtums zu erfüllen."*¹³ Det kan synes som en noget søgt argumentation, men det var en argumentation, der var kendetegnende for ansøgningerne til 500-millioner fonden. Afstemningernes nationale kamp i forlængelse af fire års krig havde sat sine spor, ikke mindst i den politiske og økonomiske retorik. At der vitterligt var brug for en udbygning af kloaknettet og ikke mindst for nye boliger, er der til gengæld ikke tvivl om. Bolignøden var et alment tysk problem i 1919, efter at byggeriet havde ligget stille i de fire krigsår.¹⁴

Den 1. juli 1920 blev der afholdt et møde hos overpræsident Kürbis i Kiel om 500-millioner fondens benyttelse. Udover overpræsident Kürbis deltog regeringspræsident Johanssen, afviklingskommissær Trümpelmann, overborgmester Hermann Todsén, Flensborg, landråd Emilio Böhme, Sydtønder kreds og landråd Anton Wallroth, Flensborg landkreds, samt Willy Iversen, Munkbrarup, medlem af den preussiske landdag for Schleswig-Holsteinische Landespartei. Fra det preussiske indenrigsministerium deltog ministerialrat Dr. Fritz Rathenau, hvis opgave det var at præcisere formålet med de 100-millioner mark, der var stillet til rådighed for provinsen. Rathenau slog fast at: *"Das Staatsministerium vertrete den Standpunkt, dass der Fonds lediglich der Wiedergutmachung der tatsächlich entstandenen Schäden zu dienen bestimmt sei, nicht aber den Ersatz entgangenen Gewinns oder kulturelle Zwecke, ebenso wenig der Stärkung des Deutschtums in der Grenzmark."*¹⁵ Fondens formål var ifølge Rathenau udelukkende afhjælpning af konkrete økonomiske

¹³ Stadtarchiv Flensburg. II C Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond.

¹⁴ Feldman (1997) s. 238 – 239. I perioden 1900 til 1913 blev der i gennemsnit bygget 170.000 boliger om året i Tyskland. Under krigen 1914-1918 blev der i alt bygget 180.000 nye boliger. Under demobiliseringen blev der givet 3 milliarder mark i tilskud til boligbyggeri, men på grund af byggematerialernes prisstigninger og mangel på byggematerialer førte det ikke til det nødvendige byggeri.

¹⁵ Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458. Nordmarkfond og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung..

skadesfølger af grænsedragningen i de kredse, der havde udgjort en del af afstemningsområdet. Efter Rathenaus indlæg blev en række emner diskuteret og udpeget som berettiget til støtte. Økonomiske tab i de enkelte grænsekredse, som følge af at disse var blevet afskåret af grænsen, var et oplagt emne for støtte. Det gjaldt for eksempel Flensborg landkreds' tab af elektricitetsanlæg. Økonomisk støtte til boligopførelser burde derimod komme fra andre tilskudsmidler. Rathenau gjorde også opmærksom på, at fondens midler ikke skulle anvendes til den såkaldte "Valutaausgleichs"-ordning, hvor pensionister, tjenestemænd og arbejdere blev økonomisk kompenseret for de med inflationen medfølgende prisstigninger. Valutaausgleich var et dyrtidstillægsprogram, der var blevet indført sammen med Mathias Erzbergers skattereform i 1919 og den såkaldte "Reichsnotopfer"-lov om beskatning af formuer til afhjælpning af rigets nød. Den fond, som var blevet stillet det slesvigske afstemningsområde i udsigt, var ikke forbundet med individuel valutaudligning, men med kollektive økonomiske følger af Nordslesvigs afståelse.¹⁶ Ministerialrat Rathenau bad slutteligt landråderne og overborgmesteren om at udforme ansøgninger med mødets vedtagelser for øje, og sende dem til Kürbis og det preussiske indenrigsministerium.¹⁷

Efter mødet den 1. juli sammenfattede de tre grænsekredse hver deres ansøgninger til 100-millioner fonden. Det afgørende spørgsmål var, om der ville blive bevilget midler af anden vej til de store infrastrukturelle projekter som boligbyggeriet og for Flensborgs vedkommende den lovede frihavn? Ministerialrat Rathenau var enig med magistraten i Flensborg om, at frihavnen helst ikke skulle finansieres af 100-millioner fonden, hvilket han gav udtryk for i samtaler med magistraten den 21. august 1921. Som magistraten havde skrevet til indenrigsminister Severing i starten af august, rakte behovene i Flensborg langt ud over 100-millioner, og det fik magistraten til at stille spørgsmålet: "*Wirtschaftliche Zwecke, für welche weitere Zuwendungen aus dem Fonds zum Besten der in erster Linie geschädigten Kreise der einwohnerschaft zu verwenden wären, lassen sich sehr wohl bezeichnen. Es fragt sich indes, ob nicht die teilweise Verwendung für kulturelle Aufgaben noch mehr im Interesse der gesamtheit liegt.*"¹⁸

Den 10. september 1920 blev der afholdt to møder på overpræsidiets i Kiel, hvor en endelig fordeling af 100 millioner fonden skulle drøftes. Om formiddagen afholdtes indledende samtaler mellem overpræsidenten, regeringspræsidenten og repræsentanter for de preussiske ministerier. Her blev der luget kraftigt ud i antallet af begæringer i de tre kredsers ansøgningskemaer, der var indsendt efter mødet den 1. juli 1920, og en fordeling af midlerne sat sammen. Hvad angik kultur-

¹⁶ Se Wehler (2003) s. 248 – 252.

¹⁷ Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond.

¹⁸ Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond og GstA. Rep. 77. Tit. 4030 Nr. 48. Bereitstellung..

bevillinger blev deltagerne enige om, at en mindre del af midlerne kunne afsættes hertil. Samme dags eftermiddag blev fordelingen drøftet med de to landråder Wallroth og Böhme, samt med Flensborgs overborgmester Todsen, men der blev ikke foretaget væsentlige ændringer i fordelingen. Fordelingen af de 100 millioner mark endte derfor med at være følgende: Flensborg by 47,5 millioner mark, Flensborg land 12,5 millioner mark og Sydtønder kreds 23 millioner mark. Derudover skulle der afsættes 2,5 millioner mark til en særlig fiskerifond og 14,5 millioner mark til kulturelle formål.¹⁹ Fordelingsplanen skulle nu en tur over den preussiske indenrigsminister Carl Severings bord og efterfølgende godkendes i det preussiske statsministerium.

7.3 Carl Severing og preussisk-tysk genopbygnings- og grænsepolitik

Den 13. oktober 1920 underskrev indenrigsminister Carl Severing en længere anbefaling af 100-millioner fonden, som nu blev kaldt Nordmarkfond til det preussiske statsministerium. Grundlaget for anbefalingen var en betænkning skrevet af overpræsident Heinrich Kürbis i september 1920, som Severing i store træk tilsluttede sig. I betænkningen havde Kürbis endnu engang slået til lyd for, at i det mindste en del af Nordmarkfonden blev anvendt til kulturelle formål. Kürbis bad også om en hurtig sagsgang med hensyn til fondens realisering da: *”Die Geschichte des 100 Millionen-Fonds ist gleichzeitig eine Geschichte enttäuschter Hoffnungen.”* At de 150 millioner mark var blevet reduceret til 100 millioner mark, havde været en stor skuffelse, og skulle de 100 millioner mark ikke komme til udbetaling snarest, ville Kürbis ikke svare for følgerne. Og så fortsatte Kürbis: *”Darüber bin ich mir aber nicht im Zweifel, dass die Loslösungsbestrebungen von Preussen, wie sie derzeit in der schleswig-holsteinischen Landespartei, vorläufig noch in verhältnismässig ungefährllicher Form vertreten werden, nicht nur eine erhebliche Ausdehnung an Umfang, sondern vor allen Dingen eine Verschärfung erfahren werden.”*²⁰ Dertil kom så de danske bestræbelser på at vinde indflydelse i grænselandet. Kürbis anerkendte den preussiske stats finansielle vanskeligheder, men sparsommelighed ville i dette tilfælde udgøre en fare for preussiske statsinteresser. Kürbis argumentation var en del af spillet om bevillingens størrelse, og truslen om løsrivelse og danskhedens fremmarch kunne få kontant værdi for provinsen. Men overpræsidentens synspunkter var ikke fuldkommen grundløse, og indenrigsminister Severing tilsluttede sig som sagt disse synspunkter, der blev kopieret i hans anbefaling af 13. oktober 1920. Således skrev Severing i anbefalingen, at fondens formål oprindeligt havde været at holde Slesvig skadesløs for krigens økonomiske

¹⁹ LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.

²⁰ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 12. 100-Millionen-Fonds für Schleswig-Holstein. Handakten Ministerialrat Rathenau.

belastninger. Siden var det fra lokalt hold blevet beklaget, at bevillingen ikke var rettet mod en økonomisk og kulturel styrkelse af grænselandet. Indenrigsministeriet havde derfor valgt at lade bevillingens anvendelse følge et bredere princip: *”Im Einzelnen sollte die Verteilung von den Gedanken geleitet werden, mit den Mitteln möglichst grössere wirtschaftliche Aufgaben zu unterstützen und zu fördern.“* En vigtig politisk ændring var, at en del af fondens midler alligevel kunne anvendes til kulturelle formål. Det begrundede Severing med overpræsident Kürbis’ ord: *”Es lässt sich nicht verkennen und kann als Niederschlag der Überzeugung weitere Kreise der Bevölkerung beziechnet werden, dass eine starke deutsche Kulturpolitik im Interesse der Deutscherhaltung der Nordmark und der Festhaltung unserer Brüder am Deutschtum im verlorenen Gebiet von grösster Bedeutung ist; man erkennt immer mehr, dass einer der wichtigsten Gründe, die zum Verlust der ersten Abstimmungszone geführt haben, der Umstand war, dass es in Nordschleswig von altersher an einer systematischen Kulturpropaganda gefehlt habe.“* Severing kunne varmt tilslutte sig dette synspunkt, og Severing begrundede investeringen i grænselandets kulturliv med ordene: *„Nachdem der unglückliche Krieg einen Schutz der Reichsgrenze mit militärischen Mitteln unmöglich gemacht und die Abstimmung und Entscheidung des interalliierten Ausschusses gemäss Art. 110 des Friedensvertrages die zunächst unabänderliche Grenzziehung gegenüber Dänemark herbeigeführt hat, steht uns dem unaufhörlich andrängenden Ansturm des Dänentums gegenüber lediglich der Schutz mit Waffen des Geistes zur Verfügung.“*²¹ Med andre ord handlede genopbygningen af det slesvigske grænseland om et forsvar af områdets tyske tilhørsforhold.

Indenrigsminister Severings begrundelse kan synes noget dramatisk, men den skal ses i lyset af, at den nye tyske republik i oktober 1920 var alt andet end politisk stabil. Carl Severing var blevet preussisk indenrigsminister den 29. marts 1920 ved den preussiske regeringsomdannelse, der fulgte efter det mislykkede ”Kapp-Putsch” den 13.-14. marts. Dette kupforsøg havde vist, at stærke anti-republikanske kræfter stod på spring for at omvælte den demokratiske republik ved førstkomne lejlighed. Carl Severing afskedigede efterfølgende adskillige preussiske overpræsidenter og regeringspræsidenter med Kapp-sympatier. Severing havde desuden fungeret som mægler i den Ruhr-opstand, der fulgte kupforsøget. Arbejderhæren, ”den røde Ruhrhær”, havde nedkæmpet kupmagerens militære støtter i Ruhrområdet, men ville efterfølgende ikke slippe kontrollen over Ruhr. Severings mægling mellem regering og fagforeninger endte med en aftale om en fredelig afvikling af arbejdernes Ruhrbesættelse, som imidlertid ikke blev respekteret. Et ultimatum til arbejderhæren om at aflevere våbnene førte heller ikke til resultat, og efterfølgende blev regeringstropper sat ind

²¹ LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.

mod arbejderhæren. En regulær Ruhrkrig udspillede sig i april 1920, hvor 50.000 bevæbnede arbejdere kæmpede mod rigshæren. Mere end 1000 arbejdere mistede livet, før modstanden blev opgivet.²² Den nye regering under Hermann Müller (SPD) satte hårdt mod hårdt for at vise sin magtvilje, men skubbede derved de Ruhrarbejdere fra sig, der havde overvundet det militære kupforsøg.

Som Hans-Ulrich Wehler skriver i "Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949", var det et politisk mirakel, at den unge Weimarrepublik overlevede de mange "hæsblæsende og borgerkrigs-lignende kriser", som republikken stod model til i dets første fire leveår.²³ Den politiske ustabilitet var åbenlys, og flere af de mest uroplagede regioner lå indenfor Preussens grænser. Carl Severing var ikke blot bekendt med urolighederne, men involveret i forsøg på at dæmpe disse. I sammenligning med disse uroligheder var forholdene i det slesvigske grænseland anderledes harmoniske, men heller ikke den slesvig-holstenske loyalitet overfor den preussiske stat blev taget for givet, hvad overpræsident Kürbis havde antydnet i sin betænkning. Kombinationen af indre ustabilitet og ydre trusler blev af både Kürbis og Severing anset for en reel fare. Der var antipreussiske strømninger i Slesvig-Holsten, der stammede tilbage fra den udeblevne selvstændighed og indlemmelsen i Preussen i 1867. Under den Første Verdenskrig var denne skepsis blevet styrket af en voksende mistillid til den preussiske krigsforvaltning. Det i december 1918 oprettede *Schleswig-Holsteinische Landespartei*, der dog aldrig blev en politisk magtfaktor i provinsen, spillede bevidst på den traditionelle Preussenskepsis i Slesvig-Holsten og på en skepsis overfor det nye "røde Preussen".²⁴ Samme Preussenskepsis gjorde sig gældende i Rhinlandet, hvor seperatistbevægelsen var mere fremskred- en. Preussen var et meget heterogen forbundsland og sårbar overfor regionalismer. Spredte de poli- tiske opstande og seperatismen sig, ville Preussen og Tyskland ligge åben for fjendtlig udenlandsk indflydelse, og det var præcis i dette tilfælde, at også grænsen til Danmark kunne blive truet. Seve- ring anbefalede derfor det preussiske statsministerium at godkende Nordmarkfonden ved førstkom- ne lejlighed, da grænseområdet havde brug for en hurtig afgørelse. Det preussiske statsministe- riums godkendelse fulgte den 29. oktober 1920.²⁵

Frygten for seperatismen og opløsningen af det tyske rige var ikke kun et preussisk fænomen. Det vidner en betænkning udarbejdet og underskrevet i Auswärtiges Amt den 30. oktober 1920 med titlen: "*Aufgaben und Aufbau der nationalen Propaganda*" om. Heri stod: "*Der Vertrag von Ver- sailles hat die Einheit des deutsches Volkes zerrissen und den deutschen Reiche Grenzen*

²² Se Wehler (2003) s. 397 – 408. Om Kapp-putsch og Ruhropstanden se også Winkler (1998) kap. 6.

²³ Wehler (2003) s. 397.

²⁴ Rietzler (1982) s. 46 – 49 og 93 – 100 og Möller (1985) s. 13 – 14. Landespartei blev grundlagt af ledelsen af schleswig-holsteinische Bauernverein, der var stiftet under krigen i protest mod tvangsafleveringer og maksimalpriser.

²⁵ LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfond.

zugewiesen, die nicht nur aus nationalen, sondern auch aus politischen, wirtschaftlichen und geographischen Gründen unmöglich Dauer haben können. Darüber hinaus hat der Vertrag gleichzeitig Handhaben geschaffen, durch welche der Prozess der Absplitterung deutschen Gebietes fortgeführt werden soll. Solche Handhabe bietet vor allem nicht nur die Okkupation im Westen, sondern auch die Art der Grenzführung im Norden und Osten, die entweder eine Wiedergewinnung deutscher Gebiete erheischt, oder aber dank der gegnerischen Nationalpropaganda in Verbindung mit der wirtschaftlichen Verhältnisse zu weiteren Loslösungen zu führen droht.“ Den nationale propaganda havde ifølge betænkningen flere formål. Den første opgave var at opretholde og styrke tyskheden i de nu afståede områder. Den anden opgave var at forsvare Tyskland mod den fremmede nationale propaganda i de nye tyske grænseprovinser. Propagandaen skulle for det tredje bekæmpe de interne autonomibestræbelser, og for det fjerde skabe en nationalpolitisk enhedsfront i hele det tyske rige. Herefter fulgte en begrundelse for hver af de fire indsatsområder, hvor de enkelte grænseområders situation blev beskrevet. Det slesvigske grænseområde blev på linie med Øst- og Vestpreussen, Schlesien, Rhinlandet og Saarområdet beskrevet som truede grænseegne. Slesvig blev fremhævet som et eksempel til efterlevelse, fordi der i forbindelse med afstemningerne havde dannet sig nationale foreninger og organisationer, der allerede arbejdede med den nationale propaganda. Betænkningen konkluderede, at den nationale propaganda måtte udgå fra rigsadministrationen for at have en enhedsorganisation bag sig, og fordi propagandaen havde nær sammenhæng med den tyske udenrigspolitik. Den preussiske stat var uegnet som spydspids, ikke mindst i Slesvig-Holsten, hvor den danske propaganda var rettet mod Preussen. Omvendt var det nødvendigt at gøre brug af ”Heimatskultur“ i propagandaen: *”Nur der Schleswig-Holsteinische Gedanke im bewussten gegensatz zum preussisch-berlinischen Zentralismus ermöglichte eine erfolgreiche Abwehr hiergegen.“* Betænkningens konklusion var *„Über die gesamten Aufgaben und den Aufbau der nationalen Propaganda kann zusammenfassend gesagt werden, dass sie nach aussen hin eines der vornehmsten Mittel zur Revision des Versailler Vertrages zur Wiederstärkung des deutschen Volkes und zur die erstellung seines Ansehens und seiner Gleichberechtigung unter den übrigen Völkern darstellt.....Zum anderen ist die nationale Propaganda eines der wesentlichsten Mittel zum inneren Wiederaufbau und zwar dadurch, dass sie systematisch die Gedanken der Bevölkerung auf die Schicksalsgemeinschaft der Nation, und zwar der organisierten Nation, d.h. also auf den Staat hinlenkt.“*²⁶ Som Auswärtiges Amts betænkning så præcist beskrev, skulle den nationale kulturpropaganda være en væsentlig del af den indre tyske genopbygning og samtidig være et revisions-

²⁶ RA. 860 Håndskriftsamlingen. XVI. Danica. Auswärtiges Amt. 144. Betænkning af 30. okt. 1920.

politisk middel overfor Versaillestraktaten. De politiske hensigter bag kulturpropagandaen havde således stor lighed med de politiske hensigter bag inflationen. Kulturpropagandaen skulle dog også afværge den indre uro og seperatiske tendenser. Hvis ikke det tilbageværende Tyskland kunne holde sammen på sig selv, ville de afståede områder heller ikke ønske at vende tilbage, og i værste fald ville flere provinser løsrive sig fra Tyskland. I den forbindelse spillede den tyske kultur en altafgørende rolle som republikkens sammenhængskraft. Indtil videre var kulturpropagandaen dog kun en mindre del af den økonomiske genopbygning i Sydslesvig, men det skulle snart ændre sig.

7.4 Nordmarkfondens fordeling og anvendelse

Nordmarkfondens fordelingsplan, godkendt den 29. oktober 1920, så ud som i nedenstående tabel.

Nordmarkfond Fordelingsplan (okt.1920)			
Kreds	Formål	Beløb (reichsmark)	I alt
Flensborg by	Frihavnen	27.500.000	
	Silo- og Lagerhus	4.500.000	
	Kloakering	4.000.000	
	Boligbyggeri	8.000.000	
	Udligningsfond	3.500.000	47.500.000
Flensborg Landkreds	Kredsbanerne	500.000	
	Landrådsamts exil til Sørup	21.000	
	Elektrificering og grundforbedringer	6.000.000	
	Erstatning for tab af værdier ved grænsedragning	2.260.000	
	Boligbyggeri	1.000.000	
	Udligningsfond	2.719.000	12.500.000
Sydtønder Kreds	Grundforbedring	8.000.000	
	Vejbyggeri	5.000.000	
	Boligbyggeri	2.500.000	
	Udligningsfond	2.500.000	
	Westerland Sild	5.000.000	23.000.000
Fiskerifond	Åleopdrætsanlæg		2.500.000
Kulturelle formål	(Til senere fordeling)		14.500.000
			100.000.000

Tabel 7.1. Kilde. LASH. Abt. 309 Nr. 22229 Nordmarkfond. Preussisk indenrigsmin. 13. okt. 1920.

Markens købeevne var bedre, end valutakursen lader formode. Alligevel er det værd at erindre, at 100 millioner mark svarede til omtrent 10 millioner kroner i november 1920. Flensborg by blev den store aftager af fondens midler, men det var der befolkningsmæssig begrundelse for. I 1925 boede der 63.139 mennesker i Flensborg by, 43.408 mennesker i Flensborg landkreds og 35.813 mennesker i Sydtønder kreds. Der boede samlet 142.360 mennesker i de tre grænsekredse, hvoraf 45 %

boede i Flensborg by, 30% i Flensborg landkreds og 25% i Sydtønder kreds. Når Flensborg landkreds kun fik 12,5 millioner, hang det ifølge Carl Severing sammen med, at bevillingen til Flensborg by også ville komme landkredsen til gode. For Sydtønders vedkommende var det tabet af hele den nordlige kredsdel og især kredsbyen Tønder, der begrundede en betydelig støtte. Afgørende var det, at de 100 millioner mark skulle overføres til kredsene via overpræsidenten eller regeringspræsidenten, efter accept af det preussiske finans- og indenrigsministerium.

Frihavnen i Flensborg blev finansieret af Nordmarkfonden, og den var det største regionale genopbygningsprojekt overhovedet. Forventningerne til frihavnen og dens afkast var store. Ideen var, at frihavnen ville skaffe Flensborg mulighed for at finde nye afsætningsmarkeder efter tabet af Nordslesvig. Frihavnen skulle være Flensborgs mulighed for at blive Østersøens Hamborg, som Dr. Schirmeister fra Handelskammeret i september 1919 havde skrevet i en betænkning. Schirmeister havde særlig stor forventning til den russiske samhandels betydning for frihavnen.²⁷ Frihavnen skulle også medvirke til at opretholde handelen med Nordslesvig og Danmark. Havnen skulle indrettes på den østlige havnebred ved Kielseng, hvor der stod omkring 130.000 m² til rådighed. Frihavnen stod færdig den 17. juli 1923, hvor den blev indviet af rigsindenrigsminister Oeser og den preussiske handelsminister Siering.²⁸ Men frihavnen skulle aldrig komme til at indfri de store forventninger. Det hang blandt andet sammen med, at den toldundtagelse der var blevet havnen i Flensborg til del ved det preussiske statsministeriums beslutning af 6. august 1919, med en beslutning i rigsrådet (Reichsrat) den 30. marts 1920, blev tildelt flere havne, heriblandt havnen i Kiel. Dermed var Flensborgs fordel forsvundet, før frihavnen overhovedet var en realitet. Det fik den preussiske minister for offentlige arbejder til at overveje, at lade projektet falde, hvad ministerialrat Rathenau modsatte sig. Det ville være politisk uforsvarligt at lade frihavnen falde, mente Rathenau.²⁹ Den 1. maj 1924 skrev magistraten i Flensborg en betænkning, hvor i frihavnsanlægget blev betegnet som en fiasko. En bortforpagtning af frihavnen havde vist sig umulig ligesom dannelsen af et frihavnsaktieselskab. Havnens vareindgang lå stadig langt under førkrigniveau. Fra juli 1923 til marts 1924 var 34.770 tons blevet indsejlet, heraf 19.393 tons kul og brændsel. I 1913 var 336.000 ton blevet indsejlet i Flensborg havn, og her var kul og brændsel ikke iberegnet. Nu ville magistraten forsøge at forpagte frihavnen ud til det tyske spedititionsfirma Schenter og Co, hvis direktør Ulderup stammede fra Aabenraa. Schenters tilbud var dog for lille og den tilbudte løbetid på 50 år for lang. Alternativt kunne Flensborghandelen selv overtage driften af havnen, men overordnet set

²⁷ Stadtarchiv Flensburg. XIII. Gr. Abstimmungsarchiv. 18-452.

²⁸ Geschichte einer Grenzstadt. (1966) s. 431.

²⁹ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 49 Bereitstellung von Mitteln.. og Schütt und John (1964) s. 124 – 125.

var Schenter og Co's overtagelse ifølge magistraten at foretrække. Det blev også resultatet i august 1925, hvor Schenter og Co forpagtede frihavnen. Sammen med enkelte Flensborgkøbmænd dannede de så selskabet *Flensburger Freihafen- und Lagerhaus A.G.*, Freihala i daglig tale.³⁰

Hvor frihavnen var ment som en hjælp til den flensborgske handel og industri og dets genrejsning efter krigen, var de øvrige poster på Flensborg bys andel af Nordmarkfond rettet mod en genopbygning af byens infrastruktur til gavn for byens borgere. Der var 4 millioner til gennemførelse af byens kloakering og 8 millioner til boligbyggeri, som skulle gennemføres i samarbejde med de to boligselskaber, *Siedlungsgenossenschaft Friedheim*, Flensburg-Mürvik, og *Kleinsiedlung Flensburg E.G.m.b.H.* I første omgang skulle der bygges 237 boliger. Endelig havde en udligningsfond fået tildelt 3,5 millioner mark, hvilket var en art reservepulje, som byen kunne anvende til andre formål efter eget valg i samråd med overpræsidenten.

For Flensborg landkreds' vedkommende blev de 12,5 millioner mark fordelt ud på mange mindre poster. Kredsens cirka 100 km kredsbaner, som var ryggraden i kredsens økonomi og af stor betydning for landbrugets forsyning og afsætning, var under krigen og afstemningen blev voldsomt forsømt. Kredsen havde siden forhøjet priserne for både person- og varetrafik, med det resultat at denne var faldet med 25%. Tilskuddet på ½ million mark fra Nordmarkfond skulle således dække et stort underskud. Under den internationale besættelse af afstemningsområdet var landrådsamtet, eller kredsforvaltningen, flyttet til Sørup syd for den 2. zone, hvad der havde påført kredsen meromkostninger for 45.000 mark. Her dækkede Nordmarkfond 21.000 mark. 6 millioner mark skulle fordeles på grundforbedringer og elektrificering. Severing begrundede denne post med den belastning, kredsen havde været udsat for ved indkvarteringen under afstemningen.³¹ Da man ikke kunne holde enkeltpersoner skadesløs, ville man i stedet tilbyde en kollektiv erstatning ved at inddæmme ubenyttet land til landbrugsjord og udbygge elektricitetsforsyningen, hvilket ifølge Severing også var egnet til "*das Deuschtum an der gefährdeten Stelle wirksam zu kräftigen.*"³² Inddæmningen af jord skulle således skabe grundlag for en tysk befolkningsmæssig vækst i grænseområdet.

Flensborg landkreds mistede med grænsedragningen det meste af Bov Sogn, samt Frøslev landkommune. Derfor fik kredsen 2,2 millioner mark stillet til rådighed gennem Nordmarkfond som erstatning for tab af værdier i de nordlige sogne. De tabte værdier var blandt andet en til kredsen hørende tørringsanstalt og stivelsesfabrik i Padborg, samt et elektricitetsanlæg i Padborg. Grænsen

³⁰ Stadtarchiv Flensburg. XIII. Gr. Abstimmungsarchiv. 18-455. Og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 431.

³¹ Folk der var født i afstemningsområdet, men siden var flyttet derfra, fik stemmeret under afstemningerne i 1920. Det betød, at der kom mange tilrejsende fra både nord og syd for at stemme. Mange af disse blev privat indkvarteret, oftest ved tilbageværende familie. De færreste betalte for opholdet da deres afgivne stemmer har været anset for en god pris.

³² LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.

afskar desuden elforsyningen til de små landkommuner Wassersleben, Niehuus og Berghof, hvorfor der måtte anlægges nye forsyningsledninger hertil fra kraftværket i Flensborg. Landkommunerne Kobbermølle og Niehuus fik med tabet af banegården i Padborg og Smedeby afskåret den trafikale forbindelse til Flensborg, hvorfor der måtte anlægges chausseer herfra og ind til Flensborg. Dertil gav Nordmarkfonden 950.000 mark. 125.000 mark skulle gå til anlægning af en kirkegård for Niehuus og Kobbermølle landkommuner, da sognebefolkningen førhen havde begravet deres døde på Bov kirkegård. Vejen mellem Kobbermølle og Wassersleben måtte brolægges af hensyn til fabrikken Kobbermølles vareudkørsel. Endelig var der også boligmangel i Flensborg landkreds, hvorfor 1 million mark blev afsat til boligbyggeri. Til udligningsfondsreserve blev der stillet 2.719.000 mark til rådighed for Flensborg landkreds. Dem ville kredsen bruge i Glücksburg og på fjordens sydkyst for at forbedre de rekreative muligheder for Flensborgs borgere efter tabet af fjordens nordkyst.

I Sydtønder kreds skulle der stort set bygges en infrastruktur op fra bunden. Afvandningen af marsken var et særligt problem, da denne var afhængig af forbindelsen til Vidåen og Højer Sluse, der nu lå på dansk side af grænsen. Det blev under de dansk-tyske forhandlinger 1921-22 besluttet at nedsætte en grænsevandløbskommission bestående af en repræsentant fra hver af de to lande valgt af henholdsvis amtsråd og kredsudvalg, samt en dommer fra hver af de to lande, der skulle tage sig af grænsevandløbsspørgsmål og – uoverensstemmelser mellem de to lande. På daværende tidspunkt var afvandningen af marsken langt fra gennemført og i vinterhalvåret lå det meste af marsken, cirka 4.000 ha, under vand. Diger stoppede havvandet, men til gengæld kunne Vidåen ikke rumme det fra indlandet kommende overfladevand. I regnfulde somre stod meget af marsken derfor under vand.³³ Marskforholdene og afvandningen syd for grænsen var derfor afhængige af en dansk vilje til at afhjælpe problemet. Muligheden for selv at kunne regulere afvandningen af den sydlige marsk stod derfor højt på ønskelisten i Sydtønder Kreds. Dertil stillede der 8 millioner mark til rådighed fra Nordmarkfonden.

Også vejforholdene i Sydtønder kreds måtte forbedres. Tønder by havde hidtil været kredsens centrum og vejforbindelserne gik i høj grad over Tønder. Særligt vigtigt var det, at der blev anlagt en ny vej mellem Aventoft og Süder Lögum, da den gamle vej var ufarbar, og da Aventofts fiskeri og netindustri med grænsedragningen havde mistet sit afsætningsmarked i Tønder. Generelt skulle vejforbindelserne rettes mod den nye kredsby Nibøl. Under vejbyggeriet måtte der også foretages åreguleringer. Med hensyn til boligbyggeriet skulle de 2,5 millioner mark bruges til at bygge boliger til de tjenstemænd og medfølgende familier, der flyttede med kredsforvaltningen fra Tønder til

³³ Se Rasmussen (1996) s. 46 – 48 og Schultz Hansen (1994) s. 245.

Nibøl. Det var også muligt, at en del af de 2,5 millioner mark kunne bruges til bygningen af et nyt Kredshus. 2,5 millioner mark blev overført til udligningsfondsreserven. Her blev en udbygning af den statslige havn i Dagebøl nævnt som en mulig investeringsgenstand. Endelig skulle 5 millioner mark overføres til landkommunen Westerland på Sild, hvis forbindelse med moderlandet som omtalt i forrige kapitel var blevet afskåret. Situationen var katastrofal, og det var af politiske grunde nødvendigt at undgå øsamfundets sammenbrud, skrev Severing. Derfor skulle de 5 millioner mark anvendes til en sanering af badestedet og til en udbedring af strandforholdene på øen.

Der var blevet stillet 2,5 millioner mark til rådighed for en fiskerifond. Bevillingen beroede i første omgang på, at fiskerne i Flensborg mistede en stor del af deres fangstområder i Flensborg fjord. Der var derfor behov for nye og større fiskerbåde, og for en ny fiskerihavn i Flensborg med plads til tørringsanlæg, reparation af fiskenet, samt sorterings- og salgspladser. Man havde dog anset det for uheldigt kun at yde erstatning til fiskerne i Flensborg, når fiskeriet i hele grænselandet blev ramt. Der var også behov for oprettelsen af et nyt åleopdrætsanlæg, efter at et sådant beliggende ved Højer Sluse var gået tabt. Derfor var de 2,5 millioner mark til fiskeriet blevet stillet til rådighed for overpræsidenten, der sammen med preussiske landbrugsminister kunne fordele de 2,5 millioner mark. Endelig skulle de 14½ millioner mark til kulturelle formål først fordeles når kredse havde udformet ansøgninger hertil, men det var indenrigsministerens synspunkt, at Flensborg by som hovedby i grænselandet stod med det største behov på dette område. Her skulle fordelingen af midlerne dog først igennem endnu en forhandlingsrunde.³⁴

De enkelte bevillinger skulle udbetales løbende gennem overpræsident Heinrich Kürbis, og de tre kredsforvaltninger skulle udforme ansøgninger til hver portion, som de ønskede udbetalt. Det var et omstændeligt system, men en kontrolleret udbetaling var på den anden side nødvendig, set fra den preussiske stats side. Det er vanskeligt at følge udbetalingen, men for Flensborg landkreds vedkommende var de 12,5 millioner mark udbetalt i november 1921. Da havde Sydtønder kreds fået udbetalt 18 millioner mark og fiskerifonden deres 2,5 millioner mark. For Flensborg bys vedkommende var de 47,5 millioner mark udbetalt med overførslen af 7 millioner mark den 18. juli 1922.³⁵ Størstedelen af Nordmarkfonden blev således anvendt til genopbygningen af grænsekredsens infrastruktur og til udbedring af grænsekredsens erhvervsmæssige vilkår. Men grænselandets kulturelle styrke var blevet ofret stor opmærksomhed i forbindelse med Nordmarkfondens endelige bevilling, og nu skulle 14,5 millioner mark fordeles til kulturen i Sydslesvig.

³⁴ LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.

³⁵ Stadtarchiv Flensburg. II C Nr. 459. Nordmarkfond. Og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 49. Bereitstellung von Mitteln..

7.5 Kulturprogram for Slesvig-Holsten

Afstemningerne i Slesvig havde, som Auswärtiges Amt havde omtalt i betænkningen om den nationale propaganda, givet anledning til oprettelsen af flere nationale organisationer og foreninger. *Schleswig-Holsteiner Bund* var oprettet i august 1919 og havde som formål at bevare og styrke den slesvig-holstenske egenart, og hermed mentes vel at mærke hele det gamle Slesvig. Foreningen arbejdede for en grænserevision og for økonomisk støtte til mindretallet i Nordslesvig. Overborgmester Hermann Todsen i Flensborg blev foreningens første formand. En anden forening var *Verband der Vereine heimattreuer deutscher Nordschleswiger*, der politisk stod til højre for Schleswig-Holsteiner Bund og var mere kontant i sine grænserevisionskrav. Endelig oprettede SPD og fagbevægelsen foreningen *Grenzbund*, med henblik på at bevare kontakten til partifællerne i Nordslesvig. *Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig* blev oprettet i 1919 for at fremme det tyske mindretals åndelige og erhvervsmæssige udvikling i Nordslesvig. Landråd Wallroth, Flensborg landkreds, blev formand for denne forening i juni 1920. I sommeren 1920 blev der med *Nordausschuss* skabt et fællesudvalg og en overordnet organisation for de nationale foreninger. Udvalget var en fortsættelse af afstemningstidens *Deutscher Ausschuss*. Nordausschuss skulle koordinere foreningernes arbejde og ikke mindst skaffe finansiering hertil.³⁶ Derfor skulle Nordausschuss også involveres i fordelingen af de 14,5 millioner mark til kulturelle formål i grænseområdet.

Sammen med de to landråder og overborgmesteren fra de tre grænsekredse, rektor Sellin fra universitetet i Kiel, en repræsentant for Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein, pastor Johannes Schmidt som repræsentant for det tyske mindretal i Nordslesvig, Ernst Sauermann, der nu var direktør for Thaulowmuseet i Kiel, repræsentanter for de preussiske indenrigs-, handels-, landbrugs- og kulturministerier samt landdagsmedlem Willy Iversen fra Munkbrarup skulle Nordausschuss forsøge at nå frem til en fordeling af de 14,5 millioner på et møde i Flensborg den 30. november 1920. Med de mange interesser repræsenteret skulle det vise sig noget vanskeligt at nå frem til en løsning.

Ministerialrat Kaestner fra det preussiske kulturministerium lagde for på mødet med at erkende, at 14,5 million mark ikke var mange penge. Men som Kaestner sagde: *"Wir seien ein sehr armes Land geworden."* At 14,5 millioner ikke rakte langt viste de forskellige institutioners ansøgninger, der til sammen løb op i 50 millioner mark. Overborgmester Todsen fremlagde på Flensborgs vegne en ansøgning på i 15,2 millioner mark, hvilket han begrundede med, at Flensborg var *"Hauptträger deutscher Kultur"* i grænselandet. I den af Flensborgmagistraten udarbejdede

³⁶ Om de forskellige foreninger se Becker-Christensen (1990) Bd. I s. 151 – 174 og Rietzler (1982) s. 144 – 157 om den mere radikale forening "Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund."

ansøgning blev den kulturelle danske trussel fremhævet som yderst alvorlig for Flensborgs tyskhed. Der blev henvist til statsminister Neergaards meddelelse i Folketinget den 10. november 1920 om en finansiel støtte på 100.000 kroner årligt til det danske kulturliv syd for grænsen. Byen ønskede støtte til Stadttheater, Kunstgewerbemuseet, kunsthåndværkerskolen og byorkestret samt til et nyt ”Volkshaus”. Flensborg ønskede også midler til oprettelse og drift af en selvstændig handelsskole i Flensborg. I den forbindelse blev opretholdelsen af de handelsmæssige forbindelser til Nordslesvig brugt som argument. Som et sidste punkt blev også roklubben i Flensborg nævnt. Klubben havde 90 medlemmer, men kun 6 både og manglede desuden et skur til bådene. At roklubben i Flensborg havde behov for bedre forhold er overvejende sandsynligt. Men også her blev den nationalpolitiske dimension sat i forbindelse med den ønskede bevilling, med betragtningen: *Sie sind auch nationalpolitisch insofern von Wert, als die Ruderboote die schleswig-holsteinische Flagge häufig an den dänischen Küsten und in den Häfen Nordschleswigs zeigen.*³⁷ Så kunne den nationalpolitiske argumentation næsten ikke strækkes længere ud.

Landråd Böhme fra Sydtønder kreds mente ikke, at Flensborg by havde ret til hele bevillingen: *”Jedenfalls sei eine Zentralisierung aller Kulturbestrebungen in Flensburg nicht zweckmässig und wünschwert.*“³⁸ De andre institutioner var alle bekymret for at Flensborg ville rende med hele hele puljen, men samtidig opstod en anden og mere principiel konflikt imellem deltagerne. Som Tanja Bessler-Worbs har beskrevet i sin dissertationsafhandling, opstod der på mødet i Flensborg en skillelinje mellem en praktisk-erhvervsmæssig opfattelse og en kulturel ”metafysisk” opfattelse af, hvorledes bevillingen bedst kunne anvendes. Praktikerne var repræsenteret af landkredsene og de preussiske landbrugs- og handelsministerier samt Landwirtschaftskammer, og de var af den opfattelse, at midlerne skulle bruges til de praktiske uddannelser på fagskolerne. Den kulturelle fløj var repræsenteret ved Nordausschus og rektor Sellin fra universitetet samt af det preussiske kulturministerium. Her var holdningen, at bevillingen var bedst anvendt på folkeoplysning, national propaganda og åndelig styrkelse af befolkningens *”Geist und Kultur”*. Dertil mente man, at oprettelsen af folkehøjskoler, efter dansk mønster, samt udbygning af folkebiblioteker var den bedste investering. De sidstnævnte opnåede på mødet den 30. november 1920 deltagernes accept af, at der blev stillet 6 millioner mark tilside til folkehøjskoler og folkebiblioteker. De øvrige 8½ million mark skulle fordeles på et nyt møde, som det preussiske indenrigsministerium, der stod imellem de to fløje, senere ville indkalde til.

³⁷ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 459. Nordmarkfond. ”Nachweisung der Anträge auf Bewilligung von Mitteln für kulturelle Zwecke aus dem Nordmarksfonds.“ 24. november 1920.

³⁸ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 57. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.

Den 16. december 1920 skrev den preussiske minister for handel og erhverv til indenrigsminister Severing, at han fandt bevillingen af 6 millioner mark til folkehøjskoler og folkebiblioteker for uheldig: *”Vielmehr wird es zweckmässig sein, die in der zweiten Zone vorhandenen, seit langem erprobten und bewährten Unterrichtsanstalten in dem nötigen Umfange auszubauen und zu unterstützen. Dies gilt insbesondere von den gewerblichen Fach- und Fortbildungsschulen meines Geschäftsbereichs.”*³⁹ Indenrigsministeren svarede den 22. december, at mødedeltagerne havde været enige om at der kunne stilles midler til rådighed for fagskolerne af de resterende 8½ million mark. Men også landbrugsministeriet, der i øvrigt også havde beklaget sig over folkehøjskolebevillingen, havde rejst ønske om 5 millioner mark, og der var nu en gang kun 14½ million at tage af. Nu indkaldte indenrigsministeriet så til et nyt møde i Flensborg den 8. januar 1921.

På mødet den 8. januar 1921 trådte skillelinjen mellem praktiker- og kulturfløjen endnu skarpere frem. Geheimerat Jordan fra det preussiske ministerium for handel og erhverv fremlagde en fordelingsplan med ordene: *”Wesentliches Gewicht sei auf die Staatsbürgerkunde zu legen, die in den genannten Fachschulen gelehrt werde; überhaupt sei mehr als auf abstrakter Ideologie auf dem Fachlichen aufzubauen; die Forderung des Kultusministeriums erscheine ihm daher besonders anfechtbar.”* Repræsentanten for Landwirtschaftskammer Landesökonomierat Jensen bakkede Jordan op og sagde dertil: *”Die Fachausbildung sei ebenso wichtig als die Ausbildung auf Volkshochschulen; zudem sei die Landwirtschaft in der Provinz die Hauptsache....Die landwirtschaftsliche Bevölkerung gehe weder in die Theater noch in das Museum; die hierfür in Aussicht genommenen Gelder würden also ihren Zweck nicht erreichen.”* Pastor Nissen, der repræsenterede Nordausschuss svarede hertil: *„dass es sich hier um einen Kampf über die Frage handle, ob Fachschulen oder Persönlichkeits- und Kulturschulen im nationalen Kampf mehr nützten. Für alle die, die wie er, in der ersten Zone den Kampf miterlebt hätten, könne die Frage nicht zweifelhaft sein; das Fachschulwesen habe uns in den Kampf wenig geholfen.”* Overlærer Tränckner, der også repræsenterede Nordausschuss og Schleswig-Holsteiner Bund, mente at det kulturelle ungdomsarbejde måtte tilgodeses fordi *”Es sei immer noch nicht genügend klar, dass es sich jetzt nur noch darum handele, ob wir die zweite Zone überhaupt noch halten können angesichts der auffälligen Zunahme des Dänentums in dieser zweiten Zone.”* Overborgmester Todsén repræsenterede ikke nogen af fløjene, men derimod Flensborg by, og anførte da også at bybefolkningen ville komme til kort i den hidtidige fordeling og erindrede om, at Flensborg var den nationalt mest udsatte del af Slesvig.⁴⁰

³⁹ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 52 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.

⁴⁰ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein. (Ref. af møde 8 jan. 1921) og Bessler-Worbs (1997) s. 84 – 85.

Unigheden på mødet den 8. januar bundede delvis i varetagelsen af ressortinteresser, ikke mindst for de preussiske ministeriers vedkommende. Men opfattelsen af ”kulturens nytte” var også principiel forskellig. Kulturfløjen vægtede den nationale kamp højere end praktikerfløjen, der anså faguddannelserne for et vigtigere element i genopbygningen. Indenrigsminister Carl Severing underskrev den 16. januar 1921 en anbefalet fordeling af midlerne, der siden blev vedtaget af det preussiske statsministerium. Bevillingens formål var: *”Menschen heranzubilden, die gekräftigt und befähigt seien, zum Widerstande gegen den Ansturm des Dänentums...Diesem Ansturm des Dänentums kann nur dann wirk-sam begegnet werden, wenn tatsächlich in der zweiten Zone die Bevölkerung widerstandsfähig gegen die Verlockungen verschiedenster Art seitens der Dänen gemacht wird .“*⁴¹ Kulturbevillingen ville ikke blive begrænset til grænsekredsene, da kulturen ikke var bundet til kommunale grænser. Fordelingen så ud som i nedenstående tabel.

Nordmarkfond – Kulturbevillingens fordeling		
Nr.	Formål	Beløb
1	Folkehøjskoler (3x1.mio.)	3.000.000
2	Folkebiblioteker	2.000.000
3	Fri uddannelsesvæsen	700.000
4	Landbrugsskole i Niebøl	1.000.000
5	Landbrugsfaglig seminar i Flensborg	1.000.000
6	Erhvervs- og købmandsskoler	1.000.000
7	Kunstgewerbemuseum Flensborg	1.000.000
8	Flensborg bys Theater	1.000.000
9	Flensborg Byorkester	1.000.000
10	Ungdomsarbejde	1.000.000
11	Universitetet i Kiel	750.000
12	Kulturpropaganda i Nordslesvig	550.000
I alt		14.000.000
Forudbetalt	Pastor Schmidt-Vodder	200.000
	Wohlfahrts- und Schulverein	100.000
	Schleswig-Holsteiner Bund	200.000
I alt		14.500.000

Tabel 7.2 Kilde: GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Sch..

Det var kulturfløjen og Flensborg by, der havde fået mest ud af de 14,5 millioner mark, der i januar 1921 svarede til 1,3 millioner danske kroner. Fagskolerne, de to landbrugsskoler og købmandsskolen, fik hver en million mark og således kun 3 millioner af de 14,5. Kulturfløjens argum-

⁴¹ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein. (Betænkning af 16. jan. 1921.)

enter for åndelig vækkelse og national propaganda havde således båret igennem. Det havde overborgmester Todsens tale for Flensborg også, da i hvert fald 5 millioner mark ville ende i byen.

Kulturfløjen, repræsenteret ved Nordausschuss og særligt overlærer Tränckner og pastor Nissen, havde talt meget om danskhedens fremmarch på møderne i Flensborg, og det var også et centralt element i indenrigsminister Severings anbefaling. Men var der reelt noget at frygte fra den side? Svaret må blive både og. Det politiske flertal i Danmark anså grænsespørgsmålet for afsluttet, og således forblev det. Men der var folk i Danmark og i det danske mindretal i Sydslesvig, der gerne så grænsen flyttet længere mod syd. Danskheden havde ganske vist lidt et nederlag ved afstemningen i den anden afstemningszone, men på den anden side havde afstemningen vist, at det kunne lade sig gøre at vinde sympatier for det danske gennem agitation og propaganda. Som Axel Johnsen har påvist i sin bog "Dannevirkemænd og Ejderfolk", blev den danske agitation fortsat i Sydslesvig i de første år af 1920'erne gennem aktivister som vandrrelærer Jørgen Jørgensen og bogtrykker Jesper Hansen, støttet af Grænseforeningen og private personer i Danmark. Grænseforeningen gav i 1920'erne mellem 110.000 og 130.000 kroner årligt i støtte til det danske mindretal i Sydslesvig, hvoraf størstedelen gik til skolearbejdet og hovedkvarteret i Flensborg. Den danske stat gav 100.000 kroner til det danske mindretal i anden halvdel af 1920, og efterfølgende omkring 200.000 kroner årligt til mindretallet, hovedsageligt til mindretallets skole- og kirkearbejde.⁴² Officielt skulle den danske støtte fra både staten og Grænseforeningen sikre mindretallets vedligehold og daglige drift, men en eksakt grænse mellem daglig drift og udadventt rekrutterende arbejde kan være svært at drage. På tyske side havde man i hvert fald svært ved at se denne grænse. Fra et tysk synspunkt, havde det danske mindretal forårsaget afstemningerne i 1920 efter Tysklands militære nederlag. Mindretallet kunne derfor forårsage endnu en afstemning, hvis det tyske rige gik i opløsning, hvad der blev anset for en reel mulighed i årene efter Versaillestraktatens vedtagelse.

100 millioner mark, af de 500 millioner afsat til de preussiske afstemningsområder, var blevet benyttet i Slesvig-Holsten. De øvrige 400 millioner mark blev fordelt med 50 millioner til Marienwerder og 100 millioner til Allenstein i Østpreussen. Den sidste halvdel, 250 millioner mark, blev anvendt i Øvre Schlesien. Af en betænkning skrevet af indenrigsminister Severing den 16. januar 1921 fremgår det, at fordelingen af de 150 millioner mark der blev anvendt i Allenstein-Marienwerder i store træk svarede til fordelingen og anvendelsen af Nordmarkfond, og de blev brugt på kredsbaner, sanitære foranstaltninger, elektrificering, vejudbygninger og kulturelle formål.⁴³ På den

⁴² Se Johnsen (2005) kap. 5 s. 64 – 76 og kap. 7 s. 91 – 104. Om støtte fra Grænseforeningen og den danske stat se Noack (1989) s. 85 og 108.

⁴³ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 12. 100-Millionenfonds für Schleswig-Holstein. Handakten Ministerialrat Rathenau.

måde blev Nordmarkfond en inspiration for 500-millioner fondens anvendelse i de øvrige preussiske grænseprovinser, hvor afstemningerne faldt senere end den slesvigske. Fordelingen af 500-millioner fonden er et vidnesbyrd om, at den tyske genopbygning og grænsepolitik i Slesvig var en del af en generel tysk-preussisk grænsepolitik, men ikke en ubetydelig del. Nordmarkfonden blev et erfaringsgrundlag for andre grænsefonde, og 100 millioner mark ud af 500 var en betragtelig andel set i forhold til det slesvigske grænseområdes geografiske og demografiske størrelse.

7.6 Mustermessen i Flensborg

Nordmarkfond var et regionalt projekt med det specifikke formål for øje at genopbygge og styrke den samlede tysk-slesvigske grænseregions økonomi, infrastruktur og kultur. Men det var Flensborg by, der som det industrielle og handelsmæssige centrum tiltrak sig mest opmærksomhed. Flensborg var centralnerven i det slesvigske grænseland, og byen skulle være hovedkraften i grænselandets økonomiske og nationale genopbygning. Handelen spillede som omtalt en stor rolle i genopbygningen og initiativerne til at gendanne eller opretholde Flensborgs position som handelscentrum i hele Slesvigregionen var talrige. Aussenhandelsstelle Flensborg og de udførselslempelser, der blev givet byen, blev omtalt i sidste kapitel. Frihavnen skulle ligeledes genoprette Flensborgs position som central handelsby, ikke blot i Slesvigregionen men hele Østersøområdet. Et andet initiativ var åbningen af "Flensburger Börse" i oktober 1920. Hensigten var at skabe fornyede finansielle muligheder for den flensborgske industri og handel. Handelskammerets præsident Kallsen sagde ved åbningshøjtideligheden den 26. oktober 1920, at nok havde krigen og Versaillestraktaten været hård mod Flensborg, men "*Flensborg har tidligere været stedt i haarde Kaar efter politiske Storme og økonomiske Vanskeligheder; men altid kom den ved Flid og Solidaritet frem paa ny.*"⁴⁴ Flensborg børsen viste sig dog vanskelig at drive, og den 28. december 1921 måtte børsen lukkes.⁴⁵

I april 1921 afholdt Handelskammeret en "Mustermesse", et købestævne, der fandt sted på Overrealskolen, med deltagelse af omkring 300 udstillere. Handelskammeret skrev efterfølgende til overborgmester Todsén, at messen havde været en succes, og at der derfor måtte afholdes en ny messe i efteråret. Hvis Flensborg afholdt to årlige messer, ville byen følge eksemplerne Frankfurt am Main, Breslau, Königsberg, Bozen og Leipzig, og således komme i godt selskab. Tanken var nok engang, at messerne skulle genoprette de økonomiske forbindelser til udlandet, som krigen havde ødelagt. Messen ville være en storartet propaganda for byens handel og industri, og den ville

⁴⁴ Flensborg Avis 27. oktober 1920.

⁴⁵ Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 431.

skabe nye arbejdspladser. Da både rigsfinansministeren og den preussiske finansminister havde afvist finansiel støtte, bad Handelskammeret overborgmesteren om, at byen bevilgede et engangsbeløb på 100.000 reichsmark til messens afholdelse. Et flertal i byrådet accepterede senere denne forespørgsel.⁴⁶ Således kunne der afholdes en efterårsmesse i august 1921. Der blev gjort reklame for messen i både Danmark, Norge og Sverige. Deltagermæssigt var efterårsmessen en stor succes, men det viste sig at være en kortfristet succes. Da Handelskammeret i september 1921 evaluerede messerne med repræsentanter for byens industri og handel, var der delte meninger om messernes værdi. Detailhandelen mente, at messerne burde gentages, da messer i Kiel ellers ville trække de nordslesvigske kunder mod syd. Industrien mente ikke at have nogen gavn af messer, men den var villig til at støtte en årlig messe. Der blev også udtrykt betænkelighed ved, at firmaer sydfra deltog på messen og derved erobrede markedet i Nordslesvig. Handelskammerets præsident rederiejer H. Schuldt advarede også mod, at afholdelsen af flere messer kunne få politiske konsekvenser for forholdet til Danmark. Vanskelighederne i grænseoverenskomstforhandlingerne beroede blandt andet på Flensborgs messeplaner, der tiltrak mange mennesker fra Nordslesvig. Til sidst endte man med at udskyde beslutningen om afholdelsen af endnu en messe til foråret 1922.⁴⁷ Handelskammeret måtte desuden overfor overborgmester Todsén afvise, at der skulle have været mange billige varer af dårlig kvalitet udstillet på efterårsmessen. Flensborgfirmaer havde benyttet udstillingen til at genoprette forbindelsen til gamle kunder i Nordslesvig, og mange bestillinger var fulgt efter. Det kunne dog være, at firmaer sydfra havde bragt billige varer med, men det måtte være en undtagelse.⁴⁸ Det var netop i efteråret 1921, at danskere i stort tal tog over grænsen for at gøre indkøb i Flensborg. Det er ikke utænkeligt, at flere tyske firmaer ville udnytte dette forhold med udstillingen af billige varer i Flensborg. Under alle omstændigheder blev der ikke afholdt flere messer.

7.7 Flensborg Skibsværft

Flensborg Skibsværft var byens og regionens største industriarbejdsplads med omkring 1400 arbejdere i 1920. I krigens sidste år var værftets aktiviteter blevet indskrænket på grund af mangel, og værftsarbejderne havde i flere omgange strejket i de urolige år 1917 til 1920. Under afstemningen i marts 1920 var værftsarbejdernes stillingtagen et af de mest åbne spørgsmål, og propagandaen fra både dansk og tysk side havde i høj grad værftsarbejderne som målgruppe.

⁴⁶ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II Der Handel – Allgemeines.

⁴⁷ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408 Die Flensburger Handelskammer.

⁴⁸ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II Der Handel – Allgemeines. .

I august 1920 henvendte magistraten i Flensborg sig til skibsværftets ledelse med henblik på at være værftet behjælpelig med anskaffelse af materialer til skibsbyggeriet som led i byens arbejdsløshedsbekæmpelse. Værftsledelsen svarede magistraten den 31. august 1920, at man var beæret over magistratens forslag, men værftet havde i forvejen over 550 udenlandske underleverandører og bestilte kun materialer med kort varsel. Trods dårlige tider mente værftet at have materialer nok til beskæftigelsen i nærmeste fremtid. Værftet beskæftigede desuden kun 195 ufaglærte arbejdere, hvilket var 14% af samtlige ansatte, og derfor ville man have svært ved at ansætte nye arbejdere uden værftsuddannelse.⁴⁹ Værftsledelsen fandt tilsyneladende ikke situationen alvorlig.

To år senere, i maj 1922, var situationen blevet en anden. Arbejder- og driftsrådet på skibsværftet henvendte sig da til indenrigsminister Carl Severing med en advarsel om, at værftet stod i fare for at skulle indstille driften. Ved udgangen af krigen havde værftet haft rigeligt med ordrer fra nogle af de største tyske rederier, som H.A.L.N.D, Lloyd, Hansa, Austral og Kosmos, men ordrerne var løbende blevet trukket tilbage. Da værftet var byens største og vigtigste arbejdsplads, ville en indstilling af driften være katastrofal. Rådet gjorde også Severing opmærksom på, at værftsledelsen under afstemningen i 1920 havde truet med at flytte værftet til Hamborg, hvis Flensborg blev indlemmet i Danmark. Det ville være en ironi, hvis udflytningen nu skulle blive en realitet. Derfor bad driftsudvalget Severing om at reagere. Rigsindenrigsministeren, der nu hed Adolf Köster (SPD) og havde et indgående kendskab til Slesvig, havde fået en tilsvarende henvendelse. I juni 1922 blev henvendelsen fulgt op ved Handelskammerpræsident Schulds, driftsrådsmedlem Nicolaisens og borgmester Loebers besøg hos rigsindenrigsminister Köster og geheimerat Simons fra Reichwirtschaftsministerium, samt hos *Reichsausschuss für Wiederaufbau der Handelsflotte*. Der var ingen ordrer at komme efter med hensyn til handelsflådens genopbygning, men der kunne måske være noget at komme efter hos *Reichsausschuss für Schiffsbau und Schiffsablieferungen*, der stod for skibsbygningen til fremmede stater indenfor krigsskadeserstatningernes ramme. I juli måned fulgte overborgmester Todsens op på kampagnen med en skrivelse til Reichwirtschaftsministerium og rigsindenrigsminister Köster. Værftet var i fare for at skulle afskedige 300 arbejdere til september, skrev Todsens. Af økonomiske og nationalpolitiske grunde var det vigtigt, at værftet ikke kom i vanskeligheder. ”*Nur wenn die Stadt Flensburg wirtschaftlich stark bleibt, kann sie ihre Aufgabe, ein festes Bollwerk gegenüber dem Andrang des Dänentums zu sein, erfüllen*”, sluttede Todsens, og derfor håbede han, at værftet kunne få nogle af de opgaver, der var opstået i forbindelse med de tyske krigsskadeserstatninger.

⁴⁹ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel – Allgemeines.

I august 1922 opfordrede Reichausschuss für Schiffsbau und Schiffsablieferungen skibsværftet i Flensborg til at byde på bygningen af syv såkaldte Rhinkaner, det vil sige flodpramme, på hver 1.350 ton. Fartøjerne skulle leveres til henholdsvis den franske og belgiske regering. Tilsyneladende bød værftet på opgaven, for i oktober 1922 modtog skibsreder og handelskammerpræsident Schuldt et afslag af Dr. jur. Georg Kautz fra *Reichausschuss für Wiederaufbau der Handelsflotte*. Kautz beklagede, at ordren var givet til værfter ved Rhinen, fordi den franske og belgiske regering havde forudsat, at flodprammene blev bygget på Rhinværfter. Her var der en vis ekspertise i den slags skibe. Kautz beklagede også, at Flensborg skibsværftet ikke havde henvendt sig noget før, da udvalget tidligere havde haft flere hundrede skibsbygningsopgaver at dele ud af. Flensborg havde faktisk først henvendt sig ved den allersidste ordre, der var at give. Den 11. november 1923 kunne skibsværftet så takke overborgmester Todsens for indsatsen. Samtidig kunne værftet svare negativt på Todsens forespørgsel om eventuelle nye ordrer. Der var ingen nye ordrer.⁵⁰ Det var en trist udvikling for skibsværftet, men noget tyder på at værftsledelsen havde sovet i timen. Tyskland skulle som følge af Versaillestraktaten udlevere 90% af landets handelsflåde til ententemagterne. Det havde skabt et enormt behov for nye skibe. Dertil kom naturalieafleveringer under krigsskadeserstatningerne. Det havde Flensborg skibsværftet tilsyneladende ikke formået at udnytte.

7.8 Hamborg-spørgsmålet og Rigspræsident Eberts besøg

I oktober 1921 blev spørgsmålet om en udvidelse af Hamborg forvaltningsdistrikt bragt på bane af senatet i Hamborg. Udvidelsen skulle omfatte områder af provinsen Slesvig-Holsten, primært Altona, samt dele af provinsen Hannover, syd for Hamborg. Provinsen Slesvig-Holstens reaktion på Hamborgs forslag fortæller en del om provinsens selvopfattelse. En serie af betænkninger blev skrevet med advarsler mod konsekvenserne af Hamborgs udvidelse. Overpræsident Heinrich Kürbis skrev således, at han sammen med overpræsident Gustav Noske fra provinsen Hannover frygtede, at Hamborgs udvidelse kunne blive første skridt i retning af Preussens opløsning. Det var blevet forudsagt af flere, at Hamborg ville få samme magt som Bayern, hvis udvidelsen af forvaltningsdistriktet blev en realitet. Dermed kunne udvidelsen også blive en trussel mod rigsenheden. Hamborg burde i stedet blive en preussisk provins, hvorved Preussens fremtidige udvikling kunne sikres. Endelig ville en yderligere territorial formindskelse, efter afståelsen af Nordslesvig, være et hårdt slag at rette mod Slesvig-Holstens befolkning. Også Provinsialudvalget for provinsen Slesvig-Holsten, hvis formand var Flensborgs overborgmester Todsens, skrev en betænkning om Hamborg-

⁵⁰ Alle dokumenter i Stadtarchiv Flensburg. II C. 407. II. Der Handel - Allgemeines

spørgsmålet. Her blev provinsens svækkelse i kampen mod Danmark fremhævet. Provinsen ville med Altona miste 1/5 af sin økonomiske og åndelige kraft, og tabet af et antal rigsdagsforordnede ville yderligere svække provinsen. En eventuel afståelse måtte kræve en folkeafstemning. Den preussiske handelsminister Fischbeck skrev, at den preussiske statsregering ikke kunne tiltræde Hamborgs forslag, da genopbygningen af tysk liv, tysk magt og tysk økonomi kun ville lykkes, hvis Preussen forblev stærkt. Vejen til en tysk enhedsstat førte ikke over Preussens svækkelse.⁵¹ Igen var det rigets, preussens og provinsens indre sammenhængskraft, der blev fremhævet som skrøbelig og under pres. Og igen blev den nationale trussel sat i sammenhæng med den indre skrøbelighed. Den preussiske protest var stærk og udvidelsen af Hamborgs forvaltningsdistrikt blev ikke gennemført i denne omgang. Det var imidlertid en stakket frist for Preussen. Femten år senere blev Hamborgs udvidelse en realitet uden Preussens eller Slesvig-Holstens billigelse.

Den 7. september 1922 aflagde rigspræsident Friedrich Ebert besøg i Flensborg sammen med rigsindenrigsminister Köster, Reichswehrminister Gessler, den preussiske kulturminister Boelitz, samt ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium. Rigspræsidenten selv holdt ikke nogen officielle taler ved sit besøg, og overborgmester Todsen var på forhånd blevet bedt om at dæmpe angrebene på Danmark i sin tale til præsidenten, efter råd fra Auswärtiges Amt. Alligevel berørte Todsen faren for "*das Dänentum*" i sin tale. Danskernes endemål var en løsrivelse af hele det gamle hertugdømme, sagde Todsen. Danskerne havde den økonomiske overmagt med den værdifulde kronemønt, der muliggjorde tilegnelse af grunde og virksomhedsandele. Erhvervslivet var hårdt trængt, men det forsøgte at vinde nye afsætningsområder. Her var frihavnens anlæggelse en stor hjælp, og Todsen takkede præsidenten for støtten hertil. Nu håbede byen, at rigsregeringen og den preussiske stat fortsat ville yde økonomisk støtte. I sidste ende, sagde Todsen, var kampen et spørgsmål om "*Geist und Kultur*". På det felt var danskerne stærke, og riget og Preussen måtte være behjælpelig i den kamp. Den 8. september modtog Todsen et kort takketelegram fra rigspræsidenten, der udtrykte sin overbevisning om, at Flensborg ville overvinde sine kvaler og tabet af Nordslesvig.⁵² Nogen konkrete løfter gav præsident Ebert ikke. Hamborgsspørgsmålet og præsident Eberts besøg i Flensborg giver indtryk af en provins, der i stigende grad følte sig under pres og afhængig af centralmyndighedernes støtte. Truslen om indre splittelse og ydre angreb optog sindene. Men der var hjælp på vej fra Preussen til en genoptagelse af kulturprogrammet.

⁵¹ Alle dokumenter i Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 17 Die Stadt Flensburg und ihr Verhältnis zu Provinz Schleswig-Holstein. Gross-Hamburg Frage.

⁵² Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 10 Besuch des Reichspräsident. Og Flensburg Avis 8. september 1922.

7.9 Kulturprogrammets genoptagelse

I januar 1922 anbefalede Nordausschuss rigskansler Joseph Wirth at oprette en *Reichszentral für nationale Arbeit*, som en enhedsorganisation for det nationale grænsearbejde. Det reagerede rigskansleren imidlertid ikke på, og i stedet indgik Nordausschuss en aftale med *Deutscher Schutzbund*, der ville oprette et *Grenzmittelstelle Nord* med hovedsæde i Flensborg. Nordausschuss skulle stå for administrationen og Grenzmittelstelle skulle fungere som sekretariat for Nordausschuss.⁵³ Efter at pastor Nissen en kort tid var leder af sekretariatet overtog Ernst Schröder, der stammede fra Haderslev, og som skulle blive en central figur i den tyske og slesvig-holstenske grænsepolitik i de kommende år. Schröder, der var journalist, oprettede samtidig *Korrespondenzbüro Nordschleswig*, der som nyhedsbureau skulle forsyne den tyske presse med oplysninger om situationen i Nordslesvig. Grenzmittelstelle Nord blev med Schröder som leder et hovedorgan for tyskhedsplejen i grænselandet, også efter at Nordausschuss kort tid efter gik i sig selv.⁵⁴ Grenzmittelstelles oprettelse var et signal om, at man fra tyske side ville intensivere kultur- og grænsekampen. Samtidig var inflationen intensiveret, med stærke prisstigninger til følge. Det gav grobund for nye kulturpolitiske initiativer.

I marts 1922 tog Ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium initiativ til et møde mellem de preussiske ministerier og de provinsiale myndigheder i Slesvig-Holsten angående det danske mindretals tiltagende aktiviteter i provinsen. På mødet, der fandt sted i indenrigsministeriet den 22. marts 1922, stillede Rathenau spørgsmålstegn ved, om den hidtidige politik og fremme af grænselandets økonomi, infrastruktur og kultur gennem Nordmarkfonden havde været en rigtig politik med hensyn til at immunisere den slesvig-holstenske befolkning overfor de danske fristelser. Det havde det efter Rathenaus mening ikke. I stedet burde kulturarbejdet i fremtiden styrkes gennem et praktisk koncept. Det var eksempelvis at satse på efterskoler frem for folkehøjskoler og at sætte ungdomsarbejdet i højsædet. Rathenau fremhævede også den tyske presses medvirken som afgørende. Der måtte skabes en politisk enhedsfront i provinsen, sagde Rathenau, og betoningen af den tyske nationalfølelse måtte fremmes, fremfor den slesvig-holstenske egenart, der var blevet fokuseret på i den hidtidige politik. De af Rathenau fremsatte synspunkter havde mange ligheder med *Auswärtiges Amts* betænkning fra oktober 1920 om den nationale propaganda i grænseområderne, og med de synspunkter som kulturfløjen i Slesvig-Holsten havde fremført under debatten om fordelingen af de 14,5 millioner mark fra Nordmarkfonden til kulturelle formål. Regeringspræsident

⁵³ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.

⁵⁴ Becker-Christensen (1990) Bd. I s. 161 – 162.

Johanssen og økonomiråd Jensen fra Landwirtschaftskammer gav da også udtryk for nogen skepsis overfor Rathenaus udlægning, og de fremhævede at den slesvig-holstenske infrastruktur stadig havde stort behov for investeringer. Frem for alt var der behov for at bygge en dæmning til Sild, sagde Johanssen.⁵⁵ Der var stadig praktiske og økonomiske gøremål i provinsen. Ifølge Tanja Bessler-Worbs kom det ikke i den følgende tid til en omsætning af Rathenaus ideer, da inflationen satte en stopper for talrige projekters gennemførelse.⁵⁶ At inflationen vanskeliggjorde en gennemførelse af Rathenaus ideer er rigtigt, men ideerne blev netop forsøgt gennemført i tiden 1922-23. På mødet den 22. marts 1922 blev samtlige deltagere bedt om at udarbejde betænkninger og ansøgningsskemaer med præcise angivelser og begrundelser for finansielle behov til økonomisk og kulturelt påtrængende opgaver. Denne gang blev alle de slesvigske kredse og byer involveret samt de nationale foreninger og universitetet i Kiel. Der var lagt op til en ny slesvigsk grænsefond bevilget af de preussiske myndigheder med henblik på provinsens genopbygning. Og denne gang skulle kulturdimensionen, ifølge ministerialrat Rathenau, være et væsentligt fokuspunkt.

I dagene efter den 22. marts modtog overpræsident Kürbis en række betænkninger og ansøgninger fra de nævnte institutioner i provinsen Slesvig-Holsten. Hensigten var, at overpræsidenten skulle sammensætte en samlet begæring til det preussiske indenrigsministerium fra provinsen Slesvig-Holsten. I de begæring, der i de følgende dage blev sendt til Kürbis, lå beløbsønskerne selvfølgelig langt ud over det realistiske. Samtidig blev der ikke sparet på de nationalpolitiske begrundelser for, at netop den pågældende institution havde behov for finansiell støtte. På det punkt havde provinsen forstået Rathenaus budskab om en øget betoning af den tyske nationalfølelse.

De første ansøgninger kom fra Slesvig Kreds og Slesvig by. Magistraten i Slesvig indledte med at konstatere: ”*Schleswig, die alte Landeshauptstadt der Provinz Schleswig-Holstein, befindet sich in grösster wirtschaftliche und politischer Not.*“ Derfor havde byen behov for et engangstilskud på 20,5 millioner mark og løbende tilskud på samlet 3 millioner mark. Det handlede om infrastrukturelle behov, som etablering af en direkte jernbanelinie fra Slesvig til Eckernförde, om forbedring af byens havn og afhjælpning af bolignøden. Magistraten foreslog også, at byen fik status som kredsfri by, og at overpræsidentens residens blev flyttet tilbage til Slesvig fra Kiel. Det handlede også om kulturelle behov, som tilskud til byteatret, udbygning af Altertumsmuseet, biblioteket og realskolen, samt bygning af en ny skole i bydelen Friedrichsberg.

Sydtønder kreds indledte deres ansøgning med ordene: ”*Die wirksame Bekämpfung der däni-schen Agitation lässt sich aber bei der heutigen wirtschaftlichen Notlage schlechterdings nicht*

⁵⁵ Bessler-Worbs (1997) s. 86 – 87.

⁵⁶ Ibid. s. 87.

weiter durchführen, wenn nicht der Staat finanzieller kraftvolle Mithilfe, deutsches Land vor dänischer Rauber zu retten, zusichert.“ Derfor ønskede kredsen et engangstilskud på 9,5 millioner mark. Heraf skulle 5 millioner mark bruges til vejforbedringer, særligt i den nordlige del af kredsen omkring Aventoft og Nykirken. Kulturelle opgaver var blandt andet oprettelse af en folkehøjskole og efterskole i Læk, samt støtte til realskolen i Nibøl.

Landråd i Eckernförde kreds, Eduard Adler, provinsens eneste socialdemokratiske landråd, indledte sin ansøgning med ordene: *”Die sämtlichen Kreise des vormaligen Herzogtums Schleswig sind durch die Art der dänischen Agitation bedrohtes Grenzland geworden.*“ Derfor havde også Eckernförde behov for økonomisk støtte fra den preussiske stat. En række ønsker blev beskrevet, herunder anlæggelse af en chausse fra Eckernförde til Flensborg. Landråden i Husum kreds erkendte, at Husum kreds ikke var så kulturel trængt som Sydtønder og Flensborg kredse, men danskheden havde også fået tag i det sydlige Slesvig. En jernbanelinie Flensborg-Husum var blevet lovet under afstemningen, mindede landråden om, men løftet var endnu ikke realiseret. Og, fortsatte han: *”Erste Vorraussetzung für eine wirksame Bekämpfung der dänische Agitation ist, dass die Bevölkerung Vertrauen zu der eigenen Staatsgewalt hat.*“ En stikbane til Bredsted var også nødvendig, ligesom udbygning af vejnettet. Desuden ønskede Husum kreds hjælp til landindvinding og afvandring af Reussenkogen, forbedring af Husum havn og genopbygning af dæmningen mellem øen Nordstrand og fastlandet. De kulturelle behov lå i Husums humanistiske gymnasium, samt oprettelse af en realskole i Bredsted.

Landråd Wallroth fra Flensborg landkreds havde ønsker for 7,3 millioner mark, hvoraf 3 millioner skulle gå til forbedring af kredsbanerne og andre 3 millioner til grundforbedringer og landindvinding. Dertil kom anlægning af sports- og legepladser i Harrislee, Schereberg og Glücksborg, samt et forsamlingshus i Harrislee. I en senere tillægsskrivelse skrev Wallroth: *”Solange jedoch die wirtschaftliche Notlage in Deutschland fortbesteht und die dänische Krone ihren hohen Geldwert behält, muss in erster Linie die wirtschaftliche Lage der Grenzbevölkerung gestärkt werden.*“ Overborgmester Todsén, Flensborg, skrev om danskhedens udbredelse på områderne skolevæsen, kirkevæsen, ungdomsarbejde, presse, bibliotek og foreningsliv, samt om understøttelse af krigsenker og -invalidere. Todsén konkluderede derpå: *”Zusammenfassend muss gesagt werden, dass den Dänen für ihre Propaganda sowohl auf politischem wie auch kulturellem Gebiet und ebenso in der Wohlfahrtspflege die reichlichsten Mittel zur Verfügung stehen und dass dem von deutscher Seite bislang nur in völlig unzureichender Weise entgegenarbeitet werden kann.*“⁵⁷

⁵⁷ Alle dokumenter (begæringer) i LASH. Abt. 301. Nr. 5682 Schleswigfonds.

Udover kredsene kunne også de nationale foreninger og erhvervsorganisationer indgive begæring om finansiel støtte. *Deutscher Schutzbund*, som *Grenzmittelstelle Nord* nu stod under, søgte om et engangsbeløb på 9,25 millioner mark og om 10,4 millioner mark i løbende tilskud til kulturelle formål i organisationens regi. *Schleswig-Holsteiner Bund* anmodede om 1,35 millioner mark til afholdelse af "Heimat"-kurser og fremme af "Volkskunst" arbejde. Også *Grenzbund für deutsch-dänische Verständigung* søgte om midler, og flere kulturinstitutioner som Altertums museet i Slesvig mente at være berettiget til tilskud. *Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein* anbefalede økonomisk støtte til landbrugskolerne i Nibøl, Slesvig, Flensborg og Kappeln, samt til en folkehøjskole i Berghof. Endelig bød rektor Sellin for universitetet i Kiel ind med en ansøgning om en million mark, der skulle bruges til universitetets deltagelse i den nationale kulturkamp. Skrivelsen sluttede med de manende ord: "*Die wirtschaftliche Kampmethode erfordert ungleich grössere Mittel und darf nach den Erfahrungen im polnischen Osten, wenn wir ihre Mithilfe auch freudig begrüßen, nicht überschätzt werden. Geld können die Dänen mehr geben, an Kultur sind wir die Reichen und können, wenn wir alle unsere besten Kräfte ausnutzen und anspannen, Siege erfechten.*"⁵⁸

Ministerialrat Rathenau havde lagt op til at den kommende grænsefond skulle anvendes mod den fremstormende danskhed. Det forudsigelige resultat var blevet, at alle ansøgere malede så stor en dansk trussel op som muligt. Den nationale modsætning blev drevet frem af et økonomisk incitament, og den danske trussel blev i hvert enkelt tilfælde beskrevet og fortolket på en måde, der retfærdiggjorde finansiel støtte til netop den pågældende organisation. Til gengæld havde Rathenaus bud om kulturelt fokus ikke bundfældet sig endnu. I landkredsene var den infrastrukturelle genopbygning stadig det mest påkrævede. Derimod var de nationale foreninger og ikke mindst rektor Sellin på linje med Rathenaus oplæg. Rektor Sellins afsluttende bemærkning om den tyske kulturs overlegenhed og det nytteløse i at bekæmpe den stærke danske krone var et ekko af krigstidens tysk-nationale retorik og "ideerne af 1914", der netop blev båret frem af akademikere og kunstere, som omtalt i kapitel 4. Det tyske "Volksgemeinschaft" var i denne tankegang Tysklands stærkeste kort at spille, når nationens fjender var militært og økonomisk overlegne. Denne "metafysiske" opfattelse af det tyske *Kulturgemeinschaft* var dog et nummer for højtravende ude i landkredsene, hvor der endnu var et stort behov for en elementær økonomisk og infrastrukturel genopbygning.

⁵⁸ Alle dokumenter i LASH. Abt. 301. Nr. 5682 Schleswigfonds.

7.10 ”Die dänische Gefahr und ihre Abwehr”

Det var nu op til overpræsident Kürbis at sammenfatte de mange ansøgninger til en samlet slesvig-holstensk betænkning. Den 3. maj 1922 havde Kürbis udarbejdet denne betænkning, der fik titlen ”*Die dänische Gefahr und ihre Abwehr*”, hvilket var en meget præcis gengivelse af betænkningens indhold. Betænkningen var delt i to. Første del omhandlede den danske fare og var en opremsning af de danske organisationer i Sydslesvig og deres finansielle grundlag. Anden del omhandlede det tyske forsvar, der med en bevilling fra den preussiske stat skulle etableres i Slesvig.

I store træk var situationen den, at danskheden var på fremmarch helt ned i den tredje zone og det sydligste Slesvig. Finansielle midler fra Danmark strømmede ind i provinsen, og endemålet var Sydslesvigs indlemmelse i Danmark. Den danske bevægelse havde særlig fokus på det kulturelle og sociale arbejde, gennem skolearbejde, dansksindede aviser som Flensborg Avis, Neue Flensburger Zeitung, Neue Schleswigsche Zeitung og Der Schleswiger, sprogkurser, biblioteker og foredragsvæsen, ferieophold i Danmark, samt opkøb af grunde og huse i Flensborg og på Sild. Den dansksindede presse var særlig giftig i sine angreb på Preussen, og danskernes hensigt var i første omgang at løsrive Slesvig fra den preussiske stat og siden fra det tyske rige. Der blev også slået antisemitiske toner an i den danske presse ved angreb på det forhadte ”Berliner Judenregiment”, skrev Kürbis. Det var en særlig farlig agitation, der ikke faldt på ufrugtbar jord, men havde paralleller i det partikularistiske parti Schleswig-Holsteinische Landespartei’s agitation. Kürbis sluttede beretningen med ordene: ”*Die Stunde ist bitterernst, sie fordert gebietrich die Organisation eines gross angelegten Abwehrkampfes. Staats- und Reichsregierung müssen sich bewusst sein, dass ohne ihn ein kerndeutsches blühendes Land, bewohnt von einer lebenskräftigen, körperlich, geistig und sittlich hochstehenden urgermanischen Bevölkerung, die die natürlich Bedingungen besitzt, dem deutschen Volkstum, wie bisher grosse Persönlichkeiten zu schenken, Gefahr läuft, für immer mit allen in ihn schlummernden Hoffnungen, an das Dänentum verlustig zu gehen.*”⁵⁹ Faren var tilsyneladende overhængende, og der havde indsneget sig et næsten desperat toneleje i Kürbis betænkning, set i forhold til ytringer herfra under Nordmarkfond bevillingens fordeling.

Forsvaret skulle bestå i kulturarbejde og sociale forhold. Frem for alt måtte den tyske presses ”Geist” stives af. Der måtte skabes en indenrigspolitisk enhedsfront i den tyske presse i provinsen. Hejmdalgruppen omkring H.P. Hanssen og de danske socialdemokraters heftige angreb på de danske nationalister skulle udnyttes bedre af pressen. Et tilskud på 3 millioner mark til pressen var nødvendig og skulle bruges til at udgive en tysk avis i Nibølområdet og til at styrke

⁵⁹ LASH. Abt. 301. Nr. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr. (s.7 i Gefahr-betænkning)

Korrespondenzbüro Nordschleswig's arbejde. Andre kulturpolitiske tiltag skulle være oprettelsen af tyske efterskoler i Berghof, Leck og et tredje endnu ikke fastlagt sted. De tre folkehøjskoler i Rendsborg, Mohrkirch-Osterholz og Lunden skulle støttes med hver 50.000 mark. Der skulle oprettes et grænsebibliotek til brug for alle de små landkommuner for 2 millioner mark, og biblioteket i Flensborg skulle tilgodeses med 1,5 millioner mark. Der skulle stiftes en stipendiefond med 2 millioner mark, der gav unge mennesker fra hele Slesvig mulighed for undervisningsunderstøttelse. En indsats angående "*die Erweckung der Heimatsliebe*", det vil sige en udbredelse af kendskabet til landsdelens folk og historie, var nødvendig, blandt andet ved at støtte ansættelsen en professor i Landesgeschichte på universitetet i Kiel og udgivelser af tidsskrifter, sangbøger og historiebøger. Universitetet i Kiel skulle yderligere tilgodeses med 1 million mark til universitetets nationale arbejde. På det sociale område skulle der arrangeres ferieophold for tysk-slesvigske børn i Tyskland. Der skulle indrettes en *Kinderwarteschule* i Flensborg og gives hjælp til småsparerne i Flensborg, der var særlig udsat for danske fristelser. Ungdomsarbejdet var et vigtig indsatsområde, og der måtte indrettes et tysk forsamlingshus i Harrislee. Med hensyn til økonomiske og infrastrukturelle formål ville Kürbis ikke komme ind på de enkelte behov, men bad blot om at få 4 millioner mark overført til en dispositionsfond. Vejanlæg i Husum kreds var en mulig investering. Der var mange ønsker på infrastrukturuområdet, såsom en dæmning til Sild, anlæggelse af Flensborg-Husum jernbanelinjen, bedre forbindelser fra fastlandet til øerne Nordstrand, Føhr og Amrum, samt en finansiering eller overtagelse af kredsbanerne i Slesvig, Flensborg og Eckernförde kredse. Disse ønsker forventede Kürbis, sammen med en afhjælpning af bolignøden, ville blive finansieret af andre midler og fonde. Til de fire grænseorganisationer i Nordauschuss, Schleswig-Holsteiner Bund, Grenzbund, Wohlfahrts- und Schulverein og Verein des freien Bildungswesens, ønskede Kürbis 1 million mark. Endelig foreslog Kürbis, at overpræsidiets i Kiel fik lagt forvaltningen af de bevilgede midler over på sig. Som det havde vist sig ved Nordmarkfond, havde centralmyndighedernes løbende indblanding ikke altid tjent sagens fordel, skrev Kürbis diplomatisk. Et udvalg af sagkyndige personligheder fra provinsen skulle i stedet stå for fordelingen og udbetalingerne.⁶⁰ I alt ønskede provinsen et engangsbeløb på 13.670.000 mark og 22.130.000 mark til løbende udbetaling stillet til rådighed af den preussiske stat. For nemhedens skyld rundedes beløbene op til 15 millioner i engangsbeløb og 25 millioner i løbende udbetaling og dermed i alt 40 millioner mark til den nye grænsefond. Fordelingsplanen er vist nedenstående.

⁶⁰ LASH. Abt. 301. Nr. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr.

Schleswigfond-fordelingsplan i rm.					
Formål			Beløb		
			Engangs	Løbende	
Presse			1.000.000	2.000.000	
Kulturpolitik	Efterskoler	Deutsche Schule Berghof	1.200.000	300.000	
		Nachschule Leck	500.000	300.000	
		Tredje efterskole	3.000.000	300.000	
		Folkeshøjskoler (50.000 x3)		150.000	
		Foredragsvirksomhed		500.000	
	Biblioteker	Grænsebibliotek	2.000.000	500.000	
		Flensborg bybibliotek	1.500.000		
		Almen undervisning		2.000.000	
		Stipendifonds		2.000.000	
	Heimatsliebe	Ordinariat i Landesgeschichte			200.000
			Urkundbuch	300.000	
			Geschichte der Baukunst	500.000	
			Museum Vaterländischer Altertümer		200.000
			Volksbuch	100.000	
			Der Schleswig-Holsteiner	100.000	
			Jugendzeitschrift	50.000	
			Heimatschiften		20.000
			Kunstkalender		60.000
			Volkskalender	50.000	
			Liederbuch	40.000	
			Nordfriesische Heimatgeschichte	30.000	
			Schleswig-Holsteinische Verlag	1.000.000	200.000
			Almene kulturelle formål		500.000
		Bistand til Landesuniversität		1.000.000	
	Sociale foranstaltninger	Tysk ferieophold for børn			5.000.000
		Kinderwarteschule i Flensborg			400.000
		Smårentnere i Flensborg			500.000
		Jugendpflege	2.000.000	1.000.000	
		Forsamlingshus i Harrislee	200.000		
		Børnerekreationshus i Glücksburg	100.000		
Økonomiske formål	Bistand til økonomiske formål			4.000.000	
Organisationer	Understøttelse af de fire grænseorg. I Nordausschuss.			1.000.000	
I alt			13.670.000	22.130.000	
Rundet op			15.000.000	25.000.000	
I alt				40.000.000	

Tabel 8.3 Kilde: LASH. Abt. 302. Nr. 5679. "Die dänische Gefahr und ihre Abwehr."

Den 16. juni 1922 besluttede det preussiske statsministerium at godkende overpræsidentens ansøgning, og de stillede derfor 40 millioner mark til rådighed for den såkaldte *Schleswigfond*. Den 17. juli 1922 fulgte første overførsel af midler fra fonden. Et bidrag på 1 million mark blev stillet overpræsidenten til rådighed af det preussiske finansministerium på særkontoen *Girozentrale Schleswig-Holstein*. 1,7 millioner mark blev stillet til rådighed for den preussiske minister for videnskab, kunst og folkeoplysning. Beløbene var, skrev finansministeren, at betragte som forskudsbeløb. Ministeren for videnskab, kunst og folkeoplysning meddelte den 31. juli overpræsidenten, at 1,2 millioner mark ville blive bevilget til udbygningen af den tyske efterskole i Berghof og 500.000 mark til grænsebiblioteket. Det preussiske indenrigsministerium havde indvilget i at overpræsident Kürbis skulle have ansvaret for fondens fordeling for at forenkle administrationen. Men de 40 millioner mark ville først blive endeligt bevilget på 1923 budgettet, og som den preussiske finansminister meddelte indenrigsministeriet i september 1922, ville der kun blive forudbetalt enkelte beløb efter fag- og finansministeriernes godkendelse.⁶¹ Denne sagsgang gav ministerierne aldrig fra sig igen og derfor blev Schleswigfondens udbetaling ikke mere gennemskuelig, end udbetalingen af Nordmarkfond havde været. Tværtimod synes udbetalingerne med inflationens udvikling at falde stadig mere tilfældigt, hvad vi skal vende tilbage til.

Under alle omstændigheder havde provinsen fået tildelt en ny bevilling på baggrund af en tiltagende dansk trussel i grænseområdet. Spørgsmålet er, om den danske fare var blevet større? Som omtalt gav programforarbejdet et klart økonomisk incitament til at forstørre den danske fare betydeligt, for herigennem at retfærdiggøre finansiel støtte fra den preussiske stat. Den egentlige baggrund var den samme som i 1920, nemlig den indre politiske og økonomiske ustabilitet, der ikke var blevet mindre. Inflationen var taget til siden efteråret 1921, og markkursen var faldet fra 7,5 kroner for 100 mark i august 1921 til 2,68 kroner for 100 mark i januar 1922 og til omkring 1 krone for 100 mark i juli 1922. Denne inflationære udvikling gav, som både Johan Peter Noack og Axel Johnsen har beskrevet, det danske mindretal i Sydslesvig gode betingelser for vækst. Det kom blandt andet til udtryk ved, at den dansksindede, tysksprogede avis *Neue Flensburger Zeitung* blev en seriøs konkurrent til den tysksindede avis *Flensburger Nachrichten*. I 1921 udgav mindretallet også avisen *Der Schleswiger* i Nibøl området og fra marts 1922 *Neue Schleswiger Zeitung* i Slesvig by. Alle tre aviser var finansieret af Grænseforeningen, og redaktør Andreas Grau, der sad i Grænseforeningens ledelse udtalte åbent, at aviserne var et led i en slesvigsk bevægelse, der skulle "opdanske" landsdelens befolkning. *Neue Flensburger Zeitung's* abonnementsstal steg betydeligt i

⁶¹ LASH. Abt. 301. Nr. 5683 Schleswigfonds og GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..

inflationsårene fra omkring 1.200 i juli 1921 til 6.814 i april 1923. *Der Schleswiger* i Nibøl gik fra omkring 300 abonnementer i juli 1921 til 1.548 i april 1923. Aviserne nød godt af tilskud fra Danmark, der betød, at de kunne sælges til langt lavere priser end de tyske aviser. *Flensburger Nachrichten* var således 5-6 gange dyrere end *Neue Flensburger Zeitung* i efteråret 1922.⁶² Der blev også udført hvervearbejde i det sydlige Slesvig, og i Slesvig by var resultaterne lovende. I maj 1922 blev den danske forening *Den slesvigske Forening for Gottorp Amt* dannet, der i september 1922 havde 595 medlemmer. I slutningen af 1922 var det tal steget til omkring 800 medlemmer i Slesvig by plus 300 medlemmer fra Slesvig bys omegn.⁶³

Fra Danmark støttedes den dansksindede presse og fremstødet i det sydlige Slesvig af Grænseforeningen, der var blevet dannet i oktober 1920. Dannevirkebevægelsen fik ganske hurtigt fodfæste i Grænseforeningen, og de kunne gennem foreningen udøve deres Dannevirkepolitik. Da Grænseforeningen var officielt anerkendt som det danske mindretals interesseorganisation i Danmark, holdt Dannevirkebevægelsen dog forholdsvis lav profil. Men som medlem af foreningens hovedstyrelse og folketingsmand for Venstre J.S. Vanggard skrev til det danske mindretals ukronede leder Peter Lassen fra Strukstrup i januar 1921: ”Jeg skal derefter omtale dine indvendinger mod Grænseforeningens ledelse, også at vi ikke har sat grænseflytning på vort program. Selvfølgelig er grænseflytning vort mål, og vi nævner det ganske ugenert på vore møder. Ingen som kender bestyrelsens medlemmer, kan heller ikke tvivle på dette, og det ved jeg også, at du ikke gør” skrev Vanggard.⁶⁴ Det var på den måde ingenlunde forkert, at der var en revanchistisk dansk bevægelse på spil i Sydslesvig, der var politisk og finansielt støttet af Dannevirkebevægelsen i Danmark under dække af Grænseforeningen. Overpræsident Kürbis smurte dog tykt på når han skrev: ”Vernimmt man ferner, dass auch in Husum, Tönning, ja selbst in Rendsburg der Schleswiger Verein mit Ortsgruppen Fuss gefasst hat, so muss man mit Erstaunen bekennen, dass die Losung ”Dänemark bis zur Eider” kein bösses Programm mehr überschäumender Chauvinisten ist, sondern dass sie beginnt, sich zu einer ernsten Schicksalfrage der jetzt noch kerndeutschen Provinz Schleswig-Holstein zu gestalten.“⁶⁵ Det er vigtigt at notere sig den mistillid til den slesvig-holstenske befolknings tyske loyalitet, der lå i udsagnet. Denne mistillid vejede tungere end frygten for det danske mindretal, og det var denne mistillid, der var kulturprogrammets egentlige baggrund. Det var den hjemmehørende befolknings tysknationale følelser og loyalitet, der skulle stives af med kulturprogrammet. Her kom den økono-

⁶² Noack (1989) s. 150 – 163.

⁶³ Johnsen (2005) s. 98.

⁶⁴ Fra Johnsen (2005) s. 91.

⁶⁵ LASH. Abt. 301. Nr. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr.

miske ustabilitet ind i billedet. Det danske velgørenhedsarbejde, der blandt andet viste sig i de særlige julearrangementer i byer som Slesvig og Tønning og havde været rene tilløbstykker, blev anset for særlig problematisk.⁶⁶ Kürbis var klar over, at materielle goder fra Danmark kunne friste den nødlidende befolkning i den ustabile situation, som Tyskland befandt sig i. ”Speckdänen”-begrebet var et sælig levende begreb i inflationsårene. Her var det, at Kürbis satte sin lid til den tyske kulturs evne til at samle folket. Den omsiggribende økonomiske ustabilitet var således en væsentlig årsag til, at genopbygningen nu udelukkende skulle koncentrere sig om kulturelle forhold. Der var formentlig ingen i Tyskland, der på det tidspunkt havde fantasi til at forestille sig, hvad året 1923 skulle bringe af økonomisk og politisk ustabilitet.

7.11 1923 og hyperinflationen

*”Intet folk i verden har oplevet noget, der svarer til tyskernes 1923-oplevelse. Verdenskrigen har alle oplevet, de fleste også revolutioner, sociale kriser, strejker, økonomiske omvæltninger, inflation. Men ingen den fantastiske, grotesk-overdrevne blandning af alt sammen på én gang, som fandt sted i 1923 i Tyskland. Ingen denne gigantiske, karnevalsagtige dødedans, denne endeløse og blodigt-groteske Dionysosfest, hvor ikke blot pengene, men alle værdier blev devalueret, 1923 gjorde Tyskland rede – ikke specielt til nazismen, men til ethvert fantastisk eventyr.”*⁶⁷ Således beskrev den tyske journalist Sebastian Haffner året 1923 i sine ungdomserindringer. Haffner målte ikke inflationens økonomiske fordele og ulemper, men talte om sin egen og formentlig mange tyskeres oplevelse af året 1923 og dets konsekvenser. Det var ikke kun de monetære værdier, der følte devalueret, men også åndelige værdier som moral og anstændighed. Som Gerald Feldman har skrevet, følte særligt det tyske dannelsesborgerskab (*Bildungsbürgertum*) sine værdier trådt under fode, og de forbandt siden dette værdiskred med Weimarrepublikkens politiske kultur. Hyperinflationen var ikke nazismens årsag i direkte linje, men en vigtig årsag til, at mange tyskere sidenhen valgte ikke blot demokratiet, men også civilisationen fra, som Gerald Feldman konkluderer i sit værk om inflationens Tyskland.⁶⁸

Trods Joseph Wirth regeringens accept af London-ultimatummet i maj 1921, havde krigsskadeserstatningspørgsmålet fortsat været en kilde til uro i den tyske økonomi. I 1921 betalte Tyskland 3,3 milliarder guldmark i krigsskadeserstatninger, hvoraf kun 150 millioner blev betalt i

⁶⁶ Johnsen (2005) s. 99 – 100.

⁶⁷ Haffner (2001) s. 52. Sebastian Haffner skrev sine ungdomserindringer *En tyskers historie. Erindringer 1914-1933*, i 1939, da han var i eksil i England. Erindringerne blev fundet efter hans død i 1999 og udgivet i år 2000. Erindringerne blev udgivet på dansk i 2001.

⁶⁸ Feldman (1997) s. 858.

guld og resten finansieret ved skatkammerveksler. Det gav inflationen fornyet kraft, og det satte regeringen under pres. Walther Rathenau fra AEG var blevet genopbygningsminister under Wirth. I den egenskab forhandlede Rathenau med sin franske kollega Loucheur om en omlægning af erstatningsbetalingerne til naturale værdier for derved at inddæmme inflationen. En aftale blev indgået, men den førte ikke til et mærkbart resultat.⁶⁹ I april 1922 deltog den tyske regering i verdenskonferencen i Genoa, hvor den verdensøkonomiske genopbygning skulle drøftes mellem sejrende og besejrede magter. På Genoakonferencen blev krigsskadeserstatningerne også berørt og en tilnærmelse mellem vestmagterne og Tyskland forsøgt. Frygten for øgede erstatningskrav fik imidlertid den tyske delegation til at søge en sær aftale indgået med det bolschevistiske styre i Rusland. Det resulterede i *Rapallotraktaten* mellem Tyskland og Sovjet, der indebar genoptagelse af diplomatiske forbindelser og gensidige mestbegunstigelsesklausuler de to stater imellem, samt et gensidigt afkald på krigsskadeserstatninger. Den tysk-sovjetiske aftale var fra tysk side et forsøg på at skabe et selvstændigt udenrigspolitisk råderum i østeuropæiske spørgsmål, samt at forhindre en fransk-sovjetisk forståelse. Det primære resultat var vestmagternes, og især Frankrigs, fornyede mistillid til de tyske hensigter. Walther Rathenau, der i januar 1922 var blevet tysk udenrigsminister, havde været betænkelig ved at indgå en tysk-sovjetisk sær aftale af præcis denne grund, men lod sig overbevise af den økonomiske nødsituation i Tyskland. Efter Rapallotraktaten var Frankrig ikke længere villig til at give Tyskland indrømmelser på erstatningsspørgsmålet og indstillede sig på en besættelse af Ruhrområdet indenfor en nær fremtid.⁷⁰

Mordet på Walther Rathenau den 24. juni 1922 blev et symbol på den meningsløse politiske vold i Weimarrepublikkens første år, og med mordet forsvandt også den sidste rest af tillid til Reichsmarken. Fra efteråret 1922 var hyperinflationen en realitet. I november 1922 blev en international ekspertkomité nedsat af den tyske regering, som skulle give økonomiske råd til en stabilisering af den tyske økonomi. Den 13. november forelagde komiteen, med blandt andet John Maynard Keynes som deltager, et katalog over forslag til en stabiliseringspolitik. Koalitionspartierne SPD, Zentrum og DDP, samt DVP, stemte for at gøre kataloget til grundlaget for regeringens politik. Dermed var der udsigt til en bred regeringskoalition, men SPD stemte dagen efter imod en sådan, hvorefter rigskansler Joseph Wirth valgte at trække sig tilbage. Regeringsdannelsen lå nu i hænderne på rigspræsident Ebert, der valgte at udpege Wilhelm Cuno til kansler i en regering bestående af Zentrum, DDP og DVP. Kansler Cuno gjorde noten af 13. november, der var et konkret tysk forslag til en løsning af krigsskadeserstatningsspørgsmålet, til grundlaget for sin økonomiske

⁶⁹ Winkler (1998) s. 157 – 160.

⁷⁰ Ibid. s. 167 – 172.

politik. Udgangspunktet for løsningen skulle være en fire- til femårig pause (moratorium) i de tyske betalinger, der ville give grundlag for en senere afvikling af erstatningerne. Trods positive signaler fra de britiske og amerikanske regeringer afviste den franske regering blankt det tyske forslag på en allieret konference i starten af januar 1923. I stedet slog krigsskadeserstatningskommissionen fast, at Tyskland bevidst havde undladt at levere det aftalte kvantum kul i året 1922. På den baggrund besatte franske og belgiske tropper Ruhrområdet den 11. januar 1923, uden at have fået hverken Englands eller USA's velsignelse dertil. De tyske protester var massive, og regeringen opfordrede med støtte fra SPD til passiv modstand mod besættelsesmagten og til strejke i Ruhrområdet. Besættelsen af Ruhr og den passive modstand, der betød, at den tyske stat betalte lønninger til de strejkende arbejdere i Ruhr, gav den tyske økonomi det sidste skub ud over afgrunden. Lønudgifterne i Ruhr var et stort gabende hul i den tyske stats finanser, hvor pengene strømmede ud, indtil den passive modstand blev opgivet i september 1923. Hyperinflationen buldrede med stor kraft videre og markkursen gik fra 17.972 mark for en dollar i januar 1923 til 4,6 millioner for en dollar i august 1923. Priserne på dagligvarer og alle andre varer steg til ubegribelige højder. Et pund smør kostede i juni 1923 omkring 15.000 mark og en liter mælk 1.440 mark. Og det skulle blive værre endnu.⁷¹

7.12 Schleswigfond og hyperinflation

Kulturprogrammet Schleswigfonds gennemførelse faldt sammen med året 1923 og den mest ustabile periode i Weimarrepublikkens historie. Det var også en af grundene til, at *Schleswigfond* blev realiseret. Inflationen betød til gengæld også, at fondens til rådighed stående midler meget hurtigt blev utilstrækkelige for de påtænkte projekter. I første omgang blev Schleswigfonden, som omtalt, slet ikke realiseret, da de 40 millioner mark først ville stå til rådighed i 1923. Den 5. august 1922 afholdt Kürbis et møde med de implicerede parter i provinsen om fondmidlernes fordeling. Her blev man enige om at forsøge at få de enkelte beløb udbetalt af hensyn til inflationens udhuling af beløb- enes værdi.⁷² Da overpræsidenten senere på måneden var i Berlin for at drøfte realiseringen, var beskeden til Kürbis igen, at da den bevilgede sum ikke indgik i 1922 budgettet, kunne der kun udbetales enkelte beløb i indeværende år, hvis der kunne påvises et særligt behov i de enkelte tilfælde.⁷³ Altså skulle provinsen ikke regne med, at den samlede Schleswigfond blev gjort likvid før 1923. Enkelte projekter, som den tyske skole i Berghof og folkehøjskolen i Leck, blev dog

⁷¹ Winkler (1998) s. 188 – 199, Feldman (1997) s. 631 – 697 og Preise in den Berliner Markthallen og Preise in Berlin, juni 1923. 42.-43. s. 79 i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*.

⁷² LASH. Abt. 301. Nr. 5683. Schleswigfonds .

⁷³ LASH. Abt. 301. Nr. 5684. Schleswigfonds.

realiseret i året 1922. Den preussiske minister for videnskab, kunst og folkeoplysning sendte i december 1922 Kürbis en oversigt over ministeriets indtil da overførte midler af Schleswigfonds, der samlet udgjorde 9 millioner mark i engangsbidrag og 3,3 millioner mark i løbende bidrag. Efterskolerne, grænsebiblioteket og universitetet havde hermed fået tilført deres lovede midler.⁷⁴

I november 1922 modtog Kürbis en skrivelse fra det preussiske indenrigsministerium, der endnu engang slog fast, at der kun i undtagelsestilfælde kunne blive tale om at forskudsbevilde fra fonden, på trods af inflationen. Udgifterne i de enkelte projekter ville ganske vist være højere end først antaget på grund af inflationen, men derfor var det også vigtigt, at kulturprogrammet blev efterprøvet for eventuelle indskrænkningmuligheder. Ministeriet gjorde overpræsidenten opmærksom på, at provinsen var blevet tilgodeset med en forholdsmæssig stor del af 500 millioner fonden i 1920, og at værdiforringelsen af disse midler havde været væsentlig mindre, end tilfældet var med den nye fonds midler. Kürbis svarede i februar 1923, at han var klar over statsfinansernes sørgelige tilstand, og at indskrænkninger i kulturprogrammet var nødvendig. Derfor havde han også opgivet at bygge forsamlingshuset i Harrislee og at starte et slesvig-holstensk bogforlag. De vejanlæg i Husum kreds, der havde været nævnt som et muligt projekt for de til økonomiske formål afsatte 4 millioner mark, kunne heller ikke gennemføres, da udgifterne ved anlæggene i mellemtiden var vokset til omkring 20 millioner mark.⁷⁵ Budgettet var begyndt at skride, før fondsmidlerne kom i omløb.

Den 3. marts 1923 havde overpræsident Kürbis indkaldt til møde i Kiel om Schleswigfondens fordeling og realisering. På mødet deltog, udover repræsentanter for provinsens forvaltning og kulturliv, ministerialrat Rathenau på indenrigsministeriets vegne, ministerialrat von Schenk på finansministeriets vegne og ministerialdirektor Kaestner fra kulturministeriet, samt Oberregierungsrat Hinze fra folkevelfærdsministeriet. Overpræsident Kürbis indledte mødet med en brandtale og et angreb på Versaillestraktaten og afståelsen af Nordslesvig. *"Wir erkennen diese Grenze nicht an und hoffen, und erwarten von der Zukunft, das sie der Gerechtigkeit zum Siege verhelfen wird"*, sagde Kürbis. Nu var indflydelsesrige kredse i Danmark i færd med at skubbe grænsen yderligere mod syd, og bestræbelserne understøttedes af den danske krones værdioverlegenhed. Situationen betød, at Slesvig-Holsten stod i umiddelbar fare for fjendtlig overtagelse: *"Da es uns an äusseren Machtmitteln fehlt, steht uns als einzigste Hilfe die Kraft des Geistes und die Gesinnung zur Verfügung, die sich aber, wie die Geschichte lehrt, immer noch stärker erwiesen haben als Gewalt und Unterdrückung."* De preussiske myndigheder havde vist stor vilje til at støtte provinsen i denne åndelige kamp, og det takkede Kürbis for. Men nu var der behov for, at provinsen styrkede sin egen

⁷⁴ LASH. Abt. 301. Nr. 5685. Schleswigfonds.

⁷⁵ LASH. Abt. 301. Nr. 5686. Schleswigfonds.

indsats, åndeligt såvel som finansielt. Efter de højtidelige ord blev de forskellige indsatser drøftet, men noget konkret udbytte af drøftelserne blev der ikke tale om.⁷⁶

Først i april 1923 blev de 40 millioner stillet til rådighed for Slesvig-Holsten af den preussiske regering. I samme ombæring stillede regeringen 60 millioner mark til rådighed for de preussiske grænseområder i øst, som skulle fordeles med 30 millioner til Østpreussen, 8 millioner til Grenzmark Posen-Vestpreussen, 12 millioner til Øvre Schlesien, 3 millioner til Nedre Schlesien samt 750.000 mark til regeringsdistriktet Köslin. De 100 millioner mark blev stillet til rådighed for *"Förderung deutscher Wirtschaft und Bildung"* i grænseområderne, og de skulle fortrinsvis anvendes i landdistrikterne, mens de mindre truede byer måtte træde i baggrunden, som indenrigsminister Severing skrev til rigsindenrigsminister Oeser (DDP). Da inflationen ville udhule værdien af de 100 millioner mark kraftigt, håbede Severing, at der også ville blive stillet rigsmidler til rådighed for grænseprovinserne. Det blev der få dage senere da rigsindenrigsministeren stillede 25 millioner mark til rådighed for *"Deutschumszwecke"* i provinsen Slesvig-Holsten. Ministeren begrundede bevillingen med ordene: *"Angesichts der ernsten Gesamtlage unseres Volkes, insbesondere durch die Vorgänge in Ruhr- und Rheingebiet, ist es mein Bestreben, auch in den, Vorgängen nicht unmittelbar betroffenen Landesteilen die Wirksamkeit der mit der Bewahrung des Deutschums betrauten Verbände und Einrichtungen zur vollen Entfaltung zu bringen."*⁷⁷ Beløbet skulle fordeles mellem den tyske skole i Berghof, grænsebiblioteket, Flensborg bys theater og byorkester, Grenzbund, Schleswig-Holsteiner Bund og Wohlfahrts- und Schulverein.⁷⁸

Værdien af de 100 millioner mark, der blev stillet til rådighed for de preussiske grænseprovinser i april 1923, var mindre end beskeden. I juni 1923 besluttede den preussiske regering derfor at forøje sumen til 850 millioner mark, der skulle fordeles med 250 millioner mark til henholdsvis Slesvig-Holsten og Østpreussen, 150 millioner til Øvre Schlesien, 80 millioner til Grenzmark Posen-Vestpreussen, 30 millioner til Nedre Schlesien og 7 millioner til regeringsdistrikt Köslin, plus en reservefond. Som indenrigsminister Severing skrev til rigsindenrigsminister Oeser, var de preussiske ressortministerier enige om at beløbet stadig ikke rakte, og at også riget måtte forhøje summen.⁷⁹ Der kom også yderligere midler til fra rigsmyndighederne. Den 19. juni 1923 meddelte ministerialrat Rathenau overpræsident Kürbis, at rigsministeren for genopbygning, Dr. Albert, havde stillet 50 millioner mark til rådighed til brug for *"stärkung des Deutschums in der*

⁷⁶ LASH. Abt. 301. Nr. 5687 Schleswigfonds.

⁷⁷ GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..

⁷⁸ LASH. Abt. 301. Nr. 5687 Schleswigfonds.

⁷⁹ GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013. Bereitstellung von Staatsmitteln..

gefärdeten Nordmark". Da beløbet blev overført den 26. juni 1923, var det vokset til 90 millioner mark. Grenzmittelstelle Nord og den tyske skole i Berghof var ifølge ministerialrat Rathenau de primære mål for bevillingen. Rigsminister Dr. Albert skrev få dage senere til Kürbis, at han var glad for at have hjulpet provinsen, og at han også i fremtiden ville være opmærksom på behovet i Nordmark. De 90 millioner mark fra genopbygningsministeriet var ikke at betragte som en del af Schleswigfond. Til gengæld kunne Rathenau meddele Kürbis i juli 1923, at rigsregeringen forhøjede deres andel af Schleswigfond med 150 millioner mark af rigsregeringen. Sammenlagt ville der således være 400 millioner mark til rådighed for Schleswigfond, det tidobbelte af den oprindelige bevilling. Det fik dog ikke Kürbis til at juble. Den 14. juli skrev Kürbis til Rathenau, at de 250 millioner mark fra den preussiske regering ikke rakte til andet end de tyske skoler i Berghof og Leck samt grænsebiblioteket. En yderligere forhøjelse var nødvendig.⁸⁰

Den 20. august 1923 blev der afholdt møde i det preussiske indenrigsministerium om endnu en forhøjelse af bevillingen til de preussiske grænseprovinser. Det preussiske finansministerium var klar til at tidoble de 850 millioner til 8,5 milliarder mark. Dermed ville der blive 2,5 milliarder mark til rådighed for Slesvig-Holsten. Det forventedes igen at rigsregeringen ville følge trop med en forhøjelse af deres bidrag fra 150 millioner til 1,5 milliarder mark til kulturelle formål i provinsen Slesvig-Holsten.⁸¹ Den 10. september 1923 meddelte ministerialrat Rathenau overpræsident Kürbis, at rigsregeringen ville bevilge yderligere 750 millioner mark til Schleswig-fonden. Med de i forvejen bevilgede 150 millioner blev der i alt stillet 900 millioner mark til rådighed fra rigsregeringen. Med 2,5 milliarder mark fra Preussen og 900 millioner fra riget, var der således 3,4 milliarder mark til rådighed for Slesvig-Holsten. Størstedelen af denne sum valgte overpræsident Kürbis at fordele med 850 millioner mark til ungdomsarbejde og 2,5 milliarder til overlærer Christian Träckners kulturpolitiske arbejde i Slesvig by. I en meddelelse fra ministerialrat Rathenau til overpræsident Kürbis den 24. september, om at rigsministeren for genopbygning ville stille 800 millioner mark til rådighed for en styrkelse af tyskheden i Slesvig-Holsten, bebrejdede Rathenau samtidig Kürbis, at han havde bevilget den overvejende del af de til rådighed stillede 3,4 milliarder mark til overlærer Träckner og ladet alle andre muligheder falde. Rathenau fandt denne fordeling usympatisk. Kürbis svarede Rathenau få dage senere, at fordelingen var foretaget på grundlag af mødet den 20. august i det preussiske indenrigsministerium, hvor man var blevet enige om at de tyske skoler i Berghof og Leck, samt grænsebiblioteket ikke længere skulle finansieres gennem Schleswigfond, men gennem ministeriet for videnskab, kunst og folkeoplysning, og at restbeløbet var blevet udbetalt til Träncker

⁸⁰ LASH. Abt. 301. Nr. 5688 Schleswigfonds.

⁸¹ GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013. Berreitung von Staatsmitteln..

på grund af inflationen. Skulle de 3,4 milliarder mark have nogen kontant værdi, kunne de ikke fordeles yderligere ud, argumenterede Kürbis.

I tiden fra august til december 1923 strømmede der milliarder af reichsmark fra Berlin til Slesvig-Holsten i stadig større beløb. Den 25. september 1923 meddelte rigsindenrigsministeriet, at man ville overføre 500 millioner mark til Grenzmittelstelle Nord, og at man forventede et tilsvarende beløb overført fra den preussiske regering. Den 5. oktober bekræftede det preussiske finansministerium, at der også herfra ville overføres 500 millioner mark. Den 15. oktober skrev Rathenau på ny til overpræsidenten, men denne gang med budskab om, at der ikke kunne bevilges yderligere på grund af den finansielle nødsituation. Anledningen var, at overpræsidenten havde søgt om fornyede tilskud fra Berlin. Rathenau beklagede, at Kürbis ikke havde præciseret, hvad beløbet skulle anvendes til, men kun påstået at det kulturpolitiske arbejde ville blive indstillet, med mindre nye midler blev stillet til rådighed. Hvilket arbejde, spurgte Rathenau? Den danske trussel var alvorlig, men måtte beskrives præcis og kunne ikke blot afværges ved gaver fra Berlin. Rathenau ville ikke undlade at fortælle overpræsidenten at: *"hier immer und immer wieder der Gedanke auftaucht, dass eine Bevölkerung, die mit ihrem Abfall zum Dänentum droht, falls ihr nicht finanziell vom Reich und Staat geholfen werde, nicht verdienen, unterstützt zu werden."* Rathenau selv tog afstand fra denne tanke, men advarede Kürbis mod at fremprovokere tanken yderligere. Set på baggrund af de ansøgninger og betænkninger, der var udarbejdet i provinsen i forbindelse med Schleswigfond, beskrev Rathenau her et faktisk forhold. Men efter denne advarsel bekræftede Rathenau Kürbis i, at provinsen havde behov for yderligere støtte. Sagen var, skrev Rathenau, at: *"So wenig wie Staat und Reich selbst in der Lage sind, sich aus Eigenem zu sanieren, so wenig können die Provinzen, Kreise und Städte. Und wenn man vielleicht auch anderswo sagen könnte, es müsse der vollkommene Zusammenbruch erduldet werden, um dann neu aufbauen zu können, so besteht hier an der Grenze die Gefahr, dass nach dem Zusammenbruch der Wiederaufbau nicht von uns, sondern von unseren Feinden vorgenommen werden wird!"*⁸² Derfor skulle provinsen fortsætte sine forsøg på at råbe centralmyndighederne i Berlin op. Det ville være en fordel, hvis overpræsidenten og regeringspræsidenten mødte personligt op hos rigskansleren og den preussiske ministerpræsident, og fremlagde den alvorlige situation.

Rathenau påstod i sin skrivelse, at han ikke havde sendt overpræsidentens betænkning videre på grund af de nævnte mangler. Men to dage senere, den 17. oktober, meddelte Rathenau overpræsidenten, at rigsministeren for genopbygning havde stillet 30 milliarder mark til rådighed for

⁸² LASH. Abt. 301. Nr. 5689 Schleswigfonds.

provinsen, og at dette beløb skulle overføres til Grenzmittelstelle Nord. Regeringspræsidenten havde ved samme lejlighed modtaget 20 milliarder mark. For det andet meddelte det preussiske finansministerium, at der ville blive stillet yderligere 60 milliarder mark til rådighed i Schleswigfond. Overpræsident Kürbis skrev efterfølgende til indenrigsminister Carl Severing, at bevillingen på 60 milliarder var meningsløs. Den 17. oktober havde 60 milliarder mark svaret til 10,9 dollar, og var siden faldet til en værdi, der lå under en enkelt dollar. Berlin forstod ikke alvoren i situationen. Det lod sig ikke afvise: „*dass in steigendem Masse in der Provinz das Gefühl um sich greift, dass man in der Entfernung von Berlin und überhaupt im Reich die Nordmark als einen Aussenposten betrachtet, den zu verlieren man schlimmstenfalls hinnehmen kann.*“ Man måtte også betænke, at det danske fremstød havde noget tiltrækkende over sig. Fremstødet kom fra et stammebeslægtet folk med en sund økonomi og kultur, som sandsynligvis ville indrette et humant herskab i grænseområdet og bringe store økonomiske forbedringer for befolkningen.⁸³ Kürbis overhørte så ganske Rathenaus advarsler om ikke at overdrive trusselsbilledet for at skaffe flere bevillinger. Om det var foranlediget af Kürbis skrivelse er uvist, men den 31. oktober kunne Rathenau meddele overpræsidenten, at rigsministeren for genopbygning bevilgede 700 milliarder mark til provinsen, hvoraf mindst halvdelen burde overføres til Grenzmittelstelle Nord. Kürbis overførte derfor 400 milliarder mark til Grenzmittelstelle og 300 milliarder til overlærer Tränckner og dennes foredragsvæsen.⁸⁴ Efter gennemsnitskursen på reichsmark i oktober 1923 svarede 700 milliarder til omkring 28 Dollar. Det er imidlertid meningsløst at tale om en gennemsnitskurs i en tid, hvor markkursen faldt med milliarder dag for dag og time for time.

7.13 Den monetære stabilisering og inflationens konsekvenser

Den tyske rigskansler hed siden den 14. august 1923 Gustav Stresemann og kom fra det tyske folkeparti DVP. Gustrav Stresemann havde været den eneste seriøse kandidat til at stå i spidsen for en ny regering, hvis hovedopgave var at stabilisere marken. Stresemannregeringen var en stor koalition bestående af SPD, Zentrum, DDP og DVP. Stresemann og den socialdemokratiske finansminister Rudolf Hilferding var overbevist om, at en stabilisering af marken kun kunne gennemføres ved en opgivelse af passive modstand mod Ruhrbesættelsen. Her til fik regeringen også støtte af den preussiske indenrigsminister Carl Severing, der mente, at den passive modstand i Ruhr reelt set var

⁸³ LASH. Abt. 301. Nr. 5689 Schleswigfonds.

⁸⁴ LASH. Abt. 301. Nr. 5689 Schleswigfonds.

ophørt.⁸⁵ Tyskland var nået til et punkt, hvor de økonomiske ressourcer var opbrugt og landet stod på randen af et totalt sammenbrud. Den 26. september 1923 bekendtgjorde regeringen i et opråb, at den passive modstand blev afbrudt. Regeringen henviste i oprådet til, at udgifterne til den passive modstand i Ruhr i ugen op til den 26. september var løbet op i 3.500 trillioner mark, et beløb der som minimum ville blive fordoblet i de kommende uger. Og så fortsatte opråbet: *”Das Wirtschaftsleben im besetzten und unbesetzten Deutschland ist zerrüttet. Mit furchtbarem Ernst droht die Gefahr, dass bei Festhalten an dem bisherigen Verfahren die Schaffung einer geordneten Währung, die Aufrechterhaltung des Wirtschaftslebens und damit die Sicherung der nackten Existenz für unser Volk unmöglich wird.”*⁸⁶ Regeringen havde grund til at retfærdiggøre sin beslutning, for med opgivelsen af den passive modstand ville Tyskland også genoptage betalingen af krigsskadeserstatningerne. Den beslutning var ikke populær, og fra både venstre- og højrefløjen blev der taget initiativer til at vælte regeringen. I Bayern blev regeringspræsident Ritter von Kahr, der stod i nær forbindelse med Adolf Hitler, indsat af den bayerske regering som statskommisær med diktatoriske magtbeføjelser. I Sachsen forberedtes en kommunistisk opstand med støtte fra Komintern og Moskva. Krisen i Bayern fik Stresemann til at erklære national undtagelsestilstand, og samtidig afsatte rigsregeringen den sachsiske SPD-KPD regering, hvad der medvirkede til SPD's udtrædelse af koalitionsregeringen den 2. november 1923. Den 6. november rykkede hæren ind i Thüringen for også her at afsætte SPD-KPD regeringen. Den 8. november fulgte Adolf Hitlers ”ølstuekup” i München, der skulle have resulteret i en march mod Berlin, men som dagen efter blev slået ned af det bayerske politi. Samtidig arbejdede seperatistgrupper i Rhinlandet på en løsrivelse fra det tyske rige, et arbejde der blev understøttet af de franske og belgiske besættelsesmagter.

Opgivelsen af den passive modstand førte således ikke til en stabilisering i politisk henseende, og i første omgang var Frankrig heller ikke indstillet på give indrømmelser til Tyskland af den grund. Men også Frankrig havde betalt dyrt for Ruhrbesættelsen, der på grund af den passive tyske modstand ikke havde givet det forventede økonomisk afkast. Et forslag fra den britiske regering om at tage krigsskadeserstatningerne op på en ny konference fik tilslutning fra USA og derefter også af Frankrig. Allerede den 15. oktober havde den tyske regering besluttet at gennemføre en møntreform og at indføre en ny valuta, rentemarken, for herved på én gang at standse hyperinflationen. En selvstændig rentebank med den senere rigsbankdirektør Hjalmar Schacht som leder blev nedsat, med ansvar for rentemarkens indførelse. Den 15. november 1923 blev rentemarken indført som lovlig

⁸⁵ Winkler (1998) s. 209.

⁸⁶ Aufruf der reichsregierung zum Abbruch des passiven Widerstandes, 26.9.1923. i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik.* (2002) s. 77-78.

betalingsmiddel i Tyskland. Samtidig indstillede rigsbanken diskonteringen af skatkammerveklser, og regeringen skar ned på udgifter og lønninger, afskedigede 300.000 tjenstemænd og forhøjede skatterne. Den 20. november blev markkursen fastlåst på kursen 4,2 trillioner mark for en dollar, og rentemarkkursen til en trillion papirmark for en rentemark. Dermed havde den nye rentemark samme internationale kurs, 4,2 rentemark for 1 dollar, som reichsmarken havde haft i august 1914. Den nye markenhed skulle for 40% af cirkulationsmængdens vedkommende være dækket af guldbeholdningen, hvorved rentemarken i realiteten igen var bundet til guldet. Rigsbanken havde dog ikke pligt til at indløse rentemarken for guld. Vigtigere for den monetære stabilisering end den delvise guldbindning var, at pengemængden blev reduceret kraftigt, at statsfinanserne blev stabiliseret, samt den udenrigsøkonomiske sikring af rentemarkens værdi ved rigsbankens valutabeholdning, der nu fik høj prioritet.⁸⁷ Endelig betød accepten af Dawes-planen vedrørende de tyske krigsskadeserstatninger i august 1924, at de tyske betalinger i højere grad blev indrettet efter Tysklands økonomiske formåen. I det første år fik Tyskland et fuldstændigt moratorium, det vil sige fritagelse for betaling, derefter skulle Tyskland betale summer af 250, 110 og 500 millioner guldmark årligt og fra det femte år 1,25 milliarder guldmark årligt i krigsskadeserstatning. Samtidig modtog Tyskland et lån på 800 millioner mark fra USA.⁸⁸ Planen indeholdt ikke nogen endelig plan eller slutdato for krigsskadesbetalingerne, men den var en foreløbig acceptabel ordning for Tyskland. Den 30. august 1924 blev rentemarken afløst af en ny reichsmark, med samme kursforhold, og inden den 5. juli 1925 skulle de gamle reichsmark og rentemark være indløst. Da var inflationen et overstået kapitel, men et kapitel der havde sat sig dybe spor i det tyske samfund.

Denne pludselige monetære omvæltning fik naturligvis stor betydning den tyske økonomi og den tyske stats finansielle muligheder. Overpræsident Heinrich Brüning udarbejdede en ny ansøgning til det preussiske indenrigsministerium angående forsvaret mod den danske agitation den 8. december 1923. Det ønskede beløb var nu det samme som i betænkningen fra maj 1922, nemlig 15 millioner mark i engangsbeløb og 25 millioner mark til løbende udbetaling, i alt 40 millioner rentemark. Som begrundelse for ansøgningen henviste Brüning til betænkningen af foråret 1922. Den 10. januar 1924 meddelte indenrigsministeriet overpræsidenten, at provinsen ville få 12.050 guldmark stillet til rådighed for *Deutschumpflege in der Nordmark*, gældende for perioden 1. januar til 31. marts 1924.⁸⁹ Det var sidste bevilling af den såkaldte Schleswigfond.

⁸⁷ Winkler (1998) s. 207 – 238, Feldman (1997) s. 780 – 802 og Henning (1993) s. 80-81.

⁸⁸ Aus dem Londoner Schlussprotokoll (Dawes-Plan) 16.8.1924 i *Deutsche Geschichte Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik 1918 – 1933*. (2002) s. 101-102.

⁸⁹ LASH. Abt. 301. Nr. 5690 Schleswigfonds.

Schleswigfondens forvaltning i året 1923 afspejler på mange måder hyperinflationens hæsbæsende monetære og finansielle kaos. Milliarderne strømmede ud af fonden i større og større beløb, der var mindre og mindre værd. I juni 1924 udarbejdede overpræsident Kürbis en oversigt over overførte midler fra rigsregeringen og den preussiske stat til pleje af tyskheden i Slesvig-Holsten i 1923. Den preussiske stat havde alene bevilget i alt 1.619. trillioner mark i perioden fra den 1. juni til 27. december 1923, fordelt på 40 overførsler af forskellig størrelse. Dertil kom bevillingen på 900 millioner fra rigsregeringen. Bevillingerne fra rigsregeringens genopbygningsministerium på 800 millioner, samt 30 og 700 milliarder mark i oktober 1923 indgik ikke i Kürbis' opgørelse, og der kan meget vel have været andre overførsler, der heller ikke var med i opgørelsen. De 1.619 trillioner mark bevilget af Preussen og 900 millioner mark bevilget af rigsregeringen i sommeren og efteråret 1923 skulle ifølge overpræsidentens opgørelse være fordelt som vist i nedenstående tabel.

Schleswigfond 1923		
Formål	Beløb fra Preussen	Beløb fra Reich
Flensburger Volkszeitung	20.000.000	
Overlærer Tränckner	2.053.349.400	475.000.000
Ungdomsarbejde	425.100.000	425.000.000
Folke litteratur	1.500.000	
Filmforevisning	50.000	
Folkehøjskoler	696.724.691.470.000	
Grænsebibliotek	922.570.980.000.000	
I alt	1.619.298.171.469.400	900.000.000

Tabel. 7.4 Kilde: LASH Abt. 301. Nr. 5690. Schleswigfonds.

Det var hovedsagelig højskolerne og grænsebiblioteket, der havde taget imod de store beløb i oktober-november 1923, men beløbene var mindre værd end de 2,5 milliarder, overlærer Tränckner fik i september 1923. Omregnet ved gennemsnitskursen på reichsmarken i november 1923 på 2,2 trillioner mark for en dollar, svarede 1.619 trillioner mark til cirka 736 dollar, hvad der igen ikke er voldsomt meningsgivende inflationens udvikling taget i betragtning. Som rigsregeringen skrev i sit opråb af 26. september havde udgifterne til Ruhrlønningerne i ugen op til den 26. september udgjort 3.500 trillioner mark. Et kilo rugbrød kostede i slutningen af september 1923 omkring 3 millioner mark og et kilo kartofler 1,24 millioner mark.⁹⁰ Beløbene, der blev overført til provinsen Slesvig-Holsten i 1923, det være sig som Schleswigfondmidler og til tyskhedens kulturelle styrkelse generelt, var alt i alt ikke meget værd og kan ikke tages som udtryk for en voksende interesse i det

⁹⁰ Winkler (1998) s. 207.

slesvigske grænseområdes kulturelle tilstand fra myndighederne i Berlin. Overførslerne skal derimod ses i forlængelse af, at den tyske regering med beslutningen om den passive modstand mod Ruhrbesættelsen og indeholdelse af krigsskadeserstatningerne havde valgt at løbe linen ud i økonomisk henseende. 1923 var en ny kraftprøve mellem Frankrig og Tyskland, der hver især satte alt på spil for at vinde denne runde af konflikten. Tyskland var i 1923 en hårsbredde fra det totale økonomiske og politiske sammenbrud, som havde været frygtet af den nye republiks magthavere siden republikkens grundlæggelse i januar 1919. 1923 bekræftede alle tyske mistanker om, at freden efter den Første Verdenskrig havde det ene formål at kvæle Tyskland økonomisk, hvilket for Frankrigs vedkommende heller ikke var uden grund i virkeligheden. Men Tyskland valgte i sidste ende selv den sti, der via et næsten totalt økonomisk sammenbrud førte til en økonomisk nystart. Under denne kraftprøve blev der grebet tilbage til ideerne af 1914 om den tyske kultur som Tysklands mest effektive våben i en situation, hvor Tyskland var under ekstremt pres. Separatistbevægelserne blev anset for alvorlige trusler mod Tyskland under den kraftprøve, Tyskland valgte at tage med Frankrig, hvad regeringens aktioner i Bayern, Sachsen og Thüringen viste. Separatismen blev aldrig aktuel i Slesvig-Holsten, men frygten for, at tendenser fra Bayern og Rhinlandet skulle brede sig, var tilstede. Bag ideerne om den tyske kulturs overlegenhed lå imidlertid også en mistillid til de regionale befolkningers tyske loyalitet, og her kom *Deutschtumspflege* ind i billedet. Schleswig-fondmidlerne var ment som et beskedent, men ikke uvigtigt bidrag til det tyske riges overlevelse og sammenhæng. Den økonomiske kraftprøve betød også, at den kulturelle genopbygning og styrkelse af grænseområdet fik forrang for den økonomiske og infrastrukturelle genopbygning, også fordi det under inflationen ikke var økonomisk muligt at gennemføre en infrastrukturel genopbygning.

Hyperinflationen forsvandt med indførelsen af rentemarken og den monetære deflationspolitik, som den tyske regering og rigsbank indførte fra 1924. Inflationen havde medført en større omfordeling af kapitalen i Tyskland. Opsparede formuer var reduceret betydeligt, men samtidig var mange sluppet af med deres gæld. Ejendomsbesiddere slap generelt nådigt fra inflationen, da deres besiddelser ikke var blevet berørt af inflationen. Også den tyske industri slap af med gældsbyrden, ligesom den tyske stat og forbundsstaterne slap af med store dele af den enorme gæld fra krigstiden. Men der sad også kreditorere tilbage i Tyskland, der havde mistet store summer på inflationen. Arbejdere uden ejendomsbesiddelser blev hårdt ramt af inflationen, men formåede dog at fastholde de lønstigninger, der var blevet dem til del under inflationen. Statsansatte tjenestemænd og akademikere, hørte til de af inflationen mindst begunstigede, og det var også her at indtrykket af en

generel devaluering af tyske værdier, materielle såvel som åndelige, satte sig fast.⁹¹ De økonomiske tab og gevinster ved inflationen lader sig ikke gøre op ved en simpel beregning, og de er stadig til diskussion i både økonomisk og historisk forskning. Uanset eventuelle gevinster ved inflationen er der ikke tvivl om, at 1923 og hyperinflationen generelt var en traumatisk oplevelse for størstedelen af den tyske befolkning, således som Sebastian Haffner og Gerald Feldman beskrev det.

7.14 Kulturel genopbygning og Nordmarkmyte i Sydslesvig

De første 6 år efter dannelsen af den nye tyske republik havde været turbulente. Inflationen havde medvirket til den økonomiske genopbygning ved at fremme den tyske eksport, men den havde til gengæld også bremset en gennemgribende indre økonomisk genopbygning i Tyskland såvel som Slesvig-Holsten. Den erhvervsmæssige og infrastrukturelle genopbygning havde haft første prioritet ved fordelingen af Nordmarkfond i 1920, men allerede under Nordmarkfondens fordeling var den kulturelle genopbygning blevet ofret megen opmærksomhed fra politisk hold på alle niveauer. I forbindelse med fordelingen af de 14,5 millioner mark til kulturelle formål opstod en skillelinje mellem en praktikerfløj og en kulturfløj i Slesvig-Holsten, og i mellem de preussiske ministerier, med hensyn til genopbygningens karakter. Hyperinflationen gav kulturfløjen, hvortil også overpræsident Kürbis hørte, medvind og fra marts 1922 støttede også ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium den kulturelt rettede genopbygning. Med overpræsident Kürbis' betænkning "*Die dänische Gefahr und ihre Abwehr*" i maj 1922 blev den nationale kulturkamp det afgørende emne for provinsens genopbygning, samtidig med at der blev rejst store forventninger i provinsen om finansiel hjælp fra Berlin. Den skarpe retorik, der blev fundet frem om den danske trussel, var en reaktion på den tiltagende økonomiske og politiske ustabilitet i Tyskland. Det var muligvis kun danske ekstremister, der talte om en grænserevision mod syd, men den dag det tyske rige brød sammen, kunne dette forhold ændre sig dramatisk og situationen udnyttes af danskerne. Kulturprogrammet skulle fungere som en præventiv foranstaltning imod det værst tænkelige scenarie, republikkens sammenbrud og afståelse af det resterende Slesvig til Danmark. Genopbygningen i det tysk-slesvigske grænseland blev således en demarkationsproces, der handlede om at befæste provinsens tyske tilhørsforhold, og en proces hvor der blev brugt megen tid på at beskrive den danske trussel og nødvendigheden af at bekæmpe denne trussel. Ønsket om at bevare de økonomiske og kulturelle forbindelser til Nordslesvig og håbet om en grænserevision mod nord levede, men håbet blev med hyperinflationen trængt tilbage af en frygt for Tysklands opløsning.

⁹¹ Se Wehler (2003) s. 248 – 249.

Hyperinflationen fremmede også den slesvig-holstenske særbevidsthed og ”Nordmarkmyten”, som Rudolf Rietzler har beskrevet i sit værk om nazismens fremvækst i Slesvig-Holsten. Ideen om den nordlige provins’ særlige rolle som tyskhedens forkæmper i nord havde rødder tilbage i 1848-revolutionen og den slesvig-holstenske opstands rolle i denne revolution. Denne særbevidsthed havde også elementer af mindreværd i sig, eller som Rietzler skriver et ”isolationskompleks” overfor de centraltyske regioner og Berlin. Allerede i kejsertiden havde der i Slesvig-Holsten været talt om provinsen som Preussens fattighus.⁹² Med afståelsen af Nordslesvig blev dette isolationskompleks styrket og særbevidstheden tilføjet et martyraspekt, som var at finde i talrige af de udtalelser, der her har været citeret. Genopbygningsfondenes administration ramte lige ned i denne provinsiale selvforståelse. Forventningerne til genopbygningsfondene blev drevet op i et højt leje af både de regionale og centrale preussiske myndigheder, og selvfølgelig førte disse forventninger til skuffelser. Skuffelserne blev så meget desto større, da inflationen i stadig højere tempo udhulede bevillingernes værdi. Følelsen af at være uretfærdig ramt af krigsøkonomien og siden af fredsordningen i 1919 var et alment tysk fænomen, der blev forstærket af 1923 oplevelsen. Det var også tilfældet i Slesvig-Holsten, hvor følelsen af at være ladt i stikken af Berlin føjede sig til. Men som fordelingen af både 500-millioner fonden og den finansielle støtte til de preussiske grænseprovinser i 1923 viste, fik Slesvig-Holsten lige så meget opmærksomhed som de østlige grænseprovinser, hvis ikke mere, provinsernes geografiske størrelser taget i betragtning. Den slesvig-holstenske isolation var, indtil videre, en Nordmarkmyte, men en myte der blev tilført en stor portion brændstof af hyperinflationen i 1923. Tyskland, Preussen og Slesvig-Holsten overlevede 1923, men hyperinflationen havde rystet den tyske selvbevidsthed betragteligt, ikke mindst i den nordlige grænseprovins. Det skulle få stor betydning for den regionaløkonomiske genopbygnings og grænsepolitik, der skulle følge efter inflationen og den monetære stabilisering.

⁹² Rietzler (1982) s. 289 – 296.

8. REGIONALØKONOMISK GENOPBYGNING I NORDSLESVIG

Trods ønsket om en kort overgangstid og et begrænset antal af genforeningsinstitutioner var det ikke den danske regering og rigsdag ukendt, at indlemmelsen af Nordslesvig var en stor opgave, som krævede ekstraordinære foranstaltninger. Som omtalt i kapitel 4 udnævnte den radikale regering H.P. Hanssen til minister, i ”*Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender*”, den 25. maj 1919. Ministeriet skulle videreføre Kriegerudvalgets arbejde med den praktiske forberedelse af genforeningen. Ved at kalde ministeriet midlertidigt markerede regeringen, at der var tale om et overgangsorgan med en begrænset levetid. Martin Hammerich fortsatte Kriegerudvalgets arbejde som kontorchef i ministeriet. Ministeriet blev dog mere midlertidigt end tilsigtet og eksisterede i mindre end et år. Da Christian d. 10 afsatte regeringen Zahle den 30. marts 1920, blev også det midlertidige ministerium nedlagt og genforeningsarbejdet lagt under statsministeriet, hvor Martin Hammerich fortsatte arbejdet med den praktiske genforening. Da Niels Neergaard dannede regering den 5. maj 1920, var det på tale at tilknytte H.P. Hanssen som kommissær for sønderjyske anliggender, men det strandede på H.P. Hanssens uvilje mod Venstre-regeringens planer, om at søge den anden afstemningszone internationaliseret.¹

Forinden ministeriets nedlæggelse havde H.P. Hanssen og Martin Hammerich dog formået at sætte afgørende præg på forberedelserne af indlemmelsen, herunder også den økonomiske genforening. H.P. Hanssen og Martin Hammerich var begge meget engageret i valutaspørgsmålet, og de var stærkt medvirkende til oprettelsen af Udligningskassen for Sønderjylland og bevillingen af de cirka 60 millioner kroner, der blev stillet til udligningskassens rådighed.² Det var, som allerede omtalt, også det sønderjyske ministerium, der foranledigede oprettelsen af et udvalg, som skulle undersøge nordslesvigernes kronelån i Danmark, og bistå sønderjyderne med opretholdelsen af kronekreditter på rimelige vilkår, som ministeriet skrev til statsminister Zahle den 8. december 1919.³ Regeringen nedsatte på den baggrund ”Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder”, den 18. december 1919, der i daglig tale blot blev omtalt som ”Sønderjysk Kroneudvalg”. Udvalget fik tre specifikke opgaver tildelt, som var:

- 1) *at foretage en nøje Undersøgelse af, hvor mange og hvor store Kronelaan Sønderjyderne har optaget her i Kongeriget og under hvilke Former og paa hvilke Vilkaar, de er optagne,*

¹ Thorsen (1970) s. 45.

² Se Andersen (2002).

³ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830.

- 2) *at bistaa Sønderjyderne med Opretholdelsen af en midlertidig Kronekredit paa rimelige Vilkaar og*
- 3) *i det hele at overveje og eventuelt stille Forslag om hvilke Foranstaltninger, der bør og kan foretages for at gøre Overgangen fra Mark til Krone saa let som muligt for det økonomiske Liv i Sønderjylland.*⁴

Det skulle blive en opgavetildeling, som udvalget bibeholdt og arbejdede på, om end under et andet navn, i hele mellemkrigstiden. Formand for udvalget blev Statsgældsdirektør fra finansministeriet P.O.A. Andersen, mens Martin Hammerich var det sønderjyske ministeriums repræsentant. Derudover bestod udvalget af gårdejer og formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig P.J. Refshauge fra Oksbøl, amtsassessor i Sønderborg Amt, Dr. A.V. Karberg, direktør for Sønderjyllands Kreditforening, sagfører Orla Buhl fra Lemvig, købmand og borgmester i Aabenraa Holger Fink, bankdirektør Rossen fra Tønder og bankdirektør og borgmester i Kolding Oluf Bech. Sekretær for udvalget blev Axel Hulegaard, der kom fra en stilling i finansministeriet. Som omtalt i kapitel 4 var det primært de stadig flere kronelån, som sønderjyderne tog i Danmark med henblik på at afvikle deres markgæld, der var motivet bag udvalgets oprettelse. Kronelånene blev en økonomisk belastning for mange i Nordslesvig, da indlemmelsen trak ud og kroneindtægterne udeblev.

Kroneudvalget blev et centralt organ i indlemmelsen og i den økonomiske genopbygning af Nordslesvig. Det var først og fremmest oprettelsen af, og siden arbejdet som bestyrelse for, Lånekassen for Sønderjylland, at kroneudvalget fik betydning. Det skal vi vende tilbage til. Kroneudvalget lagde en strategi til grund for sit arbejde. Denne strategi havde to retninger, som udvalgets formand slog fast på udvalgets første møde den 20. december 1919, hvor *"Han fremhævede, at der indenfor dansk Administration og dansk Finansverden sikkert vilde være den bedste Vilje til at komme Sønderjyderne økonomisk til Hjælp, men naturligvis maatte man straks gøre sig klart, at Midlerne i nogen Maade var begrænsede."*⁵ Der var behov for hjælp, men hjælpen kunne ikke blive ubegrænset. Udvalgets syn på den økonomiske genopbygning kom også til udtryk i udvalgets beretning til rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg i marts 1920, hvori man skrev: *"I det hele har Udvalget anset det for det heldigste for det økonomiske Liv i Sønderjylland, at de til dettes Betjening og Fremme eksisterende Organer i størst mulig Omfang kommer til at opfylde deres Funktioner, saaledes at Næringslivet og Finanslivet hurtigst muligt bringes ind under de Former, der for*

⁴ Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder. Kbh. 1921.

⁵ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af udvalgsmøde 20. dec. 1919.

Fremtiden tør anses at blive ønskelige som normale og sædvanlige.”⁶ Kroneudvalget anså en ”hurtigst mulig” omstilling til danske forhold for ønskelig, således som statsminister Zahle havde lagt op til nytårsdag 1918. Ligeså vigtigt var det, at det lokale nordslesvigske næringsliv og finansliv blev i stand til selv at gøre en indsats i genopbygningen, særligt hvad angik muligheden for at yde driftslån. Dertil var en kapitaltilførsel fra kongeriget til det nordslesvigske nærings- og finansliv nødvendigt, og det var denne kapitaltilførsel kroneudvalget skænkede størst opmærksomhed.

8.1 Kronemøntens indførelse

Kronemøntens indførelse i Nordslesvig den 20. maj 1920 var den første store kapitalindsprøjtning fra dansk side i den nye landsdel. Dansk møntlovgivning var gældende fra denne dag, og kronen blev lovligt betalingsmiddel mand og mand i mellem, som det hed i den af plebiscitkommissionen udstedte anordning om kronemøntens indførelse den 14. maj. Omregningskursen ved betalinger mand og mand imellem og til offentlige kasser var den på Københavns fondsbørs officielt noterede kurs for reichsmark, som i maj 1920 lå på omtrent 14 kroner for 100 reichsmark. Tysk mønt kunne indtil videre anvendes lovligt ved siden af kronemønten. I loven om kronemøntens indførelse lå der således ingen kapitaltilførsel ved kursregulering, som ønsket af flere i Vælgerforeningens økonomiske udvalg. Til gengæld blev de fire store nordslesvigske banker, Haderslev Bank, Nordslesvigsk Folkebank i Aabenraa, Folkebanken for Als og Sundeved i Sønderborg, samt Tønder Landmandsbank hver tildelt et lån på 3 millioner kroner til en rente på 5%. 2,35 millioner kroner blev fordelt mellem fem andre banker, og 72 nordslesvigske sparekasser modtog hver et lån på gennemsnitlig 20.000 kroner. Lånene til de nordslesvigske pengeinstitutter blev ydet af Nationalbanken på institutternes egen opfordring, støttet af kroneudvalget. Hensigten med lånene var, at de nordslesvigske pengeinstitutter dermed kunne tage del i genopbygningen. Det var første forsyning af disse lån, der tidlig morgen den 20. maj 1920 blev kørt fra Nationalbankens filial på Jernbanegade i Kolding og til Nordslesvigsk Kreditforenings lokaler på Storegade i Haderslev, hvor de blev afhentet af de respektive pengeinstitutters personale.

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg havde den 12. maj godkendt en anmodning fra plebiscitkommissionens generalsekretær Brudenell-Bruce om at være behjælpelig med kronemøntens indførelse. Baggrunden herfor var den aftale som den danske regering og plebiscitkommissionen havde indgået den 29. april, om afspærringen af zonegrænsen. Samtidig vedtog udvalget lovforslagene om kronemøntens indførelse og udligningskassen, udlånene til de nord-

⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Beretning til Rigsdagspartiernes Sdj. Udvalg. Marts 1920.

slesvigske pengeinstitutter, loven om Lånekassen for Sønderjylland, hensættelse af 10 millioner kroner til opkøb af Sønderjyllands Kreditforenings første obligationsrække, samt bevillingen af et løntillæg til de nordslesvigske arbejdere i den sidste uge før kronemøntens indførelse på sammenlagt 2 millioner kroner. Lovforslagene fik karakter af forud vedtagne kongelige anordninger, der så snart suveræniteten var overtaget, skulle vedtages på retmæssig vis. Der blev vedtaget lovforslag med bevillinger på samlet 97 millioner kroner til de forskellige ordninger i forbindelse med kronemøntens indførelse. Statsminister Neergaard fik også Folketingets finansudvalgs godkendelse af bevillingerne, men i princippet var vedtagelsen et brud på grundlovens paragraf 48 om, at: ”*Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har hjemmel i den af Rigsdagen vedtagne Finanslov eller i en af Rigsdagen vedtaget Tillægsbevillingslov eller midlertidig Bevillingslov.*”⁷ Som Statsminister Neergaard sagde ved fremlæggelsen af plebiscitkommissionens anmodning: ”*Nu er det klart, at vi befinder os i en overordentlig irregulær Situation i denne Sag, og vi er nødte til at appellere til Udvalget om Bistand til at hjælpe os ud over den.*”⁸ Som sagt, så gjort. Den 20. maj fulgte så første indskud i den nordslesvigske genopbygning.

8.2 Udligningskassen for Sønderjylland

I forhold til den danske stats udgifter i finansloven 1919/20 på 286,5 millioner kroner, var 97 millioner kroner overordentligt mange penge. Det var ikke Rigsdagen ubekendt, at genforeningen og genopbygningen af Nordslesvig ville koste store summer for den danske stat. Af den grund havde rigsdagen allerede i september 1919 vedtaget, at staten skulle optage et såkaldt ”genforeningslån” på 145 millioner kroner, i form af salg af 5% obligationer.⁹ Dertil havde rigsdagen besluttet, at også salgssummen for de vestindiske øer, som Danmark havde afstået til USA i 1917, skulle anvendes til genforeningen. Salgssummen for øerne var i 1920 ikke endeligt opgjort, men den endte på 25 millioner dollar, svarende til omkring 153 millioner kroner i juli 1920. Dermed var indlemmelsens finansiering foreløbigt sikret.

Udligningskassen for Sønderjylland fik 350 kroner per indbygger i Nordslesvig til rådighed, i alt 58,66 millioner kroner.¹⁰ Udligningskassens formål var at udligne de indtægts- og formuetab, som krigen og inflationen havde påført de nordslesvigske borgere. Det betød konkret, at nord-

⁷ Danmarks Riges Grundlov. Lovtidende 1915. s. 617.

⁸ Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 978.

⁹ Rigsdagstidende 71de ordentlige samling 1918-19 III sp. 7519.

¹⁰ Ved vedtagelsen af loven blev indbyggertallet i Nordslesvig af 1910 på 167.603 anvendt, hvilket gav en rådighedssum på 58,66 millioner kroner. Folketællingen den 21. februar 1921 viste et indbyggertal på 163.622. Rådighedssummen på 58,66 mio kr. blev dog fastholdt og der var derfor 359 kroner per indbygger til rådighed. Beretning om Udligningskassens virksomhed. s. 23.

slesvigere, der havde tabt markformuer eller dele heraf i perioden fra den 1. januar 1914 til den 1. januar 1920, og kunne påvise et sådan tab, kunne søge om erstatning for dette tab i kronemønt ved udligningskassen. Formuen 1914 blev omregnet ved parikurs 8 kroner for 9 mark, og 1920-formuen til kursen i januar 1920 på 7,25 kroner for 100 mark. Ansøgerne skulle have været bosat i Nordslesvig siden den 1. januar 1914, og ansøgningen skulle være Valutarådet i hænde senest den 1. august 1920. Udligningskassens virksomhed var ment som en social foranstaltning, der skulle give hjælp til de af krigen hårdest økonomisk ramte, og til dem, der i forvejen ikke havde mange midler til rådighed. Derfor blev erstatningerne givet efter en glidende kursskala, således at mindre formuende fik en højere erstatning end mere formuende. Det var på forhånd bestemt, at personer der den 1. januar 1914 havde haft en mindre formue på indtil 5.000 reichsmark, skulle have deres formuetab erstattet ved parikurs 8 kroner for 9 reichsmark. Personer med formuer på indtil 15.000 reichsmark den 1. januar 1914, skulle have de første 5.000 reichsmark tabt erstattet ved parikurs og de næste 5.000 reichsmark til en kurs 45 kroner for 100 reichsmark. Havde de pågældende tabt mere end 10.000 reichsmark kunne en erstatning af disse til en lavere kurs komme på tale, såfremt udligningskassens beløb rakte. Erstatningstildelingen til personer med større formuer end 10.000 reichsmark i 1914 afhang derfor af, hvor mange ansøgninger der kom fra personer med tabte formuer på indtil 10.000 reichsmark. Formuer måtte dog ikke bringes op over 25.000 kroner per individ ved erstatningen. Det var også lovbestemt, at familieforsørgere skulle have fuld erstatning, mens ikke-familieforsørgere måtte nøjes med 2/3 af erstatningssummen, en regel som var vedtaget på forslag af Thorvald Stauning.¹¹ Endelig kunne personer, der levede af renter og pension, som ikke blev overtaget af den danske stat, tilkomme et årligt indtægtstilskud. En årlig indtægt på indtil 2.000 reichsmark gav ret til at få indtægten forøget med et beløb, svarende til en omveksling ved parikurs 8 kroner for 9 reichsmark. For indtægter over 2.000 reichsmark kunne Valutarådet fastsætte en omregningsskala, men den årlige indtægt måtte ikke forøges til et beløb over 4.000 kroner. Denne regel kunne også benyttes af personer, der levede af renter fra en stående kapital, men i så fald skulle den stående kapital tilfalde staten ved den pågældendes død.¹²

”Sønderjysk Valutaråd”, der skulle lede udligningskassens virksomhed, bestod af 14 valgte medlemmer fra Nordslesvig, samt af formand for rådet og generaldirektør for skattevæsenet Michael Koefoed, og sekretær J.V. Schou-Nielsen, fuldmægtig i Departementet for Told og Forbrugsafgifter. Fra Tønder Amt var bygmester Martin Møller, Bredebro, købmand P. Sørensen, Tønder og gårdejer H. Lorenzen, Ballum valgt. Fra Aabenraa Amt købmand Jørgen M. Hansen,

¹¹ Se Andersen. ”*Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20.*” Utrykt speciale ved SDU Odense. s. 62 – 63.

¹² Lov Nr. 297 om en Udligningskasse for de sønderjydske landsdele. Lovtidende 1920. s. 1125.

Aabenraa og rentier Chr. Nissen, Varnæs. Fra Sønderborg Amt amtsassessor A.V. Karberg, Sønderborg, hjulmager Jørgen Petersen, Avnbøl og fisker Chr. P. Hansen, Kragesand. Fra Haderslev Østeramt vinhandler Warthoe, grosserer H. Dahl, og købmand G. Hintze alle Haderslev, og fra Haderslev vesteramt gårdejer N.S. Hörlyck, Rurup, gårdejer Jens Høyer, Billeslund og møllebygger R. Rasmussen, Toftlund. Den 1. juni 1920 mødtes valutarådet på kredshuset i Haderslev, for at tilrettelægge udligningskassens forretningsorden. Her blev man enige om, at ansøgningsskemaerne skulle tilstilles kommuneforstanderne i sognene og borgmestrene i byerne, hvorfra de kunne afhentes af befolkningen. De udfyldte ansøgningsskemaer skulle afleveres til kommunalbestyrelserne, der skulle vurdere ansøgningen og give et skøn over ansøgningens berettigelse. Dernæst skulle ansøgningen overgives valutarådets amtsudvalg, der bestod af de fra amtet valgte medlemmer, som skulle efterprøve ansøgningen og sende denne videre til Finansministeriet i København med anmærkninger. Finansministeriet stod for den regnskabsmæssige opgørelse af de enkelte erstatningers størrelse og skulle sikre en ensartet behandling af sagerne. Til sidst ville ansøgningen blive sendt til Valutarådet i Haderslev, der gav endelig svar på de enkelte ansøgninger.¹³ Det kan umiddelbart synes som en noget omstændelig foretningsgang, men for at sikre en både ensartet behandling af sagerne samt en føling med lokale forhold, var forretningsgangen formentlig hensigtsmæssig.

Som bevis for formueangivelsen for 1. januar 1914 og 1. januar 1920 skulle skatteattesten for skatteårene 1914-15 og 1920-21 vedlægges. Formuebestandens fordeling skulle specificeres i kontante beløb, indskud i banker og sparekasser, værdipapirer, fast ejendom, varelagre, inventar, maskiner og besætninger. Det kunne selvsagt blive en noget skønsmæssig opgørelse, hvis ikke en skatteattest kunne fremskaffes. I beretningen om Udligningskassens virksomhed bliver mangelfulde ansøgningsskemaer, og angivelsen af ejendoms- og besætningsværdier da også nævnt som problematiske, men det hævdes, at rådet havde tilstrækkelig med kontrolmidler til at kunne forhindre uretmæssige erstatninger. Skatteattestreglen blev en af de mest kritiserede regler ved Udligningskassen. Det blev af flere udlagt som en straf for svig mod de preussiske skattemyndigheder, altså en straf for bevidst at have formindsket formueopgørelsen i 1914 overfor de preussiske myndigheder. Valutarådet havde dog mulighed for at dispensere fra bestemmelsen, hvis ansøgere ad anden vej kunne bevise en højere formuebestand end den i skatteattesten angivne. Problemet var, ifølge P.A. Callø, at de preussiske myndigheder havde håndhævet skatteligningen meget liberalt og tilfældigt.¹⁴

Når først formuen den 1. januar 1914 og 1. januar 1920 var fastlagt, kunne erstatningsydelsen beregnes i et dertil udformet skema. En tilfældig udvalgt ansøgningssag i Udligningskassens arkiv

¹³ Hejmdal 2. juni 1920 og Beretning om virksomheden i Udligningskassen s. 4 – 6.

¹⁴ Callø (1923).

kan illustrere beregningen, samt give et eksempel på de særlige forhold, der ofte prægede den enkeltes privatøkonomi. Hans Jessen Dam, Agerskov, der i 1920 var 42 år gammel, underskrev sin ansøgning om erstatning den 28. juni 1920. Hans Jessen Dams situation var, at han i november 1916 var flygtet til Danmark for at undgå tysk krigstjeneste. Hans Jessen Dam havde indtil da ejet 28 hektar jord, samt kreaturer til en værdi af 2.000 reichsmark. På grund af hans flugt blev ejendommen beslaglagt og solgt af de tyske myndigheder for 19.100 reichsmark, der efterfølgende blev anbragt i et krigslån i Hans Jessen Dams navn. Således var han den 1. januar 1920 ejer af et krigslånsbevis på 19.100 reichsmark. Vedlagt Hans Jessen Dams ansøgning var en attest fra skattekontoret i Haderslev, der godtgjorde, at der ikke var lignet formueskat for Hans Jessen Dam i 1914, og at der heller ikke ved indtægtsskatteligningen i 1920 var taget hensyn til nogen formue. Ved beregning af Hans Jessen Dams erstatning blev formuebestanden den 1. januar 1914 ansat til 10.000 mark og formuen den 1. januar 1920 til 14.335 mark. Valutarådet anvendte den almene dispensationsregel, at bevisliggjorte fomuer på indtil 10.000 mark i 1914 blev antaget uden skatteattestbevis, og Hans Jessen Dams ejendomsværdi i 1914 blev således sat til 10.000 mark. Krigslånet på 19.100 blev omregnet med $\frac{3}{4}$, formentlig krigslånets daværende kursværdi. Så kunne erstatningen beregnes, som i nedenstående skema.

Obligatorisk Erstatning			
Navn	Hans Jessen Dam		
Bopæl	Agerskov		
Markformuer 5.000-10.000 Mark.			
Formue 1/1 1914	10.000		
Heraf 5.000 M		(x 8/9) =	4.444,44
+ Resten	5000	(x 0,45) =	2250
Tilsammen			6694,44
Formue 1/1 1920	14.325	(x 0,0725) =	-1.038,56
Erstatning i kroner			5.655,88
Familieforsørger ja/ <u>nej</u>		(x 2/3) =	3.770,59

Kilde: LAA. Sønderjysk Valutaråds arkiv. Haderslev Amt 65. Agerskov 70/130.

Hans Jessen Dam fik i alt udbetalt 3.771 kroner af Udligningskassen, som erstatning for det tab, markkursens fald havde forårsaget. Dermed stillede Hans Jessen Dam sig imidlertid ikke tilfreds. Den 27. april 1920 skrev han til Valutarådet, at han fandt det udbetalte beløb for utilstrækkeligt. Årsagen var, at Hans Jessen Dams tidligere ejendom var blevet solgt til 23.000 kroner i efteråret 1920, hvorfor han mente at have lidt et tab på omkring 15.000 kroner, som han nu havde krav på. Kravet blev afvist af Valutarådet. Eksemplet viser, at der var tale om en noget skønsmæssig

erstatningstildeling, men også at det dårligt kunne være anderledes Jessen Dams situation taget i betragtning. Der har givetvis måtte foretages mange skøn af den salgs i Valutarådets arbejde.

I november 1920 mente Valutarådet, at have så meget overblik over de pligtmæssige erstatninger for formuer på indtil 10.000 mark, at man kunne fastsætte omregningskurser for højere formuer. Skalaen blev derefter, at for formuer indtil 5.000 mark erstattedes tabet til parikurs, for formuer over 5.000 mark indtil 25.000 mark erstattedes de første 5.000 tabte mark til parikurs og de følgende op til 25.000 mark til kurs 45. For formuer indtil 35.000 mark erstattedes tab indtil 25.000 mark som ovenfor nævnt, og de næste indtil 35.000 til kurs 40, og så fremdeles. Erstatningskalaen for rente og pensionstilskud blev fastsat efter samme princip. Indtægter op til 2.000 mark gav ret til indtægtsforøgelse ved parikurs, indtægter mellem 2.000 og 4.000 mark gav ret til indtægtsforøgelse for de første 2.000 ved parikurs og de næste indtil 4.000 mark til kurs 45. Det var, som der står i Udligningskassens beretning, faktisk en mere rundhåndet skalering, end man på forhånd havde ment at kunne opstille.

Enkelte grupper var blevet uheldig stillet i valutareguleringen. For de ældre kapitalrentenyderne, der havde sparet en mindre markkapital op til alderdommen, var rentereguleringen problematisk. Deres opsparede kapital blev med inflationen og overgangen til kronemønt udhulet, og arbejdsindtægter var der ingen af. Mange tidligere kreditorer, hvis kreditter var blevet indfriet i overgangstiden, var også ilde stedt. Finansministeriet udarbejdede derfor et lovændringsforslag, der blev forelagt Rigsdagen i december 1920. Der blev ikke mindst af de sønderjyske folketingsmedlemmer gjort opmærksom på nødvendigheden af en hurtig lovbehandling, og den 22. december 1920 blev forslaget til lov ved kongelig stadfæstelse. Det centrale ved lovændringen var, at personer, der i januar 1914 havde haft en formue på over 10.000 reichsmark, nu kunne vælge at få et årligt renteindtægtstilskud i stedet for en kapitalerstatning af én gang. Renteindtægten af en markkapital blev beregnet som 4% af formuen årligt, og indtægtstilskuddet hertil beregnet efter de i november fastsatte kursskalaer. En tredje mulighed var at få udbetalt en såkaldt livrente ved en årlig ydelse, på grundlag af den kapitalerstatning, der kunne være kommet personen til del. Lovændringen betød også, at personer, hvis formuer blev bragt over 25.000 kroner ved valutareguleringen, kunne få renteregulering, hvis de opfyldte de øvrige betingelser herfor. Endelig bortfaldt reglen om tilbagebetaling af kapitalen ved pågældendes død, hvilket havde været en afgørende hindring for mange ældre, der ikke ville belaste deres efterkommere økonomisk og fratage dem arven på grund af renteindtægtstilskuddet.¹⁵

¹⁵ LAA. Sønderjysk Valutaråds arkiv. pk. 368. Brev fra Valutarådet i Kbh. til underudvalget for Sønderborg Amt.

8.3 Valutareguleringens fordeling

Da Valutarådet i 1922 gjorde regnskabet op, havde 25.252 nordslesvigere søgt om erstatning ved Udligningskassen, foruden 1280 ansøgninger fra personer, der på ansøgningstidspunktet boede udenfor Nordslesvig, samt et ukendt antal ansøgninger fra optanter, der søgte om dansk statsborgerskab. Af de 25.252 ansøgninger, havde 20.832 personer fået tildelt en erstatning, og 4.420 ansøgninger var blevet afvist, svarende til 17% afviste ansøgninger. Den samlede udgift til valutaerstatningerne havde per 1. november 1922 udgjort 58.776.460 kroner, og den ville med finansårets slutning nå de 59 millioner kroner. Heraf var 44,5 millioner kroner givet som engangs kapitalerstatning, mens der årligt blev udbetalt omkring 1,34 millioner kroner i rente- og indtægtstilskud. Kapitalværdien af denne rentebyrde blev beregnet til 14.084.805 kroner, svarende til 24% af de samlede udgifter.¹⁶ De pligtmæssige kapitalerstatninger for 1914 formuer indtil 10.000 mark udgjorde 22,3 millioner fordelt på 13.249 ansøgere, der gennemsnitlig fik 1.683 kroner udbetalt. De ikke-pligtmæssige erstatninger udgjorde 19,9 millioner, næsten lige så stort et beløb som til de pligtmæssige erstatninger, hvortil kom 1,2 millioner i årlige renteudbetalinger efter december 1920-lovændringen. 5.786 ansøgere delte denne andel, og de fik gennemsnitligt et beløb på 3.450 kroner udbetalt i kapitalerstatning. Ifølge Udligningskassens opgørelse i 1922, havde de 20.832 personer samlet tabt lidt over 109 millioner kroner i perioden fra den 1. januar 1914 til den 1. januar 1920. Som omtalt var formueopgørelserne i nogen grad præget af skønsmæssige vurderinger. Samtidig har købekraftsforhold også spillet en rolle, hvilket betyder at tallene må vurderes som noget usikre. Opgørelsen siger dog noget om, at der gik store værdier tabt i perioden under den Første Verdenskrig og i overgangstiden, og at det var en kapitalfattig landsdel, der i juni 1920 blev genforenet med Danmark. Nedenstående tabel viser valutareguleringens fordeling på de nordslesvigske amter.

Udligningskassen for Sønderjylland - Ansøgninger og erstatninger fordelt på amter							
Amt	Antal ansøgere	Antal bevilget	Fordeling i procent	Kapitalerstatning i 1000 kr.	Kr. pr. indb.	Årlig indtægts- og rentetilskud	Kr. pr. indb.
Aabenraa	4.739	3.706	18%	7.193	205	365.346	10
Haderslev	10.705	8.938	43%	18.298	325	515.181	9
Sønderborg	5.616	4.725	23%	10.675	291	285.072	8
Tønder	4.192	3.463	17%	6.717	189	248.110	7
I alt	25.252	20.832	100%	42.883	262	1.413.709	9

Tabel 8.1 Kilde: Beretning om Virksomheden i Udligningskassen for de sønderjyske Landsdele. Kbh. 1922.

¹⁶ Beretning om virksomheden i Udligningskassen (1922) s. 24.

Det er bemærkelsesværdig, at kapitalerstatningen per indbygger i Haderslev Amt var 325 kroner, mod 291 i Sønderborg, 205 i Aabenraa og 189 i Tønder Amt. Samtidig modtog Haderslev Amt 43% af de samlede bevillinger. Haderslev Amt var også det folkerigeste Amt med 56.255 indbyggere i 1921, men det var dog kun 34% af den samlede nordslesvigske befolkning. Aabenraa og Tønder amter fik derimod en mindre del af erstatningerne, end deres folketal forudsatte. Om Haderslev Amt skulle have været hårdere ramt med hensyn til tab af formuer under krigen end de andre amter, er tvivlsomt. Derimod kan forklaringen være, at erstatningstildelingen afhang af 1914 formuens størrelse, herunder ejendomsværdien. Det kunne tænkes, at der i Haderslev og til dels Sønderborg Amt er har været mere at miste end i Aabenraa og Tønder. Tabel 1 Bilag 7 viser fordelingen af valuta-reguleringen på erhverv. Heraf ses at Udligningskassen primært var en social foranstaltning. Det var håndværkerne, arbejderne, husgerningstyendet og de omtalte småsparere, der var de største modtagergrupper. Det var typisk folk uden fast ejendom, der var hårdest ramt af markens kursfald og den efterfølgende omveksling. Desuden var gruppen andre, hvorunder enker står anført, den største gruppe modtagere overhovedet. Krigsenkerne kunne tænkes at være den store modtagergruppe her.

Udligningskassen var en social foranstaltning, der skulle hjælpe de hårdest ramte. Men valuta-reguleringen skulle i anden ombæring også tilføre landsdelen kapital og få kronemønten i cirkulation. En del af Udligningskassens midler skulle således gerne blive omsat til indskud i de nordslesvigske banker og sparekasser, som efterfølgende ville blive bedre i stand til at give udlån under genopbygningen. Det var da også, hvad der i nogen grad skete. Christian Hübbe, Haderslev Bank, beretter, at valutaerstatningen forøgede de første kroneindskud i banken med omkring 4 millioner kroner. Folkebanken for Als og Sundeved opgjorde valutaerstatningens andel af bankens indskud ultimo 1920 til 2,7 millioner kroner. Det samlede kroneindskud i Tønder Landmandsbank ultimo 1920 var på 4,9 millioner kroner, hvortil valutaerstatningen også må have bidraget væsentligt. De 72 nordslesvigske sparekasser fik, ifølge Gottlieb Japsen, samlet omkring 10 millioner kroner i indskudskapital ud af valutaerstatningen.¹⁷ Valutaerstatningen gav Nordslesvig en solid kapitalindsprøjtning, men midlerne skulle vise sig ikke at række langt.

8.4 Lånekassen for Sønderjylland

Ideen om en særlig Lånekasse for Sønderjylland blev fostret i sammenhæng med valutaspørgsmålet og kronemøntens indførelse. P.A. Callø foreslog som den første oprettelsen af en Lånekasse i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, den 13. august 1919, som en del af Udligningskassen. Da

¹⁷ Hübbe (1925) s. 128, Edvard-Larsen (1959) s. 60, Tønder Landmandsbank 1901-1951 s. 64-65, Japsen (1970) s. 310.

Sønderjysk Kroneudvalg blev nedsat i december 1919 blev oprettelsen af Lånekassen udvalgets mærkesag. Den 16. januar 1920 skrev Martin Hammerich til udvalgets formand, at Lånekassen, hvis oprettelse var kroneudvalgets hovedopgave, burde adskilles fra Udligningskassen og gøres til en selvstændig institution med Kroneudvalget som bestyrelse. Kassens virksomhed skulle navnlig bestå i at yde lån til næringsdrivende, som ved krigen var blevet sat tilbage og derfor ikke havde den sædvanlige kreditbasis. Den almindelige kreditgivning skulle, ifølge Hammerich, fortrinsvis søges givet gennem de sønderjyske pengeinstitutter.¹⁸

Da Kroneudvalget afholdt møde med Nationalbankdirektør Carl Ussing, den 23. januar 1920, nævnte P.O.A. Andersen, at Kroneudvalget ville forsøge at få oprettet en Lånekasse, *”der kunne træde til i de tilfælde, hvor en egentlig Sikkerhed ikke kunde ydes, men hvor Forholdene i øvrigt talte for at støtte den paagældende.”* Til gengæld opfordrede udvalget Nationalbanken til at støtte de nordslesvigske banker i at udføre deres normale udlånsfunktion. Efter at Ussing havde forladt mødet, vedtog udvalget et forslag til lov om oprettelsen af en Lånekasse, der blev tilstillet det midlertidige sønderjyske ministerium. Lånekassen skulle administreres af Kroneudvalget i København, med Nordslesvigsk Kreditforening som filial og vurderingskontor i Haderslev. Udvalget forestillede sig en rådighedssum på 15 millioner kroner til udlån i Lånekassen.¹⁹

I forhandlingerne frem mod Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalgs endelige vedtagelse af lovforslaget om en Lånekasse for Sønderjylland, den 12. maj 1920, var udlånsgrænsen og lånekassens bestyrelse samt kassens rådighedssum i spil. Kroneudvalget anbefalede, at udvalget selv blev udnævnt til bestyrelse, mens det i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg blev foreslået, at Sønderjysk Valutaråd også skulle tage sig af Lånekassen. Med H.P. Hanssens støtte blev Kroneudvalgets ønske realiseret. På samme vis blev Kroneudvalgets forslag om en udlånsgrænse på 10.000 kroner kun nødtvunget accepteret i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, hvor en lånegrænse på 4.000 kroner var nævnt. Også her blev H.P. Hanssens anbefaling udslagsgivende.

Loven om oprettelse af en Lånekasse for Sønderjylland gav Lånekassen et rådighedsbeløb på 10 millioner kroner. Kassens opgave var: *”at yde Driftslaan til handlende, næringsdrivende og Landbrugere, der som Følge af Krigen, Markens Kursfald eller andre i Forbindelse med ændringer i Statstilhørsforholdet staaende Omstændigheder ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig tilstrækkelig Driftskapital til Grundlæggelse eller Opretholdelse af deres økonomiske Virksomhed.”* Lånene kunne ”som regel” ikke overskride 10.000 kroner, de blev forrentet med 4% årligt og skulle afdrages i løbet af 10 år. Der blev desuden givet mulighed for rente- og afdragsfrihed i højst 3 år.

¹⁸ RA. Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggendes arkiv. Journal nr. 353.

¹⁹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af møde den 23. jan. 1920.

Ved udgangen af finansåret 1921-22 skulle udlånsvirksomheden ophøre.²⁰ Der var tydeligvis tale om en midlertidig institution med en begrænset levetid.

Den gamle Nordslesvigsk Kreditforening, der blev oprettet i 1909, og som havde ydet lån til dansksindede landbrugere, fik en betydelig rolle at spille i Lånekassens første udlånsserie, sådan som Kroneudvalget lagde op til i januar 1919. Ansøgningsskemaer til lån ved Lånekassen skulle afhentes på Kreditforeningens kontor i Haderslev og tilsendes samme. Når ansøgningsskemaerne var ankommet i udfyldt stand, blev de gennemgået af direktørerne for Nordslesvigsk Kreditforening Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt, der på skemaet skrev navne på de tillidsmænd på egnen, der kunne give oplysninger om lånsøgerens forhold. Det var de samme tillidsmænd, som Nordslesvigsk Kreditforening i sin tid gjort brug af. Når omtrent et hundrede ansøgninger og oplysninger hertil var samlet for et amt, afholdt Nordslesvigsk Kreditforenings direktion møde med det pågældende amtsmedlem af Lånekassens bestyrelse, og de udformede sammen en indstilling til Lånekassens ledelse i København. Ledelsen i København blev udgjort af Axel Hulegaard, der havde været sekretær for Kroneudvalget, samt Jørgen P. Bech, fuldmægtig i Finansministeriet. Som regel deltog en af de to i indstillingsmødet i Haderslev, hvorfor indstillingen oftest blev fulgt.²¹

Lånekassebestyrelsens medlemmer skulle beskikkes af Finansministeren i samråd med Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Det var, som sagt, aftalt at Kroneudvalgets medlemmer blev beskikket hertil. De sønderjyske medlemmer blev derfor amtsassessor A.V. Karberg for Sønderborg Amt, borgmester Holger Fink for Aabenraa Amt, bankdirektør R.P. Rossen for Tønder Amt og gårdejer P.J. Refshauge for Haderslev Amt. Refshauge var også formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og blev valgt ind i Folketinget for Venstre ved det første folketingsvalg efter genforeningen den 21. september 1921. Desuden blev kontorchef Martin Hammerich, kreditforeningsdirektør Orla Buhl og borgmester Oluf Bech medlemmer af bestyrelsen. Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt fik betydelig indflydelse på bestyrelsens arbejde ved deres låneindstillinger, men de blev i første omgang ikke officielle bestyrelsesmedlemmer. I slutningen af maj 1920 begyndte ansøgninger om lån ved Lånekassen at komme ind, og behandlingen af ansøgningerne påbegyndtes.²² I foråret 1922 var de 10 millioner kroner, plus indkomne renter og afdrag, i alt 11.376.150 kroner, udlånt. Der var i alt tilkommet 7.878 ansøgninger, hvoraf 3.381 var blevet afvist, mens 4.497 ansøgninger, svarende til 57%, var blevet bevilget. Fordelingen af lånene ses i nedenstående tabel.

²⁰ Lov nr. 298 af 28. juni 1920 om en Laanekasse for Sønderjylland. Lovtidende 1920. s. 1123.

²¹ Hulegaard (1945) s. 9 – 11 og Refslund Poulsen (1957) s. 130 – 132.

²² Se Refslund Pouslen (1957) s. 132. om indstillingsmøderne i Haderslev.

Lånekassen for Sønderjyllands 1. udlånsserie. 1920-22.				
Erhverv	Antal lån	% af udlån	Beløb i kr.	Gennemsnitlig lånebeløb i kr.
Handlende	918	20%	2.434.500	2.652
Håndværkere	1.433	32%	2.862.850	1.998
Landmænd	1.283	29%	4.203.350	3.276
Arbejdere	283	6%	528.150	1.866
Fiskere	97	2%	178.100	1.836
Andre	483	11%	1.169.200	2.421
Amt				
Aabenraa	937	21%	2.369.550	2.529
Haderslev	1.922	43%	4.973.450	2.588
Sønderborg	656	15%	1.375.600	2.097
Tønder	982	22%	2.657.550	2.706
Nordslesvig	4.497		11.376.150	2.530

Tabel 8.2 Kilde: Hulegaard (1945) s.17-18.

Som nævnt i loven, var lånene ydet uden, at der blev stillet krav om sikkerhed. Lånene blev udbetalt kontant på en check trukket på Københavns Bank, der kunne indløses i nordslesvigske pengeinstitutter. Det gennemsnitlige udlånsbeløb var 2.530 kroner. Det var ikke meget i betragtning af, at udlånsgrænsen var 10.000 kroner. Det var håndværkerne, der fik det største antal lån, til gengæld var deres gennemsnitlige lånebeløb omkring 1.200 kroner mindre end landmændenes, der med 3.276 kroner fik de største lån. Investeringerne i driften var formentlig også mere omkostningstunge for landmændenes end for håndværkernes og de handlendes vedkommende. Med hensyn til amtsfordelingen fik Haderslev Amt også her en relativ høj andel af udlånene, og de fik samtidig de gennemsnitligt største lån. Amtets befolkning udgjorde 34% af den nordslesvigske befolkning, men modtog 43% af lånekasse lånene. Bemærkelsesværdig er Sønderborg Amts lave andel af udlån. Som Lånekassens bestyrelse skrev i sin beretning om virksomheden i Lånekassen 1. juni 1920 til 31. marts 1921, skulle forklaringen søges i et meget lille antal udlån til landmænd i Sønderborg Amt, der igen skyldtes, at Sønderborg Amt og dets landmænd hørte til *"den velhavende del af Sønderjylland."*²³

Det må tages med i betragtning, at Lånekassens udlån var af en særlig karakter, rettet mod erhvervsdrivende, der ikke kunne stille sikkerhed for et almindeligt kreditforeningslån. Derfor var folk med fast ejendom ofte blevet afvist. Som bestyrelsen skrev i beretningen om virksomheden i Lånekassen, var det ikke altid let at overbevise lånsøgerne om dette princip. Således havde et afslag

²³ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland i første Driftsperiode fra 1. juni 1920 til 31. marts 1921.

på en låneansøgning fra en mand med en ubehæftet ejendom ført til følgende svar: ”saa vidt var det dog ikke kommet med ham, at han behøvede at laane paa sin Ejendom.” Men, fortsatte bestyrelsen: ”Det har utvivlsomt været rigtigt, at man straks og skarpt tog dette Standpunkt og derved saa at sige tvang Sønderjyderne til snarest at søge ind under de – for dem selv saa gavnlige – Rammer for Realkreditte, der er gældende og gængse i Danmark.”²⁴ Det var ikke almindeligt at tage lån i ejendommen, og der var her et stykke realkreditpædagogisk arbejde at gøre for Lånekassen.

Forinden var Lånekassens virksomhed blevet udvidet med en invalideafdeling. En invalidelov var blevet vedtaget af Rigsdagen den 28. juni 1920, som gav de sønderjyske krigsinvalidere ret til en invaliderente. Denne invaliderente kunne også gives som pant for lån af statsmidler, uden at dette blev specificeret nærmere. Spørgsmålet blev taget op af Lånekassens bestyrelse og forelagt Finansministeren, der accepterede, at et beløb på omtrent ½ million kroner af de renter og afdrag, der blev tilbagebetalt lånekassen, kunne anvendes på lån til krigsinvaliderne. På Lånekassens bestyrelsesmøde den 30. august 1921 vedtog betyrelsen at oprette en invalideafdeling, der kunne yde lån til krigsinvalidere, som havde behov for hjælp til at opretholde en økonomisk virksomhed. Det blev vedtaget at lånene kunne ydes i beløb op til 3.000 kroner, der skulle afdrages over 7 eller 10 år med en fast månedlig ydelse, der blev taget fra låntagerens invaliderente, dog ikke mere end 35% heraf. Invalidenævnet i Sønderborg, der blev oprettet den 1. februar 1921, og som administrerede de invaliderenter og efterladterenter, den danske stat udbetalte, skulle give indstilling, og afgørelsen skulle træffes af Lånekassens administration.²⁵ Bestyrelsesmedlem og amtsassessor i Sønderborg A.V. Karberg var leder af Invalidenævnet, og han fik en ledende rolle i Lånekassens invalideafdeling. I foråret 1922 var 671 låneansøgninger fra krigsinvalidere tilsendt invalideafdelingen, og 467 ansøgninger bevilget med en samlet udlånssum på 855.900 kroner.²⁶

8.5 Lånekassens ophør?

Som skrevet i loven om Lånekassen, skulle udlånsvirksomheden ophøre med udgangen af finansåret 1921-22. På bestyrelsesmødet den 24. februar 1922 blev Lånekassens ophør derfor diskuteret. Bestyrelsens stillingtagen synes at have været noget tvetydig. I mødereferatet blev der skrevet: ”Der var Enighed om, at de økonomiske Vanskeligheder, som Kassen tog Sigte paa at afhjælpe, nu i det væsentligste maatte antages overstaaede, og at de Vanskeligheder, der utvivlsomt stadig

²⁴ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland i første Driftsperiode fra 1. juni 1920 til 31. marts 1921.

²⁵ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøder 30.8 og 6.10 1921. Se også Anton Marckmann: *Ofrene fra den store krig 1914 – 1918*. Historisk samfund for Sønderjylland. 2005.

²⁶ Hulegaard (1945) s. 21.

forelaa, mere var fælles danske end specifikt sønderjyske.” Men samtidig: *”udtaltes fra enkelt Side nogen Betænkelighed ved at skride til Lukning nu under de herskende finansielle Kriseforhold og det erkendtes fra sønderjysk Side, at der ogsaa senere vilde blive brug for Startlån, navnlig til unge landmænd, der endnu ikke havde købt Ejendom.”*²⁷ Den tvetydige melding må skulle forstås således, at der nok var finansielle problemer i Nordslesvig at afhjælpe, men at disse ikke var af egentlig nordslesvigsk art, men almene danske problemer.

Den generelle økonomiske stagnation, der satte ind i efteråret 1920, spillede en væsentlig rolle i bestyrelsens dilemma. Som omtalt i kapitel 5 havde den danske rigsdag og nationalbank sat produktionsforøgelse og genopbygning før den monetære stabilisering, og industriproduktionen var i 1920 også steget med 40% i forhold til 1914. Til gengæld var kronens værdi faldet betydeligt, og det gav grund til overvejelser om at stabilisere kronens internationale værdi.²⁸ Et valutafællesråd, nedsat af regeringen i december 1919, blev sammensat af de fem største banker og erhvervsorganisationerne. Ideen var, at erhvervsorganisationerne skulle forsøge at begrænse valutaforbruget og importen ved at påvirke deres medlemmer til en frivillig indsats, men forsøget strandede på Landbrugsrådets og Venstres modstand mod importreguleringer. Landbruget var afhængigt af import af råstoffer og landbrugsmaskiner, og det nød desuden godt af kronens lave værdi gennem landbrugs-eksporten. Efter at Venstre fik regeringsmagten i maj 1920, indstillede valutafællesrådet sin virksomhed fra den 4. juni 1920. Handelsbalancens fortsatte ugunstige udvikling betød dog, at en pengepolitisk stramning ikke kunne tages af bordet, og i september 1920 blev en ny valutakommision nedsat, der skulle overveje årsagerne til kronens kursfald og mulige metoder til at begrænse dette. Den 10. november 1920 forelå kommissionens betænkning, som konkluderede, at den negative udvikling på betalingsbalancen var årsag til kursfaldet, og at forbruget måtte begrænses, enten ved importkontrol, toldforhøjelser eller kreditindskrænkning. Regeringen afviste imidlertid forslaget, da ulemperne ved disse tiltag ville overgå fordelene, som det blev sagt.²⁹

En anden grund til regeringens afvisning var, at de internationale konjunkturer var vendt. I efteråret 1920 satte et kraftigt prisfald ind på grund af en generel overproduktion. Engrospriserne var da tredoblet i forhold til førkrigspriserne, men de skulle nu blive halveret i løbet af de næste to år. For Danmarks vedkommende satte prisfaldet også ind, men i første omgang på importpriserne, hvilket gav en forbedret handelsbalance, og fra september 1920 steg kronens internationale værdi som en konsekvens heraf. For dele af økonomien var prisnedgangen uheldig. Landbrugets priser

²⁷ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af betyrelsesmøde 24. februar 1922.

²⁸ Olsen (1968) s. 62 – 65 og Cohn (1961) s. 35 – 36.

²⁹ Olsen (1968) s. 79 – 85.

faldt med 40% fra september 1920 til juli 1922. Samtidig gav kronestigningen problemer for de landmænd, der havde taget lån hjem under højkonjunkturen. Dem var der mange af i Nordslesvig. Industrien og engroshandelen ramtes også hårdt af prisfaldet, da mange havde fyldt deres råvarelagre i tiden med høje priser. Arbejdslønningerne fulgte heller ikke med prisfaldet, således at udgifter og indtægter snart ikke stod i forhold til hinanden. Arbejdsløsheden steg voldsomt og lå i 1921 på 16-17%. Industrien var yderligere presset af den tyske konkurrence og valutadumpingen som omtalt i kapitel 6. Den storstilede import af tyske varer var i den økonomisk vanskelige tid til stor irritation for både arbejdsgivere, arbejdstagere og arbejdsløse.³⁰

Den økonomiske stagnation fra efteråret 1920 til sommeren 1922 havde ikke lettet genopbygningsarbejdet i Nordslesvig, tværtimod. Den indtjening, der var højst påkrævet i det kapitalfattige Nordslesvig, udeblev i de første 1½ år efter genforeningen. Dertil kom, at mange nordslesvigske virksomheder havde købt store varemængder i Danmark umiddelbart før genforeningen for at fylde varelagrene og for at kunne stå distancen mod rigsdanske virksomheder, når grænsen blev åbnet. Med prisfaldet fra efteråret 1920 blev der tabt betydelige summer på dette indkøb.³¹ Og den omtalte tyske valutadumping gav ikke blot den nordslesvigske handel og industri en skarp konkurrence nord for grænsen, men afskar også de nordslesvigske virksomheder fra deres gamle marked i Tyskland, i det omfang den nye grænse ikke allerede havde afskåret dette marked. Endelig var også landbruget berørt af prisfaldet og faldende indtægter i en tid, hvor produktionen i det nordslesvigske landbrug først skulle genoprettes efter krigen, og hvor det ekstensive studeopdrætsbaserede landbrug i midtlandet og i marsken skulle omstille sig til danske landbrugsstrukturer og intensiv mejeriproduktion. Det var alt sammen stof til de overvejelser Lånekassens bestyrelse måtte gøre sig vedrørende Lånekassens fortsatte eksistens og berettigelse i februar 1922. Den 20. marts 1922 skrev bestyrelsen til finans- og statsminister Neergaard om Lånekassen: *"Bestyrelsen maa nu vel erkende, at Trangen til Driftslaan, Etableringslaan o.lgn. stadig er betydelig i de sønderjyske Landsdele, men da Laanekassen er oprettet for at yde saadanne Laan som nævnt til Sønderjyder, der "paa Grund af Krigen, markens Kursfald eller andre i Forbindelse med Ændringer i Statstilhørsforholdet staaende Omstændigheder ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig fornøden Kredit", mener man paa den anden Side at matte erkende, at den ved Laanekassens Oprettelse stillede Opgave nu i alt væsentligt er løst, og at den omtalte Laanetrang, der nu og stadig er tilstede, om ikke udelukkende saa dog i det allervæsentligste skyldes ikke de ovenciterede ved Genforeningen skabte særlige Forhold, men snarere den almindelige økonomiske Krise, der er et almindeligt dansk eller snarere*

³⁰ Hansen (1977) s. 23 – 25 og Olsen (1968) s. 85 – 86.

³¹ Hübbe (1925) s. 150 – 151.

et almindeligt Verdensproblem og ikke noget specifik sønderjysk Fænomen."³² Bestyrelsen havde derfor enstemmigt vedtaget *ikke* at fremkomme med en indstilling om en fortsættelse af Lånekassen "noget særligt langt stykke frem i tiden". Det var dog vigtigt, at invalideafdelingen ikke blev nedlagt nu, da mange invalider endnu ikke havde søgt om lån. Man foreslog derfor, at begge afdelinger fortsatte udlånsvirksomheden indtil den 1. juli 1922, hvilket ikke krævede ekstra bevilliger eller lovgivning. Det er tydeligt, at bestyrelsen har stået i en vanskelig situation. At den fortsatte låne-trang skyldtes den almindelige økonomiske krise, var dog at springe et led i problematikken over. Prisfaldet og produktionstilbagegangen havde bestemt økonomiske konsekvenser i Nordslesvig, men var netop særlig problematiske på grund af det store kapitalbehov og behov for genopbygning, der om noget havde forbindelse med krigen, markens kursfald og det ændrede statstilhørsforhold. Ønsket om, at lægge de særlige slesvigske problemer bag sig og at behandle Nordslesvig som en almindelig dansk landsdel, må have været udslagsgivende for bestyrelsens stillingtagen og argumentation, ligesom den liberaløkonomiske ideologiske overbevisning om mindst mulig statslig indblanding har spillet en rolle. I beretningen om Lånekassens første driftsperiode juni 1920 til 31. marts 1921, der blev skrevet i maj 1921, havde indstillingen også fået en blidere karakter. Fællesrepræsentationen for sønderjysk Haandværk og Industri havde efter deres delegeretmøde i Aabenraa den 24. januar 1921 henvendt sig til Lånekassen om en fortsættelse af kassens virksomhed. Men som Lånekassens bestyrelse skrev: "*Det Indtryk af de økonomiske Forhold i de sønderjyske Landsdele, som Laanekassen efter sit første Virkeaar, har faaet, gaar vel nærmest ud paa, at den økonomiske Tilstand i Sønderjylland snarest var noget bedre end forventet for den Klasse Borgere, som man her haft med at gøre.....Men selv om Billedet saledes maaske tegner lysere end oprindeligt formodet, vil det ingeniunde sige, at Billedet er lyst i Almindelighed, og den nu indtraadte almindelige Depression i Finans- og Forretningslivet rammer vistnok særligt haardt i Sønderjylland, hvor Modstandskraften af aabenbare Grunde er stærkere svækket end i det øvrige Danmark.*" Man ønskede derfor, at se tiden an og bedømme forholdene når samtlige midler var opbrugt og desuden var man klar over, at der var bud efter statens midler fra mange steder.³³ På den ene side var der brug for pengene, på den anden side var der ikke mere brug for pengene i Nordslesvig end i det øvrige land. Ønsket om en kort overgangstid lå stadig til grund for bestyrelsen vurdering af Lånekassens fremtid, men realiteten var, at Nordslesvig endnu ikke var klar til at stå på egne ben.

³² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829.

³³ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland i første Driftsperiode fra 1. juni 1920 til 31. marts 1921.

8.6 Lånekassens restance- og incassosager

Under alle omstændigheder var der stadig et stort arbejde at gøre med at indkræve afbetalinger af Lånekassens første udlånsserie, hvad der allerede havde voldt Lånekassen nogle problemer. De fleste af den første series udlån fik en afdragsperiode på fem år, hvad der igen afspejlede ønsket om at bringe finanslivet ind under ”sædvanlige” former på relativ kort tid. Allerede i 1921, da prisen faldet havde sat ind, fik en stor del af låntagerne problemer med at afbetale. En forretningsgang for disse restancesager blev udviklet. De låntagere, der kunne give en rimelig begrundelse, kunne få afdragstiden forlænget til 10 år, hvilket skete i stor udstrækning. Lånekassen gik også med til små lempelser som fritagelse for en enkelt termin, men renterne skulle betales. I de tilfælde, hvor låntagere blot undlod at betale, måtte Lånekassen skride til incassobehandling, dog først efter flere rykker-skrivelser og forsøg på at opnå en forligsmæssig ordning. Kun ved decideret bedrag og ond vilje kunne der foretages stævning til retten. Alligevel henvendte det sønderjyske landstingsmedlem for Venstre og formand for Sønderjydsk Skoleforening, H. Jepsen Christensen, Høgsbro, sig i august 1922 til Lånekassens bestyrelse, med et forsvar for en låntager, hvis sag var indgivet til incasso. Jepsen Christensen fandt, at der blev faret for hårdt frem i sagen, den vanskelige økonomiske situation taget i betragtning. Den 18. august 1922 skrev Lånekassens ledelse en forklaring til finans- og statsminister Niels Neergaard, hvori Lånekassens dilemma blev beskrevet: *”Det tør vistnok siges, at der i det hele og store er vist megen Lemfældighed overfor Laantagerne, men paa den anden Side kan det ikke skjules, at der ogsaa mange Steder har været en Tendens til at regne Gælden til Laanekassen som mindre højtidelig og som noget, der kom i sidste Række, og dette turde være noget farligt.”*³⁴ Lånekassen stod i fare for at sætte sig mellem to stole. På den ene side var kassen en hjælpeforanstaltning i genopbygningen, på den anden side et finansielt låneinstitut med en forretning at tilgodese. Det viste sig også i låneansøgningerne, hvor der var to tendenser at se. Nogle ansøgere lagde vægt på hjælpeforanstaltningen og beskrev deres økonomiske situation som værende usædvanlig slet, mens andre lagde vægt på den forretningsmæssige side og beskrev virksomhedens fremtidsmuligheder.³⁵

Sagfører og kreditforeningsdirektør Orla Buhl blev ansvarlig for Lånekassens restance- og incassosager. Han skulle ved forhandling med de enkelte låntagere og deres sagførere forsøge at opnå forlig. Det gav Buhl en del arbejde, og i et brev til den daglige leder af Lånekassen i København, Axel Hulegaard, foreslog Buhl, at fordele arbejdet på flere hænder. Buhl mente ikke længere,

³⁴ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Brev til finansmin. Neergaard. 18.8.1922.

³⁵ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland 1. juni 1920 til 31. marts 1921.

at kunne trække på kontorchef P. Schultz's frivillige arbejde. Schultz var kontorchef i Sønderjyllands Kreditforening og hjalp Buhl med lånekassesagerne efter arbejdstiden i Kreditforeningen. Buhl foreslog derfor, at Marten Refslund Poulsen og P.A. Callø blev knyttet formelt til Lånekassen, og sammen med ham blev ansvarlige for restancesagerne. Buhl drøftede i forvejen flere af sagerne med de to og var jo også til daglig kollega med Callø. Buhl ønskede, forståeligt nok, at dele ansvaret med flere, for som han skrev: *"Jefsen Christensen staar ikke alene, han har en stor Del af Laanekassens Debitorer med sig, navnlig de uvederhæftige og de udgør en Del."*³⁶ Hvad Callø angik, skrev Buhl: *"Han ville og fik gennemført at Gaven – Valutareguleringen, blev helt gennemført, dette trods stor Modstand, men han vil ikke gaa med til at Laanet skal være en fordækt Gave til den der kan betale uden at arven gaar i Stykker, fordi han stiller sig paa tværs, mens den villige skal slide det af sig."*³⁷ Buhl ville have sine meningsfæller med i bestyrelsen, styrke den forretningsmæssige side af Lånekassens virksomhed og have opbakning til sit restancearbejde efter Jefsen Christensens kritik. Hulegaard svarede Buhl den 28. august, at han i og for sig var enig, men han advarede også mod at sætte bestyrelsen: *"hvis Existensret er Forening af den lokale Sagkundskab og Statens embedsmæssige Repræsentation"*, ud af spillet med et udvalg som mellemlid mellem administration og låntagere. Hulegaard foreslog derfor, at Callø, Refslund Poulsen og J.H. Schmidt i første omgang blot blev menige bestyrelsesmedlemmer.

På Lånekassens bestyrelsesmøde den 16. september 1922 blev Jefsen Christensens kritik diskuteret. Der var bred enighed om, at den fulgte fremgangsmåde var forsvarlig og kunne *"snarere kritiseres som værende for lemfældig end det modsatte, og man havde adskillige Exempler paa, at Laanene til Laanekassen betragtedes som en Gæld, der ikke toges særlig alvorlig, og at denne Tendens maatte utvivlsomt modarbejdes, saa den ikke fik Lov til at brede sig."* Det blev derfor vedtaget at fortsætte som hidtil. På samme møde blev forslaget om at supplere bestyrelsen med Refslund Poulsen, P.A. Callø og J.H. Schmidt fremsat af formanden og enstemmigt vedtaget. Buhl fik sit ønske opfyldt. Endelig rejste formanden P.O.A. Andersen spørgsmålet, om ikke Kroneudvalget nu havde løst sin opgave og burde opløses. Der blev fra forskellig side peget på, at der kunne blive brug for udvalget i forbindelse med en ordning af markkapitalerne og med hensyn til Sønderjyllands Kreditforenings 2. udlånsserie, hvorfor afgørelsen blev overladt til Finansministeren. I indstillingen bemærkede bestyrelsen dog, at udvalgets fortsatte eksistens ikke ville medføre yderligere udgifter, da udvalget var identisk med Lånekassens bestyrelse, og at der kunne komme nye opgaver for

³⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830 (Hulegaard privat)

³⁷ Ibid.

udvalget i den nære fremtid.³⁸ Bestyrelsen for Lånekassen og Kroneudvalget var identisk, men stadig to forskellige institutioner. Med nye bestyrelsesmedlemmer og opgaver i den nære fremtid havde begge institutioner tilsyneladende stadig en eksistensberettigelse, ifølge bestyrelsens egen vurdering. Det var en anden melding, end den bestyrelsen kom med i februar 1922.

8.7 Jordkamp eller jordfordeling?

H. Jepsen Christensen havde arbejdet med de nationale forhold i Nordslesvig som formand for Nordslesvigsk, nu Sønderjydsk Skoleforening siden 1910. Hvor han før 1914 sendte unge sønderjyder på skoleophold nord for grænsen, arbejdede han i overgangstiden for en liberal skoleordning, der gav det tyske mindretal ret til tysksprogede skoleafdelinger, og til at oprette private skoler. Jepsen Christensen blev inddirekte valgt til medlem af Landstinget for Venstre i oktober 1921, hvor han var medlem indtil 1947. Trods en liberal indstilling overfor det tyske mindretal forblev Jepsen Christensen opmærksom på det nationale styrkeforhold i grænselandet. Det viste sig i en skrivelse til Lånekassens bestyrelse af 19. april 1923, hvori han skrev: *”Vi har i den sydlige Del af de sønderjydske Landsdele en Del Sogne, byer og Flækker, hvis Befolkning er isprængt med betydelige tyske Elementer. Adskillige Steder er dette tyske Element af en ret dominerende Karakter.”* Lånekassen kom ind i billedet, fordi: *”Det var derfor i høj Grad ønskeligt om vi – om end-ogsaa kun spredt – faar Tag i nogle større og middelstore Gaarde og i Tønder By og Flækkerne Løgumkloster og Højer i nogle større og middelstore Forretninger og faar dem i Hænderne paa dygtige, energiske, unge Mænd, der er klare over, at det gælder om ved et flittigt, pligttopfyldende Arbejde i den daglige Dont at tage Førerstillingen som Repræsentanter for dansk Foretagsomhed...”* Jepsen Christensen foreslog, at Lånekassen tilbageholdt nogle af sine midler til at støtte unge, som kunne magte at drive en forretning eller ejendom og blot manglede de sidste penge dertil. Lånet skulle gives uden kaution og med afdragsfrihed i 5 år, 10 års afdragstid derefter og en rente på 4%. Jepsen Christensen havde talt med finans- og statsminister Niels Neergaard, der havde udtalt sympati for ideen.³⁹ Det var forholdsvis favorable lånevilkår, Jepsen Christensen havde forestillet sig i forhold til Lånekassens øvrige udlån - og til et formål, som med andre ord var en national jordkamp.

Den 30. juli 1923 afholdt Lånekassen bestyrelsesmøde i Sønderborg, hvor Jepsen Christensens forslag blev taget op. Jepsen Christensen var blevet inviteret med til mødet for at fremlægge sin ide. Jepsen Christensen kunne sige, at Statsministeren stillede sig velvilligt til tanken, men han ønskede

³⁸ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af bestyrelsesmøde 16. september 1922.

³⁹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832.

at høre bestyrelsens stilling dertil, før der blev foretaget yderligere. J.H. Schmidt var efter Jepsen Christensens fremlægning den første, der kommenterede forslaget. Schmidt erklærede sig utvetydigt imod at rejse en jordkamp. Når man havde ført en jordkamp under tysk styre, var det kun som et nødvendigt onde. *”Det maatte ikke overses, at de nævnte Tyskere eller Hjemmetyskere i mange Tilfælde havde dyb og sikker Rod i deres Hjemstavn. At vinde disse i mange Tilfælde dygtige og udmærkede Folk maatte være Opgaven men ikke direkte eller indirekte at fordrive dem.”* For Schmidt at se, var aktionen slet ikke påkrævet. Schmidt satte sagen på spidsen, men satte også klare ord på indholdet og hensigten med Jepsen Christensens forslag. Bankdirektør Rossen mente ikke, at forslaget skulle ses som et signal til en jordkamp men som en hjælpeaktion i tilfælde, hvor det var nødvendigt. P.A. Callø stillede sig på Schmidts side og tilføjede, at forslaget om at hjælpe ubemidlede unge mænd til større ejendomme økonomisk set var uheldig. P.J. Refshauge og Marten Refslund Poulsen var også imod. Martin Hammerich så til gengæld med interesse og sympati på forslaget. Formand P.O.A. Andersen, der overfor Jepsen Christensen havde vist interesse for forslaget, sagde, at Lånekassen ikke kunne begrænse bestemte udlån til bestemte distrikter, men måtte give lånene som almindelige lån, hvis overhovedet. Bestyrelsen blev dernæst enige om at nedsætte et udvalg bestående af J.H. Schmidt, Jepsen Christensen, Refshauge og Hulegaard samt Martin Hammerich som formand, der skulle overveje sagen nærmere frem til næste bestyrelsesmøde.⁴⁰ I den foreliggende form var Jepsen Christensens forslag blevet nedstemt, men ikke opgivet. Den direkte konfrontation med det tyske mindretal i en jordkamp lå uden for den gængse genopbygningsstrategi, der, som J.H. Schmidt udtrykte det, gik ud på at vinde det tyske mindretals loyalitet mod den danske stat ved at tilbyde gode og frie forhold politisk såvel som økonomisk.

Den 7. december 1923 afholdt bestyrelsen næste møde. Her blev det vedtaget at stille forslag om en ny låneserie til sønderjyske invalider på indtil 2 millioner kroner. Martin Hammerich gjorde dernæst rede for det nedsatte udvalgs overvejelser om Jepsen Christensens forslag. Der kunne ikke opnås tilslutning til forslaget i bestyrelsen, da der var stor betænkelighed ved at lade staten tage opgaven op. Men på den anden side, sagde Hammerich, kunne det ikke benægtes, at opgaven lå for. Der var i den seneste tid sket et salg af danske ejendomme til tysksindede ”i et ikke ubetydeligt omfang”. Hammerich nævnte muligheden for en privat støttefond, og et privat initiativ på den af Jepsen Christensen fremlagte problemstilling. Dernæst fremlagde Hammerich et andet forslag, som udvalget havde diskuteret, og som drejede sig om en mere praktisk fordeling af jordene ved de enkelte nordslesvigske landbrug. Mange steder i Nordslesvig havde landejendommene deres jorder

⁴⁰ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 30. juli 1923.

spredt ”*paa endogsaa overordentligt mange forskellige steder, tildels meget fjerntliggende*”. Planen krævede lovgivningsmagts hjælp og en ny lånevirksomhed i Lånekassen. De to forskellige forslag blev herefter diskuteret frem og tilbage. Det fremgik af diskussionen, at den af Jepsen Christensen fremlagte problemstilling havde bestyrelsens interesse, men at flertallet mente, det ville være farligt at rejse en statslig jordkamp. Den Hammerich'ske plan fik til gengæld tilslutning fra de fleste af bestyrelsens medlemmer, dog var kreditforeningsdirektør Orla Buhl skeptisk. En jordfordeling ville, ifølge Buhl, byde på mange praktiske problemer, ikke mindst med hensyn til at opnå en lige landbrugsøkonomisk gevinst ved de forskellige omlægninger.⁴¹

På det næste bestyrelsesmøde den 24. januar 1924 fremlagde Martin Hammerich et forslag til en lov om fremme af mageskifte, udstykning og sammenlægning af landejendomme i de sønderjyske landsdele, hvor jordfordelingen for de enkelte ejendomme var spredt eller økonomisk uheldig. Forslaget gik i sin enkelhed ud på, at udstykninger, sammenlægninger eller mageskifter i Nordslesvig skulle fritages for afgifter og gebyrer. Til fremme af en bedre jordfordeling skulle Landbrugsministeren nedsætte en eller flere jordfordelingskommissioner, der skulle bistå landmændene i jordfordelingen. Kommissionerne skulle have en oplysende og rådgivende funktion, da en tvangsmæssig jordfordeling var udelukket. Endelig skulle Lånekassen anvende et beløb på indtil 4 millioner kroner af de tilbagekommende midler fra den første udlånsserie til udlån til landmænd, der efter jordfordelingen ville oprette nye landbrug. Der kunne gives lån på op til 25.000 kroner, med afdragstid på indtil 10 år og en rente på mindst 4%. Udlånene skulle altså anvendes til udflytning af gårde og oprettelse af nye brug i forbindelse med jordreguleringen.⁴² Forslaget blev enstemmigt vedtaget af bestyrelsen og sendt videre til Statsministeren. Den 29. marts 1924 blev loven vedtaget af Rigsdagen, om end med få ændringer. Kun én jordfordelingskommission blev nedsat for hele Nordslesvig, med det socialdemokratiske landstingsmedlem Mads Jensen, Aale, som formand, sognerådsformand Jørgen Tingleff fra Burkal sogn og Marten Refslund Poulsen som menige medlemmer, samt Martin Hammerich som sekretær. Sidstnævnte havde som ophavsmand til initiativet håbet på formandsposten. Lånekassen blev bemyndiget til at anvende 4 millioner kroner til udlån i jordfordelingsgårde. Bag Martin Hammerichs initiativ og valget af jordfordeling frem for jordkamp lå den strategi for Nordslesvigs indlemmelse, der var blevet formuleret i 1920, og som for indlemmelsen og genopbygningen af det nordslesvigske landbrugs vedkommende fik afgørende betydning.

⁴¹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 7. december 1923.

⁴² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 24. januar 1924 og forslag til lov om jordudstykninng, samt bemærkninger til lovforslaget.

8.8 Udstykning og jordfordeling

De nordslesvigske landbrugsejendomme var generelt større end i det øvrige Danmark, med en gennemsnitlig størrelse på 25 ha mod 18 ha i det øvrige Danmark. Forholdet afspejlede de forholdsvis mange større gårde og preussiske domæner, der fandtes i Nordslesvig, men også den ekstensive driftsform med studeopdræt baseret på store græsarealer til opfedning af kvæg, der siden blev solgt på markederne i Tønder og Husum. På denne tid var store ejendomsstørrelser ikke ensbetydende med effektive landbrug. Især ikke når meget af jorden var spredt og lå i store afstande fra selve ejendomsbebyggelsen, som tilfældet var mange steder i Nordslesvig. Trods hertugdømmernes høje landbrugsmæssige stadi i det 18. og 19. århundrede var udstykningen og udflytningen af gårde ikke blevet konsekvent gennemført. Udstykning af landbrugsjord blev derfor et væsentligt landbrugs-politisk indsatsområde i Nordslesvig efter genforeningen.

Udstykning af landbrugsjord var ikke begrænset til Nordslesvig i 1920'erne, selvom der var særlige nationale forhold, der her virkede fremmede for udstykningsarbejdet. I tiden fra 1920 til 1929 blev der oprettet omtrent 9.000 husmandsbrug i hele Danmark. I det øvrige Danmark var det lensgrevernes og lensbaronernes afståelse af cirka 53.000 ha landbrugsjord i 1919, der lå til grund for udstykningen samt udstykningen af præstegårdsjordene. Det danske kulturlandskab blev ændret i 1920'erne ved oprettelsen af de mange husmandsbrug og redueringen af antallet af godser med over 120 ha jord fra 1.300 i 1919 til 1.000 i 1933. Husmandsbruget med under 10 ha jord var ikke nogen guldgrube, og økonomien var afhængig af både mandens, konens og børnenes arbejde og i mange tilfælde også et bierhverv. Men husmandsbruget blev i samtiden anset for et socialt fremskridt, da de nye husmandsbrug var medvirkende til at reducere afvandringen fra land til by og en deraf følgende proletarisering i byerne. Husmandsfamilierne blev dermed, som Tage Kaarsted har skrevet, et stabiliserende element i det danske samfund.⁴³ Der var således en socialpolitisk og ideologisk baggrund for udstykningerne, som partierne Venstre, Socialdemokratiet og det radikale Venstre kunne samles om, og som betød at udstykning af husmandsbrug blev fortsat trods skiftende regeringer i 1920'erne. Udstykningen i Nordslesvig havde samme ideologiske baggrund, og den skulle ligeledes skabe et økonomisk holdbart livsfundament for den nordslesvigske landbefolkning. Nordslesvig skulle drages med ind i den økonomiske strukturudvikling i Danmark og derved udgøre en ligestillet del af det danske kulturlandskab i økonomisk trygge og socialt velfungerende rammer. Derved håbede man også, at mindske det tyske mindretals ønske om grænserevision.

⁴³ Kaarsted (1991/2004) s. 39 – 42.

I Nordslesvig blev de af den preussiske stat ejede landbrugsejendomme, domænerne, der omfattede 36 gårde og et areal på 6.366 ha, hvoraf størstedelen fandtes i det nordlige Haderslev Amt, overtaget af den danske stat. Størstedelen af arealet blev udstykket til husmandsbrug. Domænerne blev forinden vurderet af Marten Refslund Poulsen, J.H. Schmidt og proprietær Thygesen fra Dalbygaard ved Kolding.⁴⁴ I foråret 1921 blev P.J. Refshauge udnævnt til domæneforvalter, og han skulle som sådan udstykke egnede jorder fra domænegårdene. Desuden blev den augustenburgske hertugs godser erhvervet af den danske stat, ligesom de Rombergske godser på Als samt en række andre større gårde i Nordslesvig. De blev alle udstykket i mindre parceller. Den danske stat overtog også de preussiske rentegårde oprettet med preussiske statslån, men staten valgte at give afkald på rettiligheden til gårdene, der forblev privat ejendom. Der blev i 1921 dannet en ”Udstykningsforening for der sønderjyske Landsdele”, hvis formål var at købe jord fra bestående brug og sælge den videre til unge landmænd, der kunne opnå det særlige statslån, ifølge lov af 4. oktober 1919. Statslånet indebar, at staten i stedet for at kræve en almindelig rente af lånesummen forbeholdt sig ret til en rente af den offentlig ansatte vurdering. Udstykningsforeningen for Sjælland og Fyn fik med samme formål ret til at operere i Nordslesvig. Der blev i perioden 1920 til 1924 oprettet 111 nye husmandsbrug i Nordslesvig. Det var, ifølge Martin Hammerich, ikke ret mange, hvilket var anledning til hans jordfordelingsinitiativ.⁴⁵ Efter 1924 tog udstykningen da også til. Som det ses i ovenstående tabel blev der indtil 1943 oprettet 245 jordfordelingsejendomme. I alt blev der indtil 1943 udstykket 1.743 nye husmandsbrug i Nordslesvig, hvoraf godt 1.400 var med statslån. Domænerne og andre former for statsejet jord, som de augustenburgske godser, havde været en kilde til udstykning af over 500 husmandsbrug. Ifølge Hammerichs var den gennemsnitslige landejendomsstørrelse i Nordslesvig allerede i 1937 reduceret til 22,5 ha, mens den i det øvrige Jylland stadig lå på omkring 18 ha.⁴⁶ Dermed var strukturtilpasningen nået ganske langt.

Udstykningen i Nordslesvig 1920 - 1943		
Art	Antal brug	Antal hektar
Udstykning på privat jord ¹	310	4.700
Udstykning på Domænegårde	289	4.000
Udstykning på statsejet jord	219	1.300
Jordfordelingsejendomme	245	5.000
Udstykning på 1. juni loven af 1929 ²	680	10.000
I alt	1.743	25.000

Tabel. 8.3 Kilde: Westh (1943) s. 219. 1. Uden statslån. 2. Omtales i kap. 11.

⁴⁴ Refslund Poulsen (1957) s. 81 – 82.

⁴⁵ Hammerich (1938) s. 435.

⁴⁶ Hammerich (1938) s. 445 – 446.

Jordfordelingen i Nordslesvig havde vist sig vanskelig, som Orla Buhl havde advaret mod. Således skriver Marten Refslund Poulsen: *”Ofte var det saadan, at en Mark skulde byttes flere Gange for at komme hen til den, for hvem den laa bedst. I Ejerlav, hvis Jord var spredt, havde Ejerne deres Jorder paa 10-20, ja somme Tider 30 Steder, saa der var nok at arbejde med.Enhver ville naturligvis gerne gøre et godt Bytte udover at faa Lodden nærmere ved. Men ganske særlig frygtede alle at faa deres Renomé som Handelsmand krænket ved at gøre en daarlig Forretning.”*⁴⁷ Trods besværet var strukturtilpasningen i landbruget en afgørende del af den økonomiske indlemelse og genopbygning af Nordslesvig efter genforeningen. Når Lånekassens bestyrelse forkastede Jepsen Christensens forslag om en direkte national jordkamp til fordel for det af Hammerich udformede forslag om en jordfordelingslov, hang det ubetinget sammen med den overordnede indlemmelsesstrategi om at omdanne Nordslesvig til en økonomisk ligestillet del af Danmark. Men der var også en underliggende national dimension i udstykningen. Martin Hammerich skrev den 30. oktober 1923 en betænkning i tilknytning til forslaget om jordfordelingsloven. Hammerich indledte med ordene: *”Under det sidste Aars Ophold i Løgumkloster, hvor jeg har haft Lejlighed til paa nærmeste Hold at lære Folk og Forhold i vore sydligste Egne at kende, er det blevet tydeligere for mig, end det før har været, hvilken mægtig Rolle det spiller for Danskhedens nationale Befæstelse – eller hvad man med Rette kan kalde det – Landvinding, om Befolkningen i disse Egne økonomisk kan finde sig til Rette i Danmark.”* Der havde været bestræbelser på at udvirke dette, blandt andet ved valutareguleringen. *”Men alle Bestræbelser i de angivne Retninger vil kun bære Frugt i det Øjeblik, hvor den arbejdende Befolkning i By og navnlig paa Land økonomisk føler sig tryk og tilfreds i Danmark.”*⁴⁸ Hammerich beskrev her den genopbygnings- og indlemmelsesstrategi, der var blevet fremsat fra politisk hold i overgangstiden, og som nu var blevet institutionelt forankret i Lånekassens bestyrelse. Den økonomiske genopbygning havde et klart nationalt formål, men det var stadig et fast princip for de af staten ydede lån - statslånene, lånekasselånene og jordfordelingslånene - at alle danske statsborgere havde lige ret til disse lån, også de tysksindede. Ifølge Martin Hammerich blev 16-17% af de nye jordfordelingsejendomme oprettet af mænd, som mentes at tilhøre det tyske mindretal, i de mest tyske amter Tønder og Aabenraa omkring 19%.⁴⁹ Den direkte konfrontation med de tysksindede landmænd skulle undgås, og i stedet skulle en generel økonomisk genopbygning, som indeholdt strukturtilpasning til danske forhold, vinde de tysksindedes loyalitet til Danmark og den danske stat, samt styrke det dansksindede element i husmandsklassen.

⁴⁷ Refslund Poulsen (1957) s. 115.

⁴⁸ Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Betænkning af 30. oktober 1923.

⁴⁹ Hammerich (1938) s. 451.

Med målet om en kort overgangstid og et begrænset antal af særordninger for de sønderjyske landsdele var jordfordelingsloven til gengæld ikke samstemmende. Men det skulle så langt fra blive det sidste brud på denne målsætning. Samtidig havde Lånekassens bestyrelse opgivet enhver tanke om at indstille sin virksomhed foreløbig. I 1924 blev bestyrelsen yderligere udvidet med de to nordslesvigske rigsdagsmedlemmer, J.P. Nielsen, socialdemokratisk folketingsmedlem og ingen andre end landstingsmedlem H. Jepsen Christensen, Venstre, hvis kritik og engagement så kunne udnyttes internt. Lånekassen havde oprustet sig politisk og indstillede sig på nye opgaver.⁵⁰

8.9 Realkredit og Sønderjyllands Kreditforening

Kroneudvalget havde i sin beretning fra marts 1920 peget på, ”at *Næringslivet og Finanslivet hurtigst muligt bringes ind under de Former, der for Fremtiden tør anses at blive ønskelige som normale og sædvanlige.*”⁵¹ Her tænkte Kroneudvalget ikke mindst på realkreditsystemet. Da realkreditsystemet kunne afhjælpe den herskende kapitalnød i Nordslesvig og samtidig havde en særlig dansk struktur, blev realkreditsystemet centralt for den økonomiske genopbygning af Nordslesvig. Spørgsmålet var så, i hvilken form realkreditsystemet skulle indføres. Det første initiativ vedrørende realkredit kom fra Nordslesvig. På initiativ af direktionen, for den i 1909 oprettede Nordslesvigske Kreditforening, som bestod af J.H. Schmidt, Marten Refslund Poulsen og Viggo Boysen, blev oprettelsen af en ”Ny sønderjydsk Landkreditforening” taget op. Det var direktionens opfattelse, at den nationale jordkamp, der havde været Nordslesvigske Kreditforenings primære opgave, ville være overstået med genforeningen, og at foreningen derfor måtte opløses efter denne og en ny kreditforening oprettes. ”Ny sønderjydsk Landkreditforening” skulle have eneret til udlån i landejendomme i de indlemmede landsdele og skulle primært medvirke til landbrugets økonomiske genopbygning. Herom henvendte direktionen sig til Kriegerudvalget i marts 1919. Kriegerudvalget støttede tanken, men statsgældsdirektør P.O.A. Andersen, der også var til stede, mente, at også eksisterende danske kreditforeninger burde have adgang til de indlemmede landsdele. Departementschef Vedel fra Indenrigsministeriet mente derimod, at en sådan konkurrence ville kvæle den nye kreditforening, hvorfor denne måtte have eneret i en årrække. Spørgsmålet om eneret eller ej skulle blive et centralt spørgsmål i Sønderjyllands Kreditforenings første leveår. Martin Hammerich anbefalede nordslesvigerne at tage kontakt til Kredit- og Hypotekforeningsdirektør A. Gjessing, der

⁵⁰ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. J.H. Schmidt, Callø og Hulegaard blev valgt til Lånekassens jordfordelingsudvalg og skulle administrere jordfordelingslånene.

⁵¹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Kroneudvalgets beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg marts 1920.

var født i Tønder, og som ville kunne hjælpe med etableringen af den nye kreditforening.⁵² Den 11. juli 1919 blev et stiftelsesudvalg med grosserer Julius Nielsen, Damager, som formand nedsat, og den 18. juli afholdt stiftelsesudvalget sit første møde, hvor et af A. Gjessing udarbejdet forslag til statutter for ”Ny sønderjydske Kreditforening” blev vedtaget. Kreditforeningen skulle yde helt eller delvis amortisable lån til ejere af landejendomme i den danske del af Slesvig mod førsteprioritets pant i disse ejendomme. Lånene skulle udbetales i kasseobligationer til pålydende værdi. Statutterne blev dernæst sendt til Indenrigsministeriet i København med anmodning om at blive stadsfæstet. Den 9. august 1919 valgte stiftelsesudvalget P.A. Callø, indtil da bogholder ved Frøs- og Kalvs- lunds Herreds sparekasse, til administrerende direktør, og landbrugskonsulent Hans Hansen fra Aabenraa, til landbrugsfaglig direktør. Til den tredje direktørpost var både P.J. Refshauge og Marten Refslund Poulsen på tale, men på opfordring af Martin Hammerich blev sagfører Orla Buhl fra Lemvig valgt. Hammerich kendte Buhl fra Hammerichs tid som herredsfuldmægtig i Lemvig. Det var Orla Buhl, der foreslog en ændring af kreditforeningens navn til ”Sønderjyllands Kreditforening”. Det oprindeligt tænkte navn Ny sønderjysk Kreditforening lå for tæt på konkurrentens, ”Vest- og sønderjydske Kreditforening”.⁵³

Som omtalt ønskede stifterne, at den nye Kreditforening fik eneret til udlån i de indlemmede landsdele. Det var ikke en idé, de eksisterende danske kreditforeninger var overmåde begejstret for, og slet ikke Vest- og sønderjydske Kreditforening, der før 1864 havde haft sit virke i den vestlige del af Slesvig. H.D. Kloppenborg-Skrumsager, formand for Vælgerforeningens økonomiske udvalg, tog sagen op i dette udvalg. Kloppenborg-Skrumsager ønskede ikke, at den nye kreditforening skulle opnå monopol på udlån i landsdelen. Han fik støtte til dette synspunkt i udvalget, der i betænkningen af 30. april 1919 både anbefalede oprettelsen af en ny sønderjydske kreditforening, samt at danske kreditforeninger fik ret til at operere i landsdelen. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg modtog i december 1919 to deputationer fra Nordslesvig med hver sin mening om ”monopol-spørgsmålet”. På samme tid blev Kroneudvalget nedsat, og her fik kreditforeningens tredje direktør Orla Buhl sæde. Allerede på udvalgets første møde den 20. december 1919 blev kreditforeningen et emne. P.O.A. Andersen foreslog, at man bad staten og storbankerne om at overtage de første 10 millioner kroner af de obligationer, den nye kreditforening ville byde til salg. Buhl kunne hertil fortælle, at kreditforeningen allerede arbejdede på at få Landmandsbanken som bankforbindelse, og at han arbejdede med et forslag om, at den danske stat skulle belåne en del af kreditfore-

⁵² RA. Martin Hammerichs privatarkiv. pk. 21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.

⁵³ LAA. J.H. Schmidts privatarkiv. pk. 25. Sager vedr. Sønderjyllands Kreditforening. Og Sønderjyllands Kreditforenings arkiv. Diverse papirer 1909-66, og Callø (1945) s. 9 – 18 og Buhl (1949) s. 1 – 55.

ningens obligationer for at sikre disse en rimelig kurs. På denne tid blev obligationslån arrangeret således, at realkreditinstituttet udstedte obligationerne og byttede dem med det pågældende pantebrev. Herefter var det låntager selv, der solgte obligationen i markedet og fik provenuet heraf. I dag er det institutterne selv, der sælger obligationen og overdrager låntager provenuet. Det var Buhls ide, at den danske stat skulle overtage en del af obligationerne som pant for lån, hvorved låntager ikke skulle ud og sælge obligationen. Det ville give et mindre udbud af obligationer og dermed en formentlig bedre kurs på obligationerne. Buhls og andres bekymring var, at når der pludselig blev udstedt en stor mængde obligationer på det danske marked, ville kursen på disse blive lav. Det var et emne, der skulle beskæftige kreditforeningens ledelse gennem det meste af mellemkrigstiden. Købmand Holger Fink rejste desuden spørgsmålet, om ikke kreditforeningen også skulle kunne give lån mod pant i byejendomme, hvad Orla Buhl og de øvrige medlemmer tilsluttede sig.⁵⁴

Kreditforeningen fik en god institutionel forbindelse til Kroneudvalget, der kunne tale foreningens sag. På et møde mellem nationalbankdirektør Carl Ussing og Kroneudvalget den 8. maj 1920 accepterede Ussing Orla Buhls forslag om, at Nationalbanken overtog belåningen og salget af de første af Sønderjyllands Kreditforenings udstedte obligationer for et beløb op til 40 millioner kroner, på betingelse af at staten til støtte af obligationskursen eventuelt købte obligationer for et beløb på indtil 10 millioner kroner. Landmandsbanken havde forinden sagt fra. Da Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg den 12. maj 1920 accepterede, at staten satte 10 millioner kroner tilside til eventuel støtteopkøb af kreditforeningens obligationer, bekræftede Ussing skriftligt overfor kroneudvalget aftalen. Ussing lovede, at Nationalbanken ville påtage sig at sælge den nye kreditforenings obligationer til en kurs svarende til gennemsnittet for de øvrige danske kreditforeningers obligationer, for op til 40 millioner kroner. Kunne obligationerne ikke sælges til den pågældende kurs, skulle de blive liggende i Nationalbanken og belånes herfra, og således bruges som pant. På den måde ville det øjeblikkelige udbud af obligationer heller ikke blive for voldsomt, og risikoen for kursfald mindskes. Obligationsrenten blev 4½%.⁵⁵ Sammen med de 10 millioner kroner stillede staten også 50.000 kroner til rådighed for Sønderjyllands Kreditforening som tilskud til startudgifter på forslag af Kroneudvalget. Orla Buhl giver i sine erindringer i *Sønderjyske Årbøger 1949* indtryk af, at Kroneudvalget var ham og kreditforeningen lidt af en belastning. Men det var ikke alene Buhls gode forhandlingsevner, der sikrede statens og Nationalbankens støtte til kreditforeningen. Det var afgørende at Kroneudvalget kunne fremlægge bevis for de af nordslesvigerne optagne kronelån i Danmark i overgangstiden for omkring 60 millioner kroner. På grund af de dyre

⁵⁴ Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af bestyrelsesmøde i kroneudvalget 20. december 1919.

⁵⁵ Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 983. P.O.A. Andersens fremstilling.

kronelån var det vigtigt, at sønderjyderne kunne optage almindelige realkreditlån til en rimelig kurs og få omlagt den dyre kortsigtede gæld til en langsigtet gæld på rimelige vilkår. Med dette faktum på hånden kunne Kroneudvalget gøre sin indflydelse gældende vedrørende særordninger til kreditforeningen, mere end direktør Buhl ville have formået på egen hånd.

Eneretsspørgsmålet endte i et kompromis udformet af et underudvalg i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, og det blev vedtaget af samme udvalg den 4. marts 1920. Heri blev Sønderjyllands Kreditforening bemyndiget til at give lån i grundejendomme af enhver art i de slesvigske landområder, som måtte blive indlemmet i Danmark. Lånene kunne kun ydes indenfor 3/5 af ejendommenes værdi, hvilket var en generel regel for realkredit i Danmark. Samtidig fik Vest- og sønderjysk Kreditforening ret til at give lån i Tønder Amt, samt i dele af Haderslev vesteramt. Desuden fik fem andre kreditforeninger ret til at operere i de indlemmede landsdele, såfremt de ønskede det. De fem kreditforeninger var: Kreditforeningen af kommuner i Danmark, Kreditforeningen af industrielle Ejendomme, Ny jydsk Købstads Kreditforening, Jydsk Grundejers Kreditforening samt Jydsk Husmands Kreditforening. Af større betydning var det, at de store kreditforeninger som Københavns Kreditforening, Østifterens Kreditforening og Jydsk Land Kreditforening ikke fik lov at operere i de nye landsdele.⁵⁶ Forhenværende Konseilspræsident I.C. Christensen udtalte sig imod forslaget med følgende ord: *"Jeg havde den Opfattelse, da vi begyndte at tale om Genforeningen og dansk Lovgivning, at det var Ønsket fra Sønderjydernes Side, at man helt og holdent vilde slette Skellet ved Kongeaen i al den Lovgivning, vi fik i Fremtiden, og ikke have særegne Institutioner oprettet."*⁵⁷ Det var alment kendt at I.C. Christensen støttede sin hjemegns institution Vest- og sønderjysk Kreditforening, der havde hovedsæde i Ringkøbing. Bemærkningen fra I. C. Christensen om særegne institutioner var alligevel en del af monopolmodstandens grundlag. Et andet aspekt i monopoldiskussionen var, at talsmændene for Sønderjyllands Kreditforening alle stod på H.P. Hanssens og Aabenraafløjens side i grænsestriden, mens fortalere for Vest- og sønderjysk Kreditforening hovedsagelig var flensborgmænd med H.D. Kloppenborg-Skrumsager, N.J. Hørløck og C.O. Pedersen i spidsen. Med kompromisset undgik man dog, at kreditforeningsspørgsmålet blev revet med i den eskalering af grænsestriden, der med påskekrisen i marts 1920 var på vej til at bryde ud. Monopolspørgsmålet var dog langt fra afgået ved døden.

⁵⁶ Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 641 – 643. "Forslag til Lov om Begunstigelser for en Kreditforening for Grundejendomme i tidligere slesvigske Landomraader og om udvidelse af bestaaende Kreditforeningers Udlaansomraade."

⁵⁷ Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 629. og Callø (1945) s. 49 – 54.

8.10 Realkreditens fordeling

Den 31. august 1920 startede Sønderjyllands Kreditforening sit udlån, og i september nåede de første obligationer frem til notering på børsen. Der blev brug for de statslige støtteordninger. I september 1919 var de danske 4½% obligationskurser generelt begyndt at falde fra kurs 91 til kurs 76 sidst i 1920. Kursfaldet havde sammenhæng med inflationen, produktionsvæksten og den kortvarige rentestigning i forbindelse dermed. Det var ikke obligationer, der var størst efterspørgsel på i denne tid. Fra nordslesvigsk side satte man sin lid til, at den patriotisme som genforeningen havde udløst, ville kunne give sig udslag i en stor efterspørgsel på kreditforeningens obligationer. Derfor blev den første serie også benævnt genforeningsserien. Det skulle vise sig, at der ikke var meget hold i denne antagelse. Kreditforeningens obligationskurser lå de første måneder lidt over den gennemsnitlige danske obligationskurs. Det var fordi Nationalbanken som aftalt solgte obligationerne til en lidt højere kurs, fordi der i beregningen af den gennemsnitlige køberkurs for samtlige kreditforeningers obligationer, på Orla Buhls foranledning, blev undladt en kreditforening med en særlig lav kurs. Indtil december 1920 gik størstedelen af obligationssalget igennem Nationalbanken til den forholdsvis høje køberkurs, men fra januar 1921 foregik mere og mere af salget gennem de private banker udenom Nationalbanken eller ”tragten”, som det blev kaldt, men ofte til en mindre kurs. Staten anvendte desuden alle de 10 millioner kroner til støtteopkøb af kreditforeningens obligationer i det første regnskabsår august 1920 til marts 1921. På figur 1 Bilag 8 ses gennemsnitskøberkursen på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer i 1. og 2. udlånsserie i forhold til kursen på Vest- og sønderjydsk Kreditforenings obligationskurser i tiden september 1920 til marts 1925. I store træk fulgtes kurserne ad, men i størstedelen af perioden lå Sønderjyllands Kreditforenings obligationskurser en smule under konkurrentens. Årsagen bag de lavere obligationskurser blev et centralt spørgsmål i Sønderjyllands Kreditforenings første leveår. Det skulle også komme til at spille en rolle for Kreditforeningens 3. og 4. udlånsserie, hvad vi skal vende tilbage til.

Sønderjyllands Kreditforening åbnede i alt 7 udlånsserier i mellemkrigstiden og nåede i 1939 en samlet udlånssum på 186 millioner kroner, fordelt på 10.241 lån. Afbetalingerne var små, og restgælden var i 1939 177 millioner kroner. Kreditforeningen rundede allerede i 1923 de 100 millioner kroners udlån, hvorefter udlånsvæksten aftog noget. Det var i de første år efter genforeningen, at kreditbehovet var størst; til gengæld var det netop disse lån, der med kronens værdistigning blev en belastning for mange låntagere i løbet af 1925 og frem. I tabel 2-5 Bilag 8-9 ses de første fire udlånsseries fordeling på amter, samt by og landejendomme. I første serie var udlånet fordelt med 76% på landejendomme og 24% på byejeendomme, mens fordelingen i både 2. og 3. serie var 73%

på landejendomme og 27% på byejeendomme. Fjerde udlånsserie var udelukkende beregnet på landejendomme. Landbruget var således største lånaftager også større end den generelle erhvervsfordeling i 1921 skulle retfærdiggøre. I 1921 var 43% af den nordslesvigske befolkning afhængig af landbrugserhvervet, mens 20% var afhængig af håndværk og industri, som det ses på Bilag 13 figur 4. Kapitalbehovet var størst i landbruget. Haderslev amt synes desuden også her at være blevet begunstiget af et større antal lån. Af den første udlånsserie lå hele 51% af udlånene i Haderslev Amt og 50% af udlånssummen. Også i de næste serier var en større del placeret i Haderslev Amt end folketallet på 34% skulle lægge til grund, med 40% i anden serie og 47% i den tredje og statsgaranterede serie. Det kan afspejle et større lånebehov i Haderslev amt, der også landbrugsmæssigt set var det største amt. Marten Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at landmændene i midtlandet, det vil sige Haderslev Vesteramt, i høj grad lyttede til rådene i 1920 om at lægge driften om til det danske landbrugs strukturer og tog mange lån hjem, hvorimod landmændene på vestegnen omkring Tønder var mere tilbageholdende i deres omlægninger og låntagning. På Als og i Sundeved var gårdejerne allerede før 1914 gået ind i smør- og svineproduktionen, og de skulle derfor ikke igennem en så omfattende omlægning. ”Det var de fremskridtsvenlige Egne, der kom haardt med: F.eks. Rødding, Gram og vor Egn.” skriver Refslund Poulsen.⁵⁸

P.A. Callø lavede i 1938 en opgørelse over samtlige kreditforeningers udlån i Nordslesvig siden 1920. Opgørelsen ses i nedenstående tabel.

Kreditforeningsudlån i Nordslesvig ultimo marts 1937.		
Kreditforening	Udlån	I landejendomme
Sønderjyllands Kreditforening	182.727.700	165.834.800
Den vest- og sønderjydske Kreditforening	39.035.200	39.035.200
Jydsk Husmandskreditforening	38.695.150	17.500.000*
Jydsk Grundejerkreditforening	16.745.800	
Ny jydsk Købstadskreditforening	24.707.600	
Kreditforeningen for Industrielle Ejendomme	2.700.200	
I alt	304.611.650	222.000.000*

Tabel 8.4 Kilde: Callø (1938) s. 412. * Cirkabeløb.

Som det ses, var Sønderjyllands Kreditforening den absolut dominerende udlånsinstitution, med omkring 60% af den samlede udlånssum. Det var denne situation, der fik eneretsmodstanderne til at tale om en monopolstilling for Sønderjyllands Kreditforening.

⁵⁸ Refslund Poulsen (1957) s. 137 – 138.

8.11 Sønderjyllands Højspændningsværk

Kapitaltilførslen til Nordslesvig var en meget central del af genopbygningen, og fik derfor også stor opmærksomhed fra kroneudvalget og lånekassens bestyrelse. Men der var også et enormt behov for anlægsinvesteringer i landsdelen. Infrastrukturen var i krigen og overgangstiden blevet forsømt, og Nordslesvig lå infrastrukturelt tilbage for det øvrige land. Investeringer i elektricitetsværker, vej-anlæg, jernbanenet, telefonanlæg og havne var såre påkrævet. Da landsdelen var kapitalfattig skulle også disse investeringer komme nordfra. Infrastrukturen var desuden et kerneområde med hensyn til Nordslesvigs indlemmelse i det danske kongerige. Før 1864 havde den danske regering forsøgt at binde hertugdømmet Slesvig til kongeriget infrastrukturelt, blandt andet med vejforordningen af 1842, men den havde også tøvet med infrastrukturelle udbygninger for at dæmpe Hamborgs økonomiske indflydelse i hertugdømmerne og i det jyske. Nu var chancen kommet for at binde Nordslesvig endeligt ind i en dansk infrastruktur.

Elektricitetsforsyningen var det første, der blev taget fat på. I årene før 1914 var elektrificeringen i Nordslesvig begyndt med oprettelsen af små jævnstrømsværker i byerne. Flensborg Kraftværk leverede desuden, som det eneste i Slesvig, strøm via højspændningsledninger til omegnen. Det havde før 1914 været på tale at oprette et fælles Slesvig-Holstensk højspændningsværk i Rendsborg, men med krigsudbruddet blev planerne indstillet. Således var elektrificeringen pletvis spredt i byerne, fortrinsvis købstæderne og flækkerne, mens landdistrikterne stort set var uden strøm. Også i kongeriget var elektrificeringen spredt på større og mindre jævnstrømsværker, og dele af landdistrikterne var uden strøm. Til gengæld var højspændningsnettet relativt veludviklet på Sjælland og i Østjylland. Ingeniørfirmaet Eriksen og Sardemann fra Århus henvendte sig allerede i slutningen af 1918 til proprietær H.H. Jessen, Majbølgaard på Als med en forespørgsel om interessen for en elektrificering af Als. Interessen var der, og den 1. april 1919 oprettede ingeniørfirmaet kontor i Sønderborg. Maskin- og elektroingeniør Jes Christiansen fra Ragebøl i Sundeved blev ansat som leder af kontoret. Jes Christiansen skulle vække interessen for dannelsen af elektricitets-selskaber i det nordslesvigske, der kunne bære elforsyningen af landsdelen igennem. Ifølge Marten Refslund Poulsens erindringer opfordrede Jes Christiansen samtidig til, at man købte elartikler og transformatorer i Tyskland, mens de stadig var billige.⁵⁹ I løbet af 1919-20 blev der dannet fem regionale andelselektricitetselskaber i Nordslesvig, der samlet dækkede hele landsdelen. Købstædernes elværker stod dog indtil videre for sig selv. Den 10. december 1919 dannede de fem selskaber på et møde i Aabenraa ”*Fællesudvalget for de sønderjyske andelselektricitetselskaber*”,

⁵⁹ Refslund Poulsen (1957) s. 96.

der skulle løse fælles opgaver som indkøb af strømforsyning fra eksisterende værker i kongeriget og i Flensborg. Ideen var i første omgang at fordele Nordslesvigs strømforsyning på værkerne i Flensborg, Esbjerg-Karlsgårde og Kolding-Harte. Ministeriet for offentlige Arbejder tilkendegav den 15. december 1920 overfor fællesudvalget, at hvis man ønskede statsgaranti og statsstøtte til elektrificeringen i Nordslesvig, skulle elektricitetsforbruget hovedsagelig produceres i Danmark, Flensborg skulle kun benyttes som reserve.⁶⁰ Også på elforsyningsområdet skulle den nye grænse markeres. Fællesudvalgets forhandlinger med de nørrejske elværker gik imidlertid trægt, og med prisfaldet og efterkrigsstagnationen i 1921 steg betænkelighederne ved de dyre anlægsinvesteringer i de nye landsdele. I november 1921 blev en arbejdsgruppe nedsat af Ministeriet for offentlige Arbejder, der skulle videreføre forhandlingerne om strømforsyningen fra nord. I arbejdsudvalget sad amtmand Lundbye, Sønderborg, borgmester Holger Fink, Aabenraa, bygmester Ahrndt, Sillerup, Peter Oksen Skærbæk og Marten Refslund Poulsen, Bovlund. Lånekassen var endnu engang godt repræsenteret. Ifølge Refslund Poulsen var borgmester Holger Fink, sammen med amtmand for Aabenraa Amt Kresten Refslund Poulsen, dog mest interesseret i at få etableret et højspændingsværk i Aabenraa, og de mente ikke at videre forhandlinger med de nørrejske værker havde værdi. Kampen om landsdelens centerposition var i gang.⁶¹ I starten af 1922 var man tæt på at opnå en aftale med de nørrejske værker, men samtidig havde Eriksen og Sardemann udarbejdet et overslag over bygningen af et centralværk i Nordslesvig. Da råvarepriserne i mellemtiden var faldet temmelig stærkt, erkendte arbejdsudvalget i sin indstilling til ministeriet i maj 1922, at bygningen af en central i Nordslesvig ville være billigere end udvidelse af elforsyningen fra nord, samt at en egen central også ville give forbrugerne billigere elektricitet. Elektricitetskommissionen godkendte efterfølgende projektet, og Ministeriet for offentlige Arbejder gav tilsagn om udbetaling af et rentetilskud til gennemførelse af byggeriet. Dette tilskud lød på 300.000 kroner årligt over en tiårig periode 1923-33, i alt 3 millioner kroner. Betingelsen var, at elforsyningen med tiden blev udstrakt til hele landsdelen, at statsstøtten ikke blev opfattet som permanent, at elforsyningen hovedsagelig blev produceret i Danmark, at Flensborg Kraftværk kun fungerede som reserve og endelig at der i videst mulig omfang kun blev anvendt dansk arbejde ved byggeriet. Den 14. november 1922 kunne andelsselskabet "Sønderjyllands Højspændingsværk" afholde stiftende generalforsamling på Folkehjem i Aabenraa, med fire andelshavere i form af Aabenraa kommune, Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning, Tyrstrup Herred og omegns Elektricitetsforsyning, samt Elektricitetsforsynings-Andelsselskabet Sønderjyllands Vestkyst. I 1923 fulgte Midtsønderjyllands Elektricitets-

⁶⁰ Askgaard (1972) s. 26.

⁶¹ Refslund Poulsen (1957) s. 101.

forsyning og Haderslev Næs Elektricitetsforsyning trop. I december 1922 påbegyndtes bygningen af Højspændingsværket i Aabenraa by, og den 23. maj 1925 blev værket officielt indviet. Bygningen, der var tegnet af Aabenraaarkitekten Jep Fink, var en imponerende og imponerende bygning, der indvendig blev udsmykket med maleriske kalkmalerier. Bygningen var på den måde et monument over genforeningsprocessens fremskridt. Da havde værket kostet 2,5 millioner kroner, og udbygningen af ledningsværket i Nordslesvig havde indtil videre kostet 29 millioner kroner.

Bygningen af Højspændingsværket i Aabenraa og elektrificeringen af Nordslesvig i mellemkrigstiden blev en af genforeningens største succeshistorier. I indvielsesåret 1925 blev etableringen og bygningen af Sønderjyllands Højspændingsværk også priset i høje toner i *Tidskrift for Industri* nr. 17, hvor cand. polyt G.E. Hartz beskrev de industrielle fordele ved et regionalt højspændingsværk som det i Sønderjylland, der var et enestående eksempel at følge i andre regioner.⁶² Forbruget af elektricitet steg markant i perioden, og det lykkedes højspændingsværket at holde trit med udviklingen. Hvor maskinkapaciteten i 1925 var 5.000 kW, var den i 1940 på 38.000 kW. Til gengæld havde de monumentale bygninger i Aabenraa by allerede i 1930'erne svært ved at huse udvidelserne. Ledningsnettet var også blevet kraftigt udvidet. Faktisk havde de sønderjyske landsdele i 1940, hvor 75-94% af husstandene havde elektricitet, en højere elektrificeringsgrad end de midt- og nordjyske landsdele, hvor kun 65-74% af husstandene havde elektricitet.⁶³

8.12 Infrastrukturinvesteringer

De trafikale anlæg i Nordslesvig var i 1920 i en noget forsømt forfatning efter krigen og genforeningen. De preussiske myndigheder havde i tiden fra 1864 til 1914 haft størst interesse i jernbanernes udbygning, da jernbanerne om noget var forbundet med den moderne udvikling. Vejnettet var derfor usammenhængende og tilfældigt udbyggede af kredse og kommuner og desuden meget nedslidt. Skulle man fra Tønder til enten Sønderborg eller Aabenraa ad landevejen, måtte man først en tur over Flensborg, og skulle man fra Sønderborg til Aabenraa gik turen over Kruså. Forbindelser til kongeriget fandtes kun ved landevejen mellem Haderslev og Kolding og ved småvejsforbindelser fra Gjelsbro og Brøns til Ribe. Der var et stykke arbejde at gøre, og i september 1920 blev de nordslesvigske amtsvejsinspektører af amtsrådene bedt om at udarbejde planer for den nødvendige udbygning og istandsættelse af de hidtidige landeveje, samt overførsel af kommuneveje til landeveje. Sammen med statens overvejsinspektør fik man hermed udarbejdet ”Den store Vej-

⁶² EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager. Sønderjylland.

⁶³ Asksgaard (1972) s. 23 – 57. Højspændingsværket blev i 1950'erne flyttet ud til Ensted.

plan” for hele Nordslesvig, hvori der blev foreslået istandsættelse og udbygning af 406,4 km landevej for 8,5 millioner kroner, samt overtagelse og udbygning af 428 km kommunevej for 24 millioner kroner. Denne plan blev godkendt af regeringen den 12. april 1921, og Ministeriet for offentlige Arbejder meddelte de fire amtsråd, at staten ville yde et tilskud på i alt 12 millioner kroner fordelt over de næste 12 år. Til gengæld forpligtedes amterne til at overtage administrationen og vedligeholdelsen af provins- og landeveje samt de biveje der blev ophøjet til landeveje. I årene med statstilskud ville amterne heller ikke modtage de motorafgifter, der ellers var beregnet på amternes vejjudgifter. Da Rigsdagen skulle godkende planen, blev statstøttens udbetaling ændret til at udgøre 1½ million kroner i finansårene 1921-22 og 1922-23 og 1 million i de følgende 9 år. Desuden ville amtsrådene få udbetalt 1/3 af de almindelige motorafgifter. På opfordring af amtsrådene frafaldt denne ordning i 1924, således at amtsrådene nu fik almindelig del i motorafgifterne oveni særbevillingen. Den store vejplan var med kun få ændringer blevet gennemført i 1933.⁶⁴ At vejplanen blev så planmæssigt gennemført har sin årsag i, at en modernisering af landsdelens infrastruktur var påkrævet, men også at landsdelen dermed ganske hurtigt blev logistisk integreret i Danmark. Med otte større vejforbindelser over den gamle Kongeågrænse var denne vej­mæssigt blevet slettet.⁶⁵ Da vejplanen var afsluttet, påbegyndtes anlægningen af diagonalvejene Aabenraa-Esbjerg og Tønder-Kolding, og på Haderslev købstads initiativ anlægningen af vejene Agerskov-Haderslev og Brændstrup-Haderslev, hvorved Haderslev by kunne sikre sig et opland. Vejudbygningen i Nordslesvig i mellemkrigstiden var det indtil da mest intensive regionale vejudbygningsprojekt udført i Danmark, og er et godt eksempel på den politiske vilje til at integrere landsdelen i Danmark.

Var den store vejplan og dens gennemførelse en succes, var jernbaneudbygningen i Nordslesvig i mellemkrigstiden til gengæld en fiasko. Jernbanenettet var på sin vis ganske veludbygget i landsdelen, men havde flere indbyggede svagheder. For det første var østkystbanens afstand til købstæderne Haderslev og Aabenraa en afgørende infrastrukturel ulempe for de to byer, og for det andet skulle de mange små kredsbaner meget snart vise sig urentable i takt med lastbilstrafikkens vækst. Kredsbanerne, der nu blev amtsbaner, blev en stor økonomisk belastning for de nye nordslesvigske amter, der i forvejen ikke havde noget stort økonomisk råderum. I efteråret 1920 blev en jernbanekommission nedsat, der skulle undersøge og bedømme de bestående jernbaner og stille forslag om eventuelle udvidelser og ændringer, samt anlæg af nye forbindelser. Kommissionen bestod af folk fra jernbanedriften i Danmark, som generaldirektør for statsbanerne Th. Andersen-Alstrup og banechef Th. Raben. Fra Nordslesvig var blandt andet borgmester Holger Fink, gårdejer

⁶⁴ Harsberg (1984) s. 183 – 189.

⁶⁵ Furdal (2005) s. 58.

H. Lorenzen, Ballum, og folketingsmedlem for Venstre Christian Ernst Christensen, Asserballe medlemmer. Også forhenværende statsminister C. Th. Zahle var medlem af kommissionen. Jernbanedriften blev i 1920 stadig anset for at være det vigtigste infrastrukturelle forbindelsesled, og derfor var lokalinteresserne i jernbaneudbygningen mange. Både købstæderne og de større landsbyer så jernbanerne som primære forbindelse til oplandet, hvorfor det gjaldt om at udbygge dette opland med flere forbindelser. De mange interesser prægede også jernbanekommissionens arbejde, der udmundede i en betænkning, der udkom i november 1922, hvori et væld af forslag til nye småbaneforbindelser blev stillet. Kun to af jernbanekommissionens foreslåede forbindelser blev realiseret. En statslig drevet jernbanestrækning fra Rødekro til Løgumkloster blev åbnet i 1927, og en jernbanebroforbindelse over Alssund med forbindelse til Mommark åbnede i 1930. Rigsdagen havde ellers ved lov om jernbaneanlæg i de sønderjydske landsdele af 29. marts 1924 givet grønt lys for flere nyanlæg, blandt andet strækninger fra Kolding over Christiansfeld til Haderslev og fra Vojens til Ribe, men af økonomiske årsager blev disse aldrig realiseret. Det var allerede i 1922 en kendt sag, at amtsbanerne var urentable, hvorfor det kan undre, at kommissionen anbefalede flere småbaner anlagt. Driften af Aabenraa Amtsbaner blev indstillet i 1926 og i løbet af tredive indstilledes også driften af amtsbanerne i Haderslev og Sønderborg Amter. I 1936 blev trafikken på den 9 år gamle Rødekro-Løgumkloster linje indstillet. Det kunne kaldes en fejlinvestering.⁶⁶

Jernbanekommissionen tog også stilling til østkystlængdebanens eventuelle omlægning ind over Haderslev og Aabenraa købstæder. Herom sagde kommissionens betænkning: *"En saadan direkte bane vil nemlig kunne faa meget stor betydning for byerne, men kun hvis den gennemføres som hovedbane.... Og skal de ind i en udvikling lige saa kraftig som den der har kendetegnet de østjyske byer som Kolding, Vejle, Horsens, Aarhus, Randers og Aalborg for blot at nævne de største, saa kan det vistnok kun ske, saafremt de atter kommer til at ligge paa en hovedrute. Men da anlægget er saa kostbart, kommer man vistnok til at se tiden lidt an endnu, og det er derfor blevet lokalbane-synspunktet der har sejret,..."*⁶⁷ At østkystbanen ville blive kostbar, var rigtigt, men fejlinvesteringen Rødekro-Løgumkloster var også kostbar.⁶⁸ Lokalinteresserne havde, som kommissionen selv erkendte, fået overhånd. Det viser dog også, at byerne var opmærksomme på, at by- og oplandsstrukturen og dermed at byhierakiet i Nordslesvig var under omdannelse efter delingen af Slesvig. De enkelte byer ønskede at sikre sig en god position i den nye bystruktur, der var

⁶⁶ Askgaard (1970) s. 39 – 42.

⁶⁷ Vilhelm Marstrand: Den sønderjyske jærnbane-kommissions betænkning, 22. maj 1923. Findes i Chr. Ernst Christensens privatarkiv ved Landsarkivet for Sønderjylland.

⁶⁸ Desuden tog blev det ene spor af den dobbeltsporede linje Padborg-Tinglev taget op for at skinnerne kunne bruges på Tinglev-Tønder strækningen. I et længere perspektiv var det også en fejlinvestering. Askgaard (1970) s. 42.

under opbygning. I konkurrencen om oplandet gik de overordnede regionale fællesinteresser til gengæld tabt, hvad der er ikke er en ukendt situation i den infrastrukturelle planlægnings historie.

Der var også et andet element på spil i jernbanespørgsmålet, et element som borgmester Holger Fink berørte på et møde i kommissionen den 31. maj, hvor han: *”ønskede at pointere, at det gjaldt først og fremmest om at begynde sydfra og gaa opefter. Man maa ikke hænge sig for stærkt i det i og for sig berettigede Ønske ”at faa den gamle Grænse slettet” for derved at glemme det vigtigste, at faa det sydligste draget nordpaa. Derfor skal man absolut først sørge for, at der skabes gode Forbindelser helt nede fra den nye Grænse og videre nordpaa.”*⁶⁹ At få hele Nordslesvig infrastrukturelt integreret i Danmark, og at vende selv de sydligste egenes orientering mod nord var det primære mål med en jernbaneudbygning. At Holger Finks strategi ville trække de sydligste egenes befolkning til Aabenraa i stedet for til Flensborg, og forsinke udbygningen i Haderslev amt, var den mere skjulte side af denne strategi.

Havneudvidelser var et andet investeringsområde. Den 13. marts 1922 stadfæstede kongen lov om statstilskud til udvidelser af Haderslev, Aabenraa og Sønderborg havne. Ministeren for offentlige Arbejder bemyndigedes dermed til at uddybe sejlrenden i Haderslev fjord til 6,5 meter. Udgiften på 1.575.000 kroner skulle afholdes af staten på betingelse af, at havnen overtog den fremtidige vedligeholdelse af sejlrenden. Derudover skulle der anlægges en ny kaj på 250 meter i Haderslev havn til 1,27 millioner kroner, og i Aabenraa havn anlægges 450 meter kaj og en sejlrende på 7,5 meters dybde og 30 meters bredde til en udgift på 2,5 millioner kroner. Endelig skulle der i Sønderborg anlægges 250 meter kaj på Alssiden og bygges en fiskerihavn på Sundevedsiden til samlet 2,12 millioner kroner. Staten ville yde halvdelen af udgifterne, svarende til 3 millioner kroner.⁷⁰

Endelig blev der også investeret i en udbygning af telefonnettet i Nordslesvig. Hvor telenettet i de andre landsdele var på private selskabers hænder, overtog det statslige telegraf og telefonvæsen driften af telefonnettet i Nordslesvig. Ledningsnettet var baseret på den sydgående trafik, og Flensborg var hovedcentral i dette net. Derfor blev der investeret ganske massivt i et nyt ledningsnet, der frem for alt skulle forbinde Nordslesvig med det øvrige Danmark. Der var ved genforeningen 3.531 telefonabonnemeter i Nordslesvig. Det var allerede den 1. januar 1924 steget til 8.000 abonnemeter. Der var da investeret omtrent 14 millioner kroner på telefonnettet, hvoraf 3 millioner kroner var betaling for det fra Tyskland overtagne materiale.⁷¹

⁶⁹ LAA. Chr. Ernst Christensens privat arkiv. Sager vedr. den sønderjydske Jernbanekommission.

⁷⁰ Lov. nr. 79 om statstilskud til Udvidelser af Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Havne. Lovtidende AI 1922. s. 170.

⁷¹ Stemann. SØM 1924-25 s. 5 – 7.

At være fuldt integreret i det danske samfund krævede, at kommunikation og trafik var orienteret mod nord. Det er i det lys, at udbygningen af elektricitetsforsyning, vejnet, jernbaner og telenet skal ses. Der blev samlet set investeret ganske massivt i den nordslesvigske infrastruktur, og projekter som elektrificeringen og vejudbygningen gav siden landsdelen en infrastrukturel førerposition i forhold til andre regioner i provinsen. Indlemmelsen af Nordslesvig var således også en massiv, og nødvendig, moderniseringsproces. Men udbygningen af infrastrukturen tog også tid, og det var først i 1924-25 at investeringerne for alvor begyndte at slå i gennem.

8.13 Kreditindskrænkningen og Nordslesvig

Året 1922 skulle blive et vendepunkt for den økonomiske politik i Danmark i efterkrigstiden. En række handelsselskaber havde i de højkonjunktuelle år 1919-20 indkøbt store varelagre med henblik på genopbygningen af det danske produktionsapparat, men også med henblik på videresalg til andre lande. Prisfaldet fra efteråret 1920 betød at denne spekulation gav tab, og flere handelselskaber kom i økonomisk uføre, blandt andet Transatlantisk Kompagni, der i juni 1922 brød sammen. Landmandsbanken, der havde 200 millioner kroner i klemme ved Transatlantisk Kompagni, måtte efterfølgende i juli 1922 igennem en rekonstruktion, hvor i banken afskrev 55 millioner kroner. Nationalbanken stillede desuden en reservekapital på 30 millioner kroner til rådighed for banken. Det var dog ikke en tilstrækkelig rekonstruktion, og i september 1922 måtte endnu en rekonstruktion foretages. Denne gang blev der indskudt 100 millioner kroner, heraf igen 30 millioner kroner fra Nationalbanken og de øvrige 70 millioner fra Østasiatisk Kompagni, Store Nordiske og staten. I februar 1923 måtte staten yderligere stille garanti for alle fordringer på Landmandsbanken i en femårig periode. Først i 1928 kom banken igen på fode. I Sønderjyllands Kreditforenings direktion priste man sig lykkelig for, at man havde undgået at få Landmandsbanken som sin primære bankforbindelse. Nationalbanken måtte hjælpe talrige kriseramte banker finansielt i de følgende år, heriblandt også flere nordslesvigske banker.⁷² Den finansielle hjælp fra nationalbanken til bankerne forøgede pengeforsyningen i Danmark, og den øgede likviditet blev blandt andet anbragt i obligationer, hvis kurser steg, mens renten faldt. Den øgede likviditet blev også anvendt til investeringer i blandt andet boligbyggeri, der også begunstigedes af offentlig støtte. 1922 blev derfor, trods bankkriserne, et år hvor den økonomiske aktivitet i landet øgedes mærkbart. Den forøgede aktivitet gav sig udslag i et voksende underskud på betalingsbalancen. Fra sommeren 1922

⁷² Hansen, Per H.(1995) s. 186 – 197. De nordslesvigske banker der måtte have hjælp var bl.a Sønderborg Bank i dec. 1921, og senere også Folkebanken for Als og Sundeved i dec. 1925 og Tønder Landmandsbank i marts 1926.

begyndte kronens internationale værdi igen at falde, et fald der fortsatte efteråret og vinteren over. I foråret 1923 blev det Nationalbanken klart, at kronens kursfald måtte standses, og den 1. maj 1923 blev diskontoen hævet fra 5 til 6%. I juli 1923 bad direktionen desuden statsminister Neergaard om at samle et sagkyndigt udvalg til en konference om kronens værdifald og eventuelle midler til at standse dette fald. Nationalbanken havde, som Erling Olsen har beskrevet det, taget skeen i den anden hånd for nu at stabilisere den danske valuta.⁷³

Da Neergaard ikke ville indkalde til Valutakonferencen, måtte Nationalbanken selv gøre det. Valutakonferencen, der bestod af repræsentanter for erhvervslivet, pengeinstitutterne og enkelte nationaløkonomer, trådte sammen i august 1923. Der var enighed blandt deltagerne om, at kronens fald skulle standses og guldindløseligheden genindføres, men der var uenighed om niveauet for guldindløseligheden og om hvilke midler, der skulle tages i brug for at standse kronens kursfald. I en fællesudtalelse, der blev underskrevet den 24. oktober 1923, blev oprettelsen af en kursegaliseringsskatsfond foreslået. Denne fond skulle gennem køb og salg af fremmed valuta udligne store valutakursudsving og ledes i et samarbejde mellem Nationalbanken, staten og de private banker. Derudover skulle staten med besparelser på de offentlige budgetter, skatteforhøjelser, toldforhøjelser og importregulering, køb af udelukkende danske varer samt foranstaltninger mod kunstigt høje priser medvirke til at styrke kronens værdi. Kursegaliseringsskatsfonden blev oprettet ved lov den 16. november 1923, men Neergaardregeringen var ikke interesseret i at gennemføre de andre tiltag nævnt af fællesudvalget. Landbrugets repræsentanter havde været imod toldforhøjelser og statens deltagelse i kursegaliseringsskatsfonden. Den halvhjertede støtte fra regeringen betød, at et yderligere kronekursfald var forventet, og der blev opkøbt britiske pund med danske kroner i stor stil i januar og februar 1924, hvorved kronens kursfald netop blev en realitet. Neergaard var nu tvunget til at handle og foreslog at gennemføre en kreditindskrænkning, der skulle holde forbruget af udenlandsk valuta i ave. Nationalbanken indvilgede, og et kreditindskrækningscirkulære blev udsendt til landets banker og sparekasser den 6. marts 1924, hvori banker og sparekasser opfordredes til, *”at indskrænke deres kredit i det omfang, dette er foreneligt med en deflationspolitik, der tager et rimeligt hensyn til det ønskelige i ikke at lægge større hindringer i vejen for det sunde erhvervsliv, end forholdene kræver”*. Realkreditinstitutterne blev også opfordret til at begrænse udlånet.⁷⁴

Kreditindskrækningspolitikken måtte også få indflydelse i Nordslesvig. Lånekassen afholdt bestyrelsesmøde den 1. maj 1924, og her var det tredje punkt på dagsordenen kreditsspørgsmålet. Formand P.O.A. Andersen indledte med flere kritiske bemærkninger om den valutaforanstaltning,

⁷³ Olsen (1968) s. 73 – 87, og Hansen (1977) Bd. II. s. 25 – 28.

⁷⁴ Olsen (1968) s. 91 – 98.

der nu skulle gennemføres ved en kreditindskrænkningspolitik. Flere nordslesvigske amter og bykommuner var i økonomisk nød, og de ville med kreditindskrænkningen ikke kunne opnå kredit til påbegyndte og projekterede arbejder. Oluf Bech, der nu var direktør for Nationalbankens filial i Århus, forsvarede, sammen med borgmester Holger Fink, kreditindskrænkningen. Det var, svarede P.O.A. Andersen, i højere grad de noget doktrinære pengeteoretiske betragtninger, der kom til orde fra enkelte sider i Nationalbanken, som hans kritik var rettet mod. Det var formentlig nationalbankdirektør Carl Ussing, P.O.A. Andersen hentydede til. Det var ihvertfald alment kendt, at statsgældsdirektøren havde et noget anstrengt forhold til Ussing. Andersen stod dog ikke alene med kritiske bemærkninger. Det blev også fremhævet, at mange af de midler, der var blevet tilført Sønderjylland gennem lån hurtigt vendte tilbage til kongeriget, da de fleste anlæg og arbejder blev ledet af kongerigske entreprenører. Præcist hvilke anlæg, der blev hentydet til, står ikke anført i referatet. Der var desuden stadig behov for kapital til projekter, der var egentlige genforeningsopgaver, særligt at bringe de kommunale institutioner på niveau med de kongerigske. Det blev fremhævet, at der *”ved Kreditrestriktionernes Indførelse fra flere Sider var lovet, at Sønderjylland og dets Institutioner i den ommeldte Henseende skulde komme til at indtage en Særstilling.”* Det blev derfor enstemmigt vedtaget at rette henvendelse til Finansministeren om at medvirke til en ordning eventuelt ved forhandlinger med Nationalbanken.⁷⁵ Bestyrelsen var parat til at forhandle om en sønderjysk særstilling under de nye pengepolitiske initiativer. Frygten for en politisk særstilling var veget for ønsket om at afhjælpe den kapitalmæssige nød i Nordslesvig, der med kreditindskrænkningen stod i fare for at blive forværret. Men også andre farer lurede.

8.14 Obligationskursen og grænserevisionsfrygt

Sidste punkt på dagsordenen var en henvendelse fra Sønderjyllands Kreditforening, der drejede sig om kreditforeningens obligationskurser. Kursen på obligationerne havde siden januar 1921 lagt under kursen på Vest- og sønderjysk Kreditforenings obligationer, med undtagelse af de tre første måneder af 1923, jf. figur 1 Bilag 8. I foråret 1924 var kursen faldet til over 2 procentpoint under Vest- og sønderjysk kreditforenings obligationskurser, og det var en kritisk forskel. Da kreditforeningen ifølge egen vurdering førte en fornuftig og forsigtig udlånspolitik og nød ubetinget tillid i bank- og sparekassekredse, måtte kursfaldet skyldes et andet forhold, som kreditforeningen beskrev med ordene: *”Der kan ikke være Tvivl om, at det er den svigtende Tillid til Landsdelen, der er Aarsagen, ikke til Landsdelens Økonomi, men den Omstændighed, at man i det gamle Land ikke tør*

⁷⁵ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829 Referat af bestyrelsesmøde 1.maj 1924.

fæste Lid til, at Nordslesvig vil vedblive at være en Del af Danmark.” Der fandtes talrige vidnesbyrd om dette, men det var meget beklageligt, at ”Dybbølposten” den 31. januar 1924 havde bragt en artikel, hvor en sparekassemand fra København havde udtalt, at: *”Muligheden af et ændret Tilhørsforhold vil det være forkert ikke at holde sig for Øje-, ogsaa naar det gælder Anbringelsen af betroede Midler.”* Kreditforeningens repræsentantskab var derfor blevet enige om at rette henvendelse til Lånekassens bestyrelse med en bøn om at henstille til redaktionerne på de danske dagblade om ikke at bringe sådanne artikler, og *”om at overveje, hvilke Skridt der bør tages overfor slige landsskadelige Udtalelser samt overfor den Mistillid til Landsdelen, som de er Udtryk for, og det Tryk, som derigennem lægges paa Sønderjyllands Kreditforenings Kurser.”*⁷⁶ Lånekassens bestyrelse var enige om, at den påtalte frygt var udbredt og dermed havde negativ indflydelse på obligationskursen, men også om at frygten var uberettiget. Alligevel besluttede bestyrelsen ikke at foretage sig yderligere, men at være opmærksom på sagen.

Frygten for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig skulle ifølge Callø have årsag i den grænseoverenskomst, som det danske og det tyske socialdemokrati havde indgået den 23. november 1923, og den debat den udløste i den preussiske landdag. Overenskomsten blev af det tysknationale folkeparti (DNVP) angrebet skarpt og betegnet som et brud på den tyske enhedsfront mod Versaillestraktatens bestemmelser. Således kunne man den 28. januar 1924 i Hejmdal læse følgende udtalelse af den tysknationale politiker Dr. Milberg (DNVP) fra en debat i den preussiske landdag om den socialdemokratiske grænseoverenskomst: *”Grænsen var blevet fastsat paa Grundlag af en uretmæssig Afstemning og et Rov af tysk Omraade. Naar Socialdemokraterne nu erklærede sig imod enhver Irredentisme, var det en bevidst Prisgivelse af tyske Folkedele, som med Urette var kommet ind under Danmark.”*⁷⁷ Sådanne udtalelser har formentligt givet anledning til bekymring i Nordslesvig og i det danske Udenrigsministerium, men om de også har afholdt investorer fra at erhverve de sønderjyske obligationer, er sværere at bedømme. Der var ikke tradition for, at værdipapirer blev annulleret i forbindelse med et nationalt tilhørsskifte, om end risikoen for værditab var stor. Troels Glud skriver i sit værk om kreditforeningsinstitutionerne i Danmark, at kursfaldet på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer i en tid med kreditindskrækning og udbredt bankkrise snarere var en økonomisk naturlighed. For det første var Sønderjyllands Kreditforenings udlån større end Vest- og sønderjydske Kreditforenings udlån i perioden 1920-25, tilskyndet af den store kapitalmangel, og et større udlån resulterer ofte i lavere obligationskurser. Manglen på indskud i pengeinstitutterne betød

⁷⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Skrivelse fra Kreditforeningen af 8.april 1924 + afskrift af Dybbølposten 31. januar 1924.

⁷⁷ Hejmdal 28. januar 1924.

desuden, at renten på udlån fra banker og sparekasser lå fra 6½ og helt op til 10% i Nordslesvig, mod 5-5½% i det øvrige land. Også dette forhold tilskyndede kunderne til at optage kreditforeningslån. Da man ikke på det pågældende tidspunkt havde overblik over disse forhold, mener Glud, at grænsefaktoren var en noget søgt forklaring på kursfaldet.⁷⁸ Tyskland var i foråret 1924 lige kommet ud af hyperinflationen og havde været tæt på et fuldstændigt økonomisk og politisk sammenbrud. Faren for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig har ikke været overhængende. Men P.A. Callø mente endnu i 1945, at hvor det nationale moment i kreditforeningens første leveår havde været en løftestang for foreningens obligationskurser, var det i 1923-24 blevet en hæmsko.⁷⁹ Meget taler dog for, at det mest af alt var økonomiske overvejelser, der afholdt folk fra at investere i de sønderjyske obligationer. At der var en risiko for lavere obligationskurser ved det store udbud af obligationer fra den nye og relativt lille kreditforening var velkendt, og denne viden kan være blevet til en selvopfyldende profeti. Det massive udlån fra Sønderjyllands Kreditforening i årene 1920 til 1923-24 på over 100 millioner kroner må med det medfølgende udbud af obligationer, som Glud siger, have påvirket kursen, ikke mindst da kreditindskrænkningen blev lanceret i marts 1924. I løbet af 1924 skulle kursen på de sønderjyske obligationer falde ned til 75. Vest- og sønderjyske Kreditforenings obligationskurser faldt også markant, men deres kurser forblev mellem 1 og 2½ point højere end de sønderjyske, jf. figur 1 Bilag 8. Det fik de gamle monopolkritikerne i Nordslesvig på banen igen. Amtsforvalter i Sønderborg, C.O. Pedersen, folketingsmedlem for Venstre siden folketingsvalget den 11. april 1924, samt gårdejer Oluf Wolf fra Skærbæk ved Hoptrup var særlig kritisk overfor kreditforeningens dispositioner og kreditforeningens enerådende karakter.

8.15 Guldindløseligheden og nordslesvigske kompensationer

Regeringen Neergaard havde udskrevet valg til Folketinget den 11. april 1924 et halvt år før valgperiodens udløb. Valget blev et nederlag for Venstre, der mistede 50.000 stemmer og 7 mandater, blandt andet udløst af regeringens manglende handling på valutaspørgsmålet. Kronens kursfald vakte bekymring i brede kredse. Det tyske skrækeksempel, hvor hyperinflation og markens kursfald i årene 1922-23 havde forårsaget kaotiske tilstande og voldsomme uroligheder, som behandlet i forrige kapitel, gav en udbredt vilje til at bringe kronens værdi tilbage til pari. Seminarieførstander Jens Byskov udsendte før valget i april 1924 pjecen "*En ærlig Krone*", hvori kronens guldindløselighed blev beskrevet som et moralsk krav til regeringen og Nationalbanken, og hvor netop

⁷⁸ Glud (1951) s. 189 – 193.

⁷⁹ Callø (1945) s. 111.

Tysklands situation fremhævedes som et fremtidigt skrækscenarie, såfremt kronen ikke førtes i pari. Inden regeringen Neergaards fald havde denne nedsat en valutacentral bestående af Johannes Dalhoff fra handelsministeriet, grosserer og formand for Bankrådet Th. Colding samt kontorchef Einar Cohn fra det statistiske departement. Valutacentralen skulle følge udviklingen på valutamarkederne og foreslå foranstaltninger, der kunne hæve kronens værdi. Samtidig blev valutahandelen centraliseret i Kursegaliseringsskuffen, Nationalbanken samt i de fire hovedbanker.

Socialdemokratiet blev valgets store vinder og kunne efterfølgende danne regering. Som den første socialdemokratiske regering i Danmark var denne regering indstillet på at vise sin økonomiske ansvarlighed, og den var fast besluttet på at fastholde stabiliseringspolitikken og om muligt føre kronen i pari i sin regeringstid.⁸⁰ Det strammede imidlertid pengemarkedet i Nordslesvig yderligere til. I Valutacentralen var man opmærksom på den særegne regionale situation i Nordslesvig, og centralen anbefalede i juni 1924 Handelsministeren, at staten optog et udenlandsk lån på 10 millioner kroner til at afhjælpe kreditmangelen i Nordslesvig.⁸¹ Den indstilling blev der dog ikke reageret på i første omgang. I maj-juni vendte kronekursudviklingen sig igen med et fald i forhold til pundet. Stauning reagerede med nedsættelsen af nok et Valutaråd, med deltagelse af erhvervene, Nationalbanken, Kursegaliseringsskuffen og Valutacentralen. Herfra kom der den 5. november 1924 en afgørende betænkning vedrørende valutasituationen, der fastslog at Nationalbanken burde forpligtes til at holde en højestekurs på dollaren, og at finans- og pengepolitikken burde strammes. Det foranledigede en lov om valutaforanstaltningers vedtagelse i Folketinget den 20. december 1924. Nationalbanken blev med loven forpligtet til at forhøje kronens guldværdi fra 65 øre i første halvår af 1925 til 70 øre i andet halvår af 1926, og fra den 1. januar 1927 skulle guldindløseligheden igen være en realitet. Det skulle imidlertid vise sig, at kronekursen steg i et betydeligt højere tempo end med loven tilsigtet. Den stramme finans- og kreditpolitik kombineret med spekulation i den politisk fastsatte kroneværdistigning, betød at kronekursen allerede i september 1925 havde nået 90. Denne kursstigning og den stramme finanspolitik fik ganske voldsomme økonomiske følger i Nordslesvig, hvor gældsbyrden i løbet af kort tid blev forstørret betragteligt. Men allerede kreditindskrænkningen i 1924 havde vakt uro i Nordslesvig.

Den 29. november 1924 blev der afholdt et stort møde i Tinglev med deltagelse af de sønderjyske rigsdagsmænd, fælleslandboforeningen, husmandsforeningen, handelsforeningerne, håndværker og industriforeninger, sparekasseudvalget, bankdirektører, samt kreditforeningens direktører. Her blev kreditindskrænkningens konsekvenser diskuteret. Direktør for Haderslev Bank

⁸⁰ Olsen (1968) s. 97 – 98.

⁸¹ Callø (1945) s. 108.

Christian Hübbe konstaterede på mødet, at der samlet var optaget obligationslån for 191 millioner kroner i Nordslesvig siden genforeningen, men at heraf lå der for 30 millioner kroner usolgte obligationer i de sønderjyske pengeinstitutter og i Nationalbankens filial i Kolding, heraf for 21,7 millioner kroner obligationer fra Sønderjyllands Kreditforening. En del af disse usolgte obligationer var desuden blevet belånt, på samme måde som Nationalbanken havde belånt en mindre del af de obligationer, som banken aftog i 1920. Låntagere og bankerne ville vente med at sælge obligationerne, til bedre kurser var blevet en realitet. Bankdirektør Hübbe så ikke anden vej ud af kreditkrisen, end at staten igen trådte til med en finansiell støtte. For det første ved at overtage for 20 millioner kroner af de lån bankerne havde ydet til grundejerne på grundlag af usolgte kreditforeningsobligationer. For det andet ved et lån på 25 millioner kroner til de sønderjyske banker og sparekasser, og endelig ved igen at stille 10 millioner kroner til rådighed for Lånekassen, der skulle fortsætte sit udlån til håndværkere og handlende i Nordslesvig. I alt en finansiell hjælp på 55 millioner kroner. Hübbe kunne ikke opnå støtte til det fremlagte forslag, men man enedes alligevel om en resolution til regeringen og Rigsdagen, der sluttede med ordene: ”*Forsamlingen retter derfor indtrængende Anmodning til den høje Regering og Rigsdag om under Henvisning til de i Valutacentralens skrivelse af 6. Juni 1924 til Erhvervsministeriet rettede Indstilling saa hurtigt som muligt i Forbindelse med de Forhandlinger, der for Tiden føres i Anledning af Lovforslaget om Valutaforanstaltninger, at foretage Skridt, der afhjælper den herskende Kreditmangel i Sønderjylland.*”⁸² Desuden blev en deputation sammensat, der skulle overække henvendelsen til regeringen.

Det kom noget bag på kreditforeningens direktion, at så mange usolgte obligationer lå i bankerne, men det bekræftede også direktionen i, at den lave efterspørgsel efter de sønderjyske obligationer havde en særlig nationalpolitisk baggrund. At Christian Hübbe offentligt havde fortalt om de usolgte obligationer, øgede ikke efterspørgslen og det gav anledning til et initiativ fra P.A. Callø. På et møde i Sønderjyllands Kreditforenings repræsentantskab den 19. december 1924 foreslog han, at kreditforeningen søgte om statsgaranti for obligationsrenterne af en tredje udlånsserie. Staten skulle garantere renteafløst af de udstedte obligationer op til et vist beløb. Forslaget blev fremlagt for den socialdemokratiske finansminister Bramsnæs, der ikke umiddelbart var begejstret ved tanken. Ved J.P. Nielsens hjælp blev Bramsnæs dog overtalt, og den 27. marts 1925 fremsatte Bramsnæs forslag i Folketinget om en statsgaranti for forrentningen af de af Sønderjyllands Kreditforening udstedte obligationer i 3. serie.⁸³ Finansministeren begrundede lovforslaget med de lave kurser på kreditforeningens obligationer, der ikke kunne have en reel grund, da udlånsvirksomheden var sund, men

⁸² Hejmdal 1. december 1924.

⁸³ Callø (1945) s. 115 – 116.

måtte søges i det forhold at foreningen var ny. Forslaget blev sendt i udvalg, som fremlagde deres betænkning til forslaget den 4. april. Udvalget var enig med regeringen i, ”at der foreligger særlige Forhold for Sønderjyllands Kreditforening, som motiverer at Staten yder denne Forening særlig støtte”, uden at de særlige forhold blev præciseret.⁸⁴ De særlige forhold, som udvalget henviste, til var den frygt for Nordslesvigs afståelse til Tyskland, som Kreditforeningen mente var årsagen til de lave obligationskurser. Denne baggrund var der ingen, der ønskede at nævne på Folketingets talerstol, og den efterfølgende debat i Folketinget var præget af, at fortalerne ikke kunne begrunde deres støtte til forslaget åbent. I Folketinget blev lovforslaget vedtaget med 85 stemmer mod 7. I Landstinget blev forslaget fremlagt den 7. april 1925, og her kunne H.D. Kloppenborg-Skrumsager udtale sin efterhånden åregamle modstand mod kreditforeningens monopol. Også den konservative Julius Schovelin hævdede i sit indlæg, at de lave kurser på kreditforeningens obligationer var naturlige, da der ganske enkelt ikke var købere nok. Indlægget provokerede det radikale landstingsmedlem Aubeck så meget, at Aubeck, som den eneste udtalte den reelle begrundelse bag lovforslaget: ”Der spiller nemlig vist dette politiske Moment ind, at der for de Mennesker, som har Penge at anlægge i Obligationer, synes nogen Fare ved at anlægge dem i Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer: Hvorlænge vedbliver Sønderjylland at være dansk?”⁸⁵ Lovforslaget blev vedtaget med 53 stemmer mod 12. Den 18. april 1925 trådte loven om statsgaranti på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer af tredje serie i kraft. Staten overtog dermed garantien for den halvårslige rente på 2,25% af de udstedte obligationer op til et pålydende beløb af 30 millioner kroner. Kursen på kreditforeningens 3. series obligationskurser holdt sig da også over Vest- og Sønderjydsk Kreditforenings obligationskurser, modsat den 2. serie, som det ses på Tabel 6 Bilag 10.

Lånekassens bestyrelse havde i mellemtiden også virket for statslige hensyn til Nordslesvig under kreditindskrænkningen og den pengepolitiske stabiliseringspolitik. Efter bestyrelsesmødet den 1. maj 1924 sendte bestyrelsen en skrivelse til finansminister Bramsnæs, hvori de uheldige følger af kreditindskrænkningen i Nordslesvig blev skitseret. Bestyrelsen havde indhentet oplysninger om lånebehovet ved kommuner og institutioner til fuldendte, igangsatte og projekterede arbejder. Haderslev Amt havde et lånebehov på 164.500 kroner til blandt andet et nyt sporanlæg på havnen, restaureringsarbejder på sygehuset i Gram og amtssygehuset i Haderslev. Tønder Amt havde behov for 573.950 kroner til vejarbejder og åregulering. Sønderborg Amt havde behov for 570.000 kroner til udbygning af amtsbaner, amtsveje og amtssygehuset. Haderslev by manglede

⁸⁴ Callø (1945) s. 117 – 121 og Bilag 22 – Betænkning afgiven af Folketingets udvalg den 3. april 1925 .

⁸⁵ Ibid. s. 121 – 124 og Bilag 23 – Forhandlinger i Folketinget vedr. Lov om Statsgaranti den 27. marts 1925 og Bilag 24 – Forhandlinger i Landstinget om Statsgaranti den 7. april 1925.

860.000 kroner til udvidelse af byens elektricitetsværk, Tønder by 1.200.000 kroner til afløsning og tilbagebetaling af lån og Sønderborg by 767.000 kroner til blandt andet en udvidelse af byens elektricitetsværk. Endelig manglede Sønderjyllands Højspændingsværk 5,7 millioner kroner til fuldførelse af elektrificeringsanlæg. Samlet havde Lånekassens bestyrelse fået oplysninger om et Nordslesvigsk lånebehov på 11½ million kroner. At det ikke havde været muligt at fremskaffe de omtalte beløb skyldtes ifølge bestyrelsen hovedsagelig kreditindskrænkningen, *”der i det hele synes at virke særdeles tyngende i de sønderjydske Landsdele, hvor Kapitalkilderne i det hele er faa og sparsomt forsynede, og hvor de talrige og kostbare Opgaver, der siden Genforeningen har ligget for, har lagt stærkt beslag paa Penge.”*⁸⁶ De nævnte opgaver var alle ”genforeningsopgaver” og i øvrigt approberet til udførelse af de pågældende ministerier tildels med statslige tilskud. Man gjorde opmærksom på, at Nordslesvig fra flere sider var lovet betydelige lempelser under kreditindskrænkningen, og man anmodede Finansministeren om at medvirke til, at de nævnte beløb gennem Nationalbanken eller på anden måde blev stillet til rådighed.

Der skulle dog gå nogen tid, før Lånekassen fik Finansministeren i tale. Først på bestyrelsesmødet den 22. januar 1925, der blev afholdt på Christiansborg, deltog finansminister Bramsnæs, der imellemtiden også havde modtaget resolutionen fra mødet i Tinglev den 29. november 1924. Der var således flere nordslesvigske ønsker, Finansministeren skulle tage stilling til. Bankdirektør Hübbes krav om støtte til nordslesvigske banker og sparekasser, samt om at staten overtog de usolgte sønderjyske kreditforeningsobligationer, afviste Finansministeren. Til gengæld var Bramsnæs villig til at genåbne Lånekassens udlån, om end i en væsentlig mindre størrelse end den forrige udlånsserie.⁸⁷ Relativt hurtigt kom et lovforslag gennem Rigsdagen, og den 18. marts 1925 blev loven stadfæstet af kongen. Ved loven blev der stillet 750.000 kroner til rådighed for Lånekassens invalideafdeling og 2 millioner kroner til den almindelige udlånsafdeling. Denne gang var udlånsgrænsen 4.000 kroner for både invalidelån og almindelige lån. Målgruppen for de almindelige lån var personer bosat i Nordslesvig, der ikke rådede over eller ad anden vej kunne skaffe sig midler enten til hjælp af erhvervelse af fast ejendom eller til grundlæggelse af selvstændig økonomisk virksomhed. Lånekassens anden udlånsserie var således ment som en iværksætterstøtte. Denne gang blev der forlangt sikkerhed i ejendommen, hvad man kun lejlighedsvis havde gjort i den første udlånsserie. Renten blev 6% p.a. for almindelige lån, fra juniterminen 1926 blev denne dog sat ned til 5% p.a. Fordelingen af den 2. udlånsserie ses i nedenstående tabel. Denne gang var landmændene den klart største aftagergruppe og modtog også de gennemsnitligt største lån. Amtsmæssig var

⁸⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Skrivelse til finansminister Bramsnæs 9. maj 1924.

⁸⁷ Hulegaard (1945) s. 28 – 29 .

fordelingen af den 2. udlånsserie også mere jævnt fordelt end i den første udlånsserie, hvor Haderslev amt havde modtaget en i forhold til indbyggertallet stor andel af lånemidlerne. Men det var små midler, den 2. udlånsserie indeholdt, der nok har kunne give værdifuld økonomisk hjælp til de enkelte låntagere, men som formentlig ikke for alvor har kunnet påvirke den stadig store kreditmangel i Nordslesvig. Samtidig udviklede den penge- og kreditpolitiske situation sig dramatisk, med Rigsdagens beslutning i december 1924 om at genindføre guldindløseligheden i løbet af de næste to år og den efterfølgende voldsomme kronekursstigning. Det gav anledning til fornyede overvejelser om den økonomiske og ikke mindst den nationalpolitiske stilling i Nordslesvig.

Lånekassen for Sønderjyllands 2. udlånsserie. 1925-26				
Erhverv	Antal lån	Antal lån%	Beløb	Gennemsnitlig lånebeløb
Handlende	140	13%	256.500	1.832
Håndværkere	316	30%	509.100	1.611
Landmænd	401	38%	845.100	2.107
Arbejdere	90	8%	133.800	1.487
Fiskere	16	1%	25.500	1.594
Andre	105	10%	196.500	1.871
Amt				
Aabenraa	259	24%	494.100	1.908
Haderslev	345	32%	651.500	1.888
Sønderborg	191	18%	327.400	1.714
Tønder	273	26%	493.500	1.808
Nordslesvig	1068	100%	1.966.500	1.841

Tabel 8.5 Kilde: Hulegaard (1945) s. 30 – 31.

8.16 Realkreditkommissionen – en status over genopbygningen i Nordslesvig

Under Rigsdagens behandling af statsgarantien på kreditforeningens obligationer havde det vist sig, at et argument havde mere gennemslagskraft end andre. Særordninger begrundet i et regionalt genopbygningsbehov var Rigsdagen ikke voldsomt tilbøjelige til at tildele Nordslesvig, men truslen fra syd var et argument, der fik politikerne til at spidse ører. Det var mere end tvivlsomt, at Sønderjyllands Kreditforenings obligationskurser skulle være påvirket af frygten for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig, men det var det argument, der fik statsgarantiloven igennem Rigsdagen. Til gengæld var det Flensborg-nordslesvigerne, der var de mest ihærdige modstandere af statsgarantien. Sønderjyllands Kreditforening var for dem et Aabenraaprojekt under ledelse af ”Aabenraa-kliken”, der havde fejlet i grænsespørgsmålet og nu også satte den økonomiske genopbygning over styr.

Kreditforeningens kritikere havde under udvalgsbehandlingen af statsgarantiloven udtalt ønske om, at et udvalg skulle undersøge om støtten til de sønderjyske låntagere kunne ydes på en anden måde, ”navnlig ved ophævelsen af Sønderjydske Kreditforenings monopolisering og udvidelse af dens område”.⁸⁸ Med andre ord skulle det undersøges, om den finansielle side af Nordslesvigs genopbygning og genforening var blevet grebet rigtigt an i en slags statusopgørelse.

Finansminister Bramsnæs tøvede noget med nedsættelsen af dette udvalg, men han måtte give efter for de sønderjyske rigsdagsmedlemmers pres. Den 16. juli 1925 nedsatte Finansministeren derfor *Den sønderjydske Realkreditkommission*. Realkreditkommissionens opgave var at foretage en undersøgelse af realkreditforholdene i de fire sønderjyske amter og på grundlag heraf søge udveje for en bedre ordning af realkreditforholdene i Sønderjylland. Kommissionens formand blev amtmand i Aabenraa Amt Kresten Refslund Thomsen. Flere af Lånekassens bestyrelsesmedlemmer fik sæde i kommissionen. Det gjaldt A.V. Karberg, J.H. Schmidt, J.P. Nielsen, H. Jepsen Christensen samt J.P. Bech fra Lånekassens ledelse i København. Man havde igen valgt at lade nordslevigerne selv være repræsenteret i stort tal og endog stå i spidsen for kommissionen, og igen var det lokalkendskabet, der havde været retningsgivende for kommissionens sammensætning. Problemet med den pågældende sammensætning var til gengæld, at interessen i at påvise en fejlslagen behandling af den finansielle genopbygning ikke var overvældende.

Realkreditkommissionens betænkning udkom i marts 1926. I betænkningen kunne man læse: ”Med Hensyn til Kreditforeningsforholdene i de sønderjydske Landsdele maa Kommissionen efter det anførte indtage det Standpunkt, at den gældende Ordning byder de sønderjydske Laantagere saa gode Vilkår, som kan opnaas, og derfor ikke trænger til at reformeres.”⁸⁹ Sønderjyllands Kreditforenings dominans i den nordslesvigske realkredit var dermed frikendt som værende et problem. Til gengæld var der behov for bedre muligheder for anden prioritetslån ved de nordslesvigske spareasser. Kommissionen foreslog derfor, at der blev stillet 20 millioner kroner til rådighed som indskudskapital i de nordslesvigske sparekasser, som efterfølgende kunne anvendes til anden prioritetslån til det nordslesvigske erhvervsliv. Om kursen på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer havde Realkreditkommissionen følgende kommentar: ”Af de Oplysninger, som Sønderjyllands Kreditforenings Direktion, Foreningens Bankforbindelse og andre med Hensyn til Obligationshandel særlig Sagkyndige er Fremkommen med overfor Kommissionen, fremgaar det, at den Svigten af Foreningens Kurser, som man har kunnet iagttage i de senere Aar, skyldes en vis Ængestelse hos det obligationskøbende Publikum i Anledning af Laaneomraadets Beliggenhed, idet man i visse

⁸⁸ Callø (1945) s. 138 – 140.

⁸⁹ Betænkning afgiven af den sønderjydske Realkreditkommission. 1926. s. 9.

Kredse tillagde Stemninger, som gav sig Udtryk i Tyskland, en Betydning, som de ikke har.”⁹⁰ Realkreditkommissionen bekræftede således kreditforeningens formodning om, at årsagen bag de lave obligationskurser var frygten for en grænserevision. Statsgarantien på den 3. udlånsseries obligationer havde da også fået den ønskede effekt og holdt obligationskursen på et højere niveau end kreditforeningens obligationer fra den 2. udlånsserie, jf. Tabel 6 Bilag 10. Det afkræfter dog ikke, at der snarere havde lagt reelle økonomiske overvejelser bag den beskedne afsætning på de forrige obligationer end nationalpolitiske overvejelser. Statsgarantispørgsmålets udvikling afspejler den tvetydighed, der lå til grund for genopbygningen af Nordslesvig. Kreditforeningen og Lånekassen ønskede en kreditpolitisk særordning med begrundelse i en nationalpolitisk særstilling, som på den anden side ikke var reel og som der heller ikke kunne tales åbent om. P.A. Callø og andre med ham har givetvis oprigtigt ment, at årsagen til de svigtende obligationskurser var en uberettiget frygt for en grænserevision. At Sønderjyllands Kreditforening med den begrundelse blev begunstiget i forhold til andre kreditforeninger med en statsgaranti på dets obligationer blev tillagt mindre vægt.

Der var blevet tilført Nordslesvig betydelig kapital gennem Udligningskassen, Lånekassen og kreditforeningerne, og der var blevet investeret massivt i den nordslesvigske infrastruktur, siden genforeningen i 1920. Baggrunden herfor var en udbredt politisk vilje til at indlemme og integrere Nordslesvig i det danske samfund, en vilje der stammede fra ønsket om at bekræfte den slesvigske grænsedragnings berettigelse, og at afværge tyske krav om en grænserevision. Det var således en klar demarkationsproces, der med genopbygningen i Nordslesvig, og med den danske grænsetrafikpolitik, blev iværksat af de danske myndigheder og regionaløkonomiske institutioner oprettet til formålet. Lånekassens bestyrelse, der havde fået en central institutionel rolle i genopbygningen, havde ved flere lejligheder givet udtryk for genopbygningens nationalpolitiske dimensioner på de interne betyrelsesmøder. Men det havde vist sig vanskeligere end forventet at indlemme Nordslesvig i Danmark. Den nationale deflationspolitik blev, som den monetære stabilisering i Tyskland var blevet i Slesvig-Holsten et år tidligere, et vendepunkt for den regionale genopbygningspolitik i Nordslesvig. Lånekassens bestyrelse kom i løbet af 1923-24 til erkendelse af, at Nordslesvig havde behov for en fortsat særstilling under de nye politisk-økonomiske vinde i kongeriget. Det var samtidig en erkendelse af, at indlemmelsen og genopbygningen ikke var blevet afsluttet indenfor den korte tidsramme, man havde forestillet sig i 1920. Der var stadig brug for en politisk-økonomisk institution, der kunne tale regionens sag i København, og det kunne Lånekassen. Nordslesvig var fortsat en særprovins i kongeriget Danmark, og skulle forblive det nogle år endnu.

⁹⁰ Betænkning afgiven af den sønderjydske Realkreditkommission. 1926 s. 7.

9. WIRTSCHAFTSANSCHLUSS? – GRÆNSETRAFIK OG HANDEL 1925-33

Den monetære stabilisering og deflationspolitik, der i løbet af 1924 til 1925 var indtrådt på begge sider af grænsen, udgør et tidsmæssigt vendepunkt for den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen, om end den monetære stabilisering kom omtrent et år tidligere i Tyskland. 1924 var i den henseende et overgangså, som man på tysk side brugte til at komme til hæfterne efter hyperinflationen, og som man på dansk side brugte til at indstille sig politisk til deflationspolitikens komme. Den tyske deflationspolitik, der blev en realitet med rentemarkens indførelse den 15. november 1923, fik mærkbare konsekvenser i grænselandet, fordi de tyske eksportpriser ikke længere udgjorde en drivkraft for genopbygningen syd for grænsen og heller ikke et økonomisk problem nord for grænsen. Som det ses i tabel 7 Bilag 10 lå kursen på reichsmark, efter at noteringen var blevet genoptaget i november 1924, på omkring 133 kroner for 100 mark i starten af 1925. Den danske deflationspolitik, der blev en realitet med beslutningen om genindførelsen af guldindløseligheden den 20. december 1924, betød at kronekursen steg i løbet af 1925, og i slutningen af 1925 var kursen på reichsmark 96 kroner for 100 mark. Allerede i løbet af 1926 nåede kronen parikurs, og dermed var vekselskursforholdet mellem mark og krone også tilbage på førkrigsniveauet på 89 kroner for 100 mark. Her blev den indtil 1931, og valutakursforholdet kom ikke til at spille den store rolle for grænselandets økonomi, som det havde gjort i tiden indtil 1923. Trods omslaget i den monetære politik på begge sider af grænsen, blev de ideologisk-strategiske målsætninger for den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik ikke ændret væsentligt. Til gengæld blev der taget nye politiske midler i brug. Det gjaldt også på grænsetrafikområdet, hvor der var nye tyske krav om lempelser i pasbestemmelserne på vej.

9.1 Visumtvangens ophævelse?

Perioden 1924 til 1929 bliver ofte beskrevet som den mest stabile periode i Weimarrepublikkens historie, og en periode der var præget af afspændning i Europa. Locarnopagtens vedtagelse i oktober 1925, hvor Tyskland, Frankrig og Belgien gensidigt anerkendte grænserne i mellem de tre stater, og Tysklands optagelse i Folkeforbundet i september 1926 var milepæle i den stabile udvikling. Gustav Stresemann (DVP), der i november 1923 overlod kanslerposten til Wilhelm Marx (Zentrum), men forblev udenrigsminister til sin død i 1929, var den afgørende figur i den tyske afspændningspolitik. Stresemanns mål var stadig en genoprettelse af den tyske stormagtsposition, en revision af Versaillestraktaten og ikke mindst af de tyske østgrænser. Afspændningen i vest

skulle give friere hænder i øst.¹ Tysklands inflationære fordel i udenrigshandelen var forsvundet og kunne ikke længere anvendes som udenrigspolitisk pressionsmiddel, men med lån fra USA på 800 milliarder guldmærk i 1924, i forbindelse med Dawesplanen for de tyske krigsskadeserstatninger, fik den tyske industri og handel fornyet eksportstimulans.² Den 10. januar 1925 fik Tyskland desuden sin handelspolitiske suverænitet tilbage, da Versailles-traktatens artikel 264-267 om mestbegunstigelsesklausuler til 27 associerede og allierede traktater udløb og ikke blev forlænget. Handelspolitikken forblev derfor et centralt udenrigspolitisk instrument for Stresemann og den tyske regering.³ Det skulle også vise sig i forholdet til Danmark og i det dansk-tyske grænseland.

Siden 1921 havde det tyske mindretal i Nordslesvig genoplivet en tradition for at afholde sportsfester på Knivsberg udenfor Aabenraa, der dog var mere nationale fester end sportsfester. Hertil blev forskellige foreninger fra Slesvig-Holsten inviteret, og i den forbindelse blev der rettet henvendelse til det danske konsulat i Flensborg om udstedelse af kollektive pas og visum. De danske myndigheder var ikke synderligt begejstret ved tanken om tysknationale fester på dansk grund, hvorfor man valgte at udstede kollektive pas og visum efter selektive overvejelser. I 1925 afvistes ansøgninger om udstedelse af kollektive pas i forbindelse med Knivsbjergfesten den 6. september til omkring 1.600 personer fra tysknationale foreninger som Schleswig-Holsteiner Bund, Jungnationaler Bund og Verein der heimatreue deutscher Nordschleswiger. Til gengæld fik skoleklasser og sportsforeninger bevilget kollektive pas og visum.⁴ Afvisningerne førte til kritisk omtale i den slesvig-holstenske og tyske presse, og den dansk-tyske uenighed om grænsetrafikken var således stadig et aktuelt politisk spørgsmål.

Grænsetrafikken var dog på flere måder nedadgående efter 1923, og det var ikke i tysk eller slesvig-holstensk interesse. Fremdenverkehrsverein i Flensborg skrev i maj 1925 til Auswärtiges Amt i Berlin, at grænsetrafikspørgsmålet måtte genoptages, med begrundelsen: *”Mit dem erleichterten Grenzverkehr würden alte Handelsbeziehungen schnell wieder ausgebaut werden können. Dauert der jetzige Zustand noch sehr lange an, so wird ein Wiederanknüpfen der früheren Geschäftsbeziehungen weit schwieriger, wenn nicht unmöglich sein. Die Bevölkerung Nordschleswigs wird sich alsdann mehr und mehr dan gewöhnen, ihre Bedarfsartikel in dänischen Städten einzukaufen.”*⁵ Det var en præcis den tilvænnning, man fra dansk-nordslesvigsk side ønskede

¹ Se bl. a Carr (1991) s. 282 – 288.

² Thomsen (1991) s. 282.

³ Stegmann (1974) s. 501 – 502.

⁴ RA. UM Gr. 7. 7Z-1. Referat af afdelingschef Engell. 26. juni 1926 og oversigt over ansøgninger om kollektiv pas 21. april 1926.

⁵ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.

fremmet. Auswärtiges Amt svarede den 14. juli 1925, at tidspunktet ikke var velegnet til at henvende sig til Danmark om grænsetrafikken. Mere hensigtsmæssig var det at rejse spørgsmålet, når ministeriet i nær fremtid ville tale med den danske regering om en ophævelse af visumtvangen.⁶ Kort tid derefter, den 20. august 1925, foreslog den tyske regering via den tyske gesandt von Mutius i København, at visumtvangen mellem Danmark og Tyskland blev ophævet. Det var et forslag, der lå i klar forlængelse af den hidtidige tyske grænsepolitik, og hensigten var igen at styrke de politiske og økonomiske forbindelser til Nordslesvig. Det var forventeligt ikke et forslag, der vakte begejstring hos de danske myndigheder. I Udenrigsministeriet mente man, at opretholdelsen af visumtvangen havde to formål: ”1) ved at give et Middel til gennem Nægtelse af Udstedelse af Visum paa Kollektivpas i nogen Grad at modvirke en ikke ønskelig nationalpolitisk Agitation, 2) ved at sikre Muligheden for at forhindre en Tilstrømning af tysk Arbejdskraft til de i national Henseende tvivlsomme Egne ved Nægtelse af Visum til Arbejdssøgende.”⁷ Skulle det tyske forslag besvares imødekommende, var det vigtigt, at der stadig blev krævet visum for arbejdssøgende. Denne holdning blev delt i Nordslesvig. En af udenrigsministeriets embedsmænd foretog i oktober 1925 en rejse til Nordslesvig for at drøfte visumtvangens ophævelse med flere centrale personer herfra, heriblandt amtmand Kresten Refslund Thomsen. Refslund Thomsen var af den opfattelse, at det ville være uheldigt ikke at kunne regulere de ”store tyske Agitationsinvasioner”, og han henviste til den netop afholdte Knivbjergfest. Sammen med folketingsmedlem for Det radikale Venstre Nis Nissen, Vibøge, havde amtmanden desuden fremhævet; ”det betænkelige i under de vanskelige Erhvervsforhold, som begge ventede som Følge af Kronens Stigning at gaa til en Foranstaltning, som kunde lette Forbindelsen Syd paa og virke som en Opfordring til at søge Forretningsforbindelser Syd for Grænsen til Skade for de sønderjyske Købstæders og Flækkers Erhvervslev.” Konkurrencen fra Flensborg spillede stadig en stor rolle i Nordslesvig, især da kronemøntens kursstigning begyndte at gøre ondt på de mange debitorer i Nordslesvig og samtidig gav de tyske priser en forbedret konkurrenceevne, der dog var væsentlig mindre end i 1920-23. Men Refslund Thomsen stillede også spørgsmålet, om en dansk afvisning af visumtvangens ophævelse kunne påvirke Tysklands handelspolitiske stilling overfor Danmark? Kunne Tyskland med andre ord finde på at hæve tolden på landbrugsimporten fra Danmark, hvis ikke visumtvangen blev ophævet?⁸

⁶ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.

⁷ RA. UM. Gr. 7 7Z-1. Referat i anledning af det tyske Forslag i Note af 20' ds om Ophævelse af Visumtvang. 27. august 1925.

⁸ RA. UM. Gr. 7. 7Z-1. Referat 16. oktober 1925.

Tyskland fik som sagt sin toldpolitiske suverænitet tilbage i januar 1925 og havde i august 1925 vedtaget en ny toldlov, der forhøjede tolden på importerede landbrugsvarer, herunder også import af levende kvæg. Toldforhøjelsen, der trådte i kraft den 1. oktober 1925, ramte derfor de danske og nordslesvigske slagtekvægsproducenters eksport til Tyskland.⁹ Toldforhøjelsen på landbrugsvarer blev gennemført, fordi det tyske landbrug og den tyske industri havde interesse i at beskytte det tyske landbrug og i at styrke den tyske industris hjemmemarked. Den protektionistiske landbrugspolitik havde også en tradition tilbage i kejsertiden, som omtalt i kapitel 3. Men Kresten Refslund Thomsens bekymring over en eventuel sammenhæng mellem toldforhøjelser og visumtvangens ophævelse var heller ikke uden realitet. Toldforhøjelserne i 1925 var også ment som et middel til at øge de tyske samhandelspartners motivation for at indgå bilaterale handelsaftaler med Tyskland. Toldtarifferne var et forhandlingsobjekt i den henseende.¹⁰ Et meget klart eksempel på den tyske politik og strategi viste sig i den tysk-polske ”økonomiske krig”. Tyskland havde ikke accepteret den nye østgrænse mod Polen og forsøgte helt bevidst at destabilisere den nye polske stat økonomisk ved importrestriktioner og toldforhøjelser på polsk import i perioden 1920-22 og igen fra 1925 til 1934. I 1925 svarede Polen igen med restriktioner på tysk import, og en regulær toldkrig udspillede sig mellem Tyskland og Polen frem til 1934. Grænsen spillede i dette tilfælde en stor rolle. Således udtalte den tyske udenrigsminister Gustav Stresemann i april 1926: *”Eine friedliche Lösung der polnischen Grenzfrage, die unseren Forderungen wirklich gerecht wird, wird nicht zu erreichen sein, ohne dass die wirtschaftliche und finanzielle Notlage Polens den äussersten Grad erreicht und den gesamten polnischen Staatskörper in einen Zustand der Ohnmacht gebracht hat.”*¹¹ Samme intense modvilje fandtes ikke i forholdet til Danmark, men handelspolitiske midler blev også taget i anvendelse i det tysk-danske grænsespørgsmål, som det er fremgået. At Tyskland stillede forslag om visumtvangens ophævelse umiddelbart efter toldforhøjelsen på landbrugsvarer var formentlig heller ikke tilfældig. Så meget desto mindre da der netop i løbet af 1925 blev ført samtaler om en eventuel handelsaftale mellem de to lande.

Foreløbigt var den danske regering ikke indstillet på at ophæve visumtvangen, og fra Nordslesvig lød der også advarende røster mod dette. Håndværkerforeningerne i Sønderborg, Gråsten, Aabenraa og Tønder holdt møde i Tinglev i december 1925 og rettede efterfølgende henvendelse til Justitsministeriet med bøn om at opretholde visumtvangen. En tid efter rentemarkens indførelse i

⁹ Stegmann (1974) s. 501 – 502 og Schultz Hansen (1994) s. 221.

¹⁰ Se Stegmann (1974) ”Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/25-1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen.“ Og Salmon (1997) s. 248.

¹¹ Gustav Stresemann den 19. april 1926. i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik.* (2002) s. 125 – 128. Se også Tomaszewski og Kowal (2002)

Tyskland havde varene været billigere i Danmark end i Tyskland, men nu var forholdet vendt igen, da arbejdslønnen var lavere i Tyskland; ”Desuden øver Storbyen Flensborg stor Tiltrækningskraft paa de sønderjydske Beboere. Det eneste Middel, der hindrer noget, at Beboerne som i den tyske Inflationstid atter gør Indkøb i Tyskland i stor Omfang, er Pas- og Visumtvangen, der fordyrer Rejser. Falder denne Hindring bort, vil Inflationstidens Foreteelser gentage sig, og den sønderjydske Haandværkerstand for anden Gang være udsat for manglende Beskæftigelse, Arbejdsløshed og Tab.”¹² Øget konkurrence fra syd var ikke, hvad håndværket og de øvrige erhverv i Nordslesvig havde brug for i en i forvejen vanskelig tid.

9.2 Noget for noget: Overenskomsterne af 1926

Drøftelserne mellem den danske og tyske regering fortsatte, og i foråret og sommeren 1926 blev der indgået flere overenskomster mellem Danmark og Tyskland, der tyder på en indirekte sammenkædning af de forskellige emner. Den 20. marts 1926 blev der udvekslet noter mellem det danske gesandtskab i Berlin og det tyske udenrigsministerium, om henholdsvis tyske handelsrejsendes behandling i Danmark og toldlettelser for danske landbrugsvarer i Tyskland. Der var uden tvivl tale om en noget-for-noget aftale, selvom overenskomsterne ikke blev bekendtgjort i direkte sammenhæng. Med hensyn til behandlingen af de tyske handelsrejsende, fik disse lempet bestemmelserne for anmeldelse og kontrol. De handelrejsende blev fritaget for personligt fremmøde på kontrolstederne og skulle ikke anmelde deres virksomhed inden dennes påbegyndelse, men senest 24 timer efter. Den danske regering forpligtede sig yderligere til i løbet af 1926 at nedsætte gebyrerne for adgangsbeviser og at udvide de handelsrejsendes virksomhedsområde til også at gælde dele af landdistrikterne.¹³ Udenlandske handelsrejsende måtte ellers kun drive virksomhed fra købstæderne og ikke rejse i landdistrikterne, en regel der stammede tilbage fra tiden før næringsfrihedens indførelse. Den danske regering udvidede dog kun de handelsrejsendes virksomhedsområde til enkelte småbyer, og det er uvist, om der heriblandt var nordslesvigske byer. Toldlettelserne for danske landbrugsvarer i Tyskland gjaldt for import af heste af den jyske og belgiske race, der ikke ville blive belagt med en toldsats på mere end 200 reichsmark per styk for heste til en værdi på 1.000 reichsmark, og 250 reichsmark for heste til en værdi over 1.000 reichsmark. Toldsatsen for hoveder og tæer af svin, samt tunger, lever, hjerte, nyre, mellemgulv, milt, lunger og luftrør af dyr undtagen fjerkræ, der var saltet, blev sat ned til satsen for fersk kød. Endelig blev der givet

¹² LAA. H.P. Hanssens privatarkiv, pk. 166. Div. Sager fra Rigsdagen.

¹³ Bekendtgørelse om en mellem den danske og tyske Regering truffet Overenskomst angaaende tyske Handelsrejsendes Behandling i Danmark. Nr. 204 Lovtidende 1926. s. 1093-1096

toldlettelser til dansk steppeost, taffelost, tilsiterost og backsteinost.¹⁴ I 1926 blev der i alt udført 2.575 heste fra Danmark til Tyskland til en værdi af 1.705.000 kroner. Der blev udført 4,6 millioner kilo hoveder og tæer af svin, 3,36 millioner kilo lever, hjerte og nyrer, 79.500 kilo tunger og 195.200 kilo salgeteriaffald til en samlet værdi af 5,5 millioner kroner.¹⁵

Hvad angik de tyske handelsrejsendes behandling i Danmark havde den slesvig-holstenske og ikke mindst flensborgske handel en særlig interesse i lempelser. Men Industri- og Handelskammeret i Flensborg var ikke tilfreds med det opnåede resultat. Handelskammeret skrev til medlem af rigsrådet (Reichsrat) Anton Schifferer (DVP) i april 1926, at aftalen ikke var tilstrækkelig gunstig for Tyskland. Det var i Handelskammerets øjne utilfredsstillende, at de udenlandske handelsrejsende fortsat kun kunne drive handel i købstæderne. For Flensborghandelen var Broager, Toftlund og Gråsten lige så interessante markeder som de nordslesvigske købstæder. Den stærke offentlige kontrol med udenlandske handelsrejsende i Danmark havde kun til formål at beskytte dansk erhvervsliv. Desuden fandt Handelskammeret det urimeligt, at der selv med en gebyrned sættelse skulle betales 100 kroner for et 45 dages ophold og 300 kroner for et årskort. 10 kroner for et månedskort var mere rimeligt. Da aftalen skulle ratificeres i den tyske rigsdag, stemte de slesvig-holstenske medlemmer imod, med den begrundelse at aftalen var ugunstig.¹⁶

Men yderligere danske indrømmelser var på vej. Det meddelte Ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium regeringspræsident Adolf Johansen i Slesvig om den 13. april 1926. Auswärtiges Amt havde meddelt, at den danske regering havde indvilget i at påbegynde forhandlinger om ophævelse af visumtvangen. Fra tysk side ville man i den forbindelse også bringe en nyregulering af den lille grænsetrafik på banen. Det var Auswärtiges Amts håb, at man kunne opnå en tilsvarende aftale, som den Tyskland og Holland havde indgået den 23. januar 1926.¹⁷ Forhandlingerne gik relativt let, for den 4. maj 1926 blev en overenskomst om visumtvangens ophævelse indgået mellem den danske og tyske regering. Ophævelsen trådte i kraft den 20. maj 1926. Dermed kunne danske og tyske statsborgere rejse over grænsen på de offentlige grænseovergangssteder, hvis blot de var i besiddelse af et nationalt pas. I aftalen blev det slået fast, at overenskomsten ikke ville berøre aftalerne om den lille grænsetrafik.¹⁸

¹⁴ Bekendtgørelse om en mellem den danske og den tyske Regering truffet Overenskomst angaaende Toldlettelser for danske Landbrugsvarer i Tyskland. Nr. 19. Lovtidende 1926. s. 1069 – 1075.

¹⁵ Statistisk Tabelværk 5 række, Litra D nr 47. Danmarks vareindførsel og –udførsel i Aaret 1926. Tabel 3. s. 23.

¹⁶ Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark. (Flensburger Annonceblatt. 30/9 1926.)

¹⁷ LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

¹⁸ Bekendtgørelse om Ophævelse af Pasviseringstvungen overfor tyske Undersåtter. Nr. 138. Lovtidende 1926. s. 831 – 832.

Den danske regering havde ikke været villig til at lave en ny aftale om den lille grænsetrafik, men ophævelsen af visumtvangen havde dog været en væsentlig indrømmelse fra dansk side i betragtning af de betænkeligheder, der var blevet ytret i Udenrigsministeriet og i Nordslesvig. Ophævelsen af visumtvangen skal også på dansk side ses i et større udenrigspolitisk lys. Det var givetvis den danske regerings håb at kunne opnå en afklaring af grænsespørgsmålet i en tid, der var præget af afspændning. Statsminister Thorvald Stauning havde efter folketingsvalget i april 1924 udnævnt den danske gesandt i Berlin Carl Moltke til udenrigsminister. Det var Moltke, der i 1921 havde kritiseret den danske grænsetrafikpolitik, og Moltke var overbevist om, at en velvillig og imødekommende politisk indstilling til Tyskland ville være det bedste middel til at bilægge striden om grænsen. Udenrigsminister Moltke har utvivlsomt set ophævelsen af visumtvangen som et skridt i denne retning. Det var den liberale grænsetrafikpolitik, som Moltke havde efterlyst i 1921, der her blev realiseret. I efteråret 1924 indledte Udenrigsministeriet også drøftelser med Tyskland om en bilateral voldgiftstraktat. En voldgiftstraktat var en slags venskabstraktat, hvori to stater bekendtgjorde deres gensidige venskab og forpligtede sig til at løse mellemfolkelige tvistigheder på fredelig vis gennem en voldgiftsbehandling. I den forbindelse var grænsespørgsmålet centralt, og i Udenrigsministeriet blev det overvejet, om traktaten kunne indeholde en fælles anerkendelse af grænsen. Det gjorde eksempelvis den tysk-schweiziske voldgiftstraktat. Udenrigsministeriets direktør greve Rewentlow var for en inddragelse af grænsespørgsmålet, men udenrigsminister Moltke var i tvivl. Faren ved at inddrage grænsespørgsmålet var, at Tyskland ville stille betingelser om mindretallenes forhold og dermed indenrigspolitiske forhold. Den tyske regering ønskede da heller ikke at inddrage grænsespørgsmålet i voldgiftstraktaten, men var villig til at indgå en bilateral særskilt aftale om grænsen, hvad Moltke veg diplomatisk udenom.¹⁹ Den 2. juni 1926 undertegnede den danske og tyske regering i stedet en voldgiftstraktat af ovennævnte karakter uden grænsespørgsmålets inddragelse. Dermed var den væsentligste konflikt mellem de to lande ikke nævnt, hvorved traktaten mistede sin betydning. For udenrigsminister Moltke var traktaten endnu et skridt i retning af en grænsepolitisk afspændning i forholdet mellem Danmark og Tyskland. De dansk-tyske overenskomster i 1926 var et eksempel på, hvorledes grænsespørgsmålet blev angrebet af begge parter. Den tyske regering havde endnu engang spillet det handelspolitiske kort, mens den danske regering med overenskomsterne håbede at nærme sig en tysk anerkendelse af grænsen og en bilæggelse af det nationale Slesvigspørgsmål.

¹⁹ Lidegaard (2003) s. 230 – 233.

9.3 Nye dansk-tyske grænsepasaftaler

Trods den politiske afspændning i Europa, der kulminerede i august 1928 med stormagternes, her i blandt Tysklands, underskrivelse af Kellogg-Briand-pagten, der slet og ret forbød krig, forblev det dansk-tyske grænseproblem et aktuelt politisk og økonomisk spørgsmål, til den danske regerings fortrydelse.²⁰ Den danske og tyske grænsepolitik forblev modsætningsfyldt. Og da den regionale økonomi både nord og syd for grænsen ikke var kommet på fode igen efter krigen og delingen af Slesvig, trods relativt store kapitaltilførsler, forblev også de regionaløkonomiske genopbygningsstrategier aktuelle, som det også havde vist sig i spørgsmålet om visumtvangens ophævelse.

Mens der blev forhandlet om visumtvangens ophævelse, havde de nordslesvigske amtmænd og sydslesvigske landråder forhandlet om en udvidelse af grænseovergangenes og toldekspeditionernes åbningstider. Her nåede man frem til en aftale den 10. maj 1926, og aftalen skulle træde i kraft på samme dag som visumtvangen blev ophævet, den 20. maj 1926. Med aftalen blev grænseovergangen mellem Süder Lögum og Sæd døgnåben, hvad kun landevejsovergangen fra Flensborg til Aabenraa hidtil havde været. Toldekspeditionen fandt dog kun sted i dagtimerne. Landråd Skalweit fra Sydtønder skrev til regeringspræsident Johanssen om forhandlingerne: *"der Gang der Verhandlungen bestärkte mich in dem Eindruck, dass die Dänen nur widerwillig, dem wirtschaftlichen Druck der Bevölkerung in Nordschleswig nachgebend, sich dazu entschlossen haben, den Verkehr über die Grenze zu erleichtern."*²¹ Det var ikke en helt forkert observation.

Ophævelsen af visumtvangen fik dog betydning for brugen af grænsepas. Mens grænsepasene skulle fornyes hvert halve år for 3,5 mark, skulle almindelige nationale pas skulle fornyes hvert andet år til en pris på 5 mark. Et nationalt pas var således billigere end et grænsepas, efter at visumtvangen var ophævet. Til gengæld kunne man kun passere grænsen på hovedovergangstederne med et nationalt pas, mens grænsepas også gav mulighed for at benytte de mindre sideveje.²² I 1928 lavede konsul Neergaard-Møller i Flensborg en opgørelse over grænsepasviseringerne i årene 1920 til 1927 udstedt til personer i de tre tyske grænsekredse med erhvervsmæssige eller familiemæssige interesser på den danske side af grænsen. Opgørelsen så ud som vist nedenstående.

Grænsepas viseret af det kongl. Danske konsulat i Flensborg 1920-27.							
År	1920-21	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Antal	23.299	24.139	27.470	21.011	19.172	5.688	699

Tabel. 9.1 Kilde: UM Gr. 7. 7B -130æ.

²⁰ Se Lidgaard (2003) s. 220 – 249.

²¹ LASH. Abt. 309. Nr. 35303 Regelung des Verkehrs über die deutsch-dänische Grenze.

²² LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

Med ophævelsen af visumtvangen i 1926 reduceredes behovet for grænsepas betragteligt, men som Neergaard-Møller skrev, havde konsulatet også; *"bestræbt sig for at anlægge en saa snæver en Anvendelse af Bestemmelserne som muligt, og at der i Aarenes Løb er gennemført en stadig stigende Indskrænkning i disse Visas Antal."* Neergaard-Møller kunne tilføje, at der i 1928 var 273 viserede grænsepas i brug, hvoraf de 180 var udstedt på slægtskabsinteresser og 93 på erhvervs-mæssige interesser. Opgørelsen var lavet på anmodning af amtmand Kresten Refslund Thomsen i november 1928. Anledningen var på ny arbejdsløsheden i Danmark. Et møde havde været afholdt mellem Indenrigsministeriet, nogle af amtets sogneråd og repræsentanter for arbejderorganisationerne, og her var det blevet fremhævet, *"at der i de langs grænsen liggende Sogne, hvor Arbejdsløsheden er særlig stor, beskæftiges et ret stort Antal i Tyskland bosatte Haandværkere, Arbejdere og lignende, der i Erhvervsøjemed rejser frem og tilbage over Grænsen paa Grænsepas."*²³ Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark lå i 1928 på 18,5%, men den var dog faldet fra 22,5% i 1927.²⁴ Ifølge konsulen var der kun tale om 93 personer fra det tyske grænseområde, der daglig rejste over grænsen for at arbejde i Nordslesvig i 1928. Det er tvivlsomt, om de 93 personer skulle have udgjort en beskæftigelsesmæssig trussel for nordslesvigske arbejdere. Så meget desto mere som 63 danske statsborgere, ifølge en tilsvarende opgørelse fra konsulatet i Flensborg, i november 1928 dagligt tog den modsatte vej over grænsen for at arbejde i enten Flensborg, Nibøl, Aventoft eller andre sydslesvigske byer. Alligevel var man fra dansk side interesseret i at reducere antallet af tyske pendlere yderligere. Således kunne Neergaard-Møller den 30. maj 1929 oplyse, at ni ansatte ved Flensborg Kraftwerk, der havde arbejdet i Nordslesvig som en følge af kraftværkets elleverancer over grænsen, havde fået inddraget deres grænsevisum, da Sønderjyllands Højspændningsværk i Aabenraa havde overtaget elforsyningen i Padborg. Der var derfor kun 237 viserede grænsepas tilbage, hvoraf 174 var på familierelationer og 63 på erhvervs-mæssige relationer.²⁵ Ordvalget afspejlede tydeligt opfattelsen af, at det gik den rigtige vej.

Grænsepassene var blevet delvis overflødige. Den 3. juli 1930 afsluttede den danske og tyske regering derfor en ny overenskomst om lettelser i grænsetrafikken. Heri blev det bekendtgjort, at der til grænsetrafikken nu blot krævedes et almindeligt nationalt pas. Personer bosiddende i grænseområdet kunne dertil få en tillægsvedtegning, som berettigede dem til opholde sig i op til 3 uger i det andet lands grænseområde og til at udøve et erhverv, som de havde udøvet før den 23. oktober 1920. Passage over grænsen skulle foregå på de offentlige overgange til de fastsatte åbningstider.

²³ RA. UM Gr. 7. 7B-130æ.

²⁴ Statistisk Aarbog 1930. Tabel 130. s. 122.

²⁵ RA. UM Gr. 7. 7B-130æ.

Landbrugere med ejendom på hver side af grænsen skulle stadig have udstedt et særligt gebyrfrit grænsekort, der også kunne benyttes udenfor de offentlige grænseovergange.²⁶ Der var ikke tale om store ændringer i retten til at passere grænsen i erhvervmæssigt øjemed, blot skulle der ikke længere udstedes et særligt grænsepas hertil. Væsentligt var det, at den pågældende pendler skulle have udøvet sit erhverv før og siden den 23. oktober 1920. Den regel måtte nødvendigvis medføre et faldende antal pendlere, efterhånden som den pågældende pendler af naturlige årsager instillede sin erhvervsvirksomhed.

Før den nye overenskomst om grænsetrafikken blev indgået, var en anden form for grænsetrafik blevet muliggjort. I juni 1928 henvendte *Vereinigte Flensburg-Ekernsunder u. Sonderburger Dampschiffs-Gesellschaft* sig til overborgmester Todsen i Flensburg. Selskabet var en af de virksomheder, der var blevet hårdt ramt af Slesvigs deling. Selskabet havde i 1913 fragtet 316.344 passagerer mellem Flensburg og stationerne på fjordens nordkyst op til Gråsten. I 1927 havde antallet kun været 59.085. Selskabet havde nu fået kendskab til dampskibsselskabet Øresund S.S.Co., der sejlede fra København til Malmø og Helsingborg. Øresundsselskabet solgte billetter, der krævede et særligt paskort gældende for tre hverdage eller en søndag. Passagerne skulle således ikke vise almindeligt pas. En sådan ordning så Flensborgselskabet meget gerne indført ved sejlads på Flensborg fjord. Fremdenverkehrsverein i Flensburg sendte denne indstilling videre til Auswärtiges Amt i Berlin.²⁷ Det lykkedes via regeringspræsidenten i Slesvig og det preussiske indenrigsministerium at rejse spørgsmålet overfor den danske regering. Den 23.-25. maj 1929 forhandlede repræsentanter for de to landes regeringer i Lübeck og nåede frem til en aftale om særlige grænseudflugtskort, der trådte i kraft den 1. juli 1929. For 10 øre i Danmark og 10 pfennig i Tyskland kunne danske og tyske statsborgere købe et udflugtskort, der gav ret til ophold i tre dage i bestemte områder. Ved rejse over Gedser-Warnemünde ruten gav udflugtskortet ret til ophold i et område begrænset af en linie fra Travemünde til Lübeck, Ratzeburg, Ludwigslust, Neubrandenburg, Stettin og Swinemünde på tysk side, og på Lolland, Falster, Møn og Sjælland på dansk side. Ved landegrænsen gjaldt udflugtskortet ophold i de tre grænsekredse syd for grænsen og de tre grænseamter nord for grænsen. Overenskomsten tillod desuden, at danske og tyske statsborgere kunne rejse over grænsen på kollektivt pas. Flensburg Avis interviewede i forbindelse med lanceringen af udflugtskortene direktøren for *Flensburg-Ekernsunder u. Sonderburger Dampschiffs-Gesellschaft*, H. Bruhn, der udtalte: ”*Det er ikke den bedste Løsning, der er fundet med disse Pasbilletter, men det maa altid*

²⁶ Bekendtgørelse om Lettelser i Grænsetrafikken mellem Danmark og Tyskland. Nr. 233. Lovtidende 1930. s. 1577-1580

²⁷ Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 475. Förderung des Verkehrs.

betegnes som et Skridt i den rigtige Retning.”²⁸ Fremdenverkehrsverein i Flensborg kunne senere meddele ministerialrat Wolff i det preussiske indenrigsministerium, at udflugtskortene var populære. Udflugtstrafikken fra Flensborg til Nordslesvig var i juli 1929 fordoblet i forhold til juli 1928. 32.628 udflugtskort blev udstedt i Flensborg og omegn i perioden juli-september 1929, og 3.728 i perioden oktober til december 1929. På den danske side i Kollund, Kruså og Padborg var der udstedt 22.857 udflugtskort i perioden juli til september, og 8.595 kort i perioden oktober til december. Fra januar til oktober 1930 blev der udstedt 62.103 udflugtskort i Flensborg og omegn og i Kollund-Kruså-Padborg 70.436 udflugtskort.²⁹ Grænseudflugtskortene, eller 10-øres passene, som de blev kaldt, øgede således igen grænsetrafikken. Men det var en ny slags grænsetrafik, der gav økonomisk gevinst på begge sider af grænsen, og som ikke bundede i ældre økonomiske forbindelser. Udflugtskortene understregede snarere, at der var tale om en udflugt til et andet land af kortere varighed.

9.4 Et tysk-dansk handelskammer?

Perioden 1924 til 1929 var også for den flensborgske industri og handel en relativ stabil periode, uden at der var tale om et opsving eller vækst i antallet af arbejdspladser og virksomheder. Den verdensomspændende økonomiske krise, der indtraf med børskrakket på Wall Street i New York den 29. oktober 1929, skulle imidlertid blive skæbnesvanger for Tyskland. Den tyske økonomi var langtfra klar til at imødegå denne krise. Krisen ramte også Flensborg. Antallet af arbejdsløse i byen havde i 1920'erne ligget på omkring 2.000 organiserede arbejdere, men i vinteren 1929 fordoblede dette antal. Da skibsværftet i november 1930 måtte indstille virksomheden, steg antallet af arbejdsløse til 5.000 og i løbet af 1931-32 til 8.000. Nu fik også Flensborg de politiske radikale kræfter at føle i form af gadekampe mellem kommunister og nazister. I november 1930 havde Dr. Fritz von Hansemann afløst Hermann Todsen som overborgmester i Flensborg. Det var en svær tid at udøve borgmesterhvervet i. På grund af arbejdsløsheden voksede byens sociale udgifter voldsomt, og byens finanser var i en elendig forfatning. I 1932 kunne Hansemann fremvise et samlet underskud på 1,6 millioner reichsmark. Overborgmesteren bad med henvisning til byens manglende indkomst den preussiske stat og rigsregeringen om at udfylde dette hul i regnskabet.³⁰ Overborgmesteren var dog ikke uden selvstændig økonomisk initiativ, og som traditionen bød, greb overborgmesteren til grænsehandelen som en eventuel løsning på byens økonomiske vanskeligheder.

²⁸ Flensborg Avis 4. juli 1929 og Hejmdal 1. juli 1929.

²⁹ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.

³⁰ Geschichte einer Grenzstadt. (1966) s. 432 – 440.

I april 1932 foreslog overborgmesteren overfor Handelskammeret, at der blev oprettet et tysk-dansk handelskammer i Flensborg. Overborgmester Hansemann havde fundet inspiration i Schlesien. Myndigheder og erhvervsliv i den preussiske provins Niederschlesien havde siden 1925 forsøgt at gøre den preussiske regering og rigsregeringen i Berlin opmærksom på den skade, toldkrigen mellem Tyskland og Polen forvoldte den schlesiske økonomi. I marts 1930 blev organisationen *Deutsch-Polnische Handelskammer E.V. Breslau-Berlin* dannet på initiativ af Industri- og Handelskammer Breslau. Organisationen fik hovedsæde i provinshovedstaden Breslau og en afdeling i Berlin. Handelskammeret i Breslau havde i 1928 været vært for en større tysk-polsk økonomisk konference med deltagelse af tyske og polske erhvervsorganisationer og regionale myndigheder, hvor en række forslag til forbedrede kommercielle og kommunikative forbindelser over den tysk-polske grænse blev fremsat. Konferencen blev gentaget i Poznan et år senere. Konferencerne førte ikke meget konkret med sig, men viste en regional interesse i og vilje til at forbedre det økonomiske forhold mellem de to lande, der også bundede i et reelt behov for økonomisk samkvem.³¹ Der var dog ikke tale om et binationalt handelskammer, hvad organisationens undertitel vidner om: ”*Die deutsche Organisation zur Pflege und Förderung der Handelsbeziehungen zwischen Deutschland und Polen.*” Handelskammeret havde også kun tyske firmaer som medlemmer, men ville, når der en dag blev oprettet et tilsvarende handelskammer på den polske side af grænsen, arbejde tæt sammen med dette. Handelskammerets opgaver var hovedsagelig af rådgivende karakter vedrørende tyske forretninger i Polen. Det var overborgmester Hansemanns tanke, at et tysk-dansk handelskammer i Flensborg på samme måde skulle være et rådgivende center for den dansk-tyske samhandel, og at Flensborg på den måde skulle blive centrum for den dansk-tyske samhandel.³²

Industri- og Handelskammeret i Flensborg var ikke voldsomt begejstret over Hansemanns initiativ og listede en række forbehold op for overborgmesteren. At forbedre handelsrelationerne mellem Danmark og Tyskland var prisværdigt, men et dansk-tysk handelskammer havde ikke nogen berettigelse. Den dansk-tyske handel drejede sig om dansk landbrugsimport og tysk industrieksport. Det slesvig-holstenske landbrug ville ikke se med milde øjne på et dansk-tysk handelskammer i Flensborg, der arbejdede med import af danske landbrugsvarer. Blev kammeret omvendt placeret i Hamborg eller Berlin, ville den flensborgske handel lide skade derved. Handelskammeret i Flensborg kunne desuden ikke skaffe tilstrækkelige midler til at drive et sådan kammer, og de flensborgske firmaer kendte i forvejen det danske marked og havde ikke behov for et nyt Handelskammer. At arbejde for en øget tysk eksport til Danmark havde heller ikke gode udsigter, da England forblev

³¹ Se Kowal (2002) s. 151 – 153.

³² Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.

Danmarks største handelspartner. I betragtning af de tyske autarkibestræbelser, det vil sige selvforsyningsbestræbelser, så det heller ikke ud til, at tiden var til øget tysk eksport til Danmark. Der fandtes desuden handelsattachéer og konsulater, der kunne besvare spørgsmål om det danske marked. Endelig ville et tysk-dansk handelskammers varetagelse af grænseområdets interesser være umulig af politiske årsager, og den danske regering ville uden tvivl være imod oprettelsen af et sådan kammer. Skrivelsen, der var underskrevet af Schirmeister fra Handelskammeret samt Hähnsen fra Håndværkskammeret og redaktør Ernst Schröder fra Grenzmittelstelle, skød således overborgmester Hansemanns forslag godt og grundigt ned.³³

Trods det berettigede i flere synspunkter kan det undre, at Handelskammeret så entydigt afviste forslaget. På mange måder lå forslaget i forlængelse af den politik og strategi, der siden juni 1920 havde været Handelskammerets mærkesag. Overborgmester Hansemann skrev efterfølgende til fabrikant C.C. Christiansen for at søge støtte til initiativet. Hansemann var ikke enig i Handelskammerets afvisning. Det slesvig-holstenske landbrug måtte tilgodeses på den ene eller anden måde, og en balance mellem de regionale og nationale interesser i samhandelen med Danmark findes. Det var vigtigt, at initiativet kom fra Flensborg, ellers ville Hamborg tage initiativet. Driften af et tysk-dansk handelskammer behøvede heller ikke at være voldsom dyr, man kunne jo begynde i det små. Slutmålet med handelskammeret skulle være en tysk-dansk toldunion, der ville være langt mindre farlig for landbruget end formodet. For at propagandere for ideen måtte et samarbejde med danske kredse i Nordslesvig og Jylland optages, og det var vigtigt at pointere, at der ville blive tale om et fælles handelskammer med tyske og danske medlemmer. At tidspunktet var uegnet var Hansemann uenig i fordi: *”Die gegenwärtigen Autarkiebestrebungen werden eines schönen Tages ein Ende nehmen, und dass sie wirklich wahnsinnig sind, darüber sind wir uns wohl alle einig.“* Autarkibestræbelserne i Tyskland måtte tværtimod bekæmpes, før Danmark blev økonomisk fastbundet til England. At Danmark ville sætte sig imod et fælles tysk-dansk handelskammer, var Hansemann klar over, og fortsatte han: *”Ängstlich vermieden werden muss natürlich irgend ein Hinübergreifen derartiger Bestrebungen auf nationalpolitischer Gebiete, es handelt sich lediglich um eine wirtschaftliche Angelegenheit, die gefördert werden kann unter der Vorraussetzung, dass die notwendige Konenienz und diplomatsche Geschicklichkeit bei der massgebenden Stelle vorhanden ist. Wenn diese allerdings fehlt, geht es nicht.“*³⁴ Hvad den sidste bemærkning angik, havde Hansemann helt ret. Her var løbet imidlertid kørt længe før forslaget var kommet op. Grænseoverskridende initiativer fra tysk side blev på dansk side entydigt opfattet som nationalpolitisk

³³ Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.

³⁴ Ibid.

motiveret, hvilket ikke var uden realitet. Hansemanns forslag var på forhånd urealistisk, hvad Schirmeister også gjorde overborgmesteren opmærksom på. Men det var også regionens, Tysklands og tidens problem. Hansemanns forslag var på flere måder et initiativ, der gik i en anden retning, end den Tyskland var ved at spore sig ind på, og hans bemærkning om de ”vanvittige” autarkibestræbelser er tankevækkende. 1½ år senere blev økonomisk autarki den officielle statslige politik i Tyskland og bestemt ikke omtalt som vanvittig.

9.5 Der Wirtschaftsanschluss Nordschleswigs?

Helt uundgåeligt blev Hansemanns initiativ hvirvlet ind i de nationalpolitiske bestræbelser, han selv havde advaret mod. Op til folketingsvalget i Danmark den 16. november 1932 slog det tyske mindretals politiske parti, *Schlewische Partei*, på Nordslesvigs økonomiske ”Anschluss” til Tyskland som en løsning på den økonomiske krise, der i 1929-30 havde ramt Nordslesvig meget hårdt. Partiets valgslogan lød: ”*Der Wirtschaftsanschluss: Nordschleswigs Rettung. Der natürliche Weg unseres Handels zeigt nach dem Süden.*” Tanken var at toldgrænsen skulle flyttes tilbage til Kongeåen, men Kongeåen blev af taktiske årsager ikke nævnt i kampagnen. ”*Wirtschaftsanschluss*” var mindst lige så urealistisk et forslag som Hansemanns tysk-danske handelskammer, og *Schlewische Partei* opnåede da heller ikke større vælgertilslutning på kampagnen.³⁵ Nordslesvigs økonomiske ”Anschluss” til Tyskland var det værst tænkelige scenarie i grænsespørgsmålet set med danske øjne, og tankegangen kunne ikke bekæmpes stærkt nok. Det var præcist det scenarie, den danske regering, rigsdag og forskellige nordslesvigske institutioner havde arbejdet på at forhindre siden genforeningen i 1920. Set fra dansk side var Hansemanns forslag om et tysk-dansk handelskammer og Nordslesvigs økonomiske ”Anschluss” to sider af samme sag. Det tyske mindretals paroler var i Danmark en bekræftelse på, at der bag de tyske ønsker om øget grænsesamhandel og grænsetrafik lå nationalpolitiske motiver, og at man havde gjort ret i at forsøge at begrænse både grænsehandelen og grænsetrafikken over grænsen siden 1920.

En brevveksling mellem pastor Schmidt og præsidenten for Industri- og Handelskammeret i Flensborg H. Schuldt i september-oktober 1932 giver interessante oplysninger om motivationen bag mindretallets kampagne og om Handelskammerets syn på sagen. Som Pastor Schmidt skrev til Schuldt, var han klar over at Nordslesvigs ”Anschluss” var et urealistisk forslag. Men det var, ifølge Schmidt, politikernes pligt at fremføre utopiske ideer, så disse kunne bundfælde sig i befolkningen

³⁵ Thorsen (1970) s. 86 – 87. *Schlewische Partei* fik 9.868 stemmer, svarende 13,3% af stemmerne i Nordslesvig, ved folketingsvalget i 1932. Det var kun 81 flere stemmer end ved valget i 1929, der havde givet et tab på 635 stemmer.

og senere blive realiseret. Og, fortsatte Pastor Schmidt: *”Der deutsche Staatsmann, der die deutsch-nordischen Fragen einmal zu bereinigen sich entschliesst, wird zweifellos als einer seiner wichtigsten Hebelpunkte brauchen, dass Flensburg durch den Versaillervertrag in eine unglückliche und auf dauer unholdbare Lage gebracht sei.“* Derfor måtte Handelskammeret i Flensburg nu udtrykke sit ønske om Nordslesvigs ”Wirtschaftsanschluss” lidenskabeligt, hvilket også ville være et virksomt middel i mindretallets kampagne.³⁶ Der kan ikke være tvivl om, hvilken tysk statsmand Schmidt henviste til. Den 23. april 1932 havde Adolf Hitler været på sit første, og skulle det vise sig eneste, besøg i Flensburg, og ved rigsdagsvalget i juli 1932 var Slesvig-Holsten den første og eneste provins, hvor det nazistiske NSDAP med 51% af stemmerne opnåede absolut flertal.³⁷ ”Anschluss”-kampagnen var med andre ord en forberedelse på den længe ventede ændring af de dansk-tyske grænseforhold, som med en statsmand in spe syntes lige om hjørnet.

Hermann Schuldt svarede pastor Schmidt den 3. oktober 1932. Det havde, skrev Schuldt, længe været Handelskammerets vigtigste opgave at genoprette de gamle økonomiske forbindelser med Nordslesvig. Det var præsidentens hensigt på Handelskammerets næste forsamling den 28. oktober at stille krav om, at de to lande Danmark og Tyskland måtte gøre alt for at de nord og syd for grænsen liggende erhvervsområder blev bevæget mod sundere tilstande ved en genoprettelse af de gamle erhvervsmæssige forbindelser. Det var dog vigtigt, at kravet i første omgang blev stillet fra Nordslesvig.³⁸ Da mindretallets kampagne allerede var begyndt i september, var der ikke noget til hinder for, at Handelskammeret nu gav sin mening til kende. Den 21. oktober 1932 indrykkede kammeret en erklæring i den nordslesvigske dagspresse, hvori kammeret tilkendegav mindretallet sin fulde støtte i kravet om Nordslesvigs økonomiske ”Anschluss”. Det blev begrundet med ordene: *”Nordslesvigs trafikal-geografiske Beliggenhed og dets Økonomiske Egenart vil til Enhver Tid lade Tilslutning mod Syd og ikke mod Nord forekomme som det økonomisk givne og dermed ogsaa mere rentable. Paa den anden Side maa det ved Rejsningen af dette Problem ikke overses, at nøjagtig som Nordslesvig mod Syd, saaledes er store Dele af Kamrets omraade økonomisk orienteret mod Nord og kan ikke Undvære Afsætningen dertil, hvis de skal forblive livskraftige. Det viser netop, at den nye Grænsedragning har været til den allerstørste Fortræd paa denne saavel som hinsides Grænsen, og at der af begge Regeringer maa findes Midler og Veje til Trods for Grænsen atter at bringe en fornuftig Handelsforbindelse i Gang mellem de to Omraader.”*³⁹ Det var i store træk

³⁶ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.

³⁷ Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 438 og Rietzler (1982) s. 13.

³⁸ Stadtarchiv Flensburg. II. C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.

³⁹ Hejmdal 21. oktober 1932.

Handelskammerets politiske program gennem 1920'erne, der her blev beskrevet, og erklæringen rummede på den måde ingen nyheder. Handelskammeret henvendte sig i erklæringen specifikt til de to regeringer, der netop i oktober 1932 indledte handelspolitiske forhandlinger, om at påtænke grænselandets forhold i en handelsaftale. At bede regeringerne om særforanstaltninger i grænsehandelen var heller nogen ny ide. Det kontroversielle i erklæringen lå i støtten til mindretallets "Wirtschaftsanschluss"-kampagne, men hvad et "Wirtschaftsanschluss" præcist betød, var mindre klart. I tidens kontekst kunne Handelskammerets støtte til det tyske mindretals kampagne fra dansk side ikke ses som andet end nationalpolitisk agitation for en grænserevision. Avisen Hejmdal omtalte da også Handelskammerets erklæring som uantagelig, og i Flensborg Avis kunne man den 23. oktober 1932 læse artiklen, "*Die Flensburger Handelskammer auf dem Irrwegs*", hvori avisen beklagede, at Handelskammeret var gået ind i det tyske mindretals kampagne.⁴⁰

De handelspolitiske forhandlinger, Handelskammeret havde henvist til i sin erklæring, begyndte den 27. oktober 1932 i København. Her skulle repræsentanter fra Danmark og Tyskland forhandle om kontingeringsplaner for dansk eksport af kvæg, slagteriaffald og ost til Tyskland. Lederen af den tyske delegation var ministerialrat Walther fra Ernæringsministeriet, mens den danske delegations leder var Otto Mohr fra Udenrigsministeriet. Landbrugsrådet var repræsenteret ved generalsekretær Høgsbro-Holm og landstingsmand Henrik Hauch, men også den nordslesvigske Fælleslandboforening var repræsenteret ved forpagter Linnet og landstingsmand H. Jepsen Christensen. At Fælleslandboforeningen var repræsenteret tyder på, at landbruget i Nordslesvig var interesseret i en form for særaftale i handelsaftalen. Det blev der nu ikke noget af, da forhandlingerne brød sammen få dage senere og endte uden resultat.⁴¹

Den verdensomspændende økonomiske krise havde siden 1930 ramt Danmark i form af faldende landbrugspriser. I 1932 var landbrugspriserne halveret i forhold til prisniveauet i 1929. Dertil kom en omsiggribende protektionistisk politik i Europa. England havde i september 1931 opgivet guldmøntfoden, og få dage senere fulgte Danmark trop. I februar 1932 indførte England 10% importtold på landbrugsvarer, hvilket var et hårdt slag mod det danske landbrug. Tyskland var endnu hårdere ramt af krisen og stod på randen af et økonomisk sammenbrud. Allerede i maj 1929 havde Tyskland som en reaktion på landbrugskrisen forhøjet tolden på landbrugsvarer betragteligt og intensiverede derved den protektionisme, der var indledt i 1925. Sammen med den forværrede økonomiske krise fra 1929 betød toldforhøjelserne, at den danske eksport til Tyskland halveredes i perioden 1929 til 1932. Under forhandlingerne i oktober-november 1932 blev det fra dansk side

⁴⁰ Flensborg Avis 23. oktober 1932.

⁴¹ Hejmdal 28. oktober og 2. november 1932.

fremført, at kreatureksporten til Tyskland i de sidste tre år var faldet fra 260.000 til 60.000 kvæg om året. Det ramte især det nordslesvigske landbrugs tradition for at levere levende kvæg til Tyskland, og det var formentlig en væsentlig grund til, at Fælleslandboforeningen var repræsenteret ved forhandlingerne i 1932. I januar 1932 havde Stauningregeringen oprettet Valutacentralen, hvor igennem al Danmarks udenrigshandel skulle foregå. Danske indkøb skulle foretages i lande, der modtog dansk eksport, og det var her kontingeringsforhandlingerne kom ind i billedet.⁴² Det var imidlertid ikke lykkedes at overbevise den tyske delegation om, at Tyskland burde tage imod et større kontingent danske landbrugsvarer. Og når der ikke kunne laves en overordnet national aftale, kunne der heller ikke laves en særlig grænseregional aftale. Indtil videre blev der ikke noget ud af hverken Nordslesvigs "Wirtschaftsanschluss", et dansk-tysk handelskammer eller bare en udvidet grænsetrafikaftale. Mindretallets paroler var ikke blev fulgt op af krav fra Berlin. Snart skulle det tyske mindretals forventninger om en grænserevision dog stige til uanede højder.

9.6 Handelsaftalen i 1934 og den lille grænsetrafik

Med Hitlers magtovertagelse i januar 1933 blev grænsespørgsmålet voldsomt aktualiseret. I den såkaldte "Påkestorm" i marts og april 1933 blæste nationalsocialisterne i Slesvig-Holsten til angreb på grænsen. Påkestormen var det hidtil mest aggressive tyske angreb på den dansk-tyske grænse, og uvisheden om det nye tyske styres hensigter forøgede usikkerheden i Danmark. Udenrigsminister P. Munch udtalte den 31. marts 1933 i Udenrigspolitisk Nævn, at Danmark nu måtte gøre sig fortrolig med den tanke, at grænsen i den tyske bevidsthed ikke lå fast, og at grænsespørgsmålet derfor måtte behandles med yderste forsigtighed.⁴³ Et tysk militært angreb på grænsen og Danmark var nu et realistisk scenarie, der måtte tages forbehold overfor. Hitlers magtovertagelse i Tyskland ændrede igen vilkårene i det dansk-tyske grænseland, og 1933 udgør et nyt vendepunkt for den regionaløkonomiske geopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen, der for denne afhandlings vedkommende bliver et sluttidspunkt. De nye magtforhold i Tyskland fik også betydning for grænsetrafikken og grænsehandelen over den dansk-tyske grænse. Det var dog først i 1934, at grænsetrafikken blev taget op til revurdering af de nye magthavere i Tyskland.

Med det tysknationale parti (DNVP) som koalitionspartner og partiets leder Alfred Hugenberg som landbrugsminister, valgte de nye magthavere i Tyskland i første omgang den protektionistiske

⁴² Se Lidegaard (2003) s. 270 – 273 og Salmon (1997) s. 250 – 254.

⁴³ Lidegaard (2003) s. 275.

handelspolitik og forhøjede toldsatserne på landbrugsimport.⁴⁴ Det forøgede Danmarks interesse i at få en handelsoverenskomst med Tyskland i stand. Ole Karup Pedersen har i sit værk om *Udenrigs-minister P. Munchs opfattelse af Danmarks internationale stilling* påvist, at P. Munch ikke kun opfattede Tyskland som en stormagt, der havde fælles grænse med Danmark, hvilket indebar en risiko for et modsætningsforhold, men også som et eksportmarked, som Danmark havde gavn af som en modvægt til den stærke danske afhængighed af det britiske marked.⁴⁵ Samtidig kunne forbedrede handelsforhold til Tyskland skabe ro omkring grænsespørgsmålet. Det var også hvad landstingsmedlem for Venstre H. Jepsen Christensen udtalte på et møde i udenrigspolitisk nævn den 7. december 1933: ”*Det bedste middel til at skaffe politisk ro ville være at opnå et heldigt resultat af de forestående handelspolitiske forhandlinger (med Tyskland).*”⁴⁶

I april 1933 indgik Danmark en treårig handelsoverenskomst med England, hvor Danmark forpligtede sig til at indføre mindst 80% af sit kulforbrug fra England, samt at forøge importen af engelsk jern og stål. Til gengæld blev Danmark garanteret 62% af Englands baconimport fra ikke-britiske lande. Handelsoverenskomsten var en understregning af, at England var Danmarks ubestridt største samhandelspartner. I maj 1933 forsøgte den danske og tyske regering forgæves at indgå en handelsaftale. I forhandlingerne gav den tyske delegationsleder klart udtryk for, at Tyskland fandt den dansk-engelske handelsaftale diskriminerende overfor Tyskland. Den stærke britiske indflydelse i Danmark var en torn i øjet på den tyske regering. I juni 1933 blev Hugenberg erstattet af Richard Walther Darré, en af nazismens ideologiske førere, som landbrugsminister i Tyskland og dermed slog den tyske regering ind på en ny handelspolitisk vej. Darré havde udformet en landbrugspolitik, der var baseret på garanterede faste priser til landmændene og statskontrol over landbrugsmarkedet. Det gav plads for landbrugsimportkvoter til fremmede stater, uden at det ville påvirke de indenlandske priser. Sammen med ønsket om at styrke den tyske indflydelse i Skandinavien betød det, at Tyskland fik interesse i bilaterale handelsaftaler med de nordiske lande.⁴⁷ Den tyske gesandt i København von Richthofen, føjede endnu en interesse til, da han i november 1933 rettede henvendelse til Auswärtiges Amt om den danske interesse i øget kvægekseport til Tyskland. Kvægekseporten til Tyskland havde, skrev von Richthofen, særlig stor betydning i Nordslesvig, hvor de tysksindede landmænd var økonomisk ilde stedt. En genoptagelse af kvægekseporten fra

⁴⁴ Salmon (1997) s. 264 – 266.

⁴⁵ Pedersen (1970) s. 268 – 284. og Folketingstidende 1933/34 sp. 4353. 12. april 1934.

⁴⁶ Sjøqvist (1966) s. 70.

⁴⁷ Sjøqvist (1966) s. 34 – 39 og Salmon (1997) s. 266 – 268.

Danmark ville ”*damit den deutsch-stämmigen Bauern...eine wichtige wirtschaftliche Unterstützung leisten.*“⁴⁸ Her kunne en handelsaftale bruges til at forbedre det tyske mindretals vilkår.

I januar 1934 påbegyndtes så forhandlinger mellem de danske og tyske regeringsdelegationer i Berlin om en dansk-tysk handelsaftale. Den tyske delegation stillede i første omgang krav om, at den tyske eksport til Danmark skulle fastholdes på forholdet 2:1 i tysk favør, som det havde været de seneste år. Det lykkedes den danske delegation under ledelse af O.C. Mohr, at få Tyskland til at opgive dette krav, men til gengæld indvilgede Danmark i at stille valutaattester for mindst 29,3 millioner kroner til rådighed for import af tyske færdigvarer. Valutaattesterne var indført med Valutacentralens oprettelse i 1932, og de skulle udstedes af Valutacentralen til enhver import af udenlandske varer. På den måde kunne importen og forbruget af udenlandsk valuta kontrolleres næsten 100% af staten. Danmark fik til gengæld lov at eksportere 50.000 stykker kvæg til Tyskland, samt samme kvantum smør og æg som i 1933 og et lidt mindre kvantum ost. Dertil skulle et dansk-tysk embedsmandsudvalg nedsættes, der kunne kontrollere traktatens gennemførelse.⁴⁹

Men den tyske delegation tog også grænsehandelen op i forhandlingerne, med et foreslag om, at grænsebefolkningen i Sønderborg, Aabenraa og Tønder amter blev fritaget for at skulle besidde valutaattester ved indkøb af varer til eget forbrug i det tyske grænseområde. Både Viggo Sjøqvist og Bo Lidegaard skriver i deres værker om dansk udenrigspolitik, at forslaget var politisk uantageligt for den danske regering i lyset af den nazistiske propaganda i Nordslesvig om en grænserevision, og at forslaget nær havde væltet forhandlingerne. Forslaget var imidlertid ikke meget anderledes end de forslag flere tyske regeringer havde stillet om lettelser i grænsetrafikken siden 1920, og det kan ikke have været helt så stor en overraskelse, som Lidegaard og Sjøqvist antager. Overenskomsten af 3. juli 1930, om lettelser i grænsetrafikken for personer i grænsekredsene og -amterne med erhverv på den anden side af grænsen, var desuden fortsat i kraft. Det tyske forslag om udførselslettelser var ubehageligt set fra dansk side, men var mere et tegn på kontinuitet i den tyske grænsepolitik end et nybrud.⁵⁰ Den danske delegation formåede at ændre forslaget derhen, at grænseområdet defineredes som en 15 km bred zone nord og syd for grænsen. Ordningen, der indtil videre blev vedtaget ved en noteveksling den 23. marts 1934, betød, at grænseboerne i dette bælte måtte medføre små mængder levnedsmidler til eget brug over grænsen toldfrit uden valutaattester. I den tyske note blev der givet den tyske grænsebefolkning tilladelse til at medføre ¼ kg mejeriprodukter, æg, svinekød, og svinefedt over grænsen fra Danmark dagligt. Aftalen skulle forblive i kraft ligeså længe som den

⁴⁸ Sjøqvist, s. 71.

⁴⁹ Ibid. s. 71 – 75.

⁵⁰ Se Sjøqvist (1966) s. 71 – 75 og Lidegaard (2003) s. 287 – 291.

dansk-tyske handelsaftale af 1. marts 1934 og ændrede i øvrigt ikke ved 1930 overenskomsten.⁵¹ Som Viggo Sjøqvist skriver, var man fra tysk side tilfreds med handelsaftalen. Det tyske mål med forhandlingerne havde været at forbedre den anti-tyske stemning i Danmark, at forbedre det tyske mindretals økonomiske forhold samt at forhøje den tyske eksport til Danmark. De mål var blevet indfriet, og frem for alt var „*die erste Bresche in den von England um die nordischen Staaten gelegten Ring geschlagen sein.*”⁵² Den primære tyske interesse var at bryde den britiske indflydelse i Skandinavien, og i det billede var grænsetrafikaftalen af mindre betydning.

Fra tysk side kom man også snart på andre tanker, hvad angik udførselslettelserne. Valutakursen på reichsmark steg i løbet af 1934 fra 166 kroner per 100 reichsmark til omkring 180 kroner per 100 reichsmark, jf. tabel 7 Bilag 10. Det betød, at de danske priser blev konkurrencedygtige i forhold til de tyske priser, og ifølge Industri- og Handelskammeret i Flensborg førte det til et storstilet misbrug af den nye grænsetrafikaftale, da grænsebefolkningen på tysk side af grænsen passerede denne flere gange dagligt med henblik på at gøre indkøb i Danmark. Det betød, at flere flensborgske kolonialvarehandlere, særligt i den nordlige bydel, var kommet i økonomiske vanskeligheder. Det lød som noget, der var foregået 11-12 år tidligere med omvendt fortegn. Flensborgs nye overborgmester Wilhelm Sievers (NSDAP) havde følgende holdning til dette fænomen: ”*Nicht nur dass diese Grenzgänger teilweise Vermittler marxistischen Propagandamaterials sind, sondern dass sie auch in erheblichen Umfange zu Überbringern falscher, tendenziöser Nachrichten aus dem Auslande werden. Die politischen Beunruhigung ist also viel grösser und weit gefährlicher als der Verlust eines geringes wirtschaftlichen Vorteils.*”⁵³ Sievers udtalelse afspejler tydeligt de nye magthaveres ønske om at kontrollere information og befolkning i Tyskland, og dermed også grænserne. Grænsetrafikaftalen af marts 1934 blev derfor opsagt fra tysk side fra og med den 31. december 1934, hvad den danske regering ikke havde nogen indvendinger imod.

I mellemtiden havde den danske gesandt i Berlin Herluf Zahle og von Bülow fra Auswärtiges Amt udarbejdet en ny dansk-tysk overenskomst om lettelser i grænsetrafikken den 29. oktober 1934. Aftalen blev ratificeret af de to stater i maj 1935 og trådte i kraft den 25. juni 1935. Overenskomsten gjaldt befolkningen i et 15 km bælte nord og syd for grænsen, der som landbrugere med jord på begge sider af grænsen, eller som arbejdstager på den anden side af grænsen, måtte overføre redskaber, maskiner, afgrøder, gødningsstoffer og hvad der ellers benyttedes til ejendommens drift eller erhvervets udførelse toldfrit. Det blev også tilladt at medtage *mundforråd* til én dag toldfrit.

⁵¹ LASH. Abt. 309. Nr. 26626 Grenzlandhilfe und Grenzverkehr.

⁵² Sjøqvist (1966) s. 75. Se også Salmon (1997) s. 268 – 270.

⁵³ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr .30 Grenzangelegenheiten.

Man kunne med andre ord få sin madpakke med over grænsen uden at skulle betale for det. Vigtigst var det at den nye grænsetrafikaftale ikke indeholdt nogen grænsehandelslempelser for grænsbefolkningen. Til gengæld blev aftalen af 1930 om retten til en tillægsvedtegning i grænsbefolkningens nationale pas, der berettigede dem til at opholde sig i det andets lands grænseområde for at udøve en erhvervsvirksomhed, ændret således, at erhvervet ikke skulle have eksisteret før den 23. oktober 1920, men kun siden 29. oktober 1934.⁵⁴ Det var med andre ord en mindre udvidelse af grænsependlingsmulighederne mellem de tre grænsekredse syd for grænsen og de tre grænseamter nord for grænsen. Grænsetrafikaftalen blev ikke siden taget op til forhandling af det nazistiske styre.

9.7 Fra regional til national grænsetrafik

Med handelsaftalen i 1934 var et nyt kapitel i det dansk-tyske forhold indledt, hvor almene nationaløkonomiske interesser stod over grænsespørgsmålet i begge stater. Efter 1934 steg den danske eksport til Tyskland mærkbart, og de løbende handelsaftaler med Tyskland skulle blive ganske lukrative for Danmark og ikke mindst det danske landbrug, en udvikling der også fortsatte under besættelsen. På tysk side skulle importen fra Danmark med tiden også få stor betydning, ikke mindst under krigen.⁵⁵ Det nazistiske styre i Tyskland styrede mod et endeligt opgør med den forhadte Versaillestraktat og de i tyske øjne uretfærdige grænseudredninger. Men de nazistiske ambitioner rakte vidt, og for den slesvigske grænse vedkommende var Nordslesvig ikke længere i sig selv interessant. Hitler fæstede i stedet øjerne på Skandinavien og muligheden for et *Nordosteuropabund*.⁵⁶ Grænsen blev heller ikke berørt ved eller under besættelsen af Danmark efter april 1940, om end truslen om en grænserrevision aldrig blev taget af bordet. Under alle omstændigheder blev spørgsmålet om den lille grænsetrafik ikke taget op igen, og den var efter 1935 ikke længere politisk aktuel. Først efter krigen blev grænsetrafikken igen taget op til forhandling.⁵⁷

⁵⁴ Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Overenskomst angaaende Lettelser i den lille Grænsetrafik. Nr. 200. Lovtidende 1935. s. 901 – 918.

⁵⁵ Se Mogens Nissen (2005) *Til fælles bedste*. Om det danske landbrug under besættelsen.

⁵⁶ Fink (1955) s. 114 og Tägil (1970) s. 136 – 139.

⁵⁷ I august 1950 blev en dansk-vesttysk overenskomst vedrørende grænsepassagen indgået, der gav personer i de tre danske grænseamter, samt i Husum, Ejderstedt, Slesvig, Flensborg og Eckernförde landkredse, Flensborg bykreds og den nordlige del af Kiel bykreds, som på grund af nationalitet, slægtskabsforhold eller arbejde havde interesser på den anden side af grænsen ret til et grænsepas. Overenskomsten erstattedes i 1956 af en overenskomst om grænsepassagen udenfor de for den internationale persontrafik tilladte grænseovergangsteder, der gjorde grænsepassagen mellem Danmark og Tyskland generelt for alle danske og tyske statsborgere. Artikel 13 bekendtgjorde at: ”Ved nærværende overenskomsts ikrafttræden bortfalder de nugældende overenskomster vedrørende grænsepassage for personer i den lille grænsetrafik.” LAA. Grænsegendarmeriet. Pk. 2. 1920-57. Grænseforhandlinger. + Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland den 30. juni 1956 indgået overenskomst om grænsepassagen udenfor de for den internationale persontrafik tilladte grænseovergangsteder på den dansk-tyske grænse. Nr. 74. Lovtidende A-C. 1956.

Grænsetrafikken og grænsehandelens historie i tiden 1925 til 1933 var en fortsættelse af den demarkationsproces, der var påbegyndt efter grænsedragningen i 1920 og under inflationstiden. Vilka'rene havde ændret sig med deflationspolitikens indførelse på begge sider af grænsen, men strategierne nord og syd for grænsen forblev de samme. Nord for grænsen i Danmark var den "f'lte" grænse stadig målet i grænsetrafikpolitikken, mens der syd for grænsen fortsat blev arbejdet for en opretholdelse, eller genoprettelse, af forbindelserne til Nordslesvig. Efter at Tyskland ikke længere var handelspolitisk begunstiget af inflationen, og Tyskland fik sin toldpolitiske suverænit'et tilbage, overtog toldpolitikken inflationens rolle som pressionsmiddel overfor de tyske nabostater. Med toldpolitikken forsøgte den tyske regering at gennemtrumfe de tyske ønsker om friere passage over grænsen, hvilket lykkedes med ophævelsen af visumtvangen i 1926. Med tiden flyttede det tyske fokus sig dog fra Nordslesvig og over på hele Danmark, og dernæst også Skandinavien. Slesviggrænsen blev aldrig officielt accepteret af de tyske regeringer, men Tyskland havde grundlæggende en større interesse i et venskabeligt forhold til Danmark og de øvrige nordiske lande, end i et brud med Danmark og Skandinavien på grænsespørgsmålet. Grænsetrafikken og grænsehandelen blev derfor med tiden et tillægsspørgsmål i det samlede dansk-tyske handelsforhold. Allerede i 1927 talte den tyske gesandt i København 1926-1930, Ulrich von Hassel, om, at Tyskland i stedet for at kræve "Wirtschaftsanschluss" mellem Nordslesvig og Tyskland, skulle kræve "Wirtschaftsanschluss" mellem hele Danmark og Tyskland, i form af tættere økonomisk samarbejde mellem de to lande. Samme Ulrich von Hassel skrev i juli 1928 et memorandum med titlen "*Der Nordische Gedanke*", hvori han betegnede Danmark som broen til Skandinavien, og tysk-skandinavisk samarbejde og solidaritet, som en modvægt til den franske indflydelse i Danmark. Von Hassels ideer blev ikke forsøgt realiseret i 1927-28, men de var til gengæld næsten identisk med de tanker, som lederen af NSDAP's udenrigspolitiske kontor Alfred Rosenberg senere fremsatte om det tysk-skandinaviske forhold, og som blev den overordnede politiske retningslinie for naziregimets forhold til Danmark og Skandinavien.⁵⁸ Det viste sig blandt andet ved handelsforhandlingerne i 1934. I mellemtiden var den lille grænsetrafik mellem Danmark og Tyskland blevet reduceret betydeligt, og grænsen var blevet en markant skillelinie i det slesvigske landskab. På den måde var det regionale aspekt ved grænsetrafik- og grænsehandelsspørgsmålet stort set forsvundet til fordel for det nationale aspekt. Grænsetrafik og grænsehandel handlede nu mest om passage og handel mellem Danmark og Tyskland, og ikke mellem Nord- og Sydslesvig. Det danske ønske om en "f'lt" grænse var dermed blevet opfyldt, men det betød ikke at grænsens sikkerhed var øget, snarere tværtimod.

⁵⁸ Se Salmon (1997) s. 255 – 258.

10. REGIONALØKONOMISK GRÆNSEPOLITIK I SYDSLESVIG 1925-33

Deflationspolitikens indførelse nord og syd for grænsen blev som sagt et vendepunkt for den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen, da den gav den regionaløkonomiske politik nye forudsætninger. I Tyskland blev overgangen fra hyperinflation til deflationspolitik en brat opvågen, og Tyskland stod i 1924 overfor en ny økonomisk genopbygning, der ikke var begunstiget af konkurrencedygtige eksportpriser, men derimod var præget af kapitalmangel. I løbet af 1924 og 1925 kom den tyske økonomi alligevel ind i gunstig udvikling. Nationalindkomsten steg fra 57 milliarder mark i 1925 til 71 milliarder mark i 1928. Privatforbruget steg fra 5,19 milliarder mark i 1925 til 6,36 milliarder i 1928. Industriproduktionen forøgedes med 46% i perioden 1924 til 1928, og væksten i den tyske industri kom op på niveauet fra tiden 1890 til 1910. Væksten var imidlertid baseret på udenlandske, og særligt amerikanske, lån. Efter Dawes-planens vedtagelse var udlandet igen villig til at investere i Tyskland. Rigsbankens høje rentesatser og kreditrestriktionspolitik, der var en del af stabiliseringspolitikken, gjorde kapitalanbringelse i Tyskland attraktiv og udlignede den kapitalmangel, inflationen havde efterladt. Fra 1925 til 1929 blev der optaget amerikanske lån for 13,6 milliarder mark alene. Der var også indenlandske investorer på spil. 70 milliarder mark blev i tiden 1925 til 1929 investeret i genopbygningen af private tyske investorer.¹ De amerikanske lån og indenlandske investeringer gav, som omtalt i forrige kapitel, den tyske industri og handel fornyet eksportstimulans, og handels- og toldpolitikken blev en vigtig del af den anden tyske genopbygningsproces i 1920'erne. Men der var også behov for investeringer i Tysklands infrastruktur, der på grund af inflationen ikke havde været i gennem den efter krigen nødvendige genopbygning. Det gjaldt også i det nordlige slesvigske grænseland.

10.1 Kreditnød og infrastrukturinvesteringer

I det nordlige grænseområde havde inflationen også medført kapitalmangel, og der var brug for investorer. I foråret 1925 søgte industriforbundet (Industrieverband) i Flensborg om et lån ved den preussiske handelsminister til den flensborgske industri og handel, med det formål at styrke genoptagelsen af forretningsforbindelser i Nordslesvig. I slutningen af maj 1925 tildelte den preussiske statsbank på baggrund heraf det til formålet oprettede "*Flensburger Kreditgenossenschaft*" et lån på 1,2 millioner mark. Via Flensborg bys spare- og lånekasse blev lånet fordelt til 44 industri- og engrosfirmaer i Flensborg i hypotekgaranterede enkeltlån. I november 1925 skrev creditselskabet en

¹ Wehler (2003) s. 252 – 254.

beretning om lånets udbytte. Lånet havde forbedret forretningsforbindelserne til Nordslesvig for metalindustrien, grød- og mølleindustrien, tov-, gær- og sæbeindustrien, samt den kemiske industri. Men de økonomiske vanskeligheder blev dog kun i mindre grad udlignet ved lånet. Særlig handelsstanden var i fare for at skulle afskedige personale. For handelsstanden gav lånet kun mulighed for at fastholde medarbejderne, mens det for industriens vedkommende havde givet anledning til ansættelse af yderligere 200 arbejdere.² Nogen nytte havde lånet dog gjort.

I oktober 1925 bad Handelskammeret magistraten i Flensborg om at stille sikkerhed for et udenlandsk lån på 2-2½ millioner dollar til samme formål som lånet ved den preussiske statsbank. Handelskammeret havde undersøgt 40 forskellige virksomheder i den flensborgske industri, detailhandel og engroshandel, og deres kapital- og kreditforhold i årene 1913 og 1924. Langt de fleste virksomheder havde en langt mindre driftskapital til rådighed, end de havde haft i 1913. Kronekreditter havde hidtil været et væsentligt kapitalgrundlag for det flensborgske erhvervsliv, men kronemøntens værdistigning i 1924-25 havde gjort kronelånene til en økonomisk belastning. En bankfagmand havde skønnet, at byens bankvæsen havde investeret omkring 6,28 millioner mark i flensborgske virksomheder i 1924 mod 30 millioner mark i 1913. Her manglede der altså 24 millioner mark. Rigsbanken havde ganske vist stillet 5 millioner mark til rådighed for de flensborgske banker og 2 millioner til byens erhverv, men det gav stadig et deficit på 16,8 millioner. Blev markens værdiforringelse medregnet manglede det flensborgske erhvervsliv omkring 20 millioner mark i driftskapital, set i forhold til 1913. De 1,2 millioner fra den preussiske statsbank var ikke til megen nytte i den sammenhæng. Med hensyn til Nordslesvig skrev kammeret: *"Auch die Wiedergewinnung der Kundschaft nördlich der Grenze wird im wesentlichen davon abhängen, dass es den Flensburger Kaufleuten und Industriellen möglich ist, langfristige Kronenkredite nach Neudänemark zu geben."*³ At bibeholde eller genoprette Nordslesvig som afsætningsmarked var stadig en væsentlig økonomisk målsætning for Handelskammeret i Flensborg, men nu var der ingen inflation at drage nytte af. Skulle byen stille sikkerhed for lånet, var det imidlertid også byen, der skulle optage lånet. I oktober 1925 meddelte rigsbankdirektør Hjalmar Schacht i et interview i *Industrie- und Handelszeitung*, at de tyske kommuner og kredse ikke havde ret til at benytte udenlandske lån. Heller ikke regeringspræsident Johanssen mente, at Flensborg skulle hjemtage udenlandske lån, og derfor blev lånet aldrig en realitet. Til gengæld lånte den preussiske statsbank håndværket i Flensborg 300.000 mark i 1925 og detailhandelen i Flensborg 500.000 mark i 1926.⁴

² Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel – Allgemeines.

³ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel – Allgemeines. Handelskammeret til magistraten 20. okt. 1925.

⁴ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel – Allgemeines. Og Erichsen (1999) s. 54 – 56.

Den flensborgske industri- og handel stod således med et uopfyldt kapitalbehov. Det var også budskabet i en skrivelse fra magistraten i Flensborg til den preussiske handelsminister i juli 1926, hvori magistraten anbefalede, at *Flensburger Dampfercompagnie* fik opfyldt sin ansøgning om et lån på 2,5 millioner mark. Lånet skulle sikre, at rederiet kunne bevare sine to dobbeltskrogede motorskibe *Rio Bravo* og *Rio Panco*. Magistraten henviste til tabet af Nordslesvig, der havde ramt industrien og handelen i byen, og til rederiets betydning for byen. En forringelse af Flensborgs økonomiske kraft ville være en svækkelse "*des Deutschtums im Schleswigschen Grenzgebiet, der mit das Deutschtums in Flensburg steht und fällt.*" Endelig fremhævede magistraten rederiets ejer Hermann Schuldt, der også var Handelskammerets præsident, og dennes idealistiske bevæggrunde til ikke at sælge sine dampere.⁵ Det var en efterhånden velkendt argumentation, der blev taget i brug, men den havde ikke nogen effekt i denne omgang. *Dampfercompagnie* kan heller ikke have været helt uden ressourcer. I 1924 var Herman Schuldts rederi det første tyske rederi, der efter krigen sejlede fra Hamborg og over Atlanten til Cuba og Mexico. At rederierne havde stor betydning for byens økonomi, er der ingen tvivl om. I 1926 var den flensborgske handelsflåde Preussens næststørste med 81 dampskibe med 111.085 bruttoton lastkapacitet. Kun Stettin havde en større flåde med 103 dampskibe og 143.772 bruttoton lastkapacitet.⁶

Den monetære stabilisering betød også, at der blev taget fat på nogle af de infrastruktur investeringer, som der var blevet talt om under afstemningstiden. Flensborgs nye banegård blev indviet den 1. december 1927. Forinden var Møllestrømmen blevet kanaliseret og overdækket og den dertil hørende Mølledam tørlagt. Banegårdens nye beliggenhed betød, at hovedtrafikken nu blev ledt ind over Flensborg, i stedet for som tidligere forbi byen ved Flensborg Sporskifte. I 1925 påbegyndtes udbygningen af jernbanestrækningen Flensborg-Husum. Strækningen blev åbnet den 2. november 1926. Allerede i august 1925 var flylinjen Hamborg-Kiel blevet forlænget til Flensborg, og militærets eksercerplads ved Schäferhaus blev benyttet som landningsbane. Herfra blev der også oprettet en flylinje til Westerland på Sild i sommermånederne.

Vejnettet i Slesvig var i en elendig forfatning efter krigen. I inflationsårene blev der heller ikke her gjort den store indsats, og med lastbiltrafikens vækst i 1920'erne og 1930'erne blev vejnettet et infrastrukturelt problem. I 1928 måtte samtlige veje i Slesvig spærres for lastbiler med en vægt over 5,5 ton, da lastbiltrafikken ikke var forsvarlig og ødelagde vejene yderligere. I september 1925 kunne en nybelagt vejstrækning fra Flensborg til Glücksborg dog indvies. Byggeaktiviteten i Flensborg var ganske stor i årene efter inflationen, og gader som Meisenstrasse, Eckenerstrasse,

⁵ Flensborg Stadtarchiv. II C. Nr. 407 II. Der Handel – Allgemeines.

⁶ Schütt og John (1964) s. 114.

Schützenkuhle og Zur Exe blev bygget. Dertil kom også bygningen af det danske mindretals nye Duborgskole og den længe ventede Handelsskole.⁷

Endelig var der i 1922 taget hul på anlæggelsen af en dæmning og jernbanelinje til Sild. Det var som omtalt en del af aftalen mellem Danmark og Tyskland om trafikken til Sild, der endnu gik over Højer Sluse og altså via dansk jord. En voldsom stormflod i august 1923 ødelagde store dele af det indtil da udførte arbejde og dæmningen stod i fare for at blive opgivet, da også hyperinflationen da var på sit højeste. Arbejdet blev dog videreført, men tog længere tid end de tre år der var forudsagt i aftalen med Danmark. Den 1. juni 1927 blev dæmningen indviet og jernbanestrækningen Nibøl-Westerland kunne tages i brug.⁸ Dæmningen til Sild var en vigtig infrastrukturel udbygning i provinsen Slesvig-Holsten, og indvielsen af ”Hindenburgdamm” blev en fest over flere dage med den i 1925 valgte rigspræsident Hindenburg som hovedperson. Rigspræsidenten benyttede indvielsen til en rundrejse i provinsen startende i Hamborg og via Kiel, Slesvig og Flensborg til indvielsen af dæmningen og Nibøl-Westerland forbindelsen. Hindenburgs rejse blev et triumftog, der stod i stærk kontrast til det beskedne besøg, rigspræsident Ebert havde gjort i 1922. Overalt blev Hindenburg modtaget af begejstrede folkemængder. Flensborgs overborgmester Todsen holdt tale for rigspræsidenten ved besøget i Flensborg, som han benyttede til at slå et slag for byen. Afstemningen i 1920 havde vist, at Flensborg var tysk, sagde Todsen. Men danskheden var stadig i live, da man fra tysk side gav mindretallet retfærdigt lov til at pleje dets kulturelle forbindelser. Men det danske mindretal havde den danske stat i ryggen, og derfor havde provinsen og Flensborg behov for rigets og Preussens støtte. Todsen sluttede med ordene: *”In unserer kulturellen, wie in unserer wirtschaftlichen Ringen bedürfen wir des Rückhalts am deutschen Volk, bedürfen wir der tatkräftige Hilfe von Reich und Staat.“* Dertil svarede rigspræsident Hindenburg: *”Preussen wie das Reich haben es stets gewürdigt, dass die entlegene geographische Lage und die neue entscheidende, dem völkischen Besitz ungenügend Rechnung tragende Grenzziehung die wirtschaftliche Möglichkeiten im Norden Schleswigs erschwert, und sie haben sich daher die kulturelle wie die wirtschaftliche Förderung dieses Gebietes besonders angelegen sein lassen. Seien sie überzeugt, dass die tatkräftige Hilfe von Reich und Staat Ihnen auch in der Zukunft nicht fehlen wird, sofern Ihre eigenen Kräfte nicht ausreichen.“*⁹ Hindenburg pustede dermed liv i de slesvig-holstenske forventninger om Berlins fornyede opmærksomhed på det nordlige grænseland. De slesvig-holstenske forventninger havde kort tid forinden lidt alvorlige skuffelser.

⁷ Schütt og John (1964). s. 101 og 110 – 111 og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 432.

⁸ Schütt og John (1964) s. 101 – 102.

⁹ Stadtarchiv Flensburg II. C. Nr. 10 Besuch des Reichspräsidenten.

10.2 Slesvig-holstenske skuffelser

To år før Rigspræsident Hindenburgs indvielse af Hindenburgdæmningen og lovende ord om rigets og Preussens fortsatte opmærksomhed på Slesvig-Holsten havde provinsen også haft fornemt besøg fra Berlin. Den 29. juni til 3. juli 1925 havde provinsen med overpræsident Kürbis og regeringspræsident Johansen i spidsen arrangeret en informationsrejse gennem provinsen for repræsentanter for rigs- og statsministerierne. Turen gik over Altona, Kiel, Flensborg, Leck, Nibøl, Husum og Meldorf, og den havde til formål at vise deltagerne de økonomiske og kulturpolitiske opgaver, der var at udføre på stedet, og som burde blive begunstiget med særbevillinger fra Berlin.¹⁰

Anledningen til arrangementet var, at der efter den sidste Schleswigfondbevilling i januar 1924 på 12.050 guldmark ikke var blevet bevilget særmidler til de kulturpolitiske opgaver i provinsen, og efter provinsens mening heller ikke tilstrækkelige midler til den infrastrukturelle genopbygning. Der blev fortsat afsat midler til de tyske grænseområder gennem *Reichsmitteln für Deutschumpflege* og den preussiske *Fonds zur Förderung deutsche Wirtschaft und Bildung*, der som fondsbevillingerne under inflationen gik til kulturelle formål i grænseprovinserne, som biblioteksvæsenet, stipendier og ungdomsarbejde. Men der synes ikke at være bevilget Slesvig-Holsten midler herfra i årene 1925 og 1926, under alle omstændigheder ikke i større målestok. Det skulle informationsrejsen ændre på. Rejsen blev fulgt op af en ansøgning fra overpræsident Kürbis om nye bevillinger til provinsen. Samtidig udformede Dr. Anton Schifferer, preussisk landdagsmand for DVP, et program for *Wirtschafts- und Kulturfragen in Schleswig-Holstein*, som Schifferer blandt andet fremlagde på et møde i det socialdemokratiske "Arbeitsgemeinschaft" i Kiel, og som siden udkom i et særtryk af *Schleswig-Holsteinsiche Volkszeitung*, i efteråret 1925. Anton Schifferer stammede i øvrigt fra gården Hohenwarte ved Højer og var flyttet til Kiel efter at grænsedragningen i 1920 efterlod Hohenwarte på den danske side. I december 1925 indkaldte rigsindenrigsminister Gessler (DDP), på baggrund af informationsrejsen og Schifferers program, samtlige preussiske og rigsministre til møde om Slesvig-Holsten den 23. januar 1926. Mødet, der blev ledet af ministerialdirektør Damman fra rigsindenrigsministeriet, tog udgangspunkt i Schifferers program og omhandlede særlige slesvig-holstenske problemer og grænsepolitiske emner. Damman anbefalede også, at der kun blev talt om erhvervsmæssige spørgsmål og ikke om kulturelle spørgsmål. Schifferers program omhandlede byerne Kiel og Flensborg, og spørgsmålet om jordudstyknings i grænseområdet. For Kiels vedkommende var det støtte til værftet Howaldtswerke, der blev drøftet. For Flensborgs

¹⁰ LASH. Abt. 309. 22253 Unterstützung Kultureller und Wirtschaftlicher Beziehungen im Schleswig-Holsteinischen Grenzgebiet 1926-27.

vedkommende var det grænse- og togtrafikken der blev drøftet. Der var enighed om, at: „*Eine positive Stärkung des Flensburger Wirtschaftslebens ist vornehmlich durch festere Verbindung mit seinem Hinterland zu erreichen; der verlorene Verkehr aus dem abgetretenen Gebiet muss nach Möglichkeit wieder herangezogen werden.*“ Her kunne Bassewitz fra Auswärtiges Amt berette, at visumtvangens ophævelse snart ville blive taget op til forhandling med den danske regering, ligesom Tyskland forhandlede om visumtvangens ophævelse med andre lande. Bassewitz var dog ikke alt for optimistisk for: ”*Es sei unverkennbar, dass Dänemark die Behandlung der Passfrage und der Handelserlaubnis aus nationalpolitischen Gesichtspunkten zögerlich betriebe, da es einerseits eine Überflutung mit deutschen Arbeitern, andererseits die wirtschaftliche Wiederangliederung des abgetretenen Gebiets an Flensburg hintertrieben sehen wolle.*“ Det var som det fremgik af forrige kapitel en korrekt analyse, men som bekendt lykkedes det alligevel at få gennemført visumtvangens ophævelse senere på året. Med hensyn til jordudstykningsen, *Grenzsiedlung*, blev det fremhævet, at husmandsudstykningsen burde fremmes i grænselandet. På geesten, i midtlandet, var der mulighed for at skabe land til 1.500-2.000 bønder, og i marsken var der yderligere 6.-7.000 ha ubenyttet jord at bearbejde. Det krævede grundforbedringer og landindvinding til 800 mark per ha. Dertil kom 30.000 ha i marsken, der skulle afvandes. Afvandningen kostede omkring 4.-5.000 mark per ha. Dette arbejde kunne Preussen ikke løfte alene, men måtte have hjælp fra rigsfinansministeriet. Nogen beslutninger kom der ikke ud af mødet den 23. januar 1926, og bevillingerne udeblev.¹¹

Også i Tyskland var udstykningen af godsjorder blevet indledt med rigsudstykningsloven af 19. august 1919, som en del af den demokratiske revolution. Godsejere med over 100 ha jord skulle slutte sig sammen i særlige jordafgiverforbund og stille 1/3 af deres jord til rådighed for udstykning. I Slesvig-Holsten skulle ”*Schleswig-Holsteinische Höfebank G.m.b.H*”, der var oprettet i 1913, foretage udstykningerne. I Sydslesvig oprettede Höfebank i alt 620 nye landbrug i tiden fra 1913 til 1930, heraf 463 brug i Eckernförde kreds, i de gamle godsdistrikter Schwansen og Dänischwold. Dertil kom 715 brug udstykket af Landeskulturamt.¹² Selvom vice-præsident Thon på et møde i Höfebanks forretningsudvalg den 21. december 1920 udtalte, at: ”*Aufgabe der Höfebank bleibt es, das Deutschstum an der Nordgrenze durch Siedlung zu kräftigen. In den Jahren 1919 und 1920 sind bisher 9 Bauerstellen, 3 Intenstellen und 11 Anligerstellen mit zusammen 800 ha ausgelegt*“¹³, fik udstykningen i grænsekredsene aldrig samme intensitet som i Nordslesvig. Der var ikke nogen godsdistrikter at tage af, som der var i Nordslesvig. Landvinding, afvandning og grundforbedringer

¹¹ GstA. Rep. 77. Tit. 77B Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln. Ref. af møde 23. jan. 1926.

¹² Schultz Hansen (1994) s. 370 – 372.

¹³ LASH. Abt. 379. Nr. 26 Aufsichtsratsprotokolle.

havde til gengæld været taget op i Nordmarkfondsregi i både Sydtønder og Flensborg landkreds, med henblik på senere udstykning, og det var den del af processen, som Schifferer og andre i provinsen, nu ønskede intensiveret. Foreløbig blev der dog ikke gjort mere ved udstykningen, da mødet i rigsindenrigsministeriet endte uden løfter og uden økonomisk opfølgning.

I september 1926 kom det provinsmyndighederne i Slesvig-Holsten for øre, at provinsen Østpreussen havde gennemført en informationsrejse i provinsen for rigs- og statsministerierne i Berlin i sommeren 1926, og at de efterfølgende var blevet kontant belønnet med 32 millioner mark. Som regeringspræsident Johanssen skrev til rigsindenrigsministeren den 14. september 1926, havde man i Slesvig-Holsten svært ved at forstå, at der ikke var kommet et lignende resultat ud af myndighedernes besøg i Slesvig-Holsten et år tidligere. Johanssen skitserede herefter et slesvig-holstensk program for erhvervmæssige og kulturelle fordringer og afsluttede med ordene: *”Abschliessend darf ich noch einmal darauf hinweisen, dass trotz aller Aufwendungen seitens des Reiches und Preussens auch für die hiesige Grenzprovinz, Nachrichten, welche aus Oberschlesien oder Ostpreussen in die Provinz gelangten über Zuwendungen an jene Provinzen, bei der Bevölkerung Schleswig-Holsteins gelegentlich den Eindruck erweckt haben, als ob Schleswig-Holstein im Vergleich mit den beiden genannten Provinzen nicht ausreichend berücksichtigt werde. Solche Eindrücke sind politisch schädlich.”*¹⁴

Den 16. oktober 1926 blev der afholdt et møde hos Industri- og Handelskammeret i Kiel mellem provinsens rigsdags- og landdagsmedlemmer fra de fire partier DNVP, DVP, SPD og DDP, samt provinsens rigsråds og statsrådsmedlemmer. Mødet blev ledet af Dr. Anton Schifferer, og anledningen sammenkomsten var den tillægsbevilling fra rigsindenrigsministeriet på 32 millioner mark til et såkaldt ”Sofort-program”, som Østpreussen havde fået tildelt. Af de 32 millioner skulle 8 millioner bruges til særkreditter for landbruget, industrien og håndværket i provinsen, og 24 millioner til et kulturprogram. Til næste år var en betydelig højere sum på 70 millioner mark på tale til provinsen. Schifferer havde under forhandlingerne om Sofortprogrammet uden held henvist til behovet i Slesvig-Holsten. Hensigten med mødet var at bakke op om regeringspræsident Johanssens henvendelse til rigsindenrigsministeriet og at udforme et detaljeret slesvig-holstensk grænseprogram åla Østpreussen. Grænseprogrammet skulle have de samme fire dimensioner som østprogrammet i form af kulturpolitiske tiltag, et jobskabelsesprogram, kreditter til landbrug, industri og håndværk, samt udstyknings- og landindvindingsprojekter. Regeringspræsidenten havde udformet et kulturpolitisk program til i alt 9½ million mark og et jobskabelsesprogram i størrelsen af 53

¹⁴ GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..

millioner mark. Schifferer ville rejse ansøgningen om 9½ million mark i rigsrådet, og han opfordrede rigsdags- og landdagsmedlemmerne til at påvirke deres partigrupper med hensyn til ansøgningen. Det skulle forsøges at få en tillægsbevilling gennemført allerede i 1926, og ellers måtte en bevilling i 1927 sikres. Under diskussionen af initiativet fremhævede flere, at jobskabelsesprogrammet på grund af arbejdsløsheden måtte være vigtigere end kulturprogrammet, men ellers fik Schifferers initiativ stor opbakning. Et udvalg blev nedsat med medlemmer fra hvert parti, der skulle arbejde videre med programmets gennemførelse overfor rigsdagen, rigsrådet og landdagen.¹⁵

Den 10. december 1926 fandt et internt møde sted i det preussiske indenrigsministerium mellem repræsentanter for indenrigs-, folkevelfærds-, kultur-, og landbrugsministeriet under ledelse af ministerialrat Rathenau. Dagen i forvejen var provinsen Slesvig-Holsten blevet stillet 2 millioner mark i udsigt under rigsdagens forhandlinger om eventuelle finanslovstillæg, og et program for anvendelsen skulle sammensættes. Skulle de 2 millioner ikke blive bevilget i denne omgang, kunne programmet kræves gennemført under østprogrammet for 1927. De preussiske embedsmænd var enige om, at det af Flensborg foreslåede projekt "Deutsche Haus" ikke skulle være indeholdt i programmet. Det var det tyske "Volkshaus" som magistraten i Flensborg også havde haft på programmet i 1920 og 1922. Fordelingen af husets omkostninger var endnu ikke klarlagte og ansøgningen fra Flensborg på 3 millioner mark var for stor. Et program på 2,2 millioner mark blev sat sammen af de preussiske ministerier, men arbejdet var forgæves, da de 2 millioner mark ikke blev bevilget. Det var endnu en skuffelse for provinsen, der måtte overføre sine krav og håb til 1927.¹⁶

10.3 Reichgrenzfond og Deutsches Haus

Skuffelsen over ikke at blive tilgodeset af en tillægsbevilling fik regeringspræsident Johansen til at skrive til den preussiske indenrigsminister, der siden den 6. oktober 1926 ikke længere hed Carl Severing, men Albert Grzesinski, SPD. Den store succes, som østprovinserne havde opnået med at tiltrække midler, og den tilsvarende fiasko Slesvig-Holsten havde oplevet, havde ført til pessimisme og utilfredshed i provinsen. Forventningerne om støtte var vakt, og ansøgningerne om bidrag fra østmidlerne strømmede nu ind til regeringspræsidenten. Det var derfor nødvendigt, at få afklaret om der blev stillet midler til rådighed for provinsen i 1927. Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse i Nordslesvig i 1926 havde skabt en dansk national enhedsfront i grænsekampen, som måtte imødegås, skrev Johansen. Om det var Johanssens skrivelse, der gjorde udslaget, er uvist, men dagen

¹⁵ LASH. Abt. 301. Nr. 5693 Reichgrenzhilfe.

¹⁶ GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..

efter, den 5. februar 1927, meddelte det preussiske indenrigsministerium overpræsident Kürbis, at et udvalg under rigsdagen ville beskæftige sig med ”*einmalige Beihilfen für wirtschaftlich bedrängte Grenzgebiete*” i februar måned. Rigsregeringen havde givet lovning på 15 millioner mark til formålet og Rigsrådet havde besluttet at bevilge yderligere 15 millioner mark til formålet. I modsætning til ”Sofortprogrammet” fra 1926 skulle også Bayern, Sachsen og Baden have andel i midlerne. Slesvig-Holsten havde gode muligheder for at få tildelt en del af de til Preussens rådighed stillede midler, da provinsen var blevet forbigået i 1926. Blev der stillet 7½ million mark til Preussens rådighed, forestillede indenrigsministeriet sig at Slesvig-Holsten kunne få 3 millioner mark, Østpreussen 1½ million, Øvre Schlesien 1½ million, Nedre Schlesien ½ million, Grenzmark Posen-Vestpreussen 0,3 million, regeringsdistrikt Frankfurt an der Oder 0,4 million og regeringsdistrikt Köslin 0,3 million.¹⁷ At se Slesvig-Holsten øverst på listen har været en stor tilfredsstillelse for overpræsidenten, om end beløbet ikke var i nærheden af det, provinsen havde forestillet sig bevilget. Løftet blev bekræftet den 29. april 1927, da ministerialrat Rathenau meddelte overpræsident Kürbis, at rigsregeringen havde bevilget 15 millioner mark til ”*wirtschaftlich oder kulturell besonders bedrängte preussische Grenzgebiete*”. Slesvig-Holsten ville få stillet 3,5 millioner mark til rådighed, og Rathenau foreslog en fordeling af disse, som vist i nedenstående tabel.

Reichgrenzfond 1927		
Nr.	Formål	Beløb i rm.
1	”Deutsches Haus” Flensborg	1.000.000
2	Handelsskole Harrisleefeld	150.000
3	Flensborg Kredsbaner	500.000
4	Vejudbygning Flensborg Land	400.000
5	Vejudbygning Sydtønder	250.000
6	Kredssygehus Niebøl	200.000
7	Vandforsyning Niebøl	150.000
8	Vandforsyning Wyk	80.000
9	Kvindeskolen ”Marthahaus” Slesvig	75.000
10	Bredstedt (Landbrug)	25.000
11	Fiskerihavn Langballigau	40.000
12	Skolehjem Niebøl	80.000
13	Folkehøjskolen Rendsborg	50.000
14	Handelsskole Flensborg	500.000
	I alt	3.500.000

Tabel 10.1 Kilde: LASH. Abt. 301. Nr. 5694. Reichgrenzhilfe.

¹⁷ LASH. Abt. 301. Nr. 5694 Reichgrenzfond.

Fordelingen blev godkendt af Kürbis og siden udbetalt i løbet af året 1927 og første halvdel af 1928. De 25.000 mark til Bredstedt blev overført til *Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein* og brugt på landbrugsmæssige forhold, men det var også den eneste ændring af Rathenaus oplæg. Infrastrukturen blev tilgodeset med 1,62 millioner mark fordelt på kredsbaner, vejudbygning, vandforsyning og fiskerihavn. Skolerne fik 855.000 mark, heraf var 500.000 til handelsskolen i Flensborg og kun 50.000 til folkehøjskolen i Rendsborg. Der var således væsentlige infrastrukturelle poster på bevillingen. Men den største enkeltpost på bevillingen var det tyske hus i Flensborg, der skulle rumme bibliotek, foredragsal med 1.400 siddepladser og ikke mindst *Grenzmittelstelle Nord*. At en million af *Reichgrenzfonds* midler skulle bruges på et "Deutschumshaus" i Flensborg var symptomatisk for brugen af grænsefonde. Dermed blev den tyske kultur igen et centralt element i den statsligt støttede regionale udvikling. Bygningsarbejdet førte reelle investeringer med sig, men det var sekundært i forhold til husets kulturelle opgave. Udførelsen af projekt tyske hus og de problemer, man stødte på i den forbindelse, var imidlertid lige så symptomatisk for den regional-økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig. For det første var det finansielle grundlag usikkert. Magistraten havde oprindeligt regnet med en pris på 2,5 millioner mark for bygningen af huset. Men da det længe var tvivlsomt om riget eller Preussen ville støtte projektet, blev byggeplanerne ændret. Foredragsalen måtte nøjes med 1.400 siddepladser i stedet for 2.070 i den oprindelige plan. Det gav en samlet pris på 1.680.000 mark. Provinsiallanddagen bevilgede 200.000 mark til bygningen og Flensborg by selv 480.000 mark. Først i januar 1928 blev bevillingen på en million mark fra Reichgrenzfond udbetalt til Flensborg by. Da var de samlede omkostninger steget til 1,78 millioner mark, men renter fra de allerede bevilgede beløb kunne dække denne stigning. Bygningen af det tyske hus blev heller ikke hilst med udelt begejstring i Flensborg. De danske aviser *Flensborg Avis* og *Neue Flensburger Zeitung* var naturligvis imod projektet, men også de tyske aviser var kritiske. Den statslige støtte kunne være anvendt til bedre formål, prisen på huset var for lavt sat, og driften af huset ville belaste byens økonomi, lød kritikken. Overborgmester Todsen kommenterede kritikken i en betænkning af august 1929. Det var ikke Flensborg by, der afgjorde, hvad grænsefonden skulle anvendes til, skrev Todsen og fortsatte: "*Dass die Provinz Schleswig-Holstein keinesfalls bereit sein würde, der Stadt Flensburg für einen anderen als den in Frage stehenden nationalen Zweck eine ähnliche Beihilfe zu gewähren, bedarf keiner weiteren Darlegung.*" Den daglige drift og rentebetaling af byens lån på 480.000 kunne finansieres ved en forpagtning af huset og ved betaling for brugen af huset, mente Todsen.¹⁸ Da bevillingen på 1 million blev frigivet i januar

¹⁸ LASH. Abt. 309. Nr. 22801 Deutsches Haus in Flensburg. Denkschrift des Magistrats der Stadt Flensburg über

1928, slog rigsindenrigsministeriet fast, "*dass es nicht in der Absicht des Reichs liegt, den Bau einer Stadthalle in Flensburg zu ermöglichen, sondern dass mit der Bereitstellung von Reichsmitteln der Zweck verfolgt wird, ein Haus der Nordmark als Dankezeichen für die Treue der Schleswiger im Abstimmungskampf zu errichten.*" Derfor var ministeren kun modvilligt gået med til at Flensburg by selv stod som ejer af huset. I juli 1929 protesterede rigsindenrigsministeriet over at Flensburg magistraten krævede husleje af *Nordmarkbücherei* og *Grenzmittelstelle Nord* for benyttelse af huset. Magistraten måtte derfor nedsætte huslejen for de to brugere.¹⁹ Bygningen og brugen af det tyske hus var således langt fra problemfrit, og langt fra den folkelige nationale manifestation huset var tænkt som. Det tyske hus blev indviet den 27. september 1930 og var overborgmester Hermann Todsens sidste officielle handling som overborgmester.

Da overpræsident Kürbis i december 1927 søgte om midler til provinsen fra *Reichgrenzfond* i 1928, takkede han det preussiske indenrigsministerium for de 3,5 millioner, der var blevet provinsen til del i 1927. Med henblik på en ny bevilling havde Kürbis udformet en prioritetsliste med ønsker for 3,5 millioner mark, samme beløb som var blevet bevilget i 1927. Den 9. maj 1928 meddelte det preussiske indenrigsministerium Kürbis, at der var blevet stillet 9,5 millioner mark til rådighed fra rigsregeringen til "*bedrängte Grenzgebieten*" i 1928. Preussens andel var 6,9 millioner og Slesvig-Holsten ville heraf få 800.000 mark stillet til rådighed. Det var et meget skuffende beløb set fra Slesvig-Holstens side. Som regeringspræsidenten, der siden april 1928 hed Waldemar Abegg (DDP), skrev til Kürbis, måtte midlerne anvendes til "*Wirtschaftlichen Zwecke*", da den økonomiske krise var alvorlig, selvom det var svært at udrette noget med 800.000 mark. Den 19. maj havde Kürbis udarbejdet en fordelingplan for "*den niedringen in Aussicht gestellten Betrag*", som han skrev. Fordelingen mellem erhvervsmæssige og kulturelle opgaver var 490.000 mark til erhvervsmæssige-infrastrukturelle opgaver og 310.000 til folkehøjskoler, bibliotek og sportshal. Fordelingen så ud som vist i nedenstående tabel.

I sin betænkning kom overpræsidenten ind på Flensburg bys andel af bevillingen. Magistraten i Flensburg havde ønsket 600.000 mark til en såkaldt "*Hilfsfond*" til byens erhvervsliv. Kürbis og regeringspræsident Abegg var enige om ikke at imødekomme dette ønske, da Flensburg havde fået en meget stor del af 1927 bevillingen. Retningslinjerne fra "*Sofort-programmet*" i 1926, der var grundlaget for *Reichgrenzfond*, gav heller ikke mulighed for at oprette en "*Hilfsfond*". Spørgsmålet var, skrev Kürbis, om det ikke var mere nyttigt at hjælpe erhvervslivet indirekte med bedre vejforbindelser og nye afsætningsområder ved landindvinding og stimulering af byggeriet. "*Die Behaup-*

Vorgeschichte und Entstehung des Deutsches Haus.

¹⁹ LASH. Abt. 301. Nr. 5694 Reichgrenzfond.

ting, dass die Flensburger Wirtschaft vom Reiche oder Preussen keine genügende Förderung erhalten habe, kann ich nicht als begründet anerkennen”, skrev Kürbis. Flensborg-Husum jernbanelinien var et eksempel, der talte imod Flensborgs kritik. Også oprettelsen af 120 nye husmandsbrug gennem udstykning i det forgangne år og 80 i det indeværende gav arbejde til byggeindustrien i Flensborg, der ifølge Kürbis ikke havde grund til at klage.²⁰ Anderledes så man på det i Flensborg.

Reichgrenzfond 1928			
Nr.	Formål	Beløb i rm.	Samlet omkostning
1	Vejudbygning Flensborg Land	140.000	1.500.000
2	Vejudbygning Sydtønder	120.000	600.000
3	Flyveplads Flensborg	100.000	200.000
4	Landbrugsskole Flensborg Land	70.000	200.000
5	Tørlægning af Holsnis Noor	40.000	-
6	Videreuddannelseskurser ved Håndværksskammeret i Flensborg	20.000	60.000
7	Indretning af Arbejderhøjskole Harrisleefeld	30.000	30.000
8	Udbygning af Folkehøjskole Leck	6.000	-
9	Udbygning af Folkehøjskole Lunden	12.000	-
10	Udbygning af Folkehøjskole Mohrkirch-Osterholz	25.000	-
11	Forsk. Kulturelle opgaver	120.000	-
12	Bibliotek i Friedheim Flensborg	12.000	-
13	Sportshal Slesvig	85.000	165.000
14	Sportshal Husum	20.000	-
	I alt	800.000	

Tabel. 10.2. Kilde: LASH. Abt. 301. Nr. 5696. Reichgrenzhilfe 1928.

10.4 ”Enquete”- udvalget

I november 1925 kom det magistraten i Flensborg for øre, at byen Beuthen i Østpreussen havde udarbejdet en betænkning om ”*Die Schädigung der Stadt durch den Grenzziehung und ihre Bedeutung als deutscher Wirtschafts- und Kulturfaktor im Osten.*” Magistraten i Flensborg skrev på foranledning heraf til magistraten i Beuthen og bad om at få betænkningen tilsendt. Tanken var naturligvis, at Flensborg kunne udarbejde en lignende betænkning. Betænkningen blev tilsendt og Handelskammeret bedt om at gennemlæse den. Dr. Schirmeister fra Handelskammeret kommenterede Beuthenbetænkningen overfor magistraten den 7. april 1926. Ideen om en betænkning var god, men problemet var, at det tab Flensborg havde været udsat for ved afståelsen af Nordslesvig, ikke var mulig at kortlægge, da der ikke fandtes pålidelig statistik for årene 1919 og 1920, skrev Schir-

²⁰ LASH. Abt. 301. Nr. 5696 Reichgrenzhilfe.

meister. En sammenligning af 1913 og 1924 var en mulighed, men det ville blive vanskeligt at adskille afståelsens effekter fra den almene økonomiske krise og inflationens effekter. En anden mulighed var at bruge erhvervstællingen fra 1907 for det afståede område til at måle det økonomiske tab.²¹ Schirmeister var her inde i velkendte metodiske overvejelser. Det er vanskeligt at måle økonomiske konsekvenser af specifikke hændelser, og statistikmaterialet vedrørende den økonomiske udvikling i Weimarrepublikken, særligt i inflationsårene, er spinkelt.²²

Det næste initiativ kom fra det danske mindretals fraktion i byrådet, Slesvigsk Forening. På deres forslag havde byrådet besluttet at oprette en "*Kommission zur Förderung des Wirtschaftslebens der Stadt Flensburg*" bestående af folk fra magistraten og byrådet, Handelskammeret og Håndværkskammeret, samt fra forskellige forretninger og virksomheder i byen. Kommissionen skulle indsamle data og udarbejde en betænkning om Flensborgs økonomi og erhvervsliv. Kommissionen holdt sit første møde den 3. december 1926. Dr. Schirmeister foreslog på mødet, at kommissionen vedtog konkrete handlingspunkter med henblik på byens økonomiske udvikling, og at Handels- og Håndværkskammeret udarbejdede en betænkning om afståelsens økonomiske følger. En række initiativer blev efterfølgende foreslået som arbejdsområder for kommissionen. Forslagene var statskreditter til værftet og offentlige anlægsarbejder, forbedring af fragtf forhold samt reducerede selskabsskatter for byens erhvervsliv. Forbedring af provinsens jernbanelinier og toldbegunstigelser for eksporterhvervene med henblik på udførsel til Nordslesvig, samt oprettelsen af en dampskibsroute Holland-Rusland-Finland-Sverige via Flensburg blev også nævnt som mulige initiativer.²³ Drøftelserne i kommissionen fortsatte på møder i januar og april 1927. I mellemtiden blev tanken om en betænkning om afståelsens økonomiske følger overhalet af et initiativ fra Rigsdagen i Berlin.

Da Rigsdagen i sommeren 1925 behandlede forslaget om nye toldtariffer, der resulterede i de forhøjede toldsatser på importerede landbrugsvarer som omtalt i forrige kapitel, havde den i hast fået udført en undersøgelse af det tyske landbrugs økonomiske forhold. Undersøgelsen havde afsløret, at det tilgængelige statistiske og videnskabelige materiale om den tyske økonomi var utilstrækkeligt til at give et samlet billede af den tyske økonomis tilstand. En omfattende undersøgelse af alle aspekter i økonomien var eneste mulighed for at indhente den manglende viden til brug for regering og rigsdag i den økonomiske politik. I efteråret 1925 foreslog *Verein für Sozialpolitik*, at der blev foretaget en undersøgelse af de tyske arbejdsmarkedsforhold. Baggrunden for forslaget var den

²¹ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

²² Feldman (1997) s. 7. Gerald Feldman henviser til præcis det samme problematiske hul i det tyske statistikmateriale fra 1907 til 1925 i sit værk om inflationens Tyskland.

²³ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

evige strid om 8-timersarbejdsdagen mellem arbejdsgivere og arbejdere, der siden Stinnes-Legien aftalen i november 1918 havde præget det tyske arbejdsmarked. Der var således fra flere sider rejst forslag om en undersøgelse af økonomien. Den 5. marts 1926 stillede rigsregeringen derfor forslag om oprettelsen af ”*einen Ausschus zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft*”. Forslaget blev vedtaget i Rigsdagen den 15. april 1926, og den 7. juni trådte ”Enquete”-udvalget sammen for første gang for at tilrettelægge og fordele undersøgelsesarbejdet. Udvalget bestod af 35 medlemmer, hvor af 11 var valgt af rigsdagen, 9 af rigsøkonomirådet (Reichswirtschaftsrat) og 9 af rigsregeringen. De 29 valgte medlemmer udnævnte selv de 6 sidste medlemmer. De 35 medlemmer var en blanding af politikere, økonomisk sagkyndige og folk med tilknytning til industri og landbrug. Clemens Lammers (1882-1957), rigsdagsmedlem for Zentrum, blev udnævnt til leder af udvalget. Udvalgets opgave var at fastsætte et samlet billede af den tyske økonomi med særlig hensyn til produktions- og afsætningsforhold for de forskellige erhvervsbrancher. Det var de store strukturforandringer, den tyske økonomi havde været udsat for siden verdenskrigens begyndelse, der skulle klarlægges. Da udvalget trådte sammen den 7. juni 1926, blev man enig om, at den grundlæggende problemstilling, der skulle besvares, var, om den økonomiske krise i Tyskland var udbuds- eller efterspørgselsbetinget? Dernæst besluttede udvalget at dele opgaven op i fem sagområder med hver sit underudvalg. Sagområderne var den almene erhvervsstruktur, landbruget, handel, håndværk og industri, arbejdsmarkedsspørgsmål, samt penge-, kredit- og finansforhold. De fem underudvalg blev yderligere delt op i sagområder med hver sin arbejdsgruppe. Hele organisationsstrukturen ses i Bilag 11. Under det første underudvalg for den almene erhvervsstruktur fik den første arbejdsgruppe til opgave at undersøge: ”*Die Gebietsveränderungen der deutschen Wirtschaft*” og deres indflydelse på den tyske økonomi. Formand for det første underudvalg blev professor i økonomi Bernhard Harms, der i 1914 havde grundlagt *Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft*, det senere *Institut für Weltwirtschaft*, ved universitetet i Kiel. Formand for den første arbejdsgruppe under første underudvalg blev den forhenværende økonomiminister Eduard Hamm, DDP, der var forretningsfører for *Der Deutsche Industrie- und Handelskammertag*, en paraplyorganisation for samtlige tyske handelskamre.²⁴

Enquete-udvalget udgav i 1927 et hæfte om udvalgets sammensætning og arbejde. Hæftets beskrivelse vidner om en positivistisk indstilling til undersøgelsens resultater. Således skulle undersøgelsen give den økonomiske videnskab materiale til at løse de grundlæggende problemer i den tyske økonomi og tjene som rettesnor for den fremtidige økonomiske politik i Tyskland. Hæftet

²⁴ Alle oplysninger om ”Enquete” udvalget fra: *Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethoden.* (1927).

sluttede med de optimistiske ord om undersøgelsen: *"Sie wird uns, um es auf eine knappe Formel zu bringen, sagen können, wie die wirtschaftlichen Dinge bei uns stehen, und sie wird uns in den Stand setzen, danach zu handeln"*.²⁵ Formanden for „Gebietsveränderungs“ arbejdsgruppen Eduard Hamm skrev den 10. februar 1927 til overpræsident Kürbis, at arbejdsgruppen havde indsamlet statistisk materiale om de afståede områder fra 1913. Dette materiale skulle nu suppleres med oplysninger om udviklingen siden 1913. Dette supplement ville arbejdsgruppen indhente ved at indsamle beretninger om afståelsernes økonomiske betydning med hensyn til skadesfølger og tilpasningsbestræbelser. Hamm henvendte sig derfor til Kürbis for at bede om en indledende beretning om de strukturforandringer, grænseændringen i Slesvig havde medført. Det var temaer som afsætningsvanskeligheder, kreditforhold og trafikforhold, arbejdsgruppen var interesseret i. Arbejdsgruppen havde en særlig interesse i statslige og private foranstaltninger, der var sat i værk for at udligne og tilpasse sig forholdene efter grænsedragningen. Også Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein, Industri- og Handelskammeret i Flensborg, samt Håndværkskammeret i Altona var blevet bedt om at indsende beretninger herom. Det sidste blev på provinsens opfordring siden ændret til Håndværkskammeret i Flensborg. Beretningerne skulle siden suppleres med mundtlige høringer.²⁶

I Flensborg var Handels- og Håndværkskamrene allerede undervejs med en betænkning, og de var da heller ikke længe om at færdiggøre betænkningen *"Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1.Zone an Dänemark"*, som enquete-udvalget modtog i marts 1927. Betænkningen skulle tiltrække Berlins opmærksomhed mod den nordlige grænseprovincs fortrædeligheder, men betænkningen var ikke uden saglighed, og Schirmeister påpegede i betænkningen reelle økonomiske problemstillinger for Slesvigregionen. Regionens primære problem var ifølge Schirmeister den afsides beliggenhed i forhold til det indre tyske marked. Beliggenheden var særlig problematisk under den koncentrationsproces, som den tyske industri var præget af i efterkrigstiden. Den betød, at industrivirksomheder med urentable omkostninger, blev tvunget til at indstille driften. Høje transportomkostninger var en urentabel omkostning, som virksomhederne i det slesvigske grænseland særligt led under, skrev Schirmeister. Det største problem for erhvervslivet i det flensborgske Handelskammers distrikt var derfor *Deutsche Reichsbahngesellschaft's* uvillighed til at indføre særtariffer for godstranporten til og fra det nordlige grænseland. Udflytning af virksomheder til det centrale Tyskland og til Hamborg var den største trussel mod Slesvig-Holstens økonomiske eksistens. Senest havde rederiet H.C. Horn ladet elleve nye motorskibe indregistrere ved Hamborgs havn i stedet for i Flensborg. Det er bemærkelses-

²⁵ Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft (1927) s. 38.

²⁶ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27. II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

værdigt, at Schirmeister beskrev den industrielle strukturudvikling som et problem, før han gik over til afståelsens økonomiske følger. Med hensyn til afståelsen af Nordslesvig skrev Schirmeister, at: *”ein Seit Jahrhunderten zusammengehörender einheitlicher Wirtschaftskörper durch eine recht unglückliche Grenzziehung (hart vor den Toren der Stadt Flensburg) auseinander gerissen ist.“* Den uheldige grænsedragning betød, at områderne nord og syd for den nye grænse havde mistet afsætningsmarkeder, der måtte udlignes ved en omstilling af økonomien. Denne omstilling havde vist sig uhyre svær alene på grund den efter krigen generelle nedgang i konsum. Nord for grænsen led landbruget over tabet af det tyske afsætningsmarked, og syd for grænsen var det Flensborgs industri og handel, der var hårdest ramt. *”Die Hauptleidtragende ist die Stadt Flensburg, deren Industrie und Handel im abgetretenen Gebiet das Hauptabsatzfeld hatten und, da dieses Gebiet fruchtlich günstiger liegt als das südlich der Stadt gelegene (weil keine Rückfracht), so ist der eingetretene Schaden hier ganz besonders gross”.* Det var en anden fortolkning end magistraten havde fremlagt i oktober 1919, hvori det sydlige opland blev beskrevet som Flensborgs vigtigste afsætningsmarked.

Som enquete-udvalget havde ønsket, kom Schirmester også ind på de foranstaltninger, der var iværksat for at kompensere tabet af Nordslesvig. Schirmester nævnte flere af de foranstaltninger, der her har været omtalt. Jernbanelinjen Flensburg-Husum-Bredstedt var ifølge Schirmeister den vigtigste compensation, der gav Flensburg mulighed for at udvide afsætningsmarkedet mod syd. Hindenburgdæmningen, inddæmningen af Sönke-Nissen kogen og udstykningen omkring Flensburg var også vigtige tiltag ifølge Schirmeister. Frihavnen havde derimod været en fiasko, og det først og fremmest fordi Kiel havde fået en tilsvarende havn, og fordi mulighederne for at anlægge bearbejdende industri indenfor frihavnens mure var begrænset. De i 1925 givne 1,2 millioner mark i realkreditter til Flensborgs handel og industri, samt de 500.000 mark til detailhandelen i 1926 nævnte Schirmeister også som tiltrængte tilskud. Schirmeister sluttede sin betænkning med en ønskeliste til nye regionaløkonomiske foranstaltninger, *”um das Wirtschaftsleben der Nordmark zu fördern.”* Udbygning af jernbanestrækningerne Flensburg-Lindholm til en hovedbane, hvorved der kunne indsættes gennemgående tog fra Flensburg til Westerland, var et højt ønske, ligesom en udbygning af strækningen Flensburg-Kiel og indsættelse af hurtigtog på strækningen Flensburg-Kiel-Lübeck-Berlin var et ønske. Udbygning af landevejene i provinsen til motorkøretøjer var ikke blot et ønske, men en nødvendighed skrev Schirmeister. Et tredje ønske var, at der blev afsluttet en bedre handelstraktat mellem Tyskland og Danmark. Som omtalt i forrige kapitel var Handelskammeret ikke tilfreds med den af Tyskland og Danmark i 1926 indgåede traktat om tyske handelsrejsendes

behandling i Danmark, der stadig ikke gav de tyske handelsrejsende mulighed for at rejse frit i de danske landdistrikter, hvad der havde været en tradition for den flensborgske handel. Det var stadig ønskeligt at få indrettet et dansk toldkontor i Flensborg, hvilket var blevet afvist af den danske regering i flere omgange. Desuden var der behov for udførselslettelse for den flensborgske industri og handel. De udførselsbegrænsninger, som industrikartellerne havde gennemført, var til stor skade for den flensborgske industri. Som et minimum burde engroshandelen få fri udførselsret til det afståede område. Endelig måtte det tyske *Reichbahngesellschaft* give fragttlettelser til *der Nordmark*, på samme måde som Østpreussen havde fået. Og så burde selskabsskatterne sænkes i det nordlige grænse-land og byerne og kommunerne i stedet få en større andel af indkomstskatterne eller tilskud til sociale og kulturelle opgaver. Som traditionen bød, afsluttede Schirmeister betænkningen med at henvise til den politiske nødvendighed af disse tiltag: ”*Es bedarff wohl keines längerer Beweises, dass nicht nur aus wirtschaftlichen, sondern vor allem auch aus politischen Gründen es unbedingt erforderlich ist, die Grenzgebiete möglichst innig mit der deutschen Wirtschaft zu verflechten, weil hierin der stärkste Schutz gegen Abtrennungs- und Losreissungsbestrebungen, die vom Ausland kommen, gegeben ist.*“²⁷

Håndværksskammeret havde dertil udarbejdet en tillægsberetning, der blev tilsendt enquete-udvalget sammen med Handelskammerets betænkning. I betænkningen blev Flensborgs traditionelle rolle, som Slesvigs førende håndværks by fremhævet. Afståelsen af Nordslesvig havde frarøvet det flensborgske håndværk en væsentlig del af dets eksistensgrundlag. Men håndværket i Flensborg havde også lidt under den almene økonomiske tilbagegang for handelen og industrien i Flensborg. Den stigende arbejdsløshed havde medført et stigende antal selvstændige håndværkere i byen, da mange forsøgte at komme ud af arbejdsløsheden af denne vej. Mindre arbejde og flere håndværkere betød, at konkurrencen var skærpet ganske væsentligt. Håndværksskammeret sluttede også sin betænkning af med en ønskeliste. Frem for alt var der behov for langfristede kreditter, for at håndværket i Flensborg kunne modstå konkurrencen fra billige fabriksvarer fra Hamborg og Kiel. Preussen havde givet 300.000 mark i kreditter til det flensborgske håndværk i 1925, men det rakte ikke langt. Håndværksskammeret henviste også til det objektivt set frugtbare arbejde, der blev gjort på dansk side af grænsen i den henseende. Et andet ønske var en forbedring af de håndværksmæssige uddannelsesmuligheder i regionen. I Nordslesvig blev håndværkerne nu uddannet på det teknologiske institut i København, der udførte et intensivt dansk kulturarbejde. Det flensborgske håndværk

²⁷ Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1. Zone an Dänemark. Einführungsbericht an den Enquete-Ausschuss, erstattet von dem Syndikus der Industrie- und Handelskammer, Dr. Schirmeister, Flensburg.“ (Marts 1927) Findes bl.a i Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 II. Abtretung Nordschleswigs an..

risikerede at blive overgået i kvalitet, hvis ikke der blev sat ind på uddannelsessiden. Håndværkskammeret havde selv grundlagt ”*Bezirksstelle des Forschungsinstituts für rationelle Betriebsführung im Handwerk*”, en organisation der arrangerede rådgivning og kurser i bogføring. Endelig nævnte kammeret skattelettelse som en vej til at styrke håndværkets konkurrenceevne.²⁸

Heller ikke Håndværkskammerets betænkning var uden saglige og velovervejede forslag og synspunkter. At styrke den uddannelsesmæssige side af erhvervet må betragtes som et økonomisk velovervejede synspunkt. Den voksende konkurrence fra industrien var grundlæggende meget reel for håndværket i mellemkrigstidens Tyskland. Det ændrer ikke ved, at både Handelskammeret og Håndværkskammeret i enqueteudvalgets forespørgsel frem for alt så en mulighed for at tale for statslige foranstaltninger til gunst for institutionernes og regionens erhverv. Den motivation, der lå i denne opfattelse, betød at der måtte lægges særlig vægt på de vanskeligheder, afståelsen havde medført. Afståelsen af Nordslesvig havde da også haft reel økonomisk betydning. Som det er fremgået i de forrige kapitler, blev der fra dansk side gjort meget for at afskære den økonomiske indflydelse fra syd. Grænsen skulle ”føles”, som det blev sagt i det danske udenrigsministerium, og i Flensborg blev grænsen følt, særligt efter hyperinflationens afslutning. Men myndighederne i Berlin havde også lært provinsen, at beklagelser over den håbløse situation kunne føre til særtilskud og bevillinger fra Berlin, og myndighederne og erhvervsorganisationerne i Slesvig-Holsten havde god grund til at opfatte enqueteudvalgets forespørgsel som en ønskeseddel. Særligt da der netop i foråret 1927 var forhandlinger i gang om fordelingen af midler til ”*wirtschaftlich oder kulturell besonders bedrängte preussische Grenzgebiete*”.

10.5 ”Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage”

I Flensborg ville overborgmesteren og magistraten gerne uddybe de økonomiske konsekvenser af Nordslesvigs afståelse for enqueteudvalget, og man arbejdede videre med ideen om en samlet Flensborgbetænkning. Den 20. april 1927 bad overborgmester Todsén forskellige institutioner i byen om at bidrage med beretninger om konsekvenserne af Nordslesvigs afståelse for deres arbejdsområder. Det var de to sygehuse Diakonisseanstalten og St. Fransiskus sygehuset, byens seks apoteker, lægeforeningen i Flensborg, magistratens skole- og skatteafdeling, Flensburgs advokatforening, det statslige gymnasium og pige-gymnasium ”Lyzeum”, samt arkitektfirmaet Erhardt und Carstens. I slutningen af april modtog overborgmesteren beretningerne og forfattede deraf en sammenfatning,

²⁸ Die wirtschaftliche Schädigung des Flensburger Handwerks durch die Abtretung Nordschleswigs an Dänemarks. (Marts 1927). Tillæg til Industri- og Handelskammerets beretning til Enquete-udvalget forfattet af Håndværkskammeret i Flensborg. Findes bl.a i Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

som han via regeringspræsident Johanssen sendte til enqueteudvalgets arbejdsgruppe i Berlin den 10. maj 1927. Hensigten var at påpege, at også de liberale erhverv og byens institutioner var ramt af Nordslesvigs afståelse, en ikke uvæsentlig oplysning.²⁹

Flensborg magistraten fortsatte herefter arbejdet og kunne i marts 1928 endelig udgive en samlet betænkning om de økonomiske konsekvenser af Nordslesvigs afståelse for byen Flensborg. Hvorvidt disse konsekvenser var negative efterlod titlen på betænkningen ingen tvivl om. Titlen var "*Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage nach der Abtretung Nordschleswigs.*" Betænkningen indeholdt en beskrivelse af alle områder, hvor afståelsen af Nordslesvig mentes at have forårsaget økonomisk tilbagegang, og det var ikke så få områder. Landsretten i Flensborg havde mistet otte amtsretter i sit distrikt ved afståelsen af Nordslesvig, og det gav selvsagt advokaterne i Flensborg forringede forretningsmuligheder. Advokaterne i Flensborg havde i 1927 ingen opgaver i Nordslesvig, da retsforholdene var helt forskellige. Mange private lægepraksiser i Flensborg havde mistet patienter i det nære opland nord for byen, der nu betjentes af danske læger. For diakonissanstalten gav den formindskede tilgang af nye "Probeschwestern" problemer, da de nordslesvigske søstre ofte havde været meget velegnede og dygtige. Det kom sig også af en større kirketro i Nordslesvig, bedyrede direktøren for Diako. St. Fransiskus hospitalet havde mistet 2/3 af sit patientgrundlag og havde haft store finansielle vanskeligheder siden. De flensborgske arkitekter havde traditionelt haft deres hovedmarked i Nordslesvig, mens området syd for Flensborg blev betjent af arkitekter fra Kiel og Rendsborg. Det var særligt Tønder, Sønderborg, Aabenraa, Gråsten, Als og nordsiden af Flensborg fjord, der havde været det centrale marked. Udover at have mistet dette marked var forretningerne i Flensborg gået tilbage med den generelle økonomiske stagnation. Det statslige gymnasium i Flensborg havde haft 41 nordslesvigske elever af i alt 410 elever i 1914. I 1926 havde gymnasiet 3 nordslesvigske elever ud af 318. På pigestyret, Lyzeum, var der under krigen i gennemsnit 20-25 elever fra Nordslesvig, mens der i 1926 gik 4 og i 1927 blot 2 nordslesvigske elever på skolen. En samlet opgørelse viser, at der i 1914 var 100 nordslesvigske elever på de flensborgske skoler, i 1919 135 og i 1926 kun 25.³⁰

Magistratens skatteafdelingen havde forsøgt at sammenligne det skattepligtige nettoudbytte fra byens virksomheder med et afkast på minimum 1.500 mark i 1913 og med minimum 2.000 mark i 1925. Skatteafdelingen indrømmede, at sammenligningen på grund af inflationen var vanskelig, men man havde forsøgt at indeksberegne forskellen ved at nedskrive 1925 værdierne med 25%. Resultatet viste, at stort set alle erhverv havde en dårligere indtjening i 1925 end i 1913. Hvor det

²⁹ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

³⁰ Ibid. og Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage..(1928) s. 27 – 28.

samlede skattepligtige nettoudbytte fra disse virksomheder i 1913 var 12,5 millioner mark, var det omregnet kun 6,8 millioner mark i 1925. Det gav et tab på 5,7 millioner mark.³¹ Det var en noget usikker beregning, da nedskrivningen af 1925-værdierne på 25% ikke havde et videnskabeligt belæg, men var et skøn. Sammenligningen mellem udbyttetallene fra 1913 og 1925 er behæftet med stor usikkerhed, men til gengæld giver opgørelsen et reelt billede af erhvervsstrukturen i de to år. Det var også denne opgørelse Karl Weigand anvendte i sin analyse af Flensborgs erhvervsstruktur før 1914, som blev beskrevet i kapitel 3. Magistratens resultat er vist i nedenstående tabel.

"Reinertrag" – Skattepligtig nettoudbytte i Flensborg virksomheder 1913 og 1925.						
Branche	1913			1925		
	Antal virksomheder	Nettoudbytte GM	Pr. virksomhed	Antal virksomheder	Nettoudbytte RM	Pr. virksomhed
Håndværk	609	1.952.900	3.207	753	2.254.235	2.994
Detailhandel	684	4.039.350	5.905	731	2.777.747	3.800
Engroshandel og banker	81	1.440.700	17.786	89	763.775	8.582
Industri	43	1.090.400	25.358	36	414.162	11.504
Forskellige	99	787.200	7.952	96	430.707	4.487
Skibsfart	55	3.205.060	58.274	33	183.093	5.548
I alt	1571	12.515.610	7.967	1.738	6.823.719	3.926

Tabel 10.3. Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 14.

Ser man på erhvervsstrukturen og antallet af virksomheder, fremgår det, at håndværks- og detailhandelsforretningerne var vokset i antal og stod i 1926 i en endnu mere dominerende position end i 1913. Til gengæld var antallet af industrivirksomheder, engroshandler og rederier blevet mindre. Denne nedgang havde sammenhæng med den generelle koncentrationsproces i det tyske erhvervsliv men også med en nedgang i afsætningen til det øvrige Tyskland. Afståelsen af Nordslesvig har derimod betydet mindre for denne nedgang. Det var i højere grad detail- og engroshandelen, samt håndværket, der havde haft en betydelig afsætning i Nordslesvig før 1920. Ændringen i den flensborgske erhvervsstruktur tyder således på, at det i højere grad var den generelle tyske strukturudvikling og industriens koncentrationsproces, der lå bag byens erhvervsmæssige problemer, end det var tabet af det nordslesvigske marked. Tabet af Nordslesvig som afsætningsmarked har dog forøget det flensborgske erhvervslivs problemer, da det nære regionale opland at falde tilbage på i krisetider, var blevet væsentligt formindsket. Det samme gjaldt de flensborgske arbejdsmarkedsforhold, der havde ændret sig væsentligt med grænsedragningen. Hvor tjenestefolk og arbejdere fra Flensborg

³¹ Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage..(1928) s. 13 – 15.

før i tiden havde kunne finde arbejde i Nordslesvig ved landbruget, håndværk eller teglværker, var denne mulighed nu udelukket. Og med krisen i landbruget var der intet arbejde at finde uden for Flensborg. Arbejdsløsheden i Flensborg havde derfor lagt over både det preussiske og det samlede tyske gennemsnit siden 1924. Ved årskiftet 1926-27 havde der været over 3.250 arbejdsløse eller 5 arbejdsløse per 100 indbyggere i Flensborg. Antallet var siden faldet og lå ved årskiftet 1927-28 på lidt over 2.000 eller 3 arbejdsløse per 100 indbyggere. Det var stadig over det samlede tyske gennemsnit på 1,5 arbejdsløse per 100 indbyggere. Igen var en del af det nære opland at falde tilbage på i krisetider, forsvundet med grænsedragningen og den danske stramning af indrejsepolitikken.

At byens skattegrundlag havde forandret sig væsentlig efter krigen fremgår af en opgørelse magistraten havde lavet over byens skatteindtægter i 1913 og 1927, som vist i nedenstående tabel.

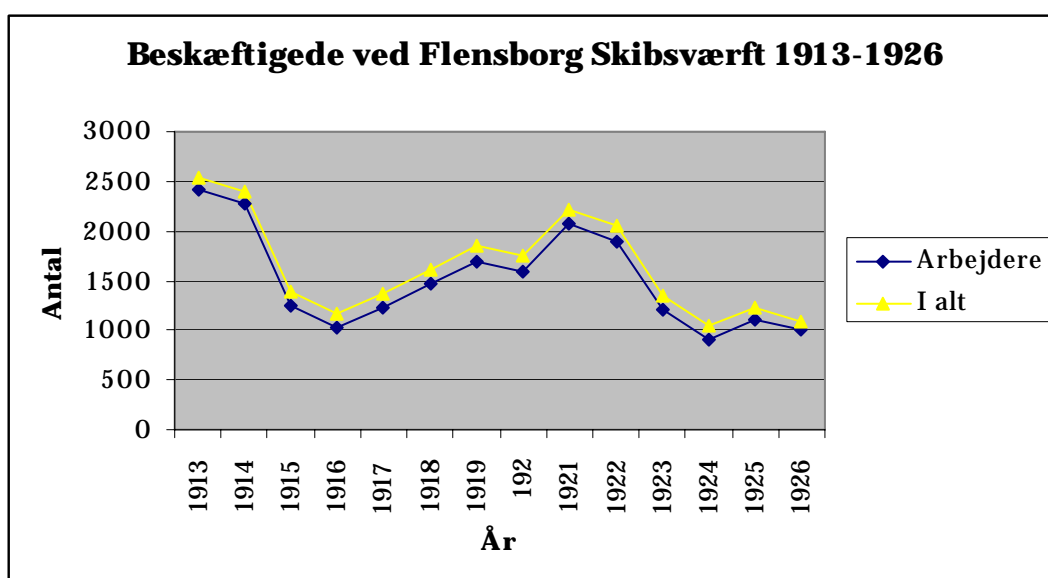
Fordeling af Flensborg bys skatteindtægter 1913 og 1927 (Brutto)						
Skat	1913			1927		
	RM	Procent	Pr. indbygger	RM	Procent	Pr. indbygger
Kommuneindkomstskat	1.492.00	54,1%	24,5			
Andel af Rigsindkomst- og selskabsskatter				1.300.000	29,88%	19,79
Kommunegrundskat	685.900	24,87%	11,26	900.000	20,69%	13,7
Huslejeafgift				500.000	11,49%	7,61
Andel af tinglysningssafgifter				150.000	3,45%	2,28
Ejendomsskatter	47.100	1,71%	0,77			
Selskabsskatter	369.100	13,38%	6,06	880.000	20,23%	13,4
Virksomhedsskat (Betriebssteuer)	13.200	0,48%	0,22			
Andel af omsætningsafgift				240.000	5,52%	3,65
Forlystelsesafgift (Lustbarkeitssteuer)	64.300	2,33%	1,06	150.000	3,45%	2,28
Hundeskat	21.200	0,77%	0,35	40.000	0,92%	0,61
Værditilvækstskat	32.100	1,16%	0,53	100.000	2,3%	1,52
Spiritusbevillingsafgift	10.500	0,38%	0,17	12.000	0,27%	0,18
Øl- og spiritusafgift	20.200	0,73%	0,33	50.000	1,15%	0,76
Andre	2.400	0,09%	0,04	28.700	0,65%	0,44
I alt	2.758.000	100%	45,29	4.350.700	100%	66,22

Tabel 10.4 Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 36.

Igen er det ikke den beløbsmæssige sammenligning, der skal lægges vægt på, men skattestrukturens forandring. Opgørelsen er ganske interessant, da den viser den skatteomlægning, der var fulgt med systemskiftet i 1918. Hvor byen i 1913 kunne hente 54,1% af sin skatteindtægt ved indkomstskatter, var denne mulighed afskåret i 1926. I stedet fik byen overført en andel af indkomst- og selskabsskatterne på rigsniveau, der dækkede omtrent 30% af byens samlede skatteindkomst. Hertil

kom andele af tinglysningsafgifter og omsætningsafgifter. I alt var næsten 39% af byens skatteindtægter andele af rigsskatter, der blev overført til byen. Det var et væsentlig tab af selvstændighed, som lå i denne omlægning. Dertil havde byen hævet sin indkomst af selskabsskatter fra 13,4% til 20,2% og fået en ny indtægt i huslejeafgifter. Byen var blevet afhængig af overførsler fra centralmyndighederne og af byens egne selskabsskatter. Ifølge magistraten var virksomhedernes nettoudbytte, der var grundlaget for selskabsskatten, reduceret betydeligt siden 1913.

Skibsfartens tilbagegang var bemærkelsesværdig. Det vidner tilbagegang i indsejlingen af varer til Flensborg havn om. Indsejlingen af varer var i 1925 kun på 39,5% af mængden indsejlet i 1913. Indsejling af trævarer var på 38,7% af 1913 mængden og indsejlingen af kvæg 52,6%. Udsejlingen af varer lå i 1925 på 84,1% af 1913 niveauet og af trævarer på 34%. Flensborg-Stettiner Dampskibsselskabet kunne påvise en tilbagegang i fragttransporten til Flensborg fra 27.000 ton varer i 1913 til 13.400 ton varer i 1926, og i fragttransporten fra Flensborg fra 8.400 ton i 1913 til 2.800 i 1926.³² Havnen i Flensborg beskæftigede kun 75 havnearbejdere mod 350 i 1913. Skibsværftets tilbagegang var den mest mærkbare i beskæftigelsesmæssig henseende, som vist i nedenstående figur taget fra betænkningen. Fra at have haft 2.543 ansatte i 1913 havde værftet i 1926 kun 1.096 ansatte. De sidste krigsår og tiden indtil 1921 havde ellers været præget af fremgang, men herefter var det gået støt ned ad bakke. Da værftet var byens største arbejdsplads, havde den beskæftigelsesmæssige tilbagegang stor betydning for byen, uanset hvilke årsager der lå bag.

Figur 10. 1 Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. s. 16.

³² Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage..(1928) s. 17 – 18.

Skibsværftets omsætning og udvikling kunne, ligesom havnens omsætning, kun i mindre grad, hvis overhovedet, have været afhængig af Nordslesvig som afsætningsmarked. Det var de store tyske rederier i Hamborg og Bremen, og fragten til og fra de øvrige tyske havne, der havde svigtet. Desuden havde skibsværftet forpasset visse chancer i forbindelse med handelsflådeopbygningen og krigsskadeserstatningerne, som omtalt i kapitel 7.

For at påvise et omsætningsmæssig tab ved afståelsen af Nordslesvig havde Magistraten gennemført en rundspørge blandt virksomheder i Flensborg om den nøjagtige omsætningsmæssige betydning af Nordslesvigs afståelse for de enkelte firmaer. 52 engroshandelsfirmaer blevet spurgt, og svaret så ud som i nedenstående tabel. Skal de 52 engrosvirksomheders opgivelser tages for gode varer, var disse virksomheders omsætning i Nordslesvig faldet betragteligt og var 88,5% mindre i 1926 end i 1913. Opgivelserne skal imidlertid ikke tages for gode varer. For det første var det mere end sandsynligt, at virksomhederne overvurderede omsætningen i Nordslesvig i 1914. Det skulle syndikus for Håndværkskammeret Dr. Hähnsen ifølge Karl Wiegand selv have udtalt var tilfældet.³³ Incitamentet til at angive en forstørret omsætning var chancen for kompensationer, der jo var betænkningens hovedformål. For det andet er prissammenligningen mellem guldmærk i 1913 og reichsmærk i 1926 heller ikke meningsgivende. Købekraften havde ændret sig markant i den mellemliggende periode.

Den flensborgske engroshandelens tab af omsætning i Nordslesvig					
Branche	Antal firmaer	Omsætning i Nordslesvig			Omsætning i Nordslesvig 1926 i % af 1913 omsætning
		1913 i GM.	Procent af af samlet omsætning	1926 i RM.	
Kolonialvarer	12	5.300.000	60%	300.000	5,6%
Farvehandel	6	475.000	60%	20.000	4,2%
Manufakturhandel	5	600.000	50%	300.000	50%
Sko	1	70.000	-	17.000	24,3%
Stangjern m.m.	3	400.000	50%	10.000	2,5%
Jernvarer, husholdningsartikler, glas og porcelæn	5	900.000	40%	200.000	22,2%
Bageriartikler	3	150.000	-	-	0
Korn og foderstof	3	1.300.000	25%	-	0
Byggematerialer	5	960.000	40%	120.000	12,5%
Træ	3	700.000	35%	40.000	5,4%
Heste	6	800.000	-	350.000	43,7%
I alt	52	11.655.000		1.357.000	11,5

Tabel 10.5. Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 19.

³³ Weigand (1966) I. s. 29.

Magistraten havde på samme måde spurgt 55 industrivirksomheder om afståelsens omsætningsmæssige betydning, og her nåede man frem til en tilbagegang på 95%, fra 7,8 millioner guldmærk i 1913 til 400.000 reichsmærk i 1926. At omsætningen i Nordslesvig var faldet drastisk siden grænsedragningen, eller rettere siden november 1923, er der ingen tvivl om. At den skulle være faldet med præcis 95%, er til gengæld ret tvivlsomt.

Årsagen til den omsætningsmæssige tilbagegang i Nordslesvig var ifølge betænkningen den danske protektionisme. Denne var ikke kun af toldmæssig, men også af teknisk art. At udenlandske handelsrejsende ikke måtte rejse i landdistrikterne og opretholde den personlige forbindelse til kundekredsen var blevet udnyttet af den danske og især københavnske engroshandel. At importvarer i Danmark blev mærket med betegnelsen ”udenlandsk”, mens der samtidig blev ført en ”købdansk” propaganda, var en anden side af protektionismen, ligesom den danske stats købdansk politik ved offentlige byggerier var til Flensborgs ugunst. Disse betragtninger var ikke uden hold i virkeligheden, men at de danske foranstaltninger blandt andet var affødt af den voldsomme vareindstrømning fra Tyskland under inflationen, nævnte betænkningen ikke. Tabet af omsætning i Nordslesvig var under alle omstændigheder et tab af rentabilitet for de flensborgske virksomheder, som magistraten skrev. Den nordslesvigske omsætning havde været en udbytterig omsætning, og den havde været med til at finansiere forretningsudvidelser mod syd, øst og vest. Med koncentrationsprocessen i den tyske industri og handel, der var fulgt efter krigen, var den flensborgske industri og handel sat under yderligere pres. Derfor kunne magistraten konkludere: ”*So ist als Ergebnis festzustellen, dass Flensburg sich in einer schweren Bedrängnis befindet, wie wohl kaum eine andere Stadt des Reiches. Es werden ausserordentliche Massnahmen notwendig sein, um einen Ausgleich zu schaffen, und zwar sowohl hinsichtlich der Finanzlage der Stadt als auch der Lage der Wirtschaft, die ja gegenseitig in Wechselbeziehungen steht.*“³⁴ Dette var betænkningens egentlige konklusion og hensigt. Betænkningen sluttede derfor, som alle andre betænkninger, med en ønskeliste, der var identisk med den ønskeliste, Handelskammeret havde fremlagt i sin betænkning til enqueteudvalget.³⁵

Det var svært at sætte tal på tabet af Nordslesvig, men de oplysninger, overborgmesteren og magistraten havde samlet ind i 1927 og beskrevet i betænkningen af marts 1928, viste trods alt, at de økonomiske og erhvervmæssige strukturer i byen havde forandret sig siden 1913. Afståelsen af Nordslesvig var dog kun én af årsagerne til denne strukturforandring. Flensborg havde frem for alt mistet status som centerby for byens nordlige opland. Flensborg havde været regionens eneste

³⁴ Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage.. (1928) s. 29.

³⁵ Ibid s. 39 – 46.

landsdelscenter i kraft af de centerfunktioner, byen besad i forhold til oplandet. De liberale erhverv og institutioner som læger, sygehuse, apoteker og skoler er væsentlige centerfunktioner. Advokater og arkitekter var også eksempler på funktioner, der fortrinsvis skulle findes i de bymæssige centre. Sygehuse, skoler, advokater og apoteker er funktioner, der er afhængige af det omgivende samfunds politiske og administrative strukturer og lovgivning. Befolkningen i Nordslesvig valgte derfor at finde disse funktioner indenfor landets nye grænser og ikke udenfor landets grænser, selvom funktionerne stadig var at finde på den anden side i Flensborg. Som påvist i forrige kapitel var bestræbelserne på dansk side i høj grad rettet mod at afskære Flensborgs centerposition og at vende befolkningens økonomiske og kulturelle orientering mod nord. Der var på den måde en virkelighed bag den flensborgske betænkning. Men det var i ligeså høj grad den generelle økonomiske tilbagegang og strukturforandringer i Tyskland, der havde ramt Flensborgs økonomi og erhvervsliv. Koncentrationsprocessen og kartelliseringen i den tyske industri var vanskelig for den flensborgske industri, handel og skibsfart at konkurrere mod. Hensigten bag Flensborgbetænkningen var ikke til at tage fejl af. Betænkningen skulle udløse en storstilet finansiel støtte til byen fra de preussiske og rigscentrale myndigheder i Berlin. Byen havde netop fået bevilget 1 million til opførelsen af det tyske hus, og det gav grund til optimisme og tro på flere særbevillinger. Det var netop i marts 1928, at Magistraten i Flensborg stillede forslag om, at midler fra Reichgrenzfond blev anvendt til en "Hilfsfond" for den flensborgske industri og handel. Men overpræsident Kürbis og regeringspræsident Abegg bakkede ikke op om dette ønske og fandt Flensborgs klagesang for overdrevet. Den foreslåede hjælpefond blev heller ikke realiseret.

10.6 Enquete-udvalgets beretning

Flensborgmagistraten henvendte sig med betænkningen af marts 1928 også til Enquete-udvalget, der fortsat arbejdede på en endelig beretning om de forskellige tyske territorieafståelsers betydning for den tyske økonomi. I Flensborg og provinsen som sådan håbede man, at Enquete-udvalgets beretning om de slesvigske forhold ville give det nordlige grænseland den opmærksomhed fra regeringer og rigsdag i Berlin, som syntes så svær at fange fra regionalt holdt. Beretningen fra Enquete-udvalget blev først udgivet i 1930, og den gav efter alt af dømmen ikke den opmærksomhed, som provinsen havde håbet på. Beretningen blev skrevet af professor i økonomi ved universitetet i Kiel August Skalweit (1879-1960). Beretningen "*Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft. Bd. 1 Der deutsche Osten und Norden*", indeholdt, som titlen antyder, beretninger om både de østlige og nordlige afståelser. I bind to fulgte beretninger om de vestlige

territorieafståelsers betydning. Østområderne blev først beskrevet på 112 sider og herefter fulgte beretningen om det nordlige grænseland på 34 sider. Sideantalsfordelingen mere end antyder, hvor hovedvægten lå. August Skalweits beretning indledtes med en beskrivelse af det afståede Nordslesvigs demografiske og erhvervsmæssige forhold. Hovedbudskabet var, at Nordslesvig var meget tyndt befolket, at landbruget for hovedpartens vedkommende baseredes på kvægopdræt, og at der så godt som ingen industri havde været at finde i de små nordslesvigske byer. Derfor konkluderede Skalweit, at afståelsen i den henseende ikke havde været et stort tab for den tyske økonomi, da den nordslesvigske produktion uden problemer kunne erstattes internt. *”Denn auf keinem Gebiete hatten es die abgetretenen dünn besiedelten Landkreise bis zu dem Zeitpunkte der Abtretung zu einer solchen Entwicklung ihrer Wirtschaft zu bringen vermocht, dass durch die Ablösung eine nachhaltige Störung der deutschen Gesamtwirtschaft hätte eintreten können.”* Anderledes var det, når man betænkte det afståede områdes potentielle udviklingsmuligheder, og når man så på det lokale slesvigske område. Her var der tale om en *”höchst empfindliche Amputation.”*³⁶

Herefter beskrev Skalweit de tab der var tale om. Hvad landbrugsproduktionen angik, var den slesvig-holstenske kvægbestand fra 1913 genoprettet i 1927, og hestebestanden allerede i 1927. Landbrugets økonomiske problemer i Slesvig-Holsten kunne således ikke stamme fra afståelsen men fra den generelle landbrugsøkonomiske udvikling. Det største tab ved Nordslesvigs afståelse var af afsætningsmæssig art, hvad Skalweit også benævnte *”Das Flensburger Problem”*. Flensborg var præget af små og mellemstore virksomheder, og havde kun få store virksomheder, med skibsværftet som absolut største arbejdsplads. Denne erhvervsstruktur betød, at den koncentrations- og rationaliseringsproces, som den tyske industri havde indledt efter krigen, havde skabt vanskeligheder for Flensborg. Flensborgs geografiske beliggenhed var et stort problem, da virksomhedernes transportomkostninger udgjorde en belastning for konkurrenceevnen. Tabet af det nordslesvigske marked kom oven i dette problem. Nordslesvig havde været et lokal marked for den flensborgske industri og handel, hvor konkurrencen fra Kiel, Lübeck og Hamborg ikke voldte problemer. Afsætningen i Nordslesvig var efter 1920 blevet besværet af den danske regerings protektionistiske foranstaltninger, som herkomstmærkning og forbudet mod at gøre handelsrejser i landdistrikterne. Med hensyn til afsætningen i Nordslesvig gengav Skalweit tallene fra Flensborgbetænkningerne, der havde vist en tilbagegang på 95% af afsætningen for industrien og på 88,5% for engroshandelen, men bemærkede dog at Handelskammerets tal var omgivet af nogen usikkerhed.³⁷

³⁶ Die Einwirkungen der Gebietsabtretung auf die deutsche Wirtschaft Bd. 1. (1930) s. 121-122.

³⁷ Ibid. s. 130 – 133.

Skalweit tog derefter fat på 100-millioner fonden, Nordmarkfond, og dens betydning for genopbygningen, med ordene: *”Ideal gesehen, stellt das programm ein Glanzstück deutscher Beamtenarbeit dar. Dass es materiell nicht in der beabsichtigten Weise ausgeführt werden konnte, entbehrt nicht der Tragik. Doch war die Arbeit auch nicht umsonst getan. Die in dem Programm aufgestellten Richtlinien sind nicht wieder aufgegeben.“* At Flensborg modtog omtrent halvdelen af de 100 millioner mark var berettiget, da Flensborg *”von der Abtretung am Lebensnerv seines kommerziellen und industriellen Seins getroffen worden.“* Frihavnen havde desværre vist sig ikke at kunne opfylde forventningerne, men det skyldtes ikke, som Handelskammeret fremførte, at der var anlagt en frihavn i Kiel. Flensborgs beliggenhed var også for frihavnens vedkommende den afgørende ulempe, fjernet fra de store vandtrafikåre Kielerkanalen og Elben.³⁸

Slutteligt kom professor Skalweit ind på eventuelle fremtidige fordringer i grænselandet. Efter Skallweits og Enqueteudvalgets opfattelse lå det væsentligste indsatsområde på *”Landeskulturarbeiten”* og i infrastrukturelle investeringer. Der lå omtrent 350.000 ha ubenyttet land i Slesvig-Holsten, som kunne udnyttes til udstykning og oprettelse af nye landbrug. Det ville være af stor gavn for det tyndt befolkede Slesvig, og det ville give det flensborgske håndværk og industri nye afsætningsmuligheder. Dertil skulle jernbaner og veje udbygges, der kunne forbinde Flensborg med de ny indviede landbrugsområder. Flensborg-Husum banen og Hindenburgdamm havde været væsentlige forbedringer i den retning. Skalweit sluttede med en diskussion af de trafikale problemer i Slesvig-Holsten, som ifølge Skalweit, var blevet forsømt lige siden jernbanernes ungdom. Både den danske helstatsregering og siden den preussiske regering havde forsømt at udbygge den østlige jernbanelinie, således at denne var gået via de nordslesvigske byer Haderslev og Aabenraa, over Flensborg, Kiel og Lübeck til Berlin og Hamborg. I den forbindelse havde den protektionistiske preussisk-tyske handelspolitik siden 1879, og dertil den danske økonomis indstilling på landbrugseksport til England, betydet, at der ikke blev anlagt gennemgående trafikale forbindelser fra Slesvig-Holsten til Danmark og at *”Die Grenze an der Königsau wirkte wie eine unübersteigbare Mauer.“*³⁹ Endelig var provinsen også blevet ramt af provinshovedstaden Kiels tilbagegang, efter at Tyskland måtte give afkald på krigsflåden. Skulle provinsen Slesvig-Holsten ud af sit dødvande, måtte også provinshovedstadens økonomiske kraft styrkes, med udgangspunkt i havnen og østersøhandelen. *”Es wird jene grosse Aufgabe, die der Staat vor den Gebietsveränderungen nur unvollkommen zu lösen verstanden hatte, erfüllt werden, dass die Nordmark, wie es der Volkseinheit entspricht, fest und unlöslich mit dem reiche zu einer Einheit verbunden wird“*, sluttede Skalweit.

³⁸ Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft Bd. 1. (1930) s. 136 – 142.

³⁹ Ibid. s. 146.

Enquete-beretningen om afståelsen af Nordslesvig var langt fra den klagesang, der kunne være forventet. Skalweits beretning bærer præg af saglighed og delvis national neutralitet. Ganske vist viderebragte han Flensborgmagistratens usikre angivelser af afsætningstab i Nordslesvig, men Skalweit fik påvist, at de flensborgske og slesvig-holstenske strukturproblemer havde flere årsager end den nye grænse. Således pegede Skallweit på koncentrations- og rationaliseringsprocessen i den tyske industri, som et større problem for den flensborgske industri, end afståelsen. Endelig var det bestemt ikke kotume, at henvise til de forudgående historiske betingelser for den slesvigske situation, og slet ikke at henvise til den preussiske forsømmelse af regionen i tiden 1867 til 1920. Det er også værd at bemærke, at Skalweit ikke pegede på en grænserevision som løsning på Slesvig-Holstens økonomiske problemer og heller ikke pegede på grænselandets kulturelle behov, som det ellers var blevet traditionen i betænkninger om den slesvig-holstenske genopbygning. I stedet var det landindvindingen og jordudstykningsen, samt infrastrukturelle investeringer, der blev fremhævet som væsentligste indsatsområder. Skallweit, hvis hovedfagområde var landbrugs- og handelspolitik, levnede ikke det slesvig-holstenske landbrug megen plads i sin beretning, og det var heller ikke landbruget, der med landindvinding og jordudstykning skulle styrkes. Det var derimod Flensborgs håndværk, handel og industri, der ifølge Skallweit, var de af afståelsen hårdest ramte erhverv.

Havde man som læser først læst beretningen om de østlige afståelsers betydning for den tyske økonomi, ville indtrykket af den nordlige afståelses økonomiske betydning falme yderligere. Beretningens første del, der var skrevet af professor Hesse fra Breslau, efterlod et helt andet indtryk af katastrofe. Således konkluderede professor Hesse: *"Das Bild, das sie ergeben, zeigt Verfall, Niedergang, Stockung auf fast allen Gebieten. Es lässt nur wenige lichte Züge erkennen, die die Hoffnung auf eine Besserung der Verhältnisse wecken. Dazu kann sich der Beobachter der Erkenntnis nicht verschliessen, dass diese Schäden als Folgen der Gebietsabtretungen wegen der Lage der deutschen Ostgebiete und ihrer wirtschaftlichen Struktur notwendig eintreten mussten, und das die Wirtschaftspolitik ausserstande ist, die periphere Lage und die natürliche Bedingungen der deutschen Ostgebiete wesentlich zu beeinflussen."*⁴⁰ De væsentligste hjælpeforanstaltninger, der burde sættes i værk, var forbedrede handelsaftaler, trafikforbindelser og aftaler om den lille grænsetrafik med Polen og Litauen. Dertil kom tarifpolitiske lettelser ved Deutsche Reichsbahn og ikke mindst en lindring af den herskende kreditnød. Enqueteberetningen efterlod således ingen tvivl om, hvor en regionaløkonomisk og grænsepolitisk indsats var mest påtrængende. Det var i øst og ikke i nord. Den konklusion var allerede blevet konkretiseret to år før beretningens udgivelse.

⁴⁰ Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft Bd. 1. (1930) s. 99.

10.7 Ostpreussenhilfe og Umschuldungskredit

Trods væksten i den tyske nationalindkomst, industriproduktion og i privatforbruget i årene 1924 til 1928 var den tyske økonomi skrøbelig. Arbejdsløsheden blandt de erhvervsaktive forblev relativ høj i disse år med 600.000 og 8,7% i 1925, 2,1 million og 16,7% i 1926, 1,4 million og 7,3% i 1927, 1,4 million og 7,1% i 1928, og endelig 1,9 millioner og 7,9% i 1929.⁴¹ Det havde kostet at opgive inflationen. Det tyske landbrug havde generelt store finansielle vanskeligheder i 1920'erne. Inflationen havde ganske vist hjulpet mange landmænd af med deres gæld, men til gengæld var der ikke blevet foretaget de nødvendige investeringer efter krigen. Da der efter inflationen skulle investeres, måtte der optages mange og store lån. I 1928 var den samlede gæld i landbruget 8,9 milliarder mark. Faldende landbrugspriser fra midten af 1920'erne betød, at landbrugets indtjening aldrig kom op i det nødvendige leje. I 1927 førte amerikansk og russisk korneksport og overproduktion til en europæisk landbrugskrise, der ramte det tyske landbrug hårdt. Også i Slesvig-Holsten, hvor omkring 140.000 utilfredse landmænd samledes til demonstration den 28. januar 1928 i de slesvig-holstenske byer. Demonstranterne krævede bedre priser, skattelettelser, rentesækning og gælds-sanering, samt en sammenslutning af landboforeningen "*Schleswig-Holsteinischer Bauernverein*" og husmandsforeningen "*Kleinbauernbund*." Ud af demonstrationerne opstod protestbevægelsen "*Landvolkbewegung*", der ikke kun var imod landbrugspolitikken, men republikken, landbrugsorganisationerne og systemet som sådan. Den højreradikale bevægelse blev i løbet af kort tid radikaliseret voldsomt og udførte i sommeren 1929 endog bombeattentater mod landrådskontorer og skattekontorer i Nibøl og Slesvig.⁴² Landbrugets problemer stammede ikke fra afståelsen af Nord-slesvig, som Skalweit skrev i enquete-beretningen, men økonomiske problemer var der.

Som omtalt fik provinsen Slesvig-Holsten tildelt 800.000 reichsmark af Reichgrenzfond puljen på 9,5 millioner reichsmark i maj 1928, hvilket var en skuffelse set i forhold til de 3,5 millioner Slesvig-Holsten havde modtaget i 1927. Skuffelsen blev så meget desto større, da rigsdagen i februar 1928 havde accepteret et forslag til en særlig "Ostpreussenhilfe" på 75 millioner reichsmark. Forslaget blev siden bragt til udførelse af den nye Hermann Müller (SPD) regering, der tiltrådte i juli 1928. Af de 75 millioner reichsmark blev 60 millioner finansieret af rigsregeringen og 15 millioner af den preussiske stat. Formålet med hjælpen var først og fremmest at støtte det øst-preussiske landbrug, der med landbrugs krisen havde fået store finansielle vanskeligheder. Det øst-preussiske landbrug led udover af faldende landbrugspriser og store gældsbyrder, også af at være

⁴¹ Wehler (2003) s. 255.

⁴² Lorenzen-Schmidt (1994:2) og Schultz Hansen (1994) s. 373 – 377.

fysisk afskåret fra det tyske marked. Tvangsauktioner var betydelig hyppigere i Østpreussen end i andre tyske provinser. Størstedelen af Østpreussenhjælpen skulle derfor anvendes til kredithjælp til det østpreussiske landbrug. Der var også nedsættelser af husleje- og grundskatter, samt af jernbanetariffer på programmet. Behovet for omprioriteringer af gælden var generelt stort i det tyske landbrug, og i maj 1928 hjemtog rigsregeringen et lån på 25 millioner dollar i USA til brug for såkaldte "Umschuldungskredit" til det tyske landbrug. Østpreussen fik heraf 7,25 millioner dollar eller 30,5 millioner reichsmark stillet til rådighed for omprioriteringer. Dermed var Østpreussenhjælpen i 1928 nået op på 105,5 millioner reichsmark.⁴³

Det amerikanske lån på 25 millioner dollar skulle også komme det slesvig-holstenske landbrug til gode. Den slesvig-holstenske provinsiallanddag havde i marts 1928 besluttet at deltage i den kreditaktion, der var undervejs fra rigsregeringen. Da lånet var kommet i hus i maj 1928 fik provinsen Slesvig-Holsten derfor stillet 8,4 millioner reichsmark til rådighed til at aflaste gælden i landbruget. Kreditterne måtte ikke udgøre over 20% af ejendommens grundværdi. 7 millioner reichsmark skulle anvendes til omprioriteringskreditter med pant i ejendommen og 1,4 millioner til private husmænd og forpagtningskreditter, samt uforudsete tilfælde.⁴⁴

Der var dog langt til de 105,5 millioner, som Østpreussen var blevet stillet i udsigt. I august 1928 forsøgte provinsen derfor igen at gøre den preussiske indenrigsminister opmærksom på det slesvigske grænseområde med betænkninger fra de tre grænsekredse og regeringspræsidenten. I betænkningerne blev der slået på de tyndt befolkede egne i provinsen og på behovet for udstykning og grundforbedringer samt skattelettelser. At man hentede inspiration og håb i Østpreussenhjælpen, vidner landråd Hans Skalweits Sydtønderbetænkning om, hvori han skrev: *"Die Amtsbezirke längs der neuen Grenze rechnen zu den am dünnsten besiedelten im Kreise überhaupt. Die Verhältnisse liegen hier in dieser Beziehung nicht anders wie in Ostpreussen."* Sydtønder kreds havde udført et stort grundforbedrings- og afvandningsarbejde for at kunne bebygge de tyndtbefolkede grænseegne, og i modsætning til Østpreussen havde kredsen tilstrækkeligt med hjemlige folkekræfter til rådighed. 300-500 nye landbrug kunne der opstå af dette arbejde. Kredsen havde dog problemer med at finansiere de vejforbindelser, der skulle forbinde de nye udstykningsgrunde med eksisterende veje. Sydtønder havde fået bevilget 250.000 reichsmark i 1927 og 150.000 reichsmark i 1928 af Reichsgrenzfond til vejudbygning, og de håbede, at denne understøttelse ville blive videreført. Landråd Hans Skalweits, og de øvrige betænkningers, understregning af landindvinding og udstykning som vigtigste investeringsområde havde nogen lighed med den senere enqueteberetning af professor

⁴³ Roidl (1994) s. 29 – 33.

⁴⁴ LASH. Abt. 301. Nr. 4126 Umschuldungskredit.

August Skalweit. Om der var familiemæssige relationer mellem de to Skalweiter vides ikke. De slesvigske betænkninger i 1928 fik ingen effekt, da den preussiske handelsminister den 27. august 1928 meddelte regeringspræsident Abegg, at der ikke var flere midler til rådighed af Reichgrenzfonden i 1928, og at yderligere ønsker fra provinsen ikke kunne imødekommes i indeværende år.⁴⁵ Provinsen Slesvig-Holsten måtte derfor vente til 1929 før nye bevillinger kunne komme på tale.

I foråret 1929 blev en ny Østpreussenhjælp sat på dagsordenen. Rigspræsident Hindenburg, der selv stammede fra det østlige Tyskland, ledede den 20. marts 1929 et regeringsmøde om en ny Østpreussenhjælp. Enqueteudvalgets underudvalg for landbrug havde i november 1928 offentliggjort en foreløbig betænkning om landbrugets krise i Østpreussen. Betænkningen slog fast, at det østpreussiske landbrug nærmede sig det totale sammenbrud. Det fik de østlige grænseprovinser til at stille krav om øget hjælp. I december 1928 skrev regeringspræsidenten fra Königsberg til den preussiske indenrigsminister, at offentliggørelsen af enquetebetænkningen burde udløse nye investeringer i provinsen. Den 11. januar 1929 underskrev overpræsidenterne for provinserne Østpreussen, Øvre Schlesien, Nedre Schlesien, Pommern og Grenzmark Posen-Westpreussen en fælles betænkning om behovet for økonomisk hjælp, der sluttede med ordene: *"An den Grenzen Polens wird der dauernde stille Entscheidungskampf um das Sein oder Nichtsein des Deutschtums in jenen Ostgebieten geführt."*⁴⁶ Trods tvivl om den første Østpreussenhjælps nytte fik lovforslaget om en ny Østpreussenhjælp næsten fuld tilslutning i Rigsdagen. Det var en kendt sag, at 70-80% af de 80 millioner reichsmark, der var givet til kreditomlægninger, var tilfaldet de østpreussiske godsejere. Derfor stemte kommunisterne KPD som det eneste parti imod lovforslaget. SPD stemte derimod for lovforslaget, da partiet ikke ville øge modsætningsforholdet til rigspræsident Hindenburg, der havde gjort en stor personlig indsats for lovforslagets vedtagelse. Den 18. maj 1929 trådte loven om den økonomiske hjælp til Østpreussen i kraft. Med loven blev der stillet 174 millioner mark til rådighed, der skulle fordeles med 95,5 millioner mark til kredithjælp, 34,4 millioner til skattelettelser og 44 millioner til statslig jordudstyknings. At udstykning fik en større rolle hang sammen med det forhold, at befolkningstætheden på den tyske side af grænsen var væsentlig mindre end på polsk side i forholdet 60 mod 120 indbyggere per km² på polsk side. Det var en national trussel, og udstykningen var et væsentligt element i grænseforsvaret.⁴⁷ Det var præcis de samme synspunkter landråd Hans Skalweit havde gjort gældende med hensyn til udstykningen i Sydtønder kreds i betænkningen fra august 1928. Østpreussenhjælpen var imidlertid kun til Østpreussen.

⁴⁵ LASH. Abt. 309. Nr. 35254 Unterstützung kultureller und wirtschaftliche Beziehungen in Schleswig-Holstein...

⁴⁶ GstA. Rep. 77. Tit. 77B Nr. 8 Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schleswig-Holstein.

⁴⁷ Roidl (1994) s. 41 – 48 og Kossert (2005) s. 255 – 258.

I januar 1929 havde den preussiske regering også sat 15 millioner reichsmark til rådighed for en almen Grenzhilfefond, og spørgsmålet var, om Slesvig-Holsten ville blive tilgodeset af denne. Den 23. marts 1929 afsendte regeringspræsident Abegg en betænkning om provinsens ønsker for året 1929 til den preussiske indenrigsminister. Betænkningen indeholdt overvejelser om den hidtidige tyske grænsepolitik. Herom skrev Abegg: *”Dagegen hört es zu den Ruhmesblättern der neuen Republik, dass das Problem unseres Grenzgebietes richtig als ein Problem nicht der Macht oder Gewalt, auch nicht der Wirtschaft, sondern vor allem als ein problem der stärksten Kultur erkannt wurde und dass die daraus sich ergebene Linie bisher keine Schwanken eingehalten wurde.“* Der var, i følge Abegg, ingen chancer for at Tyskland ville vende tilbage til magtpolitikken overfor mindretallene. *”Dagegen glaube ich beobachten zu können, dass seit 1928 ein Zurückstellen kultureller Aufgaben zugunsten von wirtschaftlichen Aufgaben an einzelnen Stellen für richtig gehalten wird,“* skrev Abegg. Men økonomisk hjælp til erhvervslivet krævede store summer og Abegg var af den mening, at: *”der Grenzkampf gegen das andringende Dänentum, nur mit denselben Waffen geführt werden kann, mit welchen diese selbst kämpfen, mit kultureller Waffen.“* Kulturelle foranstaltninger lod sig nemlig gennemføre med små midler. Lod man derimod stå til, ville det få store konsekvenser, da danskheden fortsat var i anmarch. Abegg havde ud fra kredsens ansøgninger udarbejdet to ønskelister med henholdsvis *”dringliche”* opgaver for 2,5 millioner reichsmark og *”vordringliche”* opgaver for 1,35 millioner reichsmark.⁴⁸

Den 22. april 1929 svarede ministerialrat Rathenau, der siden 1927 havde været leder af det preussiske indenrigsministeriums *Referat für Minderheiten und Ausländer*, på henvendelsen fra Slesvig-Holsten. Med hensyn til de nationale mindretal var det også Rathenaus opfattelse, at Tyskland endegyldigt havde forladt den magtpolitiske tilgang. En tysk anerkendelse af mindretallenes tilstedeværelse ville give de nationale mindretal øget selvbevidsthed og forstærke nationalismen omkring Tyskland, skrev Rathenau, men Tyskland måtte erkende, at mindretallene kun udgjorde en fare, hvis de optrådte illoyalt overfor værtsnationen og drev politisk virksomhed. *”Beschränken sie sich jedoch auf das allein ihr zustehende Gebiet kulturellen Wettbewerbs – diesen Ausdruck können mir ja die Polen nicht verzeihen! – so wird die höhere Kultur, der stärkere Kulturträger siegen. Und dass dies die deutsche Kultur sein wird, daran zweifle ich allerdings keinen Augenblick. Wer daran zweifelt, soll aus der Deutschumsarbeit ausscheiden! Solche Missmacher können wir hier noch weniger gebrauchten, als auf wirtschaftlichen Gebiet! Schon deshalb nicht, weil sich Kulturkämpfe über einen viel längeren Zeitraum erstrecken, als wechselvolle, vorher kaum übersehbare*

⁴⁸ LASH. Abt. 301. Nr. 5698 Reichgrenzhilfe.

Wirtschaftskämpfe!“ Herefter kom Rathenau ind på forholdet mellem Slesvig-Holsten og de andre grænseprovinser og skrev, at det var en forkert opfattelse af Slesvig-Holsten: *”sich zurückgesetzt zu fühlen, wenn selbst andere Provinzen einmal mehr oder Alles erhalten. Mit den Mitteln der öffentlichen Hand muss mehr denn je gespart werden... Schleswig-Holstein ist bisher glänzend behandelt worden; als erste der geförderte Provinzen und auf eine kulturellen Stand gehoben, um den es von allen anderen Provinzen beneidet wird.“* Ville der ikke blive bevilget Slesvig-Holsten midler i 1929, var det ikke fordi, der var indtrådt en grænsepolitisk kursændring, men fordi midlerne ikke var forhånden eller ville blive anvendt til mere påtrængende opgaver. Med den hidtidige preussiske indsats for den tyske kultur i Slesvig-Holsten behøvede provinsen, ifølge Rathenau, heller ikke at være bekymret. Grænsekampen var en hjertesag og ikke en *”Geschäft”*.⁴⁹ Hvad Rathenaus sidste bemærkning angår, kunne man tilføje, at Rathenau selv, siden Nordmarkfondens dage, havde spillet en afgørende rolle i grænsekampens *”geschäftliggørelse”*. Rathenaus skrivelse tydede alt i alt ikke på at Slesvig-Holsten skulle regne med nye bevillinger til provinsen.

Det var også ministerialrat Rathenaus holdning på møder i rigsindenrigsministeriet i oktober og november 1929, om en fremtidig østhjælp. I oktober 1929 var det preussiske indenrigsministerium af den opfattelse, at en fremtidig østhjælp ikke skulle gælde *”Wiedergutmachung von Grenzerreisungsschäden”* eller *”Abwehr der Polengefahr”*, men derimod kun afhjælpning af den stigende nød i østområderne. I mødereferatet er der i parentes hertil anført (*einschliesslich Nordmark?*), hvilket indigerer at Slesvig-Holsten endnu ikke var afskrevet. På et møde den 1. november 1929 udtalte ministerialrat Rathenau, at han ikke mente, at Slesvig-Holsten skulle drages med ind i et nyt program, da *”die Nordmark könne als schon reichlich bedacht ausfallen.”* Det var ministerialdirektør Damman fra rigsindenrigsministeriet uenig i. Alle områder, der var ramt af nye grænser, burde tilgodeses. Dertil sagde Rathenau, at Preussen ikke ville rejse en ny *”Grenzschädigungsfond”*, men en systematisk afhjælpning af den økonomiske nød i øst. Senere blev en hjælp til de slesvig-holstenske kredsbaner nævnt, og provinsen blev således ikke helt afskrevet som modtager af dele af en ny grænsefond, trods Rathenaus’ synspunkt.⁵⁰ Det har dog været af afgørende betydning, at en af provinsen hidtil mest aktive og afgørende medspillere under genopbygningen, ministerialrat Fritz Rathenau, fra det preussiske indenrigsministerium, nu mente, at provinsen Slesvig-Holsten var blevet ofret rigelig med finansiell opmærksomhed. Nordmarkfond, Schleswigfond og Reichgrenz-fond havde ifølge Rathenau opfyldt deres formål, at binde det sydslesvigske grænseland til det tyske moderland og til tysk kultur. Nu kunne Preussen koncentrere sig om den økonomiske nød i øst.

⁴⁹ LASH. Abt. 309. Nr. 22811 Reichgrenzhilfe.

⁵⁰ GstA. Rep. 77. Tit. 77 B. Nr. 8-9. Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schleswig-Holstein.

10.8 Osthilfe 1930

Oktober 1929 blev en skæbnesvanger måned for Tyskland. I foråret 1929 havde udenrigsminister Stresemann modvilligt accepteret, at en ny krigsskadeserstatningskommission blev nedsat for at udarbejde en ny erstatningsplan for Tyskland. Kommissionen, ledet af amerikaneren Owen Young, fremlagde en plan, der blev accepteret af ententemagterne i august 1929. Frem til 1988 skulle Tyskland betale 37 milliarder mark, hvilket var en væsentlig reduktion i forhold til de 132 milliarder mark, der var blevet forlangt i maj 1921. Desuden blev ententens pant i de tyske jernbaner og i den tyske industri ophævet. Frem for alt accepterede Frankrig at trække sine tropper ud af Rhinlandet inden juni 1930. Dermed var besættelsen af Rhinlandet ophørt fem år før oprindeligt tilsigtet. Trods rhinbesættelsens ophør blev Youngplanen udsat for massiv kritik af højrefløjen. Den nye leder af det tysknationale parti DNVP, Alfred Hugenberg, stillede sig spidsen for en kampagne mod Youngplanens gennemførelse. Han fik sammen med nationalsocialisterne og organisationen Stahlhelm gennemtruffet en folkeafstemning om Youngplanen den 22. december 1929. Kun 13,8% stemte for forslaget om Youngplanens ophævelse, og derfor kunne Youngplanen fortsættes. Youngplanen blev Gustav Stresemanns sidste store politiske præstation, før han pludselig døde den 3. oktober 1929.⁵¹ Stresemanns død var et slag mod stabiliteten i Tyskland. Den 24. oktober fulgte endnu et slag.

Den verdensøkonomiske krise, der indledtes med børskrakket i New York den 24. oktober 1929, slog benene væk under den 11-årige tyske republik, der allerede i 1927 var blevet ramt af en landbrugskrise og var finansielt stærkt belastet af udenlandske lån. Med børskrakket i New York faldt det amerikanske kreditsystem sammen, og i løbet af kort tid blev de amerikanske udlandskreditter opsagt. Tyskland sad på det tidspunkt inde med amerikanske lån for omtrent 16 milliarder mark. Talrige virksomheder måtte efterfølgende indstille driften, og arbejdsløsheden steg fra 1,5 millioner erhvervsaktive mennesker i september 1929 til 2,9 millioner i december 1929. I 1930 nåede arbejdsløshedstallet 3,7 millioner erhvervsaktive eller 15,7%, i 1931 5,1 millioner og 24% og i 1932 5,3 millioner og 30% af de erhvervsaktive mennesker i Tyskland.⁵² I Slesvig-Holsten var der i juli 1929 6.819 arbejdsløse. I november 1931 var tallet steget til 42.164 og i december 1932 til 81.257 erhvervsaktive mennesker.⁵³ Den økonomiske krise ramte også landbrugets indenlandske afsætning og forværrede landbrugets økonomiske situation yderligere. Det fik rigsindenrigsministeren, der i Müllerregeringen fra juni 1928 til marts 1930 var Carl Severing SPD, til at bedyre, at ikke kun det østpreussiske landbrug nu havde behov for hjælp, men landbruget i hele det østlige Tysk-

⁵¹ Carr (1991) s. 287 – 288.

⁵² Wehler (2003) s. 258 – 261.

⁵³ Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 568 – 569.

land.⁵⁴ I marts 1930 trådte Müllerregeringen imidlertid tilbage. Rigspræsident Hindenburg udnævnte efterfølgende Zentrumspolitikeren Heinrich Brüning til rigskansler i en mindretalsregering, der måtte regere på rigspræsidentens nødretsbeføjelser. Den 26. juli 1930 bekendtgjorde rigspræsidenten en ”*Notverordnung zur Behebung finanzieller, wirtschaftlicher und sozialer Notstände*,” hvorunder der også var en ny *Osthilfe* at finde. Østhjælpen var nu bredt ud til de preussiske provinser Østpreussen, Pommern, Nedre Schleisen og Øvre Schlesien. Udstykning, kredithjælp og tvangsauktionsbeskyttelse var hovedpunkterne i Østhjælpen. En udstykningsbank (Siedlungsbank) med 50 millioner reichsmark blev oprettet, og sammen med den preussiske stat stillede rigsregeringen 75 millioner mark til rådighed for kredithjælp. Kredithjælpen blev yderligere suppleret med 230 millioner reichsmark fra industrien. Tvangsauktionsbeskyttelsen eller udsættelsen kunne tildeles med virkning indtil 31. december 1930.⁵⁵

Naturligvis håbede myndighederne i Slesvig-Holsten at blive tilgodeset af denne nye pulje, og det så også ud til at blive tilfældet. Det meddelte den preussiske landbrugsminister i hvert fald overpræsidenten i februar 1930. Det var dog ikke den store pakke, der ville blive åbnet for Slesvig-Holsten, men parallelle hjælpeprogrammer a lá Reichgrenzfond med langt mindre beløbsstørrelser. Den 29. juli 1930 indbød den preussiske indenrigsminister overpræsident Kürbis til møde i Berlin, om ”*Verwendung der aus der Reichosthilfe und dem preussischen Ostfonds zur verfügung stehenden Mittel für Massnahmen auf wirtschaftlichen, gewerblichen, gesundheitlichen, sozialen und kulturellen Gebiet*.” Samtlige preussiske ministre, rigsindenrigsministeren og overpræsidenterne fra provinserne Østpreussen, Posen-Vestpreussen, Nedre Schlesien, Øvre Schlesien, Pommern, Charlottenburg-Berlin og Slesvig-Holsten var inviteret. Mødet skulle foregå i starten af august 1930. Overpræsident Kürbis fik strikket en ansøgning på 750.000 reichsmark sammen den 5. august 1930. Den 21. august 1930 meddelte den preussiske indenrigsminister overpræsident Kürbis, at der ville tilfalde Slesvig-Holsten 625.000 reichsmark, der skulle fordeles i mellem de tre grænsekredse Syd-tønder, Flensborg land og Flensborg by. Et par dage senere fulgte en pressemeddelelse om denne *Osthilfe des Reichs und Preussens* for 1930, hvortil rigsregeringen bevilgede i alt 8,3 og Preussen 10 millioner reichsmark. Bevillingen kunne kun anvendes til områder, der var ramt af nye grænse-dragninger og deraf følgende tab af trafikforbindelser og afsætningsmarkeder. Det var netop de provinser, der havde været til møde ved den preussiske indenrigsminister i starten af august, som nævnt ovenfor. I november 1930 fik Slesvig-Holsten suppleret sin andel med yderligere 125.000 reichsmark af fondens reserver. Dermed nåede provinsen op på de ønskede 750.000 reichsmark. I

⁵⁴ Roidl (1994) s. 55.

⁵⁵ Ibid. s. 64 – 66.

december 1930 fulgte yderligere 80.000 reichsmark. Fordelingen af de i alt 830.000 reichsmark så ud som i nedenstående tabel.

Grenzhilfe - Ostfond 1930			
1. fordeling August 1930			
Kreds	Nr.	Formål	Beløb i RM.
Flensborg Landkreds	1	Kredsbanebistand	290.000
	2	Arbejderfolkehøjskole Harrisleefeld	50.000
Sydtønder	1	Gældssanering Kredsbanen Niebøl-Dagebøl	100.000
	2	Niebøl vandværk	35.000
	3	Kvægmarkedsplads i Leck	10.000
Flensborg by	1	Omladeplads i Frihavnen	100.000
	2	Forlægning af dansk toldkontor fra Kollund til Flensborg	40.000
I alt			625.000
2. fordeling November 1930			
Flensborg Landkreds	1	Forsamlingshuse i Harrisleefeld, Scheersberg, Langberg	30.000
Sydtønder	1	Afvandning af Gotteskoog	50.000
Flensborg by	1	Omladeplads i Frihavnen	20.000
Forskudsbevilling			25.000
I alt			125.000
3. fordeling December 1930			
Flensborg landkreds		Gældssanering Scheerberg forsamlingshus	10.000
		Gældssanering Arbejderfolkehøjskolen Harrisleefeld	5.000
Sydtønder		Gældssanering Niebøl Sygehus	15.000
Flensborg by		Gældssanering Tyske Hus	50.000
I alt			80.000
Samlet 1930			830.000

Tabel 10.6 Kilde: LASH. Abt. 301 Nr. 5700. Ostfond – Grenzhilfe.

Set i forholdet til det storstilede Osthilfe kreditprogram, der i øvrigt viste sig ikke at gøre megen gavn under den stadig voksende krise og igen var udsat for misbrug og skæv fordeling til godsejernes gunst, var Ostfondmidlerne til Slesvig-Holsten ubetydelige. Formålet bag bevillingen var dog ikke uden økonomisk omtanke, og spørgsmålet er, om ikke Enqueteudvalgets beretning, der udkom i 1930, har været anvendt som rettesnor. Der blev igen forsøgt at puste liv i handelen ved at anlægge en ny omladeplads på frihavnen og ved at arbejde for en forlægning af det danske toldkontor til Flensborg. Hjælpen til kredsbanerne og afvandingen var også projekter, som August Skalweit havde talt for i Enqueteberetningen. At 180.000 reichsmark måtte anvendes til gælds-

sanering viser dog, at krisen kradsede i Slesvig-Holsten. Som bekendt indvilgede Danmark ikke i at flytte toldkontoret til Flensborg, hvorfor Flensborg i sommeren 1932 blev bedt om at betale de 40.000 reichsmark tilbage. Alt i alt var østfondsbevillingens effekt i provinsen begrænset.

10.9 Osthilfe - Nordmarkhilfe

Den 31. marts 1931 blev en ny Osthilfelov udstedt af Brüning som en reaktion på den økonomiske krises forværring. Denne gang blev der fastsat et beløb på 850 millioner mark til brug for gælds- sanering i det østlige Tysklands landbrug over årene 1931 til 1936, samt 250 millioner til statslige landbrugsudstyknings. Industrien skulle bidrage med 500 millioner mark af de samlede 1,1 milliard reichsmark. Til forskel fra 1930-loven blev der nu talt om ”*Entschuldung*”, gældsfrigørelse i stedet for ”*Umschuldung*”, omprioriteringer og låneomlægninger. Med loven fik landbrugere øst for Elben halveret deres gæld og nedsat renten på den resterende gæld til 4,5%, uden at kreditorerne blev inddraget i beslutningen. Dertil kom en ny ”*Vollstreckungsschutz*”, det vil sige en tvangsauktionsbeskyttelsesordning. Før den nye Osthilfelov var iværksat, var nye vanskeligheder for den tyske økonomi indtruffet, da udenlandske kreditorer i juli 1931 i stort tal trak deres investeringer ud af Tyskland og efterlod den tyske finansverden i dyb krise. *Darmstädter und Nationalbank*, Tysklands næststørste bank, krakkede den 11. juli 1931 og blev fulgt af talrige andre bankkrak.⁵⁶ Den finansielle krise forsinkede gældssaneringen under østhjælpen, men betød også at tvangsauktionsbeskyttelsen, ved nødforordning blev gjort gældende for hele det tyske rige i december 1931.⁵⁷ ”*Vollstreckungsschutz*”-loven kunne dermed også tages i anvendelse i Slesvig-Holsten.

Vollstreckungsschutz, der blot var en udsættelse af eventuelle tvangsauktioner på uvis tid, var imidlertid ikke voldsomt eftertragtet set fra de provinsiale myndigheders side. Det var derimod østhjælpeovens § 5, der gav mulighed for finansielle tilskud til almene økonomiske, sundhedsmæssige og sociale foranstaltninger i grænseområderne, hvortil der var afsat 20 millioner reichsmark for hvert af årene 1932 til 1936. Så meget desto mere som at princippet for §5 var: ”*Als Betreuungsraum gilt der bisher nach dem Osthilfegesetz vorgesehene Grenzraum. Ausnahmeweise können auch ausserhalb dieses Grenzraumes gelegene Vorhaben berücksichtigt werden.*“⁵⁸ Da principperne for paragraffens anvendelse samtidig slog fast, at kulturelle foranstaltninger måtte træde i baggrunden for hjælp til erhvervslivet, gik de tre erhvervsorganisationer, Industri- og Handels-

⁵⁶ Wehler (2003) s. 261 – 262.

⁵⁷ Roidl (1994) s. 70 – 74.

⁵⁸ LASH. Abt 309. Nr. 22788 Reichosthilfe. Grundsätze für die Durchführung der im §5 des Osthilfegesetzes vorgesehenen Massnahmen.

kammer Flensborg, Håndværkskammer Flensborg og Landwirtschaftskammer Schleswig-Holsten sammen om at udforme en ansøgning om en *Nordmarkhilfe* hjælpeaktion. I en fælles betænkning af 27. april 1932 fremlagde de tre organisationer deres bud på nødvendige hjælpeforanstaltninger.⁵⁹ For det første ønskede provinsen en sænkning af de kommunale erhvervs- og ejendomsskatter via statslige tilskud til kommunerne. For det andet en sænkning af fragtomkostninger på 25% for alle provinsens vigtigste varegrupper inklusiv landbrugsvarer ved forsendelser på over 100 kilometer ved *Deutsche Reichbahn-Gesellschaft*. For det tredje var der behov for kreditter og rentesænkninger til dige-, mergel-, grundforbedrings-, og vandlavene, der havde gennemført landindvindingsarbejdet i provinsen. Der var også et stort behov for kreditter til små og mellemstore industri-, handels-, og håndværksvirksomheder. I forbindelse med østhjælpeoven var en *Bank für deutsche Industrie-Obligationen* blevet oprettet, der siden havde bredt sin udlånsvirksomhed ud til hele Tyskland. Et lån på 2 millioner mark til de tre grænsekredse samt Husum og Slesvig kredse, var nødvendig, men renten på 6% for høj. Udlånsrenten til virksomhederne i det nordlige grænseland måtte ikke overstige 5%. Desuden burde den preussiske statsbank være behjælpelig med at aftage de nødvendige industriobligationer. For det fjerde ønskede man virksomhederne i Handelskammerets distrikt fritaget for "*Aufbringungsumlage*", en særlig skat på industrivirksomheder med en egenkapital på over 500.000 reichsmark. "*Aufbringungsumlage*" stammede fra Dawesplanen i 1924, hvor industrien i Tyskland skulle bidrage til krigsskadeserstatningene gennem "*Aufbringungsumlage*". Med vedtagelsen af Youngplanen bortfaldt denne, men på forslag af industrimagnaten Paul Silverberg blev "*Aufbringungsumlage*" med østhjælpeoven af 31. marts 1931 genindført med henblik på finansiering af østhjælpen.

Alle tre erhvervsorganisationer ønskede desuden økonomisk støtte til at vedligeholde deres forbindelser til Nordslesvig. Efter den finansielle krise i juli 1931 var en ny og strammere valutakontrol blevet indført i Tyskland, således at rigsbanken sikredes tilstrækkelig med udenlandsk kapital. Der skulle nu udstedes særlige valutahandelstilladelser til den udenlandske handel, på samme måde som valutaattesterne fungerede i Danmark. Handelskammeret blev involveret i denne "*Devisenhandel*" med at udstede attester til handelen med Nordslesvig. Det var til dette arbejde, Handelskammeret mente, at være berettiget til økonomisk støtte. Begrundelsen var: "*Entscheidend ist, dass Flensburg, einst blühende Metropole mit grosser Handels- und Reedereitradition, für das abgetretene Deutschum in Nordschleswig in der jetzigen Wirtschaftsform keinen Anziehungspunkt bildet; ferner ist das reichdänische Wirtschaftsleben bewusst mit starker Energie tätig, das*

⁵⁹ Schütt und John (1964) s. 130 – 132 og LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichgrenzhilfe.

abgetretene Gebiet immer wieder an den reichdänischen Wirtschaftskörper heranzuziehen, das in der natürlichen Entwicklung zu Flensburg als Aufland gehört. Dass die seelischen Werte im Nationalitätenkampf unter der Wirtschaftskatastrophe eminent leiden, liegt auf der Hand.“⁶⁰

Betænkningen blev sammen med en officiel ansøgning fra de tre grænsekredse og overpræsidenten sendt til rigsindenrigsministeren i Berlin, men den gav ingen reaktion. I oktober-november 1932 blev en ny henvendelse til den preussiske indenrigsminister om *Nordmarkhilfe* forsøgt, men forslaget gav heller ikke denne gang gevinst. Ganske vist modtog Slesvig-Holsten både i 1931 og i 1932 250.000 reichsmark bevilget af *Ostfond* midler, men det var langt fra nogen opfyldelse af den *Nordmarkhilfe*, der blev beskrevet i betænkningen af april 1932. De 250.000 reichsmark der blev bevilget i 1932 blev fordelt på en fornyelse af et sidespor på Flensborgs kredsbaner (79.000 rm), tilskud til et afvandningsværk i Gotteskoogen (70.000 rm) , tilskud til Håndværksskammer Flensborgs drift (10.000 rm) og tilskud til andelsselskabet til tørlægning af Holnis Noor (11.000). Endelig blev der bevilget 80.000 reichsmark til udbygningen af Schiffsbrücke-Werftsstrasse i Flensburg, der skulle forbedre de trafikale forhold på Flensborg havn og give arbejde til byens arbejdsløse.⁶¹

10.10 ”Notstandsgebiet Nordmark”

I foråret og sommeren 1932 indtraf afgørende politiske forandringer i Tyskland og Preussen. Østhjælpeovens bestemmelser om statslig udstykning var ikke populære blandt de østtyske godsejere, der risikerede at miste deres slægtsejendomme til formålet. Rigspræsident Hindenburg, der i april 1932 havde vundet en kneben valgsejr i rigspræsidentvalget over modkandidaten Hitler, var også modstander af udstykningspolitikken og krævede at Brüning inddrog alle højrepartierne i en ny regering, hvilket ville bremse udstykningsreformerne i øst. Brüning valgte i stedet at træde tilbage den 31. maj 1932. Hindenburg udnævnte i stedet Franz von Papen til ny rigskansler, der dannede et ”*kabinett der nationalen Konzentration*”. Von Papen udskrev nyvalg og ophævede det af Brüning i 1931 indførte forbud mod Hitlers SA og SS. En bølge af uro og gadeoptøjer fulgte i sommeren 1932. Med henvisning til Weimarforfatningens paragraf 48, der gav rigspræsidenten ret til at overtage styret i et forbundsland for at genoprette ro og orden, erklærede von Papen undtagelsestilstand i Preussen den 20. juli 1932, afsatte den preussiske regering og indsatte sig selv som rigskommissær over Preussen. Den preussiske indenrigsminister, der siden oktober 1930 igen var Carl Severing, protesterede energisk imod dette ”*Preussenschlag*”, men Braun-Severing regeringen kapitulerede i

⁶⁰ LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichgrenzhilfe.

⁶¹ LASH. Abt. 309. Nr. 22788 Reichsthilfe. (Det er ikke lykkedes at finde en anvendelsesplan for 1931-bevillingen)

sidste ende uden kamp.⁶² Preussenslaget fik betydning for provinsen Slesvig-Holsten, da von Papen få dage efter afskedigede overpræsident Kürbis og i stedet indsatte den hidtidige vice-præsident Dr. Thon som overpræsident. Senere, i oktober 1932, blev også regeringspræsident Abegg udskiftet med den hidtidige landråd i Flensborg landkreds Anton Wallroth.⁶³ Forsøget på at genrejse *Nordmarkhilfe* aktionen i efteråret 1932 handlede således om at gøre den nye preussiske regering opmærksom på ideen. Aktionen var dog forgæves, da heller ikke de nye magthavere lod sig overbevise om den slesvig-holstenske nød.

Ved rigsdagsvalget den 31. juli 1932 opnåede Hitlers NSDAP 37,2% af stemmerne på rigsbasis og blev rigsdagens største parti. Slesvig-Holsten var første og eneste valgkreds, der gav NSDAP absolut flertal med 51,1% af stemmerne. Da Hitler ikke støttede von Papens regering, måtte der påny udskrives valg. Ved rigsdagsvalget den 6. november 1932 gik NSDAP tilbage og opnåede kun 33% af stemmerne på rigsbasis. Også i Slesvig-Holsten gik NSDAP tilbage, men fik stadig 45,8% af stemmerne i provinsen. Den hidtidige hærchef von Schleicher overtog i december 1932 kanslerposten. I mellemtiden havde østhjælpen udviklet sig til en "*Osthilfeskandal*" med rygter om omfattende misbrug. Den 25. januar 1933 besluttede rigsdagens budgetudvalg, at østhjælpen skulle udsættes for en større undersøgelse. De østelbiske godsejeres frygt for denne undersøgelse, samt kansler Schleichers genoptagelse af udstykningspolitikken, var medvirkende til at det tysknationale parti DNVP førte en kampagne mod Schleichers "bolschevistiske" jordpolitik og for Schleichers afgang. Den 28. januar 1933 måtte kansler Schleicher træde tilbage som kansler. At rigspræsident Hindenburg også ønskede Schleichers afgang på grund af den truende undersøgelse af østhjælpen er ikke bevist, men sandsynligheden taler derfor.⁶⁴ Den 30. januar 1933 udnævnte rigspræsident Hindenburg Adolf Hitler til rigskansler, og den nazistiske magtovertagelse begyndte.

Den nazistiske magtovertagelse betød, at den af budgetudvalget lancerede østhjælpundersøgelse blev annulleret. I stedet gennemførte den nye regering en mindre undersøgelse, hvis resultat blev offentliggjort den 6. april 1933. Undersøgelsen mente ikke at kunne påvise noget misbrug, og "*Osthilfeskandalen*" gik i sig selv. I marts 1933 blev overpræsident Thon erstattet af "Gauleiter" for NSDAP i Slesvig-Holsten, Hinrich Lohse. Lohse fik på et møde i rigsindenrigsministeriet den 8. april 1933 meddelt, at der ikke kunne blive tale om et *Nordmarkhilfe*-program for Slesvig-Holsten. Til gengæld ville der blive set velvilligt på enkelt andragender fra provinsen, som overpræsidenten

⁶² Se Carr (1991) s. 300 – 306 og "Papens Preussenschlag. Niederschrift über die Besprechung in der Reichskanzlei, 20.7.1932. *Deutsche Geschichte 1918 - 1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik.* (2002) s. 217-218

⁶³ *Geschichte Schleswig-Holsteins* (2003) s. 585.

⁶⁴ Se Roidl (1994) s. 81-84. og Winkler (1998) kap. 18 s. 557 – 594.

kunne udvælge sammen med Handelskammeret i Flensburg.⁶⁵ Den 17. juli 1933 meddelte rigsindendringsministeren regeringspræsident Wallroth, at der kun ville blive afsat 3 millioner reichsmark til ”*Osthilfzwecke*” i 1933. Det var derfor yderst tvivlsomt, skrev han, om Slesvig-Holsten kunne komme i betragtning. Først i maj 1934 blev det meddelt, at der ville tilfalde Slesvig-Holsten 140.000 reichsmark af Reichosthilmidlerne fra 1933. De blev anvendt på sygehuset i Nibøl, dræning af Gotteskoogen og udbygningen af Schiffsbrücke i Flensburg.⁶⁶

Magtovertagelsen fik ikke provinsmyndighederne i Slesvig-Holsten til at indstille deres jagt på finansielle tilskud fra Berlin. Industri- og Handelskammeret i Flensburg bød den i september 1933 den nyvalgte overborgmester i Flensburg Wilhelm Sievers (NSDAP) velkommen på et møde den 14. oktober med ordene: ”*Wir setzen nunmehr unsere ganze Hoffnung auf die Regierung unseres allseitig vererhten Volkskanzlers Adolf Hitler. Wir als vertreter der Flensburger Industrie stellen uns positiv zur nationalsozialistischen Bewegung und zu dem Staat, der durch diese Bewegung geschaffen ist, ein. Wir glauben, dass gerade unsere Grenzstadt Flensburg die Hilfe Erlangen wird, die wir benötigen, um Flensburgs darniederliegende Wirtschaft wieder zum Aufbau bringen.*“⁶⁷

Sievers var ikke længe om at lade sig overbevise, for den 7. september 1934 skrev han til rigsindendringsministeren om Flensburgs vanskelige situation. Brevet sluttede med ordene: ”*Ich weiss nicht, ob es möglich ist, Flensburg in diesem Sinne zu einem Notstandsgebiet zu erklären. Nur so ist es möglich, dass dieses Bollwerk des Deutschtums über die heutige schwere Krisenzeit hinwegzukommt und sich seine naturgegebenen Lebensbedingungen erhält, zu denen in erster Linie die Werft und ihr Arbeiterstamm gehören.*“ Sievers bad derfor den nye regering om at tilgodese den flensborgske industri, herunder værftet, med offentlige kontrakter og om at betænke den flensborgske handelsstand i den kommende dansk-tyske handelstraktat.⁶⁸ Den nazistiske regering havde oprettet *Reichausgleichsstelle für öffentliche Anträge* under økonomiministeriet, hvis opgave det var ”*in Zusammenwirken mit den wichtigsten zentralen Beschaffungsstellen des Reiches auf eine gesamtwirtschaftlich möglichst zweckmässige Auftragsverteilung an die einzelnen Teile des Reichsgebiets hinzuwirken mit dem besonderen Ziel, der Wirtschaft in den notleidenden und in den Grenzgebieten durch erhöhte Auftragszuweisung Erleichterungen zu verschaffen.*“ I oktober 1935 var de nødlidende områder den demilitariserede zone i Rhinlandet, Sachsen, Schlesien, Hamborg og Bremen. Det var denne institution, der nu var interessant set fra regionalt hold, og i takt med Hitlers genop-

⁶⁵ LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichosthilfe.

⁶⁶ LASH. Abt. 309. Nr. 22915 Reichosthilfe.

⁶⁷ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 473 Förderung der Industrie. Beschaffung von Aufträgen.

⁶⁸ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 474 Förderung der Industrie. Erfüllung von Aufträgen durch das öffentliche Hand.

rustning blev de offentlige kontrakter stadig mere attraktive. For at komme i betragtning til Reichsausgleichstelles ordrer, skulle man imidlertid være udnævnt til officielt *Notstandsgebiet*, en næsten symbolsk kulmination på den regionale genopbygningspolitik, der var blevet udført i Tyskland siden våbenstilstanden i november 1918. Den nazistiske regionaløkonomiske politik var i den henseende en fortsættelse af Weimarrepublikkens regionale genopbygningspolitik, og den regionale konkurrence om Berlins gunst fortsatte med fornyet kraft. Stor var glæden derfor, da den nu fælles rigs- og preussiske indenrigsminister Hermann Göring den 15. maj 1937 kunne meddele, at grænsekredsene Flensborg og Sydtønder nu var at regne for områder, der var særlig berettiget til at blive tilgodeset med offentlige kontrakter. Grænsekredsene var nu officiel "Notstandsgebiet"⁶⁹

10.11 Grænsen som økonomisk akilleshæl

Med den nationalsocialistiske magtovertagelse kulminerede de nationalistiske strømninger, der havde været latent tilstede i Weimartysklands omtumlede tilværelse. De var også kommet til udtryk i den regionaløkonomiske genopbygningspolitik, der var blevet udført efter den Første Verdenskrig, og som havde haft et stærkt fokus på den nationale styrkelse af den nye republik og de tyske grænseprovinser, med henblik på at holde sammen på den skrøblige tyske republik.

Den tyske og preussiske regionaløkonomiske grænsepolitik var ikke kun et spørgsmål om Slesvig-Holsten, men om alle de tyske og preussiske grænseprovinser. Grænsefondspolitikken, der blev genoptaget i 1926, var derfor en puljepolitik, hvor grænseprovinserne skulle dele de bevilgede midler. Dermed videreførtes den grænseregionale konkurrence om at være mest berettiget til tilskud fra Berlin, der var blevet indledt i inflationstiden. Da Berlins grænsepolitiske opmærksomhed i stigende grad vendte sig mod østprovinserne, forstærkedes det slesvig-holstenske "isolationskompleks" og følelsen af at være blevet forsømt af de berlinske myndigheder ganske væsentligt i tiden 1925 til 1933.⁷⁰ Modsat tiden 1919 til 1923, hvor Slesvig-Holsten havde fået megen grænsepolitisk opmærksomhed i forhold til andre preussiske grænseprovinser, dets geografiske størrelse taget i betragtning, var forsømmelsen denne gang reel, i samme sammenligning. Dette politiske skifte havde den nordlige provins ikke megen forståelse for.

Det er bemærkelsesværdigt, at det slesvig-holstenske landbrug aldrig formåede at sætte sig i centrum i den regionaløkonomiske grænsepolitik. Landbruget var hovederhvervet i de slesvigske landkredse, men det var den flensborgske industri, handel og håndværk, der blev anset for de af

⁶⁹ Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 474 Förderung der Industrie. Erfüllung von Aufträgen durch das öffentliche Hand.

⁷⁰ Se Rietzler (1982) særligt kapitel VI. s. 276 – 342.

Nordslesvigs afståelse hårdest ramte erhverv. Heller ikke den storstilede hjælp til de østlige grænseprovincers landbrug i Osthilfe-programmerne kom det slesvig-holstenske landbrug til gavn. Landindvinding og jordforbedring havde været centrale emner i grænsepolitikken, men ikke som en støtte til landbrugserhvervet som sådan. Landindvindingen skulle med efterfølgende udstykning i stedet sikre de tyndtbefolkede grænseegnes tyske tilhørsforhold og give det flensborgske erhvervs-liv beskæftigelse. Udstykningen i de sydslesvigske grænsekredse nåede imidlertid aldrig op på noget stort omfang, og hovedparten af udstykningerne lå i Eckernförde kreds.

Det overordnede tema for den regionaløkonomiske grænsepolitik var den nationale grænsekamp mellem "das Deutschtum" og "das Dänentum" eller "das Polentum". Dermed blev grænse-dragningen og modsætningsforholdet til de nationale kulturer, der grænsede op til Tyskland, et orienteringsobjekt i den regionaløkonomiske grænsepolitik i Tyskland i tiden 1919 til 1933. Da det samtidig blev den regionaløkonomiske politiks hovedmål at udligne og kompensere de økonomiske konsekvenser af grænse-dragningen, blev grænse-dragningen og de nationale modsætninger i grænse-landet dyrket og fremmet i forsøget på at tiltrække sig statslige bevillinger. Det blev attraktivt at være *Notstandsgebiet* i både økonomisk og nationalkulturel forstand. Derved druknede de reelle økonomiske konsekvenser af grænse-dragningen i national retorik og regionaløkonomiske strategier. Grænsen blev politiseret som provinsens økonomiske akilleshæl, der forhindrede en naturlig økonomisk udvikling, og den blev politisk instrumentaliseret som den afgørende begrundelse for økonomisk støtte fra Berlin. Grænsen blev derved tillagt en enorm politisk, økonomisk og social betydning fra politisk hold, og grænsen fik dermed også reel stor betydning for den politiske, økonomiske og sociale udvikling i provinsen, der levede sig fuldstændigt ind i rollen som udsat grænse-region. Grænsen blev et symbol på provinsens økonomiske og politiske udsatte og perifere position.

Ønsket om at opretholde de økonomiske og handelsmæssige forbindelser til Nordslesvig var aldrig taget af bordet som strategi for den regionaløkonomiske udvikling i Slesvig-Holsten. Som omtalt i kapitel 9, havde også det tyske mindretal i Nordslesvig forsøgt at holde liv i de bestræbelser. Mindretallets forventninger om et "Wirtschaftsanschluss" blev dog aldrig indfriet, heller ikke efter magtovertagelsen i januar 1933. I stedet var grænsen mellem Danmark og Tyskland i grænse-handels- og grænsetrafikmæssig henseende blevet en markant skillelinje i det slesvigske landskab. Det tyske fokus på grænsen og "das Dänentum", som væsentligste økonomiske og politiske problem i provinsen Slesvig-Holsten, havde bidraget til denne udvikling. Trods det udbredte tyske ønske om en grænserevision, havde man på tysk og slesvig-holstensk side bidraget væsentligt til grænsens demarkation.

11. REGIONALØKONOMISK GRÆNSEPOLITIK I NORDSLESVIG 1925-33

Som flere gange omtalt, var deflationspolitikens indførelse i 1924-25 et vendepunkt for den regionaløkonomiske genopbygnings- og indlemmelsespolitik i Nordslesvig. Kreditindskrækningen i 1924 og kronens kursstigning i 1925 gav problemer i Nordslesvig, som blev forsøgt kompenseret med Lånekassens anden udlånsserie og statsgarantien på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer af tredje serie i 1925. Kronens kursstigning fortsatte i 1926. Den nåede allerede i februar 1926 97% af guldværdien, og var dermed reelt gået i pari. Den 1. januar 1927 blev guldindløseligheden genindført i Danmark. Det øgede den udenlandske konkurrence på hjemmemarkedet og for eksporterhvervene, og det gav sig udslag i et stort underskud på betalingsbalancens løbende poster i tiden 1926 til 1928 på 60-80 millioner kroner. Arbejdsløsheden steg fra 11% i 1924 til 21% i 1926 og 22% i 1927. Men fra 1928 gik det igen den anden vej, da betalingsbalancens løbende poster nu viste et overskud på 54 millioner kroner, og arbejdsløsheden faldt til 18% og til 14% i 1930. Industriproduktionen rettede sig også op fra 1928, mens landbrugsproduktionen allerede fra 1927 var inde i en gunstig udvikling. Vurderingen af kronestigningens generelle konsekvenser for den danske økonomi er derfor, at Danmark slap relativt let igennem deflationsårene. Det gjorde Danmark, fordi landets største samhandelspartner England også genindførte guldindløseligheden i 1925, og pundet derfor også var højt vurderet. Den danske landbrugseksport til England oplevede derfor ingen større nedgang som følge af kronestigningen, og den var fra 1928 igen stigende. Det danske landbrug nød desuden godt af den animalske produktion, der betød at faldet i kornpriserne i 1927 ikke ramte det danske landbrug på samme måde som det tyske, syd for grænsen. Endelig var årene 1926-31 gode landbrugsår med godt vejr og store høstudbytter, der mindskede behovet for import af foderstoffer og muliggjorde en øget animalsk eksport. Den øgede landbrugsproduktion og eksport smittede af på industriens produktion og afsætning. Den gunstige udvikling i den danske økonomi holdt sig helt frem til 1931, hvor verdenskrisen gjorde sit indtog i Danmark.¹

11.1 Gældskrise og bondeprotest

For Nordslesvig kom indtægtsnedgangen i 1925-27 imidlertid særdeles ubejlejligh, og da den tyske toldforhøjelse på landbrugsvarer i 1925 havde yderligere negativ effekt på det nordslesvigske landbrug, var der ikke meget at glæde sig over i Nordslesvig i denne periode.

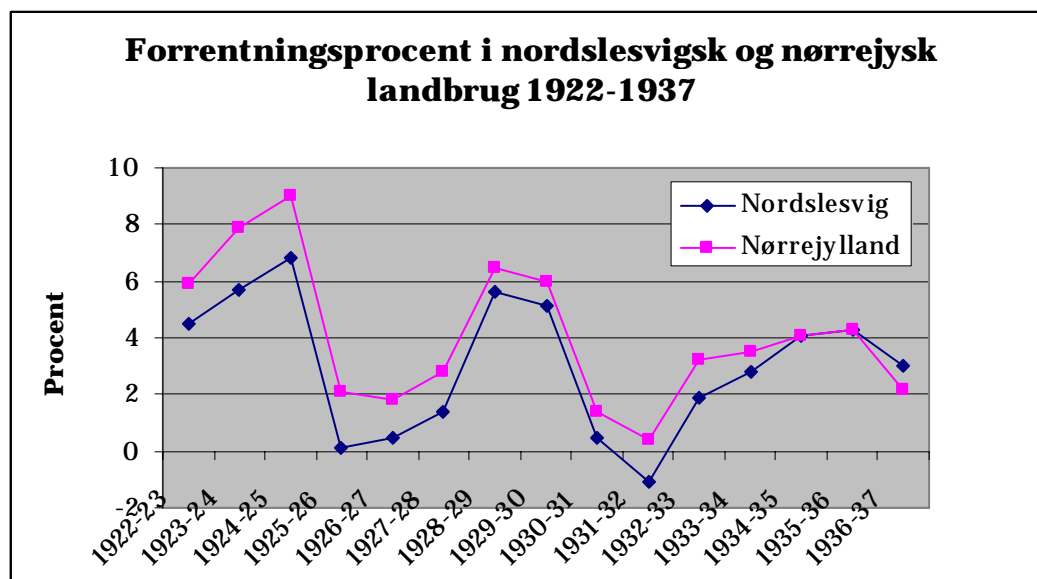
¹ Olsen (1968) s. 117 – 123 og Hansen (1977) s. 30 – 31.

Den sønderjydske Realkreditkommission anbefalede i sin betænkning, at der blev tilført de sønderjyske sparekasser kapital til brug for udlån af anden prioritet i nordslesvigske landejendomme. Kommissionen havde foreslået 20 millioner kroner, men der blev kun stillet 8,7 millioner kroner til rådighed af tre store danske sparekasser samt to statslige institutioner. Sparekasselånene, eller realkreditlånene som disse lån blev benævnt, skulle først gives efter at det størst mulige første prioritetslån var hjemtaget, og lånet måtte ikke overstige 25% af første prioritetslånets størrelse. Udlånsrenten måtte ikke overstige 1% af den rente, sparekasserne selv måtte yde for lånene. Desuden var lånene afdragsfri i 4 år og skulle derefter afdrages indenfor 16 år. Samtlige låneansøgninger skulle behandles af Lånekassen for Sønderjylland, der skulle kontrollere, at de førnævnte lånebetingelser var tilstede. Derved lettedes sparekasserne for en del arbejde. På Lånekassens bestyrelsesmøde i København den 13. juli 1926 nedsatte bestyrelsen et udvalg bestående af Marten Refslund Poulsen, P.A. Callø, H. Jepsen Christensen, J.P. Bech og Axel Hulegaard, der skulle stå for behandlingen af realkreditlåneansøgningerne. Desuden skulle realkreditlånenes fader, amtmand Kresten Refslund Thomsen, sidde med i udvalget. Bestyrelsen var enige om, at spørgsmålet om den fornødne sikkerhed bag lånene måtte overlades til sparekasserne selv. Udvalgets opgave var at foretage en *"nogenlunde hurtig Gennemgang af Sagerne"* uden en alt for streng overholdelse af de fastsatte regler. Senere udvidedes Lånekassens opgave, da fem sparekasser i 1930'erne trådte i likvidation, og Lånekassen overtog disse sparekassers realkreditlån. Lånekassens ansvar for realkreditlånene understregedes, da formand P.O.A. Andersen på bestyrelsens næste møde den 29. juli 1926 meddelte, at finansminister Bramsnæs havde udnævnt Kresten Refslund Thomsen til medlem af Lånekassens bestyrelse.² Det gjorde ikke Lånekassebestyrelsens politiske indflydelse mindre.

I løbet af efteråret 1926 behandlede udvalget de indkomne låneansøgninger, og de nordslesvigske sparekasser gennemførte efterfølgende udlånene. Realkreditlånene bragte imidlertid ikke nogen afgørende likviditetsforbedringer for det nordslesvigske landbrug. Ifølge P. A. Calløs beregninger faldt det nordslesvigske landbrugs forrentningsprocent fra 6,8% i 1924-25 til 0,1% i 1925-26. Det var en væsentlig ringere forrentningsprocent, end det nørrejyske landbrug kunne fremvise, som det fremgår af nedenstående figur. Indtægtsnedgangen gav uro i det i forvejen økonomisk trængte landbrug i Nordslesvig. Kronens pariføring i begyndelsen af 1926 betød, at gældsbyrden, der var stiftet indenfor perioden 1920-23, reelt blev fordoblet. Som i det øvrige Danmark forbedredes landbrugets situation betydeligt fra 1928, hvor forrentningsprocenten kom op på 5,6%, for så

² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøder 13. og 29. juli 1926. og Hulegaard (1945) s. 32-33. De fem likviderede sparekasser var: Bylderup Bov Sparekasse, Hygum Sparekasse, Øster Højst Sparekasse, Ullerup Sogns Sparekasse og Nr. Løgum Sparekasse.

igen at falde kraftigt i 1930-31. I 1931-32 var foretningsprocenten endda negativ. I 1926 kom 100 nordslesvigske landbrugsejendomme til tvangsauktion, i 1927 178, i 1928 169, i 1929 102 og i 1930 68. Så slog krisen for alvor i gennem, og i 1931 blev 286 nordslesvigske landbrugsejendomme sat på tvangsauktion, i 1932 484, i 1933 322 og i 1934 379, for så at aftage til 181 i 1935, 87 i 1936 og 84 i 1937.³ Et ikke ubetydeligt antal af disse tvangsauktioner blev gennemført på Sønderjyllands Kreditforenings anmodning. Det øgede på ingen måde kreditforeningens popularitet.

Figur 11.1 Kilde: Callø (1938) s. 425.

I foråret og sommeren 1925 var Sønderjyllands Kreditforening igen udsat for massiv kritik i den nordslesvigske presse, særligt af folketingsmedlem C.O. Pedersen, der igen fokuserede på kreditforeningens monopol. Den 3. juli 1925 blev de statsgaranterede obligationer af Sønderjyllands Kreditforenings tredje serie for første gang noteret til en kurs på 80,75, hvilket svarede til kurserne på de øvrige jyske kreditforeningers obligationer, jf. tabel 6 Bilag 10. I de følgende år steg kurserne på obligationerne svagt til 91,85 i 1930, og ifølge kreditforeningens ledelse havde statsgarantien dermed tjent sit formål.⁴ Men obligationskursen formildede ikke gemytterne i Nordslesvig.

I januar 1926 udgav gårdejer Cornelius Petersen fra Vester Anflod ved Møgeltønder for første gang bladet *Bondens Selvstyre*, og i løbet af foråret 1926 udviklede Bondens Selvstyre sig til en protestbevægelse, der kunne samle flere hundrede til sine møder, hvor de retoriske udfald mod statsapparatet ikke var milde. På et møde i Tinglev i marts 1926 vedtog bevægelsen en resolution, hvori der blev rejst krav om en nedskrivning af det nordslesvigske landbrugs gæld til det halve samt

³ Von Jessen III. (1938) s. 352 – 353.

⁴ Callø (1945) s. 129 – 140.

et fuldstændigt moratotium for afdrag og renter. Bondens Selvstyre er blevet indgående behandlet af Hans Schultz Hansen, der betegner bevægelsens ideologi som ”højreanarkistisk”, idet bevægelsens krav handlede om at reducere statens rolle til et minimum. Bevægelsen oprettede i sommeren 1926 et ”bondeværn”, der skulle forhindre gennemførelsen af tvangsauktioner. Bevægelsen var udpræget antimodernistisk indstillet, og Cornelius Petersen talte ivrigt om at genindføre et middelalderligt bondeselvstyre efter Ejderstedsk forbillede. Selvstyrebevægelsen vakte et vældigt postyr, og Cornelius Petersen forstod at tiltrække sig opmærksomhed. Berømmelsen nåede herostratiske højder, da Cornelius Petersen i efteråret 1926 kaldte statsminister Stauning for en ”*røverhøvding, der skulle dø*”, og modtog en straf på tre måneders fængsel for dette. Samme efterår blev der, med inspiration i Mussolinis fascistbevægelse i Italien, talt om et selvstyrebondeoptog til København.⁵

Cornelius Petersen og selvstyrebevægelsen blev den megen virak til trods aldrig for alvor taget seriøs af hverken regering eller Rigsdag, og heller ikke Lånekassens bestyrelse brugte megen tid på bevægelsen. Regeringen havde interesse i at fremstille bevægelsen og Cornelius Petersen som fantast. Ikke mindst Cornelius Petersens tanker om hertugdømmet Slesvigs genindførelse under Christian X’s styre, der gik stik imod den grænsepolitiske strategi om Nordslesvigs fuldstændige integration i Danmark, måtte gerne fremstå som utopiske tanker fremsat af en vanvittig. Da Cornelius Petersen samtidig havde haft tætte forbindelser til Dannevirkebevægelsen og dets aktiviteter i Sydslesvig i årene forinden, kunne der ikke tages afstand nok fra bevægelsen.⁶ Selvstyrebevægelsens aktiviteter blev, set fra regeringens side, først bekymrende, hvis bevægelsens tanker blev taget op af det tyske mindretals organisationer. Det var da også præcist, hvad der skete. I det tyske mindretal blev der udtrykt frygt for, at selvstyrebevægelsen kunne tiltrække tysksindede stemmer ved et kommende folketingsvalg. I oktober 1926 fremlagde mindretallets leder Johannes Schmidt derfor et nyt program, som han fremsatte dele af i Folketinget den 22. oktober 1926. Schmidt lagde sig i programmet tæt op af selvstyrebevægelsens tanker om Nordslesvigs selvforvaltning, storstilet økonomisk hjælp til Nordslesvig samt offentlige besparelser og nedskæringer. Internt arbejdede mindretallet også med ideer om Danmarks økonomiske ”Anschluss” til Tyskland.⁷ Nogen tid før Schmidts tale i Folketinget havde mindretallet imidlertid taget et andet initiativ, der set fra kredsen omkring Lånekassen var mindst ligeså alvorligt, og som under alle omstændigheder kom til at overskygge selvstyrebevægelsens aktiviteter.

⁵ Se Schultz Hansen (1994) s. 222 – 234 og (2002) s. 28 – 32.

⁶ Om Cornelius Petersens forbindelse til Dannevirkebevægelsen se Johnsen (2005) s. 161 – 173.

⁷ Becker-Christensen (1990) s. 180 – 192.

11.2 Kreditanstalt Vogelgesang

Den 8. januar 1926 havde Johannes Schmidt skrevet en betænkning om ”jordkampen” i Nordslesvig, som han sendte til Auswärtiges Amt og det preussiske indenrigsministerium i Berlin. I betænkningen slog Schmidt til lyd for, at den tyske stat ydede en kredit på mindst 5-8 millioner reichsmark til de tysksindede landmænd nord for grænsen. Begrundelsen herfor var det store tab af jorder, som det tyske mindretal havde lidt siden grænsedragningen i 1920 og den danske udstykningspolitik. Domænegårdenes overtagelse og udstykning, udstykningsforeningernes virksomhed og de danske opkøb af godserne på Als blev nævnt som eksempler på disse tab. Den forestående afvandning af Tøndermarsken ville desuden være endnu et dansk angreb i jordkampen. ”*Das ist das erschreckende Trümmerfeld, das geschaffen ist, nachdem Deutschland nicht nur seine Staatshoheit, sondern auch seine Wirtschaftskraft von uns zurückgezogen hat, denn alle unsere Bemühungen um deutsche Kredite waren bisher völlig negativ*”, skrev Johannes Schmidt. Den danske fremgang i Nordslesvig ville desuden styrke kampen for Ejdergrænsen og ville bekræfte Skandinavien i, at den dansk-tyske grænsedragning havde været rigtig og retfærdig, og styrke den danske ”ententekurs”.⁸ Johannes Schmidt fulgte sin betænkning op i februar 1926 med en betænkning om kreditaktionens praktiske gennemførelse. Og i marts 1926 indkaldte Auswärtiges Amt og rigsindenrigsministeriet i Berlin det preussiske indenrigsministerium til møde om Johannes Schmidts henvendelse.⁹

Netop i foråret 1926 tog den tyske udenrigsminister Gustav Stresemann initiativ til en økonomisk støtteaktion for de tyske mindretalsbefolkninger i Europa. Ligesom den første østhjælp i 1926, ”Sofortprogrammet”, omhandlede Stresemanns initiativ primært de østlige grænseområder og her det tyske mindretal i Polen. Som omtalt i kapitel 9 blev den tysk-polske toldkrig genoptaget i 1925, og udenrigsminister Stresemanns udtrykkelige hensigt var at kvæle Polen økonomisk i denne kamp. Det stillede imidlertid det tyske mindretal i Polen i en noget vanskelig situation. Det har formentlig været en væsentlig grund til, at rigsregeringen den 31. marts 1926 stillede 30 millioner reichsmark til rådighed for de tyske mindretal. Erich Krahrmer-Möllenberg, lederen af *Deutsche Stiftung*, havde også fået Schmidts betænkninger tilsendt, og han bevirkede, at der af de 30 millioner mark blev stillet 5 millioner mark til rådighed for mindretallet i Nordslesvig. Samme Krahrmer-Möllenberg blev også leder af det til kreditaktionen oprettede *Ossa Vermittlungs- und Handelsgesellschaft m.b.H.*, der skulle formidle bevillingen fra Rigsbanken til mindretallene.

⁸ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 54 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.

⁹ GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 171 Kultur-, Wirtschafts-, und Siedlungsförderungen in Schleswig-Holstein. Og Aktstykker vedr. Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse (1946) s. 20 – 31.

For at kreditterne kunne formidles videre til tysksindede landmænd i Nordslesvig, måtte der dannes et selskab på dansk grund. Den 18. september 1926 stiftedes kommanditaktieselskabet *Kreditanstalt G. Vogelgesang* i Haderslev med en aktiekapital på 500.000 kroner. Når der blev tale om et kommanditaktieselskab, var det fordi man derved undgik statstilsynet. Det betød også, at et af grundlæggernes navne skulle indgå i selskabets navn, der i daglig tale blev til *Kreditanstalt Vogelgesang*. Aktiekapitalen blev for hovedpartens vedkommende tegnet af *Westholsteinische Bank*, *Schleswig-Holsteinische Landesbank*, og bankier Wilhelm Ahlmann i Kiel, der i 1929 hver ejede 150 aktier. Dertil kom et antal aktionærer fra Nordslesvig. Midlerne fra rigsbanken og *Ossa* blev ført over de tre tyske banker til Kreditanstalt Vogelgesang. I 1930 overtog et selskab i Schweiz, *Société anonyme de participations et crédits continentaux*, en del af aktiekapitalen og optrådte derefter også som kreditor for Vogelgesang. I september 1926 blev Kreditanstaltens eksistens offentliggjort, og låneansøgninger strømmede ind. I januar 1927 var 730 ansøgninger sendt ind, hvoraf 211 var imødekommet. De 211 ansøgere modtog lån på samlet 2,4 millioner kroner. Kreditanstaltens regnskaber skal ifølge Callø være noget ugennemskulige, fordi Vogelgesang i 1929 oprettede et *Höferverwaltungsgesellschaft*, der skulle bestyre de af Vogelgesang ved tvangssalg overtagne ejendomme. Nu kunne der overføres midler fra det ene selskab til det andet. Med de 5 millioner fra *Ossa* og selskabets egen aktiekapital, mener Callø, at Kreditanstalt Vogelgesang samlet havde omkring 7,2 millioner kroner til rådighed for udlån i selskabets levetid. Efter maj 1945 blev Kreditanstalt Vogelgesang og Höferverwaltungsgesellschaft likvideret, og deres værdier og ejendomme blev konfiskeret af den danske stat. Det drejede sig om cirka 100 gårde og 3.500 ha jord. 530 låntagere fik opsagt deres lån og måtte indløse deres Vogelgesang lån med andre lån. Denne likvidation indbragte staten et provenu på 3,5 millioner kroner. Likvidationen og salget af Höferverwaltungsgesellschafts gårde indbragte siden staten 8 millioner kroner.¹⁰

Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse blev i samtidens Nordslesvig anset for det hidtil alvorligste tyske angreb på grænsen af 1920. Den dansk-nordslesvigske presse reagerede med angreb på Kreditanstaltens udlånspolitik, der var nationalt betinget. Der gik rygter om, at låntagerne skulle tage deres flagstang ned og sende deres børn i tysk skole for at få bevilget et lån. Vogelgesang dementerede flagstangsbetingelsen, men ikke skolebetingelsen. Også Kreditanstaltens forkøbsbetsbetingelse blev kritiseret, ligeledes udlånenes koncentration i ”den truede firkant” i Tønder og det sydlige Aabenraa Amt, hvor der også var flest tysksindede landmænd.¹¹

¹⁰ Vogelgesang redegørelsen hviler på Schultz Hansen (2002) s. 32 – 37 og 117 – 121, Becker-Christensen (1990) s. 138 - 179 og *Aktstykker vedr. Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse* (1946) med redegørelse af P.A. Callø.

¹¹ Schultz Hansen (2002) s. 35 – 37.

Oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang blev opfattet som et frontalangreb på grænsen, fordi institutionen var et angreb på den grænsepolitiske strategi, der siden genforeningen havde været udbredt enighed om i det danske politiske system. Ved at tilbyde det tyske mindretal en ligestillet politisk og økonomisk sikkerhed i Danmark skulle mindretallets loyalitet mod den danske stat vindes. Det havde vist sig vanskeligt at tilbyde økonomisk sikkerhed for det nordslesvigske landbrug, og de efterhånden mange forsøg på at hjælpe det nordslesvigske landbrug igennem en omstrukturering til danske forhold syntes ikke at give den forventede effekt. Der havde siden efteråret 1924 været stillet krav om at gøre noget særligt for Nordslesvig under de herskende forhold fra forskellige grupperinger og bevægelser i landsdelen, og Kreditanstalt Vogelgesang var et initiativ i den retning. Set fra dansk-nordslesvigsk side betød det, som man kan læse i P.A. Calløvs artikel i Sønderjyske Årbøger 1949, at: *”Nu var det sønderjydske Kreditproblem ikke alene et økonomisk Anliggende. Det var tillige en politisk Nødvendighed, at dansksindede Landbrugere i Grænselandet med hensyn til Kreditmuligheder ikke var ringere stillet end de tysksindede.”*¹²

11.3 Folketingsvalget 1926

Det tyske mindretal var ikke alene om at tage initiativ til nye kriseforanstaltninger. Den til Selvstyrebevægelsen nært knyttede Theodor Mathiesen Kylling fra Frørup havde i 1925 foreslået en nordslesvigsk hypotekbank oprettet, der skulle søge finansiering i USA. I sommeren 1925 havde Kylling samlet omkring 500 landmænd som interessenter, og i august 1925 blev der holdt stiftende generalforsamling for hypotekbanken, men mødet endte i tumult og opløsning. I efteråret 1926 blev ideen genoptaget, og den 30. september 1926 stiftedes *”Jydske Landmænds Hypotekasse”* på et møde i Tinglev med P.K. Petersen fra Hoptrup som bestyrelsesformand. Da P.K. Petersen var medlem af Sønderjyllands Kreditforenings repræsentantskab, og der samtidig sad flere tysksindede landmænd i bestyrelsen for den nye hypotekkasse, var det ikke en organisation, der blev hilst velkommen af direktionen i Sønderjyllands Kreditforening. Et udvalg under hypotekassens bestyrelse tog til København for at forhandle med interesserede pengeinstitutter om en finansiering.

Repræsentanter for Sønderborg Amt skilte sig imidlertid snart ud og oprettede i stedet *”Sønderborg Amts Laaneforening”*. Årsagen dertil var, at mændene bag Sønderborg Amts Laaneforening anså Sønderjyllands Kreditforenings deltagelse i en ny kreditaktion for nødvendig. Derfor henvendte låneforeningen sig til kreditforeningens formand J.H. Schmidt den 26. oktober 1926 med

¹² Callø (1949) s. 251.

et forslag til en kreditaktion.¹³ Låneforeningen ville i samarbejde med underdirektør Rye fra Privatbanken foranstalte en lukket udlånsserie i Sønderjyllands Kreditforening i udenlandsk mønt. Alle seriens obligationer skulle således med statsgaranti placeres i udlandet til en rente på minimum 5% og en kurs på minimum 95. Ideen var, at kurstabet på de forrige kreditforeningslån ville genindvindes, når disse lån blev konverteret til den nye series obligationer til kurs 95 eller pari. Den 6. november 1926 var låneforeningens ordførere, heriblandt redaktør Andreas Grau Sønderborg, til møde med Kreditforeningens forretningsudvalg. Udvalget mente ikke, at forslaget var gennemførligt, da kurserne på de nye obligationer ville stige kraftigt, når den lukkede obligationsserie blev udbudt over en kort årrække, og gevinsten ved lånekonverteringerne ville derved forsvinde. Kreditforeningens forretningsudvalg meddelte de sønderborgske ordførere, at Kreditforeningens direktion var opmærksom på de økonomiske vanskeligheder i det sønderjyske landbrug, og at foreningen havde nye krisetiltag under planlægning, men endnu ikke kunne give konkrete udsagn.

Kreditforeningens afvisning fik dog ikke låneforeningen til at opgive ævred. Så meget desto mindre da statsminister Stauning samme dag, den 6. november 1926, bad kongen om at udskrive nyvalg. Folketingsvalget skulle afholdes den 2. december 1926, og forholdene i Nordslesvig skulle komme til at spille en central rolle for valgkampens forløb. Redaktør Andreas Grau fik samlet folkene bag hypotekassen og den sønderborgske låneforening i "*Fællesudvalget for Sydjydske Landmænds Hypotekasse og Sønderborg Amts Laaneforening*". Han gennemførte en underskriftindsamling til regeringen og rigsdagen med krav om statsgaranterede parilån mod sikkerhed af første prioritet i nordslesvigske landejendomme. Fællesudvalget formåede at samle omkring 7.000 underskrifter. Den 20. november stillede Andreas Grau og Fællesudvalget de nordslesvigske folketingskandidater direkte overfor kravet om parilån, i den af Grau redigerede avis Dybbølposten. Dagen før valget, den 1. december, meddelte Fællesudvalget i de nordslesvigske aviser, at kandidaterne C.O. Pedersen og Chr. Ernst Christensen, Venstre, Holger Andersen, Johan Nissen, P.K. Petersen og E. Finnemann-Bruun, de Konservative, samt H.C. Lei, H.B. Jepsen, N. Skau og pastor Schmidt-Vodder fra Slesvigsk Parti havde lovet støtte til initiativet.¹⁴ Det vakte stor forargelse, at Andreas Grau dermed indirekte støttede Slesvigsk Partis valgkampagne, ikke mindst da Slesvigsk Parti fik 15,6% af stemmerne i Nordslesvig mod 13,3% ved forrige valg. Formand for Sønderjyllands Kreditforening J.H. Schmidt indrykkede et åbent brev til Grau i Sønderjysk Dagblad, hvori han protesterede mod Graus metode, og den gevinst, som Slesvigsk Parti og særlig H. Chr. Lei havde opnået deraf. Slesvigsk parti fik 55 stemmer i Augustenborg valgkreds, hvor Lei var opstillet mod 2

¹³ Callø (1945) s. 145 – 153.

¹⁴ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829 og Callø (1945) s. 154 – 159 og Hejmdal 1. december 1926.

i 1924. Det vakte i det hele taget bekymring i Nordslesvig, at Slesvigsk Parti havde opnået denne fremgang ved valget.¹⁵ Det program, som Johannes Schmidt havde præsenteret i oktober, og som havde lagt sig tæt op af Selvstyrebevægelsens paroler, havde båret frugt. Programmet var i valgkampen blevet fremlagt som 10 bud, hvoraf de første lød; ”1. Vi vil en ny Grænseafgørelse, væk med Versailles, 2. Vi vil, uafhængig deraf, økonomisk Tilslutning til Tyskland, 3. Vi vil som tysk Folkedel føre vort eget nationale Liv og fordrer national Selvforvaltning.” Selvstyretanken blev yderligere båret frem med kravene: ”7. Social Forsorg maa opbygges på Selvhjælp og Selvstyre, 8. Hele Statens Opbygning maa i vides muligt Grad hvile paa Selvstyre.”¹⁶ Inspirationen var ikke til at tage fejl af. Selvstyrebevægelsen og Cornelius Petersen stillede også op til valget, men trods optil 4.000 deltagere på et selvstyremøde i Aabenraa på valgdagen, opnåede Selvstyrebevægelsen kun 2.117 stemmer i hele Nordslesvig. Cornelius Petersens skuffelse var stor, og valgets udgang i Nordslesvig blev siden beskrevet med ordene: ”Cornelius Petersen spillede ud, Lei lagde trumf og pastor Schmidt tog stikket hjem!”¹⁷ Slesvigsk Parti havde formået at udnytte Selvstyrebevægelsens aktiviteter til egen fordel og partiet havde på den måde ageret taktisk klogt. Men beskrivelsen stemmer alligevel ikke overens med det samlede valgresultat i Nordslesvig. Det var ikke pastor Johannes Schmidt, der tog stikket hjem, men derimod Thomas Madsen-Mygdal, Venstre.

H.P. Hanssen havde indvilget i at stille op til det forrige folketingsvalg for Venstre i april 1924 og var blevet valgt ind med 4.854 stemmer. H.P. Hanssen fandt sig imidlertid aldrig til rette i Folketinget og valgte at trække sig tilbage ved valget i 1926. Derfor skulle der findes en ny sønderjysk kandidat for Venstre og helst med en pondus svarende til H.P. Hanssens. Modsætningen mellem H.P. Hanssen og den sønderjyske folketingskandidat for Venstre, C.O. Pedersen, Flensborgmand og Sønderjyllands Kreditforenings ihærdige kritiker, fik negativ indflydelse på Venstres valg i 1924, og det ville være en fordel at finde en udenbys kandidat, der kunne samle partiet i Nordslesvig. Det siges at være folketingsmedlem for Venstre Mads Gram, Københoved, der fandt på at kontakte forhenværende landbrugsminister Thomas Madsen-Mygdal med henblik på hans opstilling i Nordslesvig. Madsen-Mygdal havde ellers trukket sig fra det partipolitiske og var nu formand for Landbrugsrådet. Den 10. november 1926 afholdt partiledelsen i Venstre et stort møde i rigsdagens fællessal for rigsdagsmænd og kandidater for at udforme en valgresolution, men mødet udviklede sig til en kåring af Thomas Madsen-Mygdal som partiets nye kandidat i Nordslesvig. Da Madsen-Mygdals mulige kandidatur blev nævnt, udtalte landstingsmand H.D. Kloppenborg-Skrumsager

¹⁵ Hejmdal 11. december 1926.

¹⁶ Hejmdal 16. november 1926.

¹⁷ Se Thorsen (1970) s. 112 – 113.

som den første sin uforbeholdne støtte og tro på, at Madsen-Mygdal kunne forene grænsefløjene i det nordslesvigske Venstre. Mads Gram tog herefter ordet og sagde blandt andet: *”Det kan maaske lyde lidt selvbevidst, men jeg mener alligevel, det er en Hædersbevisning, vi viser den Mand, vi bejler til, naar vi opfordrer ham til at blive vor gamle Førers Eftermand. Det er vanskeligt at finde et Navn heroppe fra som vi kender fuldt ud hos os. Men en Mand kender vi, nemlig Madsen-Mygdal, der kan tale til os, saa baade Borger og Bonde forstaar det.”* Mads Gram endte talen med at række Madsen-Mygdal hånden i en symbolsk forespørgsel om dennes tilsagn, og: *”Der blev et Øjeblik forventningsfuld Stilhed i Salen. Alle Øjne var rettede mod Madsen-Mygdal, der bevæget rejste sig fra sin Plads og gav Gram Haandslag. Hele Forsamlingen rejste sig og brød ud i voldsomme Ovationer.”*¹⁸ Således beskriver et referat udsendt af Venstres pressebureau i hvert fald hændelsen. Ifølge Svend Thorsen skulle Venstres formand Niels Neergaard have været uvidende om denne kåring, der ifølge Thorsen reelt var en kåring af Madsen-Mygdal til partiets statsministerkandidat.¹⁹ Madsen-Mygdal stod da også for en anden og mere traditionel liberal landbrugsorienteret linie i Venstre end Neergaard.

Officielt blev Madsen-Mygdal, der stillede op i både Haderslev, Tønder, Løgumkloster og Rødding valgkredse og opnåede et kanonvalg med 9.300 personlige stemmer, ikke statsministerkandidat før efter valget. Neergaard ledede efter valget Venstres forhandlinger om en regeringsdannelse og forsøgte at danne en samlingsregering med Socialdemokratiet og siden med de radikale uden held. Først herefter, den 10. december, bekendtgjorde Neergaard, at Madsen-Mygdal ville stå i spidsen for den nye Venstre-regering, støttet af de konservative. Den 14. december 1926 var Venstre-regeringen under Madsen-Mygdals ledelse en realitet.²⁰ Formentlig har Madsen-Mygdals overbevisende valgsejr, og de mislykkede forhandlinger om en flerpartiregering været den udløsende faktor for Neergaards endelige tilbagetrækning til fordel for partiets nye mand. Madsen-Mygdal blev statsminister med grundlag i den nordslesvigske befolknings store opbakning. Madsen-Mygdals valgsejr i Nordslesvig var på sin vis paradoksal, da hans væsentligste valgbudskab var, at parikronen og kronens guldindløselighed skulle respekteres. Med valget af Madsen-Mygdal havde en stor del af den nordslesvigske befolkning dermed bifaldet kronestigningen og ”den ærlige krone”, der ellers havde voldt landsdelen store økonomiske kvaler, og som havde høstet megen kritik i Nordslesvig. Madsen-Mygdals andet centrale valgbudskab var, at offentlige nedskæringer var bydende nødvendige. Sociallovgivningen måtte indskrænkes og antallet af tjenstemænd reduceres.

¹⁸ Hejmdal 11. november 1926 og Thorsen (1970) s. 110 – 111.

¹⁹ Thorsen (1970) s. 111 og Kaarsted (1991/2004) s. 20 – 25.

²⁰ Hejmdal 11. december 1926.

”Det er med Urette, at der hernede har lydt Smædeord mod Tjenestemændene. Det er ikke disses Skyld, men det er Systemet, der er galt! Der maa og skal foretages en Simplificering af det store Antal Tjenestemænd, der i Dag er næsten dobbelt saa stort som i 1914,” sagde Madsen-Mygdal på et valgmøde i Rødding den 16. november.²¹ Opstillingen af Madsen-Mygdal i Nordslesvig var i den henseende et politisk og taktisk flot skaktræk af Venstre. Madsen-Mygdal kunne med sin karakteriske og stærke personlighed matche både Selvstyrebevægelsen, Slesvigsk Parti og socialdemokratiets populære mand i Nordslesvig J.P. Nielsen. Samtidig kunne nordslesvigerne nikke genkendende til Madsen-Mygdals angreb på ”systemet” som den væsentligste årsag til den økonomiske krise. Det havde Selvstyrebevægelsen og siden Slesvigsk Parti talt en del om i det forgangne år. Den stort opsatte kåring af Madsen-Mygdal på Venstres møde den 10. november tyder på, at opstillingen ikke var helt så impulsiv, som referatet skulle give indtryk af, og man kan tvivle på, at Mads Gram alene skulle være ophavsmand til Madsen-Mygdals triumf. Under alle omstændigheder var det Madsen-Mygdal, der tog stikket hjem i Nordslesvig ved folketingsvalget den 2. december 1926.

11. 4 ”Noget maa der gøres”

For Thomas Madsen-Mygdal var kandidaturen i Nordslesvig et springbræt til posten som landets statsminister, men hans projekt rakte langt ud over Nordslesvig. Thomas Madsen-Mygdals projekt var et opgør med det socialdemokratisk-radikale system, mod fagbevægelsernes voksende indflydelse, mod otte-timers arbejdsdagen og overenskomstforhandlinger, og for en tilbagevenden til tilstandene fra før 1914. Det projekt høstede stor tilslutning i Nordslesvig, hvor vælgerne tilsyneladende ikke satte Madsen-Mygdals budskab om offentlige nedskæringer i forbindelse med det faktum, at landsdelen selv havde været og stadig var afhængig af offentlige særordninger. Madsen-Mygdal havde ikke forholdt sig til de særlige økonomiske problemer i Nordslesvig under valgkampen, men kun til den generelle økonomiske krise affødt af det generelt disfuncerende system. Madsen-Mygdal havde, klogeligt, ikke svaret på Andreas Graus forespørgsel om nordslesvigske parilån i Dybbølposten.²² Ifølge Madsen-Mygdal skulle den økonomiske krise løses ved fastholdelse af parikronen og offentlige nedskæringer. Spørgsmålet var, om der ville blive plads til nordslesvigske særordninger i denne politik? Hvis der var konsekvens i Madsen-Mygdals argumentation, måtte man forvente, at politiske særordninger og indgreb i økonomien, nationalt såvel som regionalt, ikke var den nye regerings livret.

²¹ Hejmdal 17. november 1926. Madsen-Mygdals Programtale.

²² Hejmdal 8. december 1926. Den konservative kandidat P.K. Petersen kritiserede Madsen-Mygdal for ikke at have udtalt støtte til parilånsforslaget, uden at høste sympati herfor, jf. kritikken af Slesvigsk Partis fordel.

Thomas Madsen-Mygdals valgsejr og indtagelse af statsministerposten ændrede imidlertid ikke ved, at der stadig var økonomisk krise og gældsproblemer i Nordslesvig at tage fat på. Regeringen skulle snart få lejlighed til at forholde sig til problematikken. Få dage efter valget, den 8. december 1926, fremlagde Sønderjyllands Kreditforenings tredje direktør og medlem af Lånekassens bestyrelse Orla Buhl en betænkning, hvor i han foreslog en sønderjysk hypotekforening oprettet. Hypotekforeningen skulle yde lån i landejendomme mod pant i anden prioritet i en kort årrække af 2-4 år. Lånene skulle udbetales i 5% statsgaranterede kasseobligationer med en afdrags- tid på 30 år. For at sikre obligationerne en god kurs skulle staten desuden foretage støtteopkøb og have mulighed for at belåne obligationerne, på samme måde som Sønderjyllands Kreditforenings første udlånsserie havde været arrangereret. Der skulle dog udstedes regler for obligationssalget, således at man ikke igen oplevede, at usolgte obligationer hobede sig op med forventning om forbedrede kurser. Desuden skulle der gives hypotekforeningen gebyr og stempelfrihed.²³

Repræsentantskabet og direktionen for Sønderjyllands Kreditforening afholdt møde den 16. december for at drøfte Buhls oplæg og eventuelle andre krisetiltag. Her blev man enige om at søge indenrigsministeriets godkendelse til at åbne en ny udlånsserie i 5% 's obligationer under forudsætning af at staten, ligesom ved den 3. udlånsserie, stillede rentegaranti for obligationerne. Med hensyn til Buhls forslag havde P.A. Callø tilføjet enkelte ændringer, blandt andet at hypotekforeningens låntagere skulle hæfte solidarisk overfor kreditorerne. Risikoen ved den solidariske hæftelse skulle dog reduceres ved tilvejebringelsen af en solid reservefond med statens hjælp. Kreditforeningen ville desuden foreslå, at der blev oprettet kreditrådgivningscentre, såkaldte "akkordudvalg", i Nordslesvig, og at Lånekassen for Sønderjylland var den rette institution til denne opgave.²⁴ I sin tiltrædelsestale i Folketingssalen den 19. december udtalte statsminister Madsen-Mygdal, at regeringen ville rette sin opmærksomhed mod de overordentligt store økonomiske vanskeligheder i de sønderjyske landsdele. Noget konkret løfte gav han ikke. Dagen efter var Kreditforeningens direktion i København for at drøfte sine forslag med Madsen-Mygdal og nyudnævnte finansminister Niels Neergaard. Allerede den 18. december havde repræsentanter for Fællesudvalget for Hypotek-kassen og Låneforeningen for Sønderborg Amt været i audiens ved de samme ministre med deres forslag om statsgaranterede parilån. Der var flere forslag for regeringen at tage stilling til.²⁵

²³ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Betænkning af 8. december 1926.

²⁴ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Udtalelse af Kreditforeningens repræsentantskab 16. dec. 1926.

²⁵ Hejmdal 19. og 20. december 1926 og Callø (1945) s. 162 – 166.

Samme dag som Kreditforeningens direktion var til møde med ministrene, afholdt Lånekassens bestyrelse møde for at drøfte Kreditforeningens forslag. Finansministeren havde, som formand P.O.A. Andersen refererede, opfordret til mødets afholdelse *"for at han derigennem kan gøres bekendt med Udtalelser fra kompetent sønderjysk Side."* Formanden overbragte en hilsen fra Neergaard og udtalte, at Lånekassen altid havde *"haft Følelsen af at have Finansminister Neergaards Sympathi for sit Arbejde. Efter Formandens Mening havde Laanekassen været af største Betydning ikke alene i Sønderjylland som egentlig Laanekasse, men dens Bestyrelse tillige som et sagkyndigt organ i sønderjyske Spørgsmaal overfor Regering og Rigsdag, idet Bestyrelsens Udtalelser altid kun havde været sagligt underbyggede, endskønt dens Sammensætning var politisk forskellig."*²⁶ Det var en udlægning af Lånekassens betydning, som bestyrelsens formand havde stor interesse i at udbrede, men analysen afspejlede også et reelt forhold. Lånekassen kunne ikke komme igennem med hvad som helst, men det var Lånekassens bestyrelse, der blev lyttet til på Christiansborg, når Nordslesvigs økonomiske situation var på programmet. Hvad angik de forskellige forslag til kriseløsninger fra Nordslesvig havde Neergaard overfor formanden *"udtalt sig for det ønskelige i en samlet Plan for Arbejdet i Sønderjylland, et Ønske, som ogsaa næredes af det ikke tilstedeværende Medlem af Bestyrelsen, Domæneforvalter Refshauge."* Neergaards hilsen og efterlysning af en samlet plan hos Lånekassens bestyrelse vidner om bestyrelsens centrale politiske position.

Efter formandens indledning kommenterede de enkelte bestyrelsesmedlemmer de mange kriseforslag, der var blevet rejst fra forskellige sider. Der var bred enighed om, at forslagene om en hypotekkasse og parilån var meget uheldige. Ligeledes var der ikke megen opbakning til et forslag fra Fælleslandboforeningen for Nordslesvig om oprettelsen af driftslåneforeninger for landmænd. Til gengæld nød Kreditforeningens forslag stor opbakning. Kun blev effekten af nok en udlånsserie i Kreditforeningen fra enkelte sider betvivlet, mens Orla Buhls hypotekforening fik stor tilslutning. De fleste af bestyrelsens medlemmer fandt de mange kriseforslag fra alle mulige sider for uheldige og skadelige, og der manglede, med amtmand Refslund Thomsens ord: *"Erfaring og Opdragelse i Kreditspørgsmaal dernede."* Derfor var oprettelsen af rådgivende akkordudvalg en glimrende ide.

Det, som der blev set med størst bekymring på fra samtlige medlemmers side, var dog Kreditanstalt Vogelgesangs virksomhed. Problemet var, at Vogelgesang ikke opererede med et udlånsloft eller nogen form for sikkerhed, og det var vanskeligt at konkurrere mod en sådan udlånspolitik. Dertil kunne det indvendes, at hvis bestyrelsen anså denne udlånspolitik for risikobetonet, ville Vogelgesang vel før eller siden komme i finansielle vanskeligheder. Det var imidlertid ikke så

²⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøde den 20. december 1926.

meget den økonomiske konkurrence fra det tyske institut, der blev anset for bekymrende, som det var instituttets nationalpolitiske betydning. Som Refslund Thomsen sagde: *"Hvis Aktionen kun betød, at Tyskerne ønskede at hjælpe deres egne over Vanskelighederne, var der ikke Grund til at tage Bevægelsen for højtideligt, idet man maatte se paa den Fordel, den bragte ved at aflaste Sparekasser og bringe Penge til Bankerne. Men hvis Bevægelsen gik dybere, og Planen var at skaffe de sydlige Grundejere i tysk Magt, før Spørgsmaalet om en Grænseregulering rejstes, da var Aktionen af en meget alvorlig Beskaffenhed."* Refslund Thomsen kunne dertil påvise 38 givne Vogelgesanglån og oplyse, at 33 flere var under forberedelse. P.A. Callø sluttede sig til Refslund Thomsens synspunkter og berettede, at også Kreditforeningen kunne mærke den Vogelgesangske virksomhed ved et stigende antal anmodninger om henstand. Callø fortsatte: *"Det er karakteristisk, at Vogelgesang ingen rigtige Interesser har Nord paa. Men langs Grænsen og særlige i de vanskelige Distrikter ved Graasten flourer Bevægelsen. Den er af største Alvor, thi det er Kampen om Jorden, der er begyndt. Til en saadan Kamp bør man i Tide ruste sig."* Konklusionen var ifølge Callø, at: *"Noget maa der gøres. I Øjeblikket har Folk, der kommer i Vanskeligheder kun Vogelgesang at ty til."* J.P. Nielsen anså også Vogelgesang for en nationalpolitisk trussel. J.P. Nielsen fremhævede desuden, at han ville bede sit parti om at foranstalte en samlet undersøgelse af den økonomiske situation i Sønderjylland af et dertil nedsat sagligt udvalg. J.P. Nielsen tilsluttede sig også Kreditforeningens forslag og bemærkede ironisk, at her var der jo i virkeligheden tale om et statstilskud til hypotekforeningen. Formand for Sønderjyllands Kreditforening J.H. Schmidt udtrykte tilfredshed med modtagelsen af Kreditforeningens forslag i bestyrelsen. Schmidt havde særligt store forventninger til akkordudvalgene og forventede, *"at Udvalgene vil henstille til Pengeinstitutterne ikke at laane til dem, der vil købe Danskerne ud."* Bestyrelsen diskuterede til sidst, om der skulle udarbejdes en resolution, men enedes i stedet om at tilsende finansministeren mødereferatet, der viste klar opbakning til det af Kreditforeningen foreslåede sæt af kriseforanstaltninger.²⁷

Lånekassebestyrelsens møde den 20. december 1926 skulle blive et afgørende møde, da flere af de kommende års regionaløkonomiske tiltag i Nordslesvig her blev taget op. Dermed blev Lånekassebestyrelsens centrale regionalpolitiske position påny manifesteret. Til gengæld viste udtalelserne på mødet også, at der var en meget klar nationalpolitisk dimension i Lånekassebestyrelsens arbejde. Som John Skonberg påviser i sin artikel om den sønderjyske støttelovgivning 1925-29, var der således ikke tale om den helt neutrale udlånsvirksomhed, som Lånekassen og Sønderjyllands Kreditforening ellers brystede sig af. Udlånene var ganske vist tilgængelige for tysksindede borgere,

²⁷ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af mødet den 20. december 1926.

men som Callø var inde på, handlede det for Lånekassen og Kreditforeningen om at skabe et dansk-nordslesvigsk kreditmarked med så megen økonomisk tryghed, at der ikke ville være behov for et tysk kreditinstitut som Vogelgesang. Og så skulle udlånsvirksomheden sikre, at dansksindede land- og husmænd blev placeret i de ellers tyskdominerede egne. Det er svært at forestille sig, at der ikke er blevet skelet til den nationale stilling i de enkelte egne, når Lånekassen og Kreditforeningen, med deres net af lokale tillidsfolk, fordelte deres udlån, når udtalelserne på mødet den 20. december tag- es i betragtning. Det sæt af kriseforanstaltninger, som Kreditforeningens direktion havde skitseret og som Lånekassens bestyrelse sanktionerede på mødet den 20. december, var således delvist ment som kriseforanstaltning, men i ligeså høj grad som foranstaltninger, der kunne overbyde Vogelge- sangs virksomhed. Frem for alt skulle de danske kreditinstitutioner vise, at de ikke havde i sinde at lade nordslesvigerne i stikken og overladt til Vogelgesang. I 1923 havde bestyrelsen afvist at gå ind i en direkte jordkamp af den gamle slags. Men den nationalpolitiske dimension havde bestyrelsen hele tiden haft for øje, hvad Hammerichs betænkning om jordfordelingen i 1923 var et klart eksem- pel på. Med Vogelgesangs oprettelse og den efterfølgende stemmefremgang for det tyske mindret- als parti ved folketingsvalget den 2. december 1926, blev den nationalpolitiske dimension i Låne- kassebestyrelsens arbejde intensiveret. Som det fremgik af mødet den 20. december, var strategien fortsat at fremme den økonomiske omstilling til danske forhold og strukturer i Nordslesvig, og der- til var nye særordninger påkrævet. Fællesudvalget for Hypotekassen og Sønderborg Amts Låne- forening var desuden stadig i spil, og den 28. december 1926 blev der afholdt et fællesmøde i Tinglev, hvor repræsentanter fra Lånekassen og Fællesudvalget skulle forsøge at finde sammen. Det førte dog ikke til noget resultat, men skærpede snarere uenigheden imellem de to parter. Tilbage var at overbevise regeringen om de af Lånekassen anbefalede hjælpeforanstaltningers nødvendighed. Med Madsen-Mygdals valgprogram i erindring ville det ikke nødvendigvis blive let.

11.5 Foreningen Landeværnet

På Kreditforeningsdirektionens møde med statsministeren og finansministeren den 20. december 1926 lovede Neergaard, at regeringen snarest ville tage stilling til de nordslesvigske spørgsmål, men en beslutning ville først følge på den anden side af julen.²⁸ I mellemtiden udgik der nye initiativer fra Nordslesvig. Som formand for den sønderjydske Sprogforening ville også H.P. Hanssen tage del i inddæmningen af Vogelgesang. På Sprogforeningens bestyrelsesmøde den 18. december lovede han at indkalde til et møde om en nordslesvigsk aktion mod Vogelgesang. Hans Jepsen Christensen,

²⁸ Hejmdal 20. december 1926

der også havde deltaget i Lånekassens bestyrelsesmøde den 20. december, havde som formand for Sønderjyds Skoleforening en lignende tanke. I julen 1926 fik H.P. Hanssen og Jepsen Christensen derfor arrangeret et møde, der skulle foregå på Schackenborg hos amtmand Grev Schack den 7. januar 1927. Mødedeltagerne var repræsentanter for de to nævnte foreninger samt flere nordslesvigske landmænd samt Martin Hammerich og Marten Refslund Poulsen fra Lånekassens bestyrelse. H.P. Hanssen indledte mødet med at fastlå: *"Det Vogelgesangske angreb er meget alvorligt"*, og at angrebet var *"en målbevidst Kamp for generobringen af Tiedje-linien."* Der blev ytret flere pessimistiske vurderinger af situationen i den såkaldte "truede firkant." Hans Jepsen Christensen konkretiserede mødets formål: *"Vi havde ikke fra dansk side ønsket en fortsættelse af Jordkampen... Nu lå Forholdene imidlertid saaledes, at Jordkampen var blevet os paatvunget fra tysk Side, og vi savnede et Organ, som kunne lede denne Kamp. Han havde talt med Statsministeren og Finansministeren om sagen i tilslutning til forhandlingerne om Kreditforholdenes Ordning, og de havde begge ment, at et saadan Organ var nødvendigt, og at der maatte gøres en Indsats af den Art fra sønderjysk Side, før man kunne træde hjælpende til med Statsmidler."*²⁹ Derfor foreslog Jepsen Christensen, at man fra nordslesvigske side oprettede en forening, der kunne tage jordkampen op, og han ville selv tegne aktier i foreningen for 1.000 kroner. Tanken var således at skabe et privat låneselskab finansieret af frivillige kapitalindskud. Hans Jepsen Christensen havde allerede i 1923 foreslået Lånekassen at gå ind i jordkampen, men bestyrelsen ønskede ikke at drage den statslige institution ind i en national jordkamp og havde i stedet anbefalet et privat initiativ til formålet. Det var præcist det initiativ, Jepsen Christensen nu rejste. Med et privat finansieret låneinstituts engagement i jordkampen kunne staten undgå at blive draget til ansvar i udenrigspolitisk henseende. Men som Jepsen Christensen nævnte, var der også et andet formål ved det private initiativ. Det skulle danne politisk grundlag for og retfærdiggøre Venstregeringens iværksættelse af de kriseforanstaltninger, Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassens bestyrelse havde fremlagt. Oprettelsen af det private låneinstitut ville på en gang påvise situationens alvor for det øvrige land og samtidig betyde, at et privat initiativ var gået forud for statens involvering. Det måtte være i Madsen-Mygdals ånd, og derved skulle regeringen overbevises om, eller overtales til, at gennemføre de pågældende særordninger.

På mødet den 7. januar 1927 blev oprettelsen af den nye institution enstemmigt vedtaget, og et udvalg med blandt andre Martin Hammerich og Marten Refslund Poulsen som medlemmer blev nedsat til at forberede en stiftende generalforsamling. Den stiftende generalforsamling blev afholdt på Folkehjem i Aabenraa den 24. januar 1927. Her blev det besluttet, at foreningen skulle have

²⁹ LAA. H.P. Hanssens privatarkiv. pk. 146. Korrespondancesager vedr. Landeværnet. Referat af møde 7. januar 1927. Og Schultz-Hansen (2002) s. 39-40.

navnet *Landeværnet*, samme navn som en nordslesvigsk forening oprettet i 1913 havde haft, med samme formål som blev beskrevet i det nye Landeværns §2: ”Foreningens Formaal er at styrke sønderjyske erhvervsdrivendes økonomiske Stilling, derunder navnlig at hjælpe danske Landmænd til at bevare eller erhverve egen ejendom.”³⁰ Hans Schultz Hansen har beskrevet foreningens virksomhed grundigt i bogen ”Dansk jord på danske hænder”, og den skal derfor ikke behandles dybtgående her. Blot skal det nævnes, at foreningen fik gårdejer Hans Andersen fra Kongsbjerg ved Abild som formand, en stilling han indtog indtil 1963. Den frivillige kapitalindsamling i 1927 var vellykket og indbragte 2,2 millioner kroner. De største bidragsydere var Handelsbanken og Ø.K. med hver 25.000 kroner. Carlsberg og Tuborg bidrog med hver 20.000, mens Politiken og Berlingske Tidende hver gav 10.000 kroner. Fra Nordslesvig bidrog Haderslev Bank med 10.000 kroner, mens møder i blandt andet Studenterforeningen, Odd Fellow Palæet i København og på Vallekilde Højskole indbragte betydelige beløb. Omkring 10.000 forskellige institutioner og mennesker havde tegnet sig for indskud i 1927. Landeværnsinitiativet blev således mødt med stor national begejstring. I 1927 ydede Landeværnet i alt 495 lån på i alt 2 millioner kroner, hvoraf de fleste faldt i Tønder og Aabenraa amter. Heraf var 105 lån ydet til ejendomsoverdragelser, hvoraf 32 var sket fra en tysk ejer til en dansk. Som Hans Schultz Hansen skriver, måtte det være et tilfredsstillende resultat set med bidragsydernes øjne. I Landeværnets første år var långivningen ganske bred for at tilfredsstille de forventninger, der var opstået med Landeværnets oprettelse, og indskudskapitalen var snart brugt. Den storstilede långivning blev, som Schultz Hansen skriver, i løbet af 1927 overflødig da statens øvrige kriseforanstaltninger trådte i kraft. På Landeværnets bestyrelsesmøde i september 1927 besluttede bestyrelsen derfor at målrette långivningen til nationalt truede ejendomme.³¹

Troels Fink skriver i ”Sønderjylland siden genforeningen” om Landeværnet: ”*Det raadede dog kun over beskedne midler i forhold til dem, Vogelgesang havde, men de blev udnyttet særdeles effektivt.*”³² Det har været en gængs opfattelse af jordkampen i Nordslesvig 1927-45, at Landeværnets kamp mod Vogelgesang var Davids kamp mod Goliat. Landeværnet havde over tid mindre kapital til rådighed end Kreditanstalt Vogelgesang, men det var ikke Landeværnets egenkapital, der var foreningens største fortjeneste. Det var derimod den bølge af national begejstring, der fulgte foreningens oprettelse og kapitalrejsning, og som var overordentlig vanskelig for den nye regering med en statsminister valgt i Nordslesvig at sidde overhørig.

³⁰ Schultz Hansen (2002) s. 43 – 44.

³¹ Ibid. s. 45 – 72.

³² Fink (1955) s. 60.

11.6 Sønderjyds Hypoteklånefond og Lånekassens 3. serie

Den 27. januar 1927 blev der afholdt et møde mellem statsminister Madsen-Mygdal, de fire parti-formænd, de ni sønderjyske rigsdagsmænd og de fire nordslesvigske amtmænd, med kriseforanstaltningerne som emne. Regeringen gav ingen tilsagn på mødet, men ville arbejde videre med sagen.³³

Tre dage senere havde Berlingske Tidende arrangeret et folkemøde på Rådhuspladsen i København til støtte for Landeværnet, hvor flere tusinde mødte op, sang nationale sange og hørte taler af Hans Jepsen Christensen, Peter Grau, H.P. Hanssen og Hans Andersen. Den 2. februar blev en sønderjysk fest med taler af H.P. Hanssen og Hans Andersen arrangeret af Politiken i Odd Fellowpalæet transmitteret i radion.³⁴ I denne bølge af støtte til den nationale sag var det vanskeligt for de politiske partier at stille sig afvisende overfor de nordslesvigske ønsker. Samtidig svækkede den nationale bølge, som Landeværnet havde forårsaget, kravene fra Fællesudvalget for Hypotekbanken og Låneforeningen, da Landeværnet var tæt knyttet til Lånekassens bestyrelse og de forslag, der forelå herfra. Således udtalte Stauning på det socialdemokratiske gruppemøde den 28. januar 1927 om hypoteklånefondens og Lånekassen: ”Nogen egentlig forbindelse mellem disse Love og den ny Organisation Landeværnet skal ikke bestaa, men en anbefaling fra Landeværnet vil være et Fortrin.”³⁵

Som John Skonberg bemærker i hans artikel, affødte den bemærkning ingen protester fra J.P. Nielsen, hvorfor Staunings udtalelse ikke var uden realitet. Udtalelsen vidner også om, at Stauning anså Hypoteklånefondens og Lånekassens arbejde for et nationalt arbejde på linje med Landeværnets.

Landstingsmand for Venstre Hans Jepsen Christensen har givetvis haft indflydelse på regeringens stilling. Regeringen fremlagde ihvertfald forslaget om en hypoteklånefond i Folketinget og efter en relativ let gang gennem tinget blev loven om oprettelse af *Sønderjyds Hypoteklånefond* vedtaget den 28. februar 1927. Fonden skulle yde lån i landejendomme i de sønderjyske landsdele mod solidarisk ansvar for låntagerne og mod sekundær pant efter lån af kreditforeninger, sparekasser, stiftelser og lignende. De ydede lån måtte ikke overstige 25% af et normalt kreditforeningslån i ejendommen og skulle udbetales kontant til parikurs imod en årlig rente på 5½%. Lånene skulle afdrages over 30 år i halvårlige terminer, med første termin i juni 1930. Fonden kunne anvende indtil 20 millioner kroner, som fonden optog som parilån i Danmarks Hypotekbank mod en rente på 5½%. Desuden skulle fonden optage endnu et lån ved Hypotekbanken svarende til 10% af fondens udlån, der skulle henlægges i stats- og kreditforeningsobligationer som en risikoudligningsfond. Formanden for Danmarks Hypotekbank var i øvrigt statsgældsdirektør og formand for Låne-

³³ Callø (1945) s. 166 – 167.

³⁴ Schultz Hansen (2002) s. 50.

³⁵ Skonberg (1978) s. 157.

kassens bestyrelse P.O.A. Andersen. Hypotekfondens udlånsvirksomhed skulle ophøre ved udgangen af maj måned 1930 og ledes af en betyrelse bestående af en direktør og fire medlemmer udnævnt af indenrigsministeren.³⁶ Martin Hammerich fik posten som Hypoteklånefondens direktør, mens bestyrelsesmedlemmerne blev gårdejer Jens Østergaard, Københoved, husmand Jørgen Pedersen, Halk, forpagter Hans Linnet, Jejsing, og gårdejer Nikolaj Christensen, Dybbøl. Bestyrelsen trådte sammen første gang den 17. marts 1927. I første omgang fik Hypotekfonden hovedsæde på Damager i Haderslev, og der blev ansat en kontorleder og sekretær til det daglige arbejde. Senere blev Hypotekfondens hovedsæde flyttet til Tønder. Vurderingsformand Hans Andersen fra Aabenraa blev tilknyttet fonden som rejseinspektør, han skulle vurdere de enkelte ejendomme for Hypoteklånefondens. Hans Andersen var i øvrigt medlem af Landeværnets bestyrelse. Efter ejendommens besigtelse og vurdering blev sagen fremlagt på et bestyrelsesmøde af det bestyrelsesmedlem, der boede nærmest låneansøgeren, og en beslutning truffet. På Hypotekfondens bestyrelsesmøde den 23. april 1927 blev de første 10 lån bevilget på tilsammen 116.000 kroner. Ifølge forhandlingsprotokollen blev de sidste lån bevilget i oktober 1930, men herefter var Hypotekfonden stadig involveret i en del ejerskiftesager og naturligvis restancesager. I alt ydede Hypoteklånefondens 3.025 lån til et samlet beløb på 18.640.400 kroner. Det gav et gennemsnitlig lånebeløb på 6.162 kroner.³⁷

Den 2. marts 1927, få dage efter at loven om Hypoteklånefondens oprettelse var blevet vedtaget af Rigsdagen, blev en lov om oprettelse af en Lånekasse i Sønderjylland ligeledes vedtaget af Rigsdagen. Loven samlede de tidligere lovbestemmelser om Lånekassens tre forrige udlånsserier samt invalide- og jordfordelingslånene og tilføjede dertil en ny udlånsserie. Lånekassens fik samlet 15 millioner kroner stillet til rådighed, men herfra skulle de 7 millioner Lånekassen havde i restgæld fra de forrige serier trækkes fra, således var der 8 millioner kroner til rådighed for nye udlån. Lånene skulle ydes *”til handlende, Haandværkere og andre næringsdrivende samt Landbrugere og Fiskere i de sønderjydske Landsdele, der ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig tilstrækkelig Driftskapital til Grundlæggelse eller Opretholdelse af selvstændig økonomisk Virksomhed, herunder ogsaa Erhvervelse af fast Ejendom. Laanene ydes til alle ovenfor nævnte Erhverv, i særlig Grad til handlende, Haandværkere og Fiskere.”*³⁸ Der kunne ydes lån på op til 10.000 kroner, der skulle forrentes med 5% årlig og afdrages over 20 år. I særlige tilfælde kunne der ydes lån til private og offentlige arbejder.

³⁶ Lov om Oprettelse af Sønderjydsk Hypoteklaanefond. Nr. 33. Lovtidende 1927. s. 64-67.

³⁷ LAA. Sønderjydsk Hypoteklånefondens arkiv. pk. 514. Forhandlingsprotokol. Og Callø (1945) s. 171.

³⁸ Lov om Oprettelse af en Laanekasse i Sønderjylland. Nr. 38. Lovtidende 1927. s. 79-80.

Både Hypoteklånefonden og Lånekassens udlån var, som traditionen bød, principielt åbne overfor alle danske statsborgere i Nordslesvig. Særlig Martin Hammerich skal have været meget bevidst om, at også tysksindede landbrugere fik lån og rådgivning fra Hypoteklånefonden.³⁹ Om udlånene fra Hypoteklånefond og Lånekasse var nationalt neutrale, lader sig, som før omtalt vanskeligt bevise. For det første blev det nationale sindelag ikke officielt registreret og er grundlæggende vanskeligt at opgøre. For det andet vil det ikke fremgå af de enkelte lånesager, om der var tale om en dansk- eller tysksindet borger, og selvom der gjorde, skulle et meget stort antal lånesager gennemgås for at give et dækkende billede af fordelingen. Som det fremgik af bestyrelsesmødet den 20. december 1926, er der dog ingen tvivl om, at de ansvarlige for udlånene havde øje for den nationalpolitiske dimension i kriseforanstaltningerne. For Lånekasseudlånenes vedkommende findes visse indicier på, at lånenes fordeling ikke var fuldstændig national neutrale. Således skrev Hans Jepsen Christensen til finansminister Neergaard under lovforslagenes behandling: *”Maa jeg.. meget indtrængende bede om, at de Penge, der stilles til raadighed for Laanekassen for Sønderjylland, bliver til saa fri disposition som vel muligt for Kassens Bestyrelse...Jo mere frit stillet Laanekassen kan være i sine Dispositioner, med en stiltiende Bemyndigelse til at støtte særligt i de nationalt vanskelige Egne, des bedre vil det utvivlsomt være.”*⁴⁰ Dermed ville de tysksindede landmænd ikke være udelukket fra lånene, men det var tydeligvis hensigten at fremme danskheden i de sydlige egne af Nordslesvig. Da Lånekassens bestyrelse den 4. marts 1927 drøftede de nye udlåns organisation, blev sognerådernes rolle diskuteret. Axel Hulegaard rejste spørgsmålet, om sognerådene igen skulle være et oplysende mellemlid, selvom de oplysninger, sognerådene var kommet med sidst, ikke havde været af stor værdi. Der var bred enighed om, at sognerådernes oplysninger ikke var voldsomt værdifulde, men også om at sognerådene fortsat skulle give Lånekassen oplysninger.⁴¹ Det er ikke usandsynligt, at sognerådene, sammen med Lånekassens tillidsmænd på egnen, kunne give oplysninger om lånsøgenes nationale sindelag og om egnens nationale stilling. På bestyrelsens næste møde, den 5. april 1927, hvor udlånspraksis igen blev drøftet, advarede H. Jepsen Christensen *”mod at fastsætte almindeligt bindende regler for Laanesagernes Behandling. Han kunde i øvrigt slutte sig til en væsentlig Del af det, der tidligere var udtalt, og gjorde opmærksom paa, at Landeværnets Midler jo dels var begrænsede og dels ikke maatte betragtes som almindelig Financierings Kapital.”*⁴² Ifølge Jepsen Christensen skulle Landeværnets udlån altså ikke betragtes som en ”anden

³⁹ Se Refslund Poulsen (1957) s. 108 – 130.

⁴⁰ Citatet taget fra Skonberg (1978) s. 158.

⁴¹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde den 4. marts 1927.

⁴² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde den 5. april 1927.

vej” til at skaffe sig driftskapital, og da Landeværnets midler var begrænsede, måtte Lånekassen meget gerne supplere de af Landeværnet ydede lån. Landeværnets udlån var bestemt ikke nationalt neutrale. Det udelukker ikke at tysksindede kunne modtage lån ved Lånekassen, men understreger atter at Lånekassens bestyrelse, og især Hans Jepsen Christensen, var meget opmærksom på den nationalpolitiske dimension i krisehjælpen.

Lånekassens 3. udlånsserie forløb ikke problemfrit. Der kom på grund af krisen betydeligt flere låneansøgninger til serien end forventet. Desuden var de efterspurgte beløb oftest højere, end Lånekassen kunne efterkomme. Ud af omtrent 8.000 ansøgninger blev der bevilget 2.826 lån. Det gav en afvisningsprocent på omkring 65. De mange afvisninger gav grund til skuffelser og dermed til utilfredshed og kritik af Lånekassens virksomhed. Cornelius Petersen var særlig kritisk overfor Lånekassen, hvis bestyrelse han identificerede med H.P. Hanssens Aabenraa-Venstre og ironisk kaldte for ”De rette Mænd.” Cornelius Petersen er formentlig ikke blevet Lånekassen venligere stemt efter at bestyrelsen i maj 1927 afviste et låneandragende fra Vester Anflod.⁴³ Da Marten Refslund Poulsen i juni 1927 på Lånekassens vegne medvirkede i købet af en tvangsauktioneret gård i Mølby ved Sommersted af en tysksindet landmand og efterfølgende solgte gården til en dansksindet, blev Lånekassen kritiseret for tysk fjendtlig virksomhed i tysksindede aviser som *Sonderburger Zeitung* og *Apenrader Tageblatt*. Sagen var bevis på, at den danske stat udøvede fordrivningspolitik, skrev *Sonderburger Zeitung*.⁴⁴ På bestyrelsesmødet den 7. juli 1927 drøftede bestyrelsen, om der skulle tages til genmæle mod kritikken. Der var enighed om, at kritikken mod Lånekassen generelt var grundløs, og at der igen var tale om en misforståelse af Lånekassen som velgørenhedsinstitution. Bestyrelsen indrykkede derfor følgende udtalelse i pressen: ”*Det maa herverfor paa det bestemteste understreges, at Laanekassen ikke er nogen Understøttelseskasse, men en Laaneinstitution, der vel ikke skal stille strenge Krav til den Sikkerhed, der kan bydes for Laanet, men som dog paa den anden Side efter Lovens Mening kun bør yde Laan, hvor der ved den stillede Sikkerhed, Laantagerens personlige og erhvervsmæssige Forhold, hver for sig eller begge i Forening, bydes god Mulighed for Laanets Tilbagebetaling.*”⁴⁵ Det var ikke en ny problemstilling for bestyrelsen at forholde sig til, og med gældskrisen var balancen mellem velgørenhed og forretning ikke blevet nemmere at håndtere. Fordelingen af den 3. udlånsserie så ud som i nedenstående tabel.

⁴³ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøde 31. maj 1927 og Refslund Poulsen (1957) s. 165 – 166.

⁴⁴ *Sonderburger Zeitung*, 28. juni 1927.

⁴⁵ LAA. Lånekassens for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 7. juli 1927. og Hejmdal 8. juli 1927.

Lånekassen for Sønderjyllands 3. udlånsserie. 1927-28				
Erhverv	Antal lån	Antal lån%	Beløb	Gennemsnitlig lånebeløb
Handlende	364	13%	966.360	2.655
Håndværkere	774	27%	1.435.600	1.855
Landmænd	1.307	46%	4.671.250	3.574
Arbejdere	79	3%	99.050	1.254
Fiskere	82	3%	114.250	1.393
Andre	220	8%	533.150	2.423
Amt				
Aabenraa	615	22%	1.749.800	2.845
Haderslev	1.079	38%	3.019.910	2.799
Sønderborg	560	20%	1.354.300	2.418
Tønder	572	20%	1.695.650	2.964
Nordslesvig	2826	100%	7.819.660	2.767

Tabel 11.1 Kilde: Hulegaard (1945) s. 39-40.

Loven af 2. marts 1927 om Lånekassen lagde op til en favorisering af handlende og håndværkere, og satte landmænd i anden række. Det blev ikke fulgt op i praksis, da landmændene modtog 46% af lånene og samtidig modtog de gennemsnitligt største lånebeløb. Landbruget var stadig det største erhverv i Nordslesvig og var desuden i krise, hvorfor fordelingen ikke var nogen overraskelse. Der er ikke noget, der tyder på en favorisering af "de truede egne" i Tønder og Aabenraa amter, der ikke modtog flere lån end befolkningsfordelingen skulle retfærdiggøre. Derimod fik Haderslev Amt igen en stor andel af udlånene fra Lånekassen. Som H. Jepsen Christensen havde ønsket, var det de amtsvis nedsatte underudvalg af bestyrelsen, der afgjorde lånesagerne, uden at denne ordning var formaliseret. Denne forretningsgang var der imidlertid ikke enighed om i bestyrelsen. På bestyrelsesmødet den 26. oktober 1927 kritiserede J.P. Nielsen, at der over sommeren var blevet bevilget en del udlån uden at den samlede bestyrelse havde taget stilling dertil. J.P. Nielsen mente samtidig, *"at der ved de Laan der til trods herfor var bevilgede i Sommerens Løb var sket en meget væsentlig Begunstigelse af Haderslev Amt."* J.P. Nielsen blev bakket op i dette synspunkt af både formanden og Kresten Refslund Thomsen. J.H. Schmidt og P.A. Callø, der udgjorde amtsudvalget for Haderslev, afviste, at der med de i øvrigt berettigede udlån skulle være sket en favorisering af Haderslev.⁴⁶ Opdelingen i amtsudvalg skulle give mest mulig frihed i långivningen, men havde også skabt en amtslig rivalitet i Lånekassens bestyrelse.

⁴⁶ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 26. oktober 1927.

11.7 ”Sønderjylland regeres af to Mand”

Da Lånekassens bestyrelse mødtes igen den 16. december 1927, fremlagde formanden et forslag om, at Lånekassen anvendte tilbagevendende renter og afdrag i perioden 1927-30, for et beløb af 300.000 kroner årligt. Lånene skulle ”bevilges af den samlede Bestyrelse efter forud foregaaet sædvanlig Undersøgelse og Indstilling.” Amtmand Refslund Thomsen foreslog hertil, at man slettede linjen om forudgående undersøgelse, og at indstillingen i stedet blev givet af et dertil nedsat fællesudvalg for hele Sønderjylland. Formandens forslag blev med Refslund Thomsens ændring enstemmigt vedtaget og en indstilling givet til finansminister Neergaard.⁴⁷ Senere på måneden godkendte Finansministeren og Rigsdagens finansudvalg indstillingen, og dermed var Lånekassens 4. udlånsserie trådt i kraft. Det var, set i lyset af diskussionen i oktober, ikke tilfældigt, at lånebevillingerne udtrykkeligt skulle gives af et fællesudvalg for hele Nordslesvig. På samme møde stillede bestyrelsesmedlem og nu amtmand for Ringkøbing Amt A.V. Karberg forslag om en nyordning af lånekassens administration. Forslaget gik blandt andet på, at Lånekassen skulle ansætte en administrerende direktør samt en forretningskyndig direktør og tre fuldmægtige, der samlet skulle udgøre Lånekassens administration i København. Lånekassen fungerede stadig som en midlertidig institution og havde derfor ikke ansat personale, men i stedet honorarlønnet personale, der varetog Lånekassearbejdet ved siden af et andet arbejde. Bestyrelsen havde i marts 1927 foreslået Finansministeren at Lånekassen blev organiseret i fastere rammer, og den havde samtidig nedsat et internt udvalg bestående af Karberg, Axel Hulegaard og J.P. Bech samt Oluf Bech. Det var dette udvalgs forslag, Karberg nu fremlagde. Forslaget vakte ikke udelt begejstring i forsamlingen. Den foreslåede administration ville stække bestyrelsens indflydelse, og trække ledelsen væk fra Nordslesvig. Derfor vedtog bestyrelsen, at det måtte være bestyrelsen, der skulle beskikke en eventuel direktør og de fuldmægtige, og at der blev skabt et forretningsudvalg bestående af nordslesvigske medlemmer ved direktørens side. Der var enighed om, at direktørposten skulle gå til J.P. Bech fra Finansministeriet, der hidtil havde været leder af Lånekassens afdeling i København.⁴⁸

Den nye administration handlede også om de nordslesvigske amters repræsentation i bestyrelsen. P.A. Callø skrev til sin kollega fra kreditforeningen Orla Buhl den 30. november 1927, at han og Karberg havde diskuteret ændringer i administration og bestyrelsessammensætning. Karberg mente, at bestyrelsen efterhånden var blevet for stor, og at en del af de gamle medlemmer måtte træde ud. ”Selv var han villig til at gaa i Spidsen, og da han slog paa, at Haderslev Amt er

⁴⁷ LAA. Lånekassen for Sønderjyllnads arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. december 1927.

⁴⁸ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. december 1927 + betænkning af Karberg, Bech, O.Bech og Hulegaard.

uforholdsmæssigt stærkt repræsenteret, navnlig efter at Hammerich er flyttet til Haderslev, og tillige berørte den Kritik, som har været fremme mod Laanekassens Forbindelse med Kreditforeningen, skal der ikke megen Kombinationsevne til at gætte, hvem han kunde tænke sig som et yderligere Offer for Nedskæringen.” Der skulle tyndes ud i bestyrelsen, og Callø var derfor inde på frivilligt at træde ud af Lånekassens bestyrelse. Til gengæld ville Callø med sin udtrædelse forsøge at give plads til Nis Nissen, Vibøge, der havde været folketingsmedlem for det radikale venstre 1924 til 1926. Nis Nissen skulle være repræsentant for Sønderborg amt sammen med J.P. Nielsen. Callø var ikke sikker på, at det ville lykkes: *”Som Forholdene ligger nu, er det umuligt at faa ham ind; men hvis de konservative eller Flensborg-Venstre fik en repræsentant i Tønder Amt ved Siden af H. Jepsen Christensen og den noget senile Rossen, saa gik det maaske.”*⁴⁹ Der var ikke blot amtslig rivalitet i bestyrelsen, men også en partipolitisk og en grænsepolitisk fordeling at tage hensyn til.

Callø blev imidlertid i bestyrelsen og fik på bestyrelsesmødet den 7. februar 1928 medhold i, at Orla Buhl og Axel Hulegaard skulle træde ind i den nye direktion for Lånekassen ved siden af J.P. Bech, trods flere medlemmers betænkeligheder ved en udvidelse af administrationsudgifterne. Til gengæld måtte Buhl og Hulegaard træde ud af bestyrelsen. Samtidig vedtog bestyrelsen at nedsætte et for direktionen rådgivende forretningsudvalg bestående af Callø, Refslund Poulsen, J.P. Nielsen, Jepsen Christensen og Kresten Refslund Thomsen.⁵⁰ P.J. Refshauge og Holger Fink havde begge ytret betænkelighed ved de foreslåede ændringer, og på det følgende bestyrelsesmøde havde de hver især tilsendt formanden en skrivelse med ønske om at træde ud af bestyrelsen. Ønsket var ikke motiveret, men Callø mente at vide, at årsagen blandt andet var den del af administrationen som han selv, Orla Buhl, J.H. Schmidt og Refslund Poulsen udøvede for Lånekassen med hensyn til incassosager, ejendomsvurdering og udstedelsen af skadesløsbreve, og som Refshauge mente den samlede bestyrelse ikke blev informeret tilstrækkeligt om. Jepsen Christensen mente, at misfornøjelsen også havde sin grund i den ved forrige bestyrelsesmøde vedtagne administrationsordning, hvis forslag havde været ukendt af flere før mødets start. Både Jepsen Christensen og J.P. Nielsen udtalte, at også de fandt informationen fra administration til bestyrelse for utilstrækkelig. Alle var dog enige om, at man indtrængende skulle bede Refshauge og Fink om at blive i bestyrelsen.⁵¹

Der er ikke tvivl om, at baggrunden til Refshauges og Holger Finks ønske om at træde ud var en frustration og følelse af at være overflødig i Lånekassen. Kredsen fra Sønderjyllands Kreditforening, P.A. Callø, Orla Buhl, J.H. Schmidt og Marten Refslund Poulsen havde i kraft af deres

⁴⁹ LAA. P.A. Callø's privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 30. november 1927.

⁵⁰ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 7. februar 1928.

⁵¹ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 2. marts 1928.

sagkundskab og indsigt i realkreditforhold stor indflydelse på Lånekassens arbejde. Det blev senest bevist med Lånekassebestyrelsens opbakning til Kreditforeningens økonomiske krisepakke. De fire havde via deres arbejde haft tætte forbindelser med Hulegaard og Bech i København. Når kredsen fra Sønderjyllands Kreditforening havde haft så stor indflydelse, var det også fordi Lånekassen var organiseret som en midlertidig institution, med en administration, der blev varetaget som bierhverv. Lånekassen havde derfor været afhængig af de sagkyndiges arbejde, og det gav kredsen stor indflydelse på udviklingen. Med Orla Buhl og Axel Hulegaard i den nye direktion og Callø og Refslund Poulsen i forretningsudvalget synes kredsen at befæste sin position, men ikke uden at medføre nogen uro i bestyrelsen, hvor der også sad andre indflydelsesrige personer.

Uroen og kritikken gik P.A. Callø på. Callø skrev til Orla Buhl den 11. marts 1928, at han havde været sammen med Martin Hammerich og dommer Stegmann fra Tønder aftenen før, og at Stegmann havde udtalt følgende: *"Han sagde nemlig, at Sønderjylland for Tiden regeres af to Mand, af H. Jepsen Christensen og I.P. Nielsen. Det kan der være noget om, og det har jeg ikke noget at indvende mod. Men det er mit Indtryk – og det er jeg ikke saa glad for, at det samme er Tilfældet i Laanekassen. Naar en af de Herrer kommer op paa Laanekassens Kontor, saa er Hr. Bech lutter Øre, og det er mit bestemteste Indtryk, at jeg som Bestyrelsesmedlem rangerer betydeligt lavere i Hr. Bechs Øjne end de to nævnte Lovgivere."* Callø var derfor, efter også at have været årsag til mandatnedlæggelserne, efterhånden ked af arbejdet i Lånekassen. J.P. Bech var efter sin udnævnelse til direktør faret voldsomt frem, ifølge Callø, og havde frataget P. Schultz hans arbejde for Lånekassen efter en mangeårig og stor indsats af Schultz, der til daglig var kontorchef i Sønderjyllands Keditforening og hidtil havde arbejdet frivilligt for Lånekassen. *"Jeg er ved Forholdenes hele Udvikling kommen saa nær til Grænsen for min Lyst til at fortsætte, at der ikke skal saa farligt meget til at give mig det sidste Stød, som bringer mig ud over denne Grænse."*, sluttede Callø.⁵²

Der sad flere stærke personligheder i Lånekassens bestyrelse, og spillet om Lånekassens administration i 1927-28 viser, at bestyrelsen ikke var fri for interne magtkampe. Personer som H. Jepsen Christensen, J.P. Nielsen, P.J. Refshauge og Kresten Refslund Thomsen ville ikke uden videre acceptere ikke at have indflydelse på sagernes gang i Lånekassen. Dommer Stegmanns betragtning over Jepsen Christensen og J.P. Nielsen som Sønderjyllands ukronede konger var heller ikke uden sandhed. De havde begge relativ stor indflydelse i deres respektive partier, og de var yderligere engageret i mange dele af de nordslesvigske samfundsforhold, som for eksempel i Lånekassens bestyrelse. Men med hensyn til Lånekassen havde Callø og Buhl, trods Calløs bekymringer,

⁵² LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 11. marts 1928.

stadig en vis indflydelse, og her blev Sønderjylland ikke udelukkende regeret af de to rigsdagsmænd. P.A. Callø var her lovlig beskeden i forhold til sin egen indflydelse.

På Lånekassens bestyrelsesmøde den 16. maj 1928 indvilgede Refshauge og Fink i at forblive i bestyrelsen. Samtidig besluttede bestyrelsen at rekonstruere amsudvalgene og at supplere bestyrelsen med fem delegerede medlemmer, der kunne yde sagkyndigt bistand i de nye amsudvalg. Der blev oprettet fem amsudvalg med hver tre medlemmer for Haderslev Østeramt, Haderslev Vesteramt, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter. Amsudvalgene skulle igen give indstilling i de enkelte lånesager til det fællesudvalg, der bestod af alle de nordslesvigske bestyrelsesmedlemmer. Som Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, fungerede dette fællesudvalg ikke særlig godt: *”Saa godt som alle arbejdede paa, at deres Amt ikke blev forfordelt – naar det skal siges i en mild Form. Vi havde ondt ved at se paa Helheden.”*⁵³ Derfor foreslog J.P.Nielsen på det følgende bestyrelsesmøde, at fællesudvalget blev nedlagt og at amsudvalgenes indstillinger gik direkte til direktionens afgørelse. Forslaget blev enstemmigt vedtaget. På samme møde blev bagermester Thorvald Petersen fra Tønder valgt ind i bestyrelsen som erstatning for den nyligt afdøde bankdirektør Rossen.⁵⁴ P.A. Callø gjorde aldrig alvor af sine udtrædelsestanker og forblev i bestyrelsen.

11.8 Statsgaranti, akkordudvalg og samlingsbevægelse

Med Lånekassens rekonstruktion af administrationen i løbet af 1928 tog den interne uro af. Som omtalt indledningsvis i dette kapitel tog også den af guldindløseligheden udløste økonomiske krise af i 1928-29, og landbruget oplevede gode høstår. Tilslutningen til selvstyrebevægelsen var i løbet af 1927 svundet kraftigt ind, trods Cornelius Petersens audiens hos kong Christian X i august 1927 og bevægelsens udstedelse af egne S.O.S pengesedler i juni 1927. En vis ro lagde sig over Nordslesvig i efteråret 1927, og det havde den nye Lånekasselov og Hypoteklånepens fondens oprettelse også en vis andel i. Under alle omstændigheder var det økonomiske initiativ tilbage på Lånekassens hænder, efter at Kreditanstalt Vogelgesang i en kort periode havde lyst op. Og der var endnu et par punkter tilbage på Kreditforeningens og Lånekassens krisepakkeforslag.

Den 31. marts 1928 blev åbningen af en statsgaranteret 4. udlånsserie af 5% obligationer ved Sønderjyllands Kredtforening vedtaget ved lov. Udlånsserien blev begrænset til kun at gælde landbrugere, og de nye lån måtte kun undtagelsesvis benyttes til at indfri gamle kreditforeningslån. Staten garanterede den halvårslige rente med et beløb på indtil 15 millioner kroner. Som Callø

⁵³ Refslund Poulsen (1957) s. 163 – 164 og LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. maj 1928.

⁵⁴ LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 22. august 1928.

skriver i bogen om Sønderjyllands Kreditforening: *"I det karrigt tilmaalte Beløb har man en Gradmaaler for Regeringens Interesse for dette Spørgsmaal."*⁵⁵ Det var ganske rigtigt ikke med begejstring, at regeringen havde accepteret statsgarantien, men når regeringen alligevel fremlagde lovforslaget var det med indenrigsminister Oluf Krags ord, fordi: *"De grunde, som i sin Tid medførte, at Rigsdagen gik med til at garantere 3. serie i Sønderjyllands Kreditforening, er jo vedvarende til stede."*⁵⁶ Det var igen beliggenheden ved den usikre grænse, der var motiv for statsgarantien. Som John Skonberg har fremført, var der nu tale om en præventiv foranstaltning, da der ikke var tegn på nogen direkte fare for grænsen i 1927-28, og ikke mindst fordi statgarantibeløbet var meget beskedent. Statsgarantien på Kreditforeningens 4. udlånsserie handlede med andre ord om ikke at sætte nyt røre i andedammen ved ikke at give garantien.

To andre kreditpolitiske forslag blev til lov den 31. marts 1928, hvor af det ene havde sin oprindelse i Kreditforeningens forslag fra december 1926. Allerede i april 1927 blev der ved lov oprettet akkordudvalg i hver retskreds i hele Danmark med retskredsens dommer som formand. Akkordudvalgene skulle rådgive ejere af landbrugsejendomme i forbindelse med indgåelse af såkaldte tvangsakkorder eller frivillige akkorder, der var forlig mellem kreditor og debitor om at nedskrive gælden i forsøget på at undgå tvangsauktion.⁵⁷ Akkordudvalgene havde oprindelse i Kreditforeningens forslag om rådgivende kreditudvalg i december 1926. Ifølge Callø var akkordudvalgene en kopi af det i Haderslev Amt fungerende amtsudvalg under Lånekassen. Her havde man gjort brug af gårdejer Christian Iversen, Sønderballe, der ifølge Callø havde en fortrinlig evne til at søge udveje for gældsplagede landmænd ved låneomlægninger og forligsindgåelse. Iversen havde en tid udøvet selvstændig konsulentvirksomhed i den henseende, og han var siden blevet knyttet til amtsudvalget i Haderslev. Med loven af 12. april 1927 blev denne form for rådgivningsvirksomhed formaliseret for hele landet i akkordudvalg udpeget af de lokale landboforeninger. Trods personsammenfald eksisterede Lånekassens amtsudvalg og akkordudvalgene i Nordslesvig sideløbende, og de var ikke identiske. Ifølge Callø var det også amtsudvalgets arbejde i Haderslev, der var inspiration til loven af 31. marts 1928, hvori landbrugsministeren bemyndigedes til at udlåne indtil 10 millioner kroner fra erhvervenes lånefond til banker og sparekasser, der igen skulle give udlån til til ejere af landbrugsejendomme til støtte for opnåelse af tvangsakkord udenfor konkurs. Loven skulle vel at mærke dække hele landet, og de 10 millioner fordeles efter akkordudvalgenes

⁵⁵ Callø (1945) s. 167.

⁵⁶ Citat taget fra Skonberg (1978) s. 154.

⁵⁷ Lov om Tillæg til og Ændring i Lov af 14. april 1905 om Tvangsakkord udenfor Konkurs m.m. Nr. 67. Lovtidende 1927 s. 150-151.

anbefalinger. De 10 millioner blev imidlertid aldrig brugt, for det første fordi likviditeten i landbruget fra 1928 var i bedring, og for det andet fordi pengeinstitutterne var tilbageholdne med udlåne, da staten kun dækkede 25% af eventuelle tab. Risikoen for eventuelle tab var i sagens natur stor, da der var tale om akkordlån.⁵⁸ Akkordudvalgene var et eksempel på, at erfaringerne fra Nordslesvig kom hele landet til gode, men akkordudvalgene fik i denne omgang ikke nogen større betydning. Akkordudvalgene i Nordslesvig synes heller aldrig at være trådt ud af Lånekassens skygge.

Trods kriseforanstaltningerne rejste en ny bevægelse sig i Nordslesvig. Denne gang var det tyske mindretals leder Johannes Schmidt direkte involveret. Mindretallets parti havde opnået en fremgang ved folketingsvalget i 1926, og det gav grund til optimisme. I februar 1928 mødtes Johannes Schmidt med H.C. Lei fra Snogbæk, der som nævnt havde opnået et flot valg i Augustenborg kreds, med henblik på at starte en ny bevægelse, der kunne træde i Selvstyrebevægelsens fodspor. Johannes Schmidt skrev efterfølgende til Ernst Schröder fra Grenzmittelstelle i Flensborg, at der var gode udsigter for at kunne starte en stor bevægelse. I april 1928 trådte *Samlingsbevægelsen* med H.C. Lei i spidsen så frem med krav om dannelsen af et særligt sønderjysk råd på 15 medlemmer, der skulle overtage landsdelens forvaltning fra København samt forvaltningen af Hypoteklånepensjons og Lånekassens udlånsmidler. Desuden stillede bevægelsen krav om en nedskrivning af al gæld og iværksættelse af store offentlige arbejder til bekæmpelse af arbejdsløsheden. Der skulle dog ikke ændres ved Nordslesvigs statspolitiske tilknytning til Danmark. Med 4.000 plakater og 15.000 flyveskrifter blev kravene annonceret, og der blev startet en underskriftindsamling og ivrig mødeaktivitet til støtte for disse krav.⁵⁹ Initiativet blev fulgt med interesse syd for grænsen, efter at Johannes Schmidt havde stillet en bevægelse af større dimensioner i udsigt. Allerede på et møde i mindretallets ledelse den 4. juli 1928 var H.C. Lei dog på resignationskurs. Lei havde indsamlet 22.000 underskrifter, men i de nordslesvigske købstæder havde det vist sig vanskeligt at få opbakning. Opgaven var større end forventet, sagde Lei, da den danske presse, regering og rigsdag samlet var gået imod bevægelsen. Lei kritiserede også landsretssagfører Vogelgesang for at have indført en øvre belåningsgrænse for Kreditanstaltens udlån. Det havde skuffet mange tysksindede landmænd og skabt uvilje mod mindretallets ledere. Til bevægelsens irritation kaldte den danske presse, og især avisen Hejmdal, konsekvent bevægelsen for "*Leibevægelsen*" i stedet for *Samlingsbevægelsen*, hvad der skulle gøre læserne opmærksomme på bevægelsens tysksindede oprindelse.⁶⁰

⁵⁸ Callø (1945) s. 172 – 174. og Lov om Udlaan af Statsmidler til Ejere og Brugere af Landbrugsejendomme til Opnaaelse af Akkord. Nr. 99. Lovtidende 1928. s. 582-583.

⁵⁹ Schultz Hanssen (1994:2) s. 54 – 57.

⁶⁰ GstA. Rep. 77. Tit. 4030 Nr. 172 Wirtschaftskrise in Schleswig-Holstein og Hejmdal april-maj 1928.

Da statsministerpartiet Venstre holdt landsmøde i Gram den 23. maj 1928, benyttede partiet og statsministeren anledningen til et opgør med Samlingsbevægelsen. Et offentligt møde blev arrangeret i Gramgårds have, hvor statsminister Madsen-Mygdal holdt tale. Ifølge Hejmdal var 6.-7.000 tilhørere mødt frem, heriblandt flere hundrede Lei- og Selvstyremænd. Statsministeren indledte sin tale med at redegøre for regeringens politik og understregede det fortsatte behov for offentlige nedskæringer. Som et sidste punkt i talen berørte statsministeren de sønderjyske forhold, herunder protestbevægelsernes aktiviteter, hvorom statsministeren sagde: *"Trods alle dem, hvis Bestilling det er at rejse rundt og raabe Ak og Ve, saa er det Land, vi her i Dag ser ud over, det er i et og alt et andet og bedre og skønnere end det, vi forenedes med for 10 Aar siden. (Stærke Hør.) At der fremdeles kan være Opgaver af særlig Art, der skal løses, det tør jeg ikke benægte, men i dette Forhold vil Regeringen fortsætte den Linje, at hvor der forekommer særlige Vanskeligheder, som ikke er fælles for hele Landet, der bør ogsaa særlige Foranstaltninger kunne iværksættes. Omvendt bør den Regel følges, at hvor forbigaaende økonomiske Vanskeligheder er almindelige og fælles for hele Landet, der bør eventuelle Foranstaltninger komme hele Landet tilgode."*⁶¹ Madsen-Mygdal skildrede her den tvetydighed, som genopbygningens ideologisk-strategiske mål havde været præget af siden genforeningen i juni 1920. Man ønskede ikke at fastholde Nordslesvig i en særstatus, men ville omvendt også hjælpe Nordslesvig ud af den økonomiske særstatus med særlige regionale foranstaltninger. Selv for en meget liberal statsminister, der bestemt ikke brød sig om statslige særordninger, havde dette nordslesvigske dilemma været permanent tilstede, og regeringen havde trods uviljen mod statslig indblanding iværksat fornyede økonomiske hjælpeprogrammer. Den udløsende faktor havde været Kreditanstalt Vogelgesangs virksomhed og den nationale begejstring, der fulgte med Landeværnets oprettelse. Med akkordloven havde regeringen til gengæld fulgt princippet om en ligestilling med det øvrige Danmark. Både H.C. Lei, Cornelius Petersen og Th. Kylling kom til orde på mødet i Gram, og alle kritiserede de regeringens politik. Lei kom endog med antydninger om det valg, der få dage i forvejen havde givet NSDAP 4% af stemmerne i provinsen Slesvig-Holsten, hvad der ikke øgede sympatien for Samlingsbevægelsen blandt tilhørerne. En samlet dansk presse fortolkede mødet i Gram som en sejr for Danmark og som bevægelsernes nederlag, og sandt var det, at de tilstedeværende bevægelser ikke vandt nogen tilslutning for dets udtalelser i Gram. Derimod havde statsministeren trådt frem som landsfaderen og tog dermed igen stikket hjem i det nordslesvigske.

⁶¹ Hejmdal 24. maj 1928.

11.9 Det sønderjyske Erhvervsudvalg

På Grammødet nævnte Madsen-Mygdal, at regeringen havde nedsat et erhvervsudvalg, ”som paa fuldkommen sagligt Grundlag vil Bidrage til at Klargøre Tilstanden som den virkelig er, og til at vejlede m.h.t de Opgaver som eventuelt maatte foreligge.”⁶² Det sønderjyske Erhvervsudvalg var blevet nedsat på J.P. Nielsens initiativ. Han havde på bestyrelsesmødet i Lånekassen den 20. december 1926 foreslået et sådan udvalg nedsat, og han gik siden via sit parti videre med ideen. Som John Skonberg har påvist, var dette socialdemokratiske forslag på ingen måde statsministerens kop te, og regeringen modarbejdede længe det lovforslag om et erhvervsudvalg, som J.P. Nielsen fremlagde i Folketinget den 14. oktober 1927. J.P. Nielsens foreslog, at der blev nedsat et udvalg, der kunne fremsætte forslag om en styrkelse af erhvervslivet og beskæftigelsen i Nordslesvig på baggrund af en tilbundsgående undersøgelse. J.P. Nielsens primære sigte var arbejdernes vilkår og en afhjælpning af arbejdsløsheden ved igangsættelse af offentlige arbejder som afvanding og vejudbygning. Endelig ville J.P. Nielsen også fremme udstykningen til husmandsbrug. I Lånekassens bestyrelse havde J.P. Nielsen flere gange påtalt håndværkets og arbejdernes forfordeling med hensyn til Lånekassens udlån, og han håbede med erhvervsudvalgets undersøgelse at få ligestillet byerhvervene med landbruget i de statslige støtteprogrammer til Nordslesvig. Men der var også et bredere socialpolitisk aspekt i J.P. Nielsens forslag. Under Madsen-Mygdals regering var der, som lovet under valgkampen, blevet skåret ned på de offentlige udgifter, og det var blandt andet arbejdsløshedsunderstøttelsen og arbejdsanvisningskontorerne, der måtte holde for. Nedskæringerne var, sammen med forsøget på at svække fagforeningernes organisationstvang, stærkt medvirkende til at give Madsen-Mygdal et anstrengt forhold til arbejderbevægelsen og et ry som brutal liberalist.⁶³ Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark faldt ganske vist fra 22,5% i 1927 til 18,5% i 1928 og yderligere til 15,5% i 1929, men den lå stadig på et ganske højt niveau og omfattede omkring 270.000 arbejdere i 1928.⁶⁴ J.P. Nielsens initiativ blev understøttet af arbejdernes fællesorganisationer i Sønderjylland, der den 9. januar 1927 havde afholdt delegeretmøde i Tinglev og udformet en resolution til regeringen og rigsdagen. I resolutionen krævede arbejderne støtte til det sønderjyske industrierhverv samt udvidet arbejdsløshedsunderstøttelse til de 3.500 arbejdsløse sønderjyder.⁶⁵

⁶² Hejmdal 24. maj 1928 og Thorsen (1970) s. 119 – 126.

⁶³ Kaarsted (1991/2004) s. 22 – 24.

⁶⁴ Statistisk Aarbog 1930. Tabel. 130 s. 122.

⁶⁵ EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1927. Sønderjylland.

Da J.P. Nielsens forslag kom til 1. behandling i Folketinget i marts 1928, var det sammen med et af regeringen stillet forslag om udstykning til husmandsbrug i de tyndt befolkede egne af landet, der lå tæt op af det af J.P. Nielsen fremsatte forslag. Forslaget var foranlediget af en henvendelse fra Fælleslandboforeningen, og det kunne, set fra statsministerens side, tage luften ud af J.P. Nielsens forslag. Forslaget havde også en nationalpolitisk dimension. Madsen-Mygdal udtalte på et møde om lovforslaget den 24. oktober 1927: *”Angaaende det nationale bemærkes: Fra tysk Side gøres der nu Angreb, og derfor kan vi roligt befæste Sydgrænsen; men hertil kommer et nationaløkonomisk Hensyn, at det er rigtigt særligt at udstykke – som i det øvrige Land – de tyndt befolkede Dele af Landet.”*⁶⁶ Efter Madsen-Mygdals mening, ville en undersøgelse af erhvervsforholdene derimod kun forøge uroen i Nordslesvig. På lovforsalgens 2. behandling i Folketinget den 30. marts 1928 udtalte Madsen-Mygdal: *”Jeg vil gerne her indskyde den Bemærkning, at naar man taler om Uroen i Sønderjylland og de mange forskellige Bevægelser i Sønderjylland er det noget der mere findes i Pressen og i Offentlig Tale end i Virkeligheden.”* Med hensyn til erhvervsudvalgets nedsættelse havde statsministeren to betænkeligheder. For det første: *”at et Udvalgs eller en Kommissions Behandling af en Sag betyder langtfra Handling i det paagældende Spørgsmaal; i Almindelighed betyder det det Modsatte.”* Og for det andet: *”at der ikke i dette Udvalgs Nedsættelse maa lægges noget, der kan betyde nye Forventninger om særlige Foranstaltninger, der kun kommer Sønderjylland, men ikke det øvrige Land til gode.”*⁶⁷

Enden på affæren blev alligevel, at udvalget blev nedsat af statsministeren. Samtidig blev en ændring af loven om oprettelse af husmandsbrug vedtaget, således at der af de i 1927 dertil bevilgede 8 millioner kroner skulle anvendes 2 millioner kroner i hvert af finansårene 1928-29 og 1929-30 til oprettelse af mindre gårdbrug i tyndt befolkede egne af landet. Lovændringen gjaldt for hele landet, men det var givetvis ikke Ringkøbing amt, der var lovens hovedmål. Den 3. maj 1928 nedsatte statsministeren så det sønderjyske erhvervsudvalg bestående af 14 medlemmer udpeget af rigsdagens partier og de sønderjyske erhvervsorganisationer indenfor landbrug, fiskeri, håndværk, handel og industri. For ikke at skabe et entydigt sønderjysk udvalg kunne partierne ikke vælge de sønderjyske rigsdagsmedlemmer til udvalget. Formand for erhvervsudvalget blev stiftamtmand i Ribe amt Peder Herschend, der fik amtsfuldmægtig i Ribe amt P.J. Lerche-Thomsen som sekretær. Erhvervsudvalgets formelle opgave var, at foretage en: *”Undersøgelse af Erhvervsforholdene og Arbejdsløsheden i de sønderjyske Landsdele, særlig i Grænseegnene, og Sammenligning af disse Forhold dels med tilsvarende Forhold syd for Grænsen, dels med Forholdene i de til de sønder-*

⁶⁶ Citat taget fra Skonberg (1978) s. 162.

⁶⁷ Rigsdagstidende 1927-28. Folketinget. Sp. 6090 – 6095.

jydske Landsdele grænsende nørrejske Amter.”⁶⁸ Udvalget indsamlede dertil en stor mængde statistisk materiale og indkaldte repræsentanter for det sønderjyske erhvervsliv og offentlige institutioner. Udvalget holdt i alt 14 møder fra den 15. maj 1928 til den 12. januar 1929, hvor erhvervsudvalgets betænkning blev afgivet. Som John Skonberg har påvist, fortsatte statsminister Madsen-Mygdal under udvalgets arbejde med at påvirke dets arbejde til et resultat, der gik i retning af at påvise ligheder og afvise forskelle mellem Sønderjylland og de nørrejske amters økonomiske situation. Derfor indeholdt betænkningen også en summarisk gennemgang af de hidtil iværksatte hjælpeforanstaltninger med hensyn til kapitaltilførsel og dertil en sammenligning af kredit-, penge, og skatteforhold nord og syd for Kongeåen. Her konkluderede betænkningen: ”*Som det fremgaar af foranstaaende, frembyder Forholdene Syd og Nord for Kongeaaen i Henseende til Erhvervslivets almindelige Adgang til Kredit, Kreditbetingelser, Gældsbyrde, Skatteforhold og Prisniveau vel visse Forskelligheder, men disse Forskelligheder – der snart giver Udtryk for en noget gunstigere, snart en noget ugunstigere Stilling – er næppe større, end man ved en Sammenligning af Forholdene indenfor andre Omraader af Landet vilde kunne møde dem. At tale om en Væsensforskel vilde efter Udvalgets mening under alle Omstændigheder savne Grundlag.*”⁶⁹ Hvis det var tilfældet, kan man jo undre sig over, at der i 1927 blev iværksat så betydelige hjælpeprogrammer som Hypoteklånefonden og Lånekassens 3. serie. Den sønderjyske realkreditordning og de særlige vilkår for Sønderjyllands Kreditforening blev således godkendt: ”*Kredit- og Hypotekforeningslaan har for den aldeles overvejende Dels vedkommende kunnet optages paa lige saa gunstige Vilkaar som andetsteds i Jylland, sekundære Prioriteter gennem Hypoteklaanefonden og Laanekassen endog paa gunstigere Vilkaar.*”⁷⁰ Erhvervsudvalgets vurdering af kreditforholdene i Nordslesvig var mere positiv end Realkreditkommissionens vurdering i 1926, der havde peget på et nordslesvigsk behov for anden prioritetslån. Med andre ord havde de siden 1926 iværksatte kreditforanstaltninger afhjulpet det kreditmæssige problem i Nordslesvig. Det var denne konklusion, der blev tildelt mest opmærksomhed, da Erhvervsudvalgets betænkning blev offentliggjort i starten af februar 1929.⁷¹

Med hensyn til erhvervslivets og produktionens forhold i Nordslesvig var betænkningen også optimistisk. Om handelslivet skrev udvalget: ”*Grænseforandringen har, saa vidt man skønner, i det store og hele været til Fordel for de sønderjydske Købstæder alene med Undtagelse af Tønder, der utvivlsomt har mistet en del af sit tidligere Afsætningsomraade.....den sønderjydske Handelsstand*

⁶⁸ Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 6.

⁶⁹ Ibid. s. 19.

⁷⁰ Ibid. s. 16.

⁷¹ Hejmdal 8. februar 1929.

taget som Helhed maa have haft en vis Fordel deraf, at den tidligere betydende Handelsstad Flensborg ved Grænsedragningen er blevet skilt fra de sønderjydske Købstæders Afsætningsomraade.”⁷² Hvad angik det sønderjyske håndværk, skrev udvalget: ”Naar bortses fra de Forhold, som har Hensyn til Markformuens Bortsvinden, maa det imidlertid antages, at det over det sønderjydske Haandværk hvilende Tryk i det store og hele er af samme Karakter som i det øvrige Land.”⁷³ Med hensyn til industrien kunne man ikke komme uden om, at en del brancher havde haft vanskeligheder efter at have mistet det tyske afsætningsmarked. Alligevel slog udvalget fast, at industrien i Nordslesvig generelt syntes at virke under samme vilkår som i det øvrige land. At den nordslesvigske industri ikke var tiltænkt nogen større rolle i erhvervsudvalgets undersøgelse, vidner en skrivelse fra Industrirådet til statsminister Madsen-Mygdal den 23. april 1928 om. Industrirådet bad statsministeren om lov til at udpege et medlem af erhvervsudvalget, hvad der i første omgang ikke var lagt op til. Madsen-Mygdal besvarede to dage senere forespørgslen positivt, og Industrirådet udpegede efterfølgende teglværksejer Christian Hollesen, Iller, til rådets repræsentant i erhvervsudvalget. Industrirådets anbefaling til Hollesen var, at industrien i Nordslesvig ikke skulle søge om offentlig hjælp via tilskud, men i stedet ved foranstaltninger, der tog sigte på at mindske den udenlandske import og konkurrence samt på at lette de byrder, der fra offentlig side var lagt på industrien. Industrirådet så således en mulighed for via det sønderjyske erhvervsudvalg at tale for øget toldbeskyttelse af den danske industri. Det havde det konservative parti forsøgt at gennemføre i foråret 1927, men de var blevet skarpt afvist af statsministeren, der ikke ville fravige den liberale linje i handelspolitikken. Det havde sat nogle skår i samarbejdet mellem regeringen og dets støtteparti. I det af Madsen-Mygdal kontrollerede erhvervsudvalg var chancen for at komme igennem med budskabet ikke stor, og erhvervsudvalgets betænkning indeholdt da heller ikke forslag om øget toldbeskyttelse.⁷⁴

En væsentlig del af betænkningens resultat var sammenligningen mellem Nordslesvig og Slesvig-Holsten. Udvalget havde gennem det danske konsulat i Flensborg modtaget oplysninger om den økonomiske situation syd for grænsen og kunne på baggrund heraf slå fast: ”Oplysningerne giver et bestemt Indtryk af, at Forholdene ligger Vanskeligt for alle Erhverv og paa praktisk taget alle Omraader vanskeligere end i de sønderjydske Landsdele. Det er ikke blot i Sønderjylland, at en Genopbygning af Erhvervslivet og en Omlægning af dette under Hensyn til til de forandrede Vilkaar har maattet finde Sted. Erhvervslivet i Slesvig-Holsten har efter Krigen og Markens sammenbrud staaet over den samme Nødvendighed, men den økonomiske Hjælp, Erhvervslivet i Sønder-

⁷² Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 26 – 27.

⁷³ Ibid. s. 27.

⁷⁴ EA. Industrirådets arkiv. Journalsager. Æ 159 1928. Sønderjysk Erhvervsudvalg. Og Kaarsted (1991/2004) s. 25 – 27.

jylland hertil har modtaget fra Statens Side, - en Hjælp, der indtil 1. Januar 1928 ifølge Skrivelse af 9. Januar 1929 fra Statsministeriet er opgjort til ca. 108 Mill. Kr., foruden rente- og Hovedstolsgarantier for Kreditforenings-, Hypoteklaanefonds- og saakaldte Realkreditlaan til et Beløb af indtil 76 Mill. Kr. – er uden Sidestykke i Tyskland.”⁷⁵ Sagt med andre ord havde Nordslesvigs indlemmelse i Danmark økonomisk set været til landsdelens fordel. Statsministeriets opgørelse over den økonomiske hjælp, der var blevet tilført Nordslesvig, er vist i nedenstående tabel.

Bevilgede tilskud til fremme af Erhvervslivet i de sønderjyske Landsdele 1920-28.			
	Formål	Beløb i kr.	Samlet
Valutareguleringen	Kapitalerstatning	45.141.540	
	Årlig Rente og indtægtstilskud	9.592.234	
	Årlig tilskud til Legater og Stiftelser	1.089.476	
	Tilskud til sønderjyske lønarbejdere v. kronemøntens indførelse	987.210	56.810.460
Infrastruktur	Tilskud til Havne- og vejanlæg, Elektrificering o.lign.	15.254.965	
	Tilskud til Afvandning	636.835	15.891.800
Udlån	Lånekassen for Sønderjylland	22.053.247	
	Andre udlån	23.563.717	45.616.964
Garantier	Garanti for Sønderjyllands kreditforening	45.000.000	
	Garanti for Sønderjysk Hypoteklånefond	22.000.000	
	Garanti for realkreditlån	9.000.000	76.000.000
Samlet			194.319.224

Tabel 11.2. Kilde: Betænkning afgiven af Det Sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) Bilag 1. s. 43.

Af uvisse grunde blev tilskudene til valutaregulering og infrastruktur i betænkningens tekst opgjort til 62 millioner, men i statsministeriets opgørelse til 72 millioner. Om man valgte at se bort fra de 10 millioner, der var givet til valutareguleringens årlige rente- og indtægtstilskud, eller hvad der lå bag, vides ikke. Hvad angik den økonomiske genopbygning i Slesvig-Holsten indeholdt udvalgets redegørelse ikke en opgørelse over tilsvarende hjælp fra rigstysk side trods bemærkningen om, at den økonomiske hjælp til Nordslesvig var uden sidestykke i Tyskland. Det var grundlæggende rigtigt, at de offentlige tilskud til og investeringer i landsdelen var flere og større nord for grænsen end syd for. Det hang også sammen med, at Nordslesvig skulle indlemmes i Danmark, mens Slesvig-Holsten forblev en tysk provins. I erhvervsudvalgets betænkning fik konklusionen under alle omstændigheder karakter af udokumenteret påstand, som tjente nationale interesser. At der var tilført Nordslesvig betydelig kapital, var dog en kendsgerning, der ikke kunne afvises.

⁷⁵ Beretning afgiven af Det Sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-29. (1929) s. 37.

11.10 Erhvervsudvalget og Lånekassen

John Skonberg har på overbevisende vis påvist statsminister Madsen-Mygdals interesse i et tandløst erhvervsudvalg og i en betænkning, der understregede Nordslesvigs økonomiske ligestilling med det øvrige land. Som Skonberg skriver, levede udvalget op til statsministerens forventninger i den henseende.⁷⁶ Men det var ikke kun statsministeren, der havde interesse i et ikke alt for aggressivt erhvervsudvalg, og i at få understreget indlemmelsens økonomiske fordele. Der blev under erhvervsudvalgets arbejde i flere omgange stillet spørgsmålstejn ved Lånekassen for Sønderjyllands udlånsfordeling og lånevilkår. Særligt fra det nordslesvigske håndværks side var der kritik af Lånekassen. Den 13. juni 1928 var repræsentanter for det nordslesvigske håndværk til møde med erhvervsudvalget, og malermester Jacobsen fra Sønderborg fremførte her kritikpunkterne. Lånekassens midler var for størstedelens vedkommende gået til landbruget, selvom håndværket havde været nævnt i loven, som den primære lånaftager. Desuden var håndværket ikke repræsenteret i Lånekassens bestyrelse, hvilket var årsag til forfordelingen. Lånekassens bestyrelse var repræsenteret i erhvervsudvalget ved borgmester Holger Fink Aabenraa, men Fink var valgt ind af de sønderjyske handelsforeninger og repræsenterede som sådan ikke Lånekassen. Lånekassens bestyrelse fik lejlighed til at forsvare sig, da bestyrelsen blev indkaldt til møde med erhvervsudvalget den 7. juli og den 23. august 1928. H. Jepsen Christensen sagde på mødet den 7. juli: *"Det kan ikke være det nedsatte Udvalgs Opgave at kritisere Laanekassens Virksomhed. Vi har kun ansvar overfor Regering og Rigsdag....Vi har repræsentanter med for alle Slags Erhverv, og jeg synes Sammensætningen er uangribelig."* Med hensyn til Lånekassens udlånspolitik begrundede P.A. Callø landbrugets dominans med erhvervets store kapitalbehov. Lånekassens virksomhed i 1920 og i 1927 var desuden forskellig, sagde Callø: *"Den første Virksomhed havde nærmest været en social eller filantropisk Foranstaltning, nu var det en egentlig Financiering og Konsolidering og en Beroligelse, som har haft den allerstørste Betydning. Vi maa nu for Fremtiden finde en naturlig Begrænsning af den Opgave vi skal løse."* Callø mente desuden, at Lånekassen ville kunne afhjælpe *"følgerne af de særlige forhold"*, hvis der blev stillet yderligere 1 million kroner til rådighed for gennemførelse af akkorder. Hertil spurgte stiftamtmand Herschend, hvordan Callø ville begrunde, at de vanskelige forhold var særlige for Nordslesvig, hvortil Callø svarede at det samme burde gøres i det øvrige land. Det var lidt af en modsigelse, som Marten Refslund Poulsen forsøgte at udbedre ved at henvise til det større antal tvangsauktioner i det nordslesvigske.⁷⁷

⁷⁶ Skonberg (1978) s. 174 – 175.

⁷⁷ RA. Statsministeriet. Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928. pk 1. Fh.protokol. Møderefer. 23. juni og 7. juli 1928.

På mødet den 23. august blev muligheden for, at forlænge afdragstiden på Lånekassens lån til det i loven maksimalt mulige 20 år samt muligheden for i fremtiden at gennemføre afbetalinger efter annuitetsprincippet, diskuteret. Bestyrelsen var ikke voldsomt begejstret for nogen af disse forslag, da det ville kræve både en lovændring og omlægning af administrationen. Bestyrelsen ville dog gerne drøfte forslagene og give et skriftligt svar på disse. Betænkningstiden ændrede dog ikke ved, at Lånekassens bestyrelse anså de forslåede omlægninger for ugunstige. Omlægningen ville kræve forøget personale, og der ville efter bestyrelsens mening, heller ikke være betydelige fordele for lånsøgerne i at betale efter annuitetsprincippet. Det var frem for alt vigtigt, skrev bestyrelsen, at Lånekassen fortsat kunne behandle hver låneansøgning individuelt, og at der var en vis grad af frihed i långivningen. Det svar lod erhvervsudvalget sig overbevise om, og udvalget stillede derfor ikke krav om ændringer af Lånekassens forhold i dets betænkning.⁷⁸ På et af erhvervsudvalgets sidste møder, den 6. december 1928, drøftedes det endeligt om udvalget skulle anbefale yderligere tildeling af midler til Lånekassen. Udvalget var tildels villige til at anbefale dette, men da der ikke var kommet en officiel anmodning herom fra bestyrelsen, mente udvalget ikke at kunne stille forslag derom. Drøftelsen om Lånekassen sluttede med det radikale partis medlem af erhvervsudvalget J.K.J Holdgaards bemærkning: ”Jeg tror, det er klogest at henvise til, at Laanekassen har fungeret godt.”⁷⁹ Og derved blev det.

Erhvervsudvalgets behandling af Lånekassen for Sønderjylland viser, at udvalget ikke mente sig rustet til at kritisere eller foreslå væsentlige ændringer i den regionaløkonomiske politik, med mindre de pågældende institutioner selv fremførte ønsker derom. Det gav ikke rum for vidtrækkende forslag til omlægning af den regionale politik. Forslagene fra erhvervsudvalget var da heller ikke på nogen måde revolutionerende. Med hensyn til landbrugets vilkår foreslog erhvervsudvalget, at udstykningen af jord i Nordslesvig blev fremmet, og at der forsøgsvis blev opført bygninger på nogle udstykkede arealer til brug for statshusmandsbrug. Desuden blev det anbefalet, at der blev ydet særlig støtte til afvandning og mergling af jordene, samt at afviklingen af realkreditlånene fra 1926 blev overført til Sønderjysk Hypoteklånefond. For fiskeriets vedkommende anbefalede udvalget, at der blev stillet et mindre beløb til rådighed for rentefrie lån til anskaffelse af mindre både og redskaber. Hvad angik handelen og industrien burde de bidrag, som de nordslesvigske arbejdsgivere betalte til afviklingen af den tidligere tyske ulykkesforsikring ophøre og de indbetalte beløb tilbagebetales.⁸⁰ Af mest vidtrækkende karakter var forslaget om fremme af udstykningen. Forslaget blev

⁷⁸ Betænkning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 33 – 34 og Bilag 3. s. 51 – 52.

⁷⁹ RA. Statsministeriet. Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928. pk. 1. Fh.protokol. Møderef. 6. december 1928.

⁸⁰ Betænkning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 38.

begrundet med, at udvalget i udstykningen ”*ser et af de Midler der mest virksomt vilde kunne afhjælpe de uheldige Forhold, som nu mange Steder er til Hinder for en lige saa rationel Udnyttelse af Jorden i Sønderjylland som andet Steds i Landet.*” En ændring af loven om udstykning var derfor påkrævet med henblik på give ikke alene sønderjyderne, men også kvalificerede ansøgere fra det øvrige land mulighed for at erhverve udstykningsjord i Nordslesvig. Dette forslag tog ”*udelukkende Sigte paa Forhold, som skyldes Ulighed i Vilkaarene for sønderjydsk og andet dansk Landbrug, og som for det sønderjydske Landbrugs Vedkommende bunder i Tilstande, der hidrører fra Tiden før Genforeningen.*”⁸¹ Udstykningsfremmen var med andre ord en fortsættelse af det nordslevigske landbrugs strukturtilpasning til danske forhold.

Formålet med det sønderjyske erhvervsudvalgs betænkning var først og fremmest at slå fast, at Nordslesvig ikke længere udgjorde en særprovins i kongeriget Danmark, og at landsdelen i øvrigt var meget bedre stillet end landsdelen syd for grænsen. Betænkningen var dermed en bekræftigelse af den indlemmelses- og genopbygningstrategi, som der siden 1920 havde været bred politisk enighed om i Danmark og blandt de kredse i Nordslesvig, der var involveret i indlemmelsen, herunder Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse. Betænkningen var derfor også et led i den demarkationsproces, der lå bag den danske regionaløkonomiske genopbygnings- og grænsepolitik i Nordslesvig.

Erhvervsudvalgets betænkning havde heller ikke givet anledning til byerhvervenes opprioritering i Lånekassens arbejde, således som J.P. Nielsen havde håbet. Da Lånekassens bestyrelse afholdt møde den 30. januar 1929, lagde J.P. Nielsen derfor ud med at omtale de nordslevigske håndværkere, der trods bedring i de økonomiske forhold stadig var hårdt ramt af arbejdsløshed. J.P. Nielsen mente, at Lånekassen burde søge om tilladelse til at anvende ½ million kroner af indgående renter og afdrag til nye udlån til denne erhvervsgruppe. J.P. Niensens forslag fik bred støtte af den øvrige bestyrelse. P.A. Callø sagde dertil, at han anså ”*Laanekassen for en enestaaende Institution, der havde haft en overordentlig stor Betydning for Sønderjylland; hele den økonomiske Omlægning i Sønderjylland var ikke fuldendt endnu, navnlig ikke i Landbruget, og selvom det var rigtigt, at Krisen maaske var ved at lette, vilde det være taabeligt at holde op med at hjælpe, fordi Kurven maaske begyndte at gaa opefter. Vi nærmede os vistnok sunde Forhold, men de sidste Haandsrækninger maa ikke forsømmes. Det drejede sig ikke om Millionbeløb m.H.t. Formaalet og ikke absolut om Akkorder, men om en Række særlige Tilfælde.*”⁸² J.P. Niensens forslag blev realiseret da Finansministeren den 4. juni 1929 meddelte Lånekassens bestyrelse, at Lånekassen var bemyndiget til at udlåne op til ½ million kroner udover de tilladte 300.000 kroner til udlån i finansåret 1929-30.

⁸¹ Betænkning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 23.

⁸² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 30. januar 1929.

Da var regeringen Madsen-Mygdal fortid. Ved folketingsvalget den 24. april 1929, der var udløst med baggrund i Venstre og de Konservatives strid om forsvarssagen, løb Socialdemokratiets leder Thorvald Stauning af med sejren og dannede efterfølgende regering med det radikale venstre. Staunings socialdemokratisk-radikale regering skulle sidde ved roret i de næste 11 år.

11.11 ”At befæste grænsen”

Erhvervsudvalgets forslag om udstykningsfremmen fik en relativ let gang gennem Rigsdagen, og den 1. juni 1929 blev lov om foranstaltninger til fremme af udstykningen i de sønderjyske landsdele vedtaget. Landbrugsministeren fik hermed 10 millioner kroner stillet til rådighed i finansåret 1929-30 til at indkøbe jordarealer egnet til udstykning, oprettelse af nye landbrug, til grundforbedringer og til anlægning af veje på disse arealer.⁸³ Den nye udstykningslov for Nordslesvig fulgte op på det arbejde, som Martin Hammerichs jordfordelingskommission, udstykningsforeningerne og domæneforvaltningen havde udført og stadig var i gang med. Der var siden 1920 blevet oprettet 668 nye husmandsbrug i Nordslesvig, heraf 131 jordfordelingsgårde. Den nye udstykningslov af juni 1929 skulle forvaltes af Statens Jordlovsudvalg, der var blevet nedsat under den radikale regering i 1919 og var ledet af Niels Frederiksen, der selv var husmand og sad i Folketinget for Det radikale Venstre. Statens Jordlovsudvalg administrerede den jordlovsfond, hvoraf de 10 millioner kroner var stillet til rådighed. Et sønderjysk jordlovsudvalg blev nedsat i sammenhæng med den nye udstykningslov, der på Statens Jordlovsudvalgs vegne skulle administrere udstykningen i Nordslesvig. Det sønderjyske Jordlovsudvalg blev ledet af civilingeniør Claudi Westh og fik hovedsæde i Tønder.

Organisationen blev ikke modtaget med begejstring af Lånekassebestyrelsens medlemmer, der følte sig forbigået af regeringen. Som P.A. Callø skrev til Orla Buhl den 9. december 1929: ”*Vi har beskæftiget os saa meget med Jordspørgsmaalet i Sønderjylland og har et saa indgaaende Kendskab til de særlige Forhold hernede, at vi mener at have Ret til at tale med om denne Sag, selv om vi forsaavidt gør det nødigt, som vi ikke blander os i partipolitiske Stridsspørgsmaal.*”⁸⁴ Spørgsmålet var, om de nye udstykningsbrug skulle oprettes efter loven af 4. oktober 1919 om statslån til husmandsbrug, hvor staten i stedet for en rente af jordens salgssum krævede rente af jordens offentlige vurdering. Herved ville afbetalingerne følge konjunkturudviklingen. Alternativt kunne der ydes lån efter den gamle jordlov uden statslig støtte. Fra Statens Jordlovsudvalgs side og dermed også fra regeringens side var der lagt op til udnyttelse af 4. oktober loven. Set fra flere af Lånekassens

⁸³ Lov om Foranstaltninger til Fremme af Udstykningen i de sønderjyske Landsdele. Nr. 137. Lovtidende 1929. s. 859-860.

⁸⁴ LAA. P.A. Callø privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 9. december 1929.

bestyrelsesmedlemmers side var statshusmandsbrugene imidlertid problematiske. For det første ville 4. oktober loven forhindre, at dele af den nye udstykning kunne anvendes af jordfordelingskommissionen, hvis fremtid var usikker. Den 12. december 1929 henvendte Callø sig til Buhl, der var knyttet til Det radikale Venstre og havde gode forbindelser til indenrigsminister Bertel Dahlgaard og justitsminister C. Th. Zahle. Callø bad Buhl om at virke for et kompromis om jordudstyknings, således at der blev skabt mulighed for andre etableringsformer end statshusmandsbruget. Callø skrev: *"Fra vor Side lægger vi den største Vægt paa, at Jordfordelingskommissionens Virksomhed kan fortsættes usvækket, ja helst styrket, da den med Hensyn til Virkemidler staa langt tilbage for Jordlovsudvalget."*⁸⁵ Men der var en anden og mere vægtig grund til Calløs synspunkt. Den 16. december 1929 skrev Callø igen til Buhl og uddybede sin modstand mod statshusmandsbrugene. Callø skrev: *"Jeg har endnu ikke sagt, hvorfor jeg er Modstander af en ensidig radikal Jordpolitik i Sønderjylland. Det er af nationale Grunde, dog ikke i den Forstand, at jeg er bange for, at Tyskerne skal faa for meget af Lammestegen. Det er en af Schmidts betænkeligheder. Han ser desuden saaledes paa det, at vi – som hidtil – nationalt set er bedst tjent med en selvejende Bondestand, fordi en saadan i højere Grad vil føle Ansvarret overfor Jorden end Statsfæstere."* Dette synspunkt kunne Callø ikke frakende en berettigelse, men det kunne han sætte sig ud over. En anden betænkelighed ved statshusmandsbrugene var, at det var farligt at skabe store kolonier af statshusmandsbrug, der havde fælles interesser i at få deres forpligtelser overfor staten nedsat. Det kunne blive en kilde til demoralisering, men det var ikke et nordslesvigsk problem, skrev Callø. Calløs primære bekymring var derimod grænsespørgsmålet: *"Der siges – og med Rette – fra dansk Side, at Grænsen ligger fast. Det gør den, fordi den hviler paa Retten, den nationale Selvbestemmelsesret, og ikke paa Magten. Jeg tror ogsaa, at Grænsen vil holde; men vide kan vi jo ikke."* Der var før krigen heller ingen i Tyskland, der havde drømt om at de skulle afstå Nordslesvig til Danmark, skrev Callø. Man skulle ikke være bange for tyskerne, og man skulle slet ikke lade sig styre af en eventuel tysk revanche: *"Men Generalen har ikke Lov til kun at tænke paa Sejren, han maa træffe sine Dispositioner saaledes, at de kan staa deres Prøve ogsaa overfor Nederlaget."* Det samme gjaldt statsmanden, skrev Callø, og overførte dette billede på det arbejde han og andre havde udført i Nordslesvig siden genforeningen i 1920 og stadig var i gang med: *"Naar vi af alle Kræfter arbejder paa at virkeliggøre Genforeningen, at gøre Nordslesvig til et virkeligt Stykke Danmark, saa er det for at befæste Grænsen, gøre det vanskeligt for Tyskerne at ta' os, men ogsaa vanskeligt at ha' os, hvis de skulde falde for Fristelsen. Dette Synspunkt kan jeg ikke helt lade ude af Betragt-*

⁸⁵ LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Breve til Buhl 22. februar og 12. december 1929.

ning ved Bedømmelsen af den sønderjydske Jordpolitik. Det maa ikke være saaledes, at Tyskerne i givet Tilfælde kan lægge Haanden paa Tusinder af Statsfæste-Ejendomme.”⁸⁶ Et fortilfælde var den danske stats overtagelse af den preussiske stats rentegårde og domæneejendomme i 1920.⁸⁷

Det P.A. Callø her fremførte, var ikke blot et argument for private husmandsbrug, men en præcis beskrivelse af drivkraften og strategien bag den økonomiske genopbygning og indlemmelse, som var blevet udført i Nordslesvig siden 1920. Genopbygningen og indlemmelsen handlede om at gøre Nordslesvig dansk uden præg af særprovins og med entydig økonomisk orientering mod nord. Når dette mål var nået, ville risikoen for en genindlemmelse i Tyskland være reduceret og en sådan genindlemmelse under alle omstændigheder besværliggjort. Diskussionen om statshusmandsbrugene afspejlede det dilemma, som Callø og Lånekassen gang på gang havde befundet sig i under genopbygningsarbejdet. Nordslesvig skulle ikke være en særprovins, men når den strukturelle udvikling i Danmark gik i en for Nordslesvig uheldig retning, var man alligevel nød til at se på Nordslesvig som et særtilfælde. Spørgsmålet var, hvad det var for et virkeligt stykke Danmark, Callø tænkte på. Også det danske samfund var under strukturel forandring og bevægede sig netop fra 1920'erne i øget tempo fra det traditionelle landbrugssamfund til moderne industrisamfund, en forandningsproces der skulle strække sig over de næste fem årtier. Der er ikke tvivl om, at Callø og flertallet i Lånekassens bestyrelse havde det landbrugsdominerede Danmark i tankerne, når de arbejdede med Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Det havde de, fordi landbruget var det dominerende erhverv i Nordslesvig, og fordi det var her, at de største strukturforandringer i Nordslesvig var nødvendige. Og ikke mindst fordi den nationale styrkeprøve mellem dansk og tysk traditionelt havde foregået på landet og i jordkampen. Men netop landbruget var under pres og forandring i mellemkrigstiden, og det gjorde denne proces så meget desto vanskeligere.

Calløs brev til Buhl er også et bevis for, at den økonomiske indlemmelse og genopbygning i Nordslesvig i høj grad havde et nationalpolitisk indhold. Det tyske mindretal havde haft adgang til udlån fra de offentlige låneinstitutioner, men der er ikke tvivl om, at den nationale fordeling af lånene blev overvejet nøje. Det var grunden til, at Lånekassen altid havde ønsket mest mulig frihed i långivningen, og det var også grunden til, at J.H. Schmidt og Callø fandt Statens Jordlovsudvalgs involvering i den nordslesvigske jordpolitik for uheldig. Som Callø slutteligt skrev til Buhl, kunne det nationale indhold i jordpolitikken og ængstelsen for en grænseflyning ”ikke siges offentligt”, hvilket var en svaghed, da politikerne var tilbøjelige til kun at tage hensyn til det, der blev sagt højt

⁸⁶ LAA. P.A. Calløs privatarkiv, pk. 26. Brev til Buhl 16. december 1929.

⁸⁷ Den danske stat havde givet afkald på de statslige rettigheder til de preussiske rentegårde i 1920 og gårdene blev fri ejendom. Domænegårdene blev derimod anvendt til udstykning som omtalt i kap. 8. Schultz Hansen (2002) s. 23 – 24.

og tydeligt. Særlig uheldig ville det være, hvis Callø selv udtrykte sin ængstelse offentligt, da Sønderjyllands Kreditforening igen var undervejs med et krav om statsgaranti for dets obligationer; ”som et Værn mod – altsaa eksisterende – Ængstelse for en Grænseflytning. Den kan vi selvfølgelig ikke være med til at nære.”⁸⁸ Det ville også nærme sig det betænkelige i institutionel forstand, kunne det tilføjes, hvis Callø offentligt udtrykte ængstelse for en grænseflytning og efterfølgende bad om statsgaranti for kreditforeningens obligationer med grund i denne ængstelse. Som Karen Gram Skjoldager senest har påvist, var denne ”tabuisering” af grænseproblemet en del af den danske udenrigspolitik overfor Tyskland og forsvaret af grænsen i mellemkrigstiden. Den danske grænsepolitik var passiv i udenrigspolitisk henseende og aktiv i indenrigspolitisk henseende, med den økonomiske genopbygning og strukturtilpasning, som et væsentligt redskab.⁸⁹ Det redskab ville Callø og Lånekassen nødt til at give sig sin indflydelse på.

Angående de nye jordudstykningslovene blev der åbnet mulighed for at erhverve jordlodderne af Jordlovsudvalget på den ældre udstykningslovs vilkår og dermed uden statslån. Det var der dog ikke mange, der benyttede sig af, da statslånet var langt mere økonomisk fordelagtigt. I alt blev der oprettet 680 husmandsbrug efter 1929-loven, som det ses i tabel 8.3 s.196. Det mest iøjnefaldende projekt, Jordlovsudvalget gennemførte, var i landsbyen Bjernstrup ved Løgumkloster, der stort set blev bygget op fra grunden med 24 husmandsbrug og gårdbrug, sportsplads og skole.⁹⁰

11.12 Krisen i 1930'erne

P.A. Callø's brev til Buhl kan stå som en konklusion på genopbygningen og den regionaløkonomiske grænsepolitik i Nordslesvig fra 1919 til 1933, men de vanskelige tider var, ligesom Nordslesvigs fuldstændige indlemmelse, langt fra overstået. Den økonomiske verdenskrise, der fulgte børskrakket i New York den 24. oktober 1929, ramte Danmark i sommeren 1930. Priserne på smør faldt med 35% og flæskepriser med 50%, og det kunne mærkes med en eksport bestående af 60% flæsk, svin og smør. Landbrugets forrentningsprocent styrtdykkede i Nordslesvig såvel som resten af Danmark, jf. figur 11.1. Tvangsauktionernes antal steg igen, og i 1931 blev i alt 1.214 landbrugs-ejendomme i Danmark, heraf 286 i Nordslesvig, sat på tvangsauktion. I 1932 var antallet i alt 2.043 ejendomme, heraf 484 i Nordslesvig. Den indtrufne krise var ikke et nordslesvigsk fænomen alene. Det viste sig også ved, at den protestbevægelse, der nu sprang frem, havde sit udgangspunkt på

⁸⁸ LAA. P.A. Callø's privatarkiv. pk 26. Brev til Buhl 16. december 1929.

⁸⁹ Se Skjoldager : *Grænsen ligger fast. Det sønderjyske spørgsmål i den dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-40.* (2006)

⁹⁰ Schultz Hansen (1994) s. 270 – 271. Da de 10 millioner kroner var brugt i 1936, blev yderligere 10 millioner kroner stillet til rådighed.

Randerseggen, hvorfra den spredte sig til det øvrige land herunder Nordslesvig. Landbrugernes Sammenslutning, eller LS-bevægelsen, fik dog hurtigt fodfæste i det nordslesvigske landbrug, hvor bevægelsen fik en særlig radikal drejning, der udmøntede sig i voldelige aktioner. En særlig skydeskive for LS-bevægelsen var Sønderjyllands Kreditforening og direktør Callø, der af gode grunde var involveret i et større antal tvangsauktioner i Nordslesvig. Den 22. marts 1932 demonstrerede 2.-3.000 LS-folk i Haderslev. De samlede foran kreditforeningens hovedkontor og Calløs private hjem på Aastrupvej for at kræve Callø til regnskab. Demonstrationen, der siden blev kaldt *"stormen på kreditforeningen"*, blev dog opløst af politiet. Kritik af kreditforeningens dispositioner var ikke fremmed for Callø, og han havde ikke til sinds at lade sig kyse. Callø var af kredsen omkring Lånekassens bestyrelse den person, der tog kraftigst til genmæle mod den kritik, der i 1930'erne blev ført mod den økonomiske side af genforeningen. Den 12. maj 1934 stillede Callø sågar op på et LS-møde på foranledning af bevægelsens sønderjyske leder Peter Nielsen, for at give sin version af krisepolitikken. Calløs tale var et led i Peter Niensens opgør med den nazistiske fløj i LS og var medvirkende til at styrke Nielsen og dermed den moderate LS-fløj.⁹¹ Callø kom også selv i klinch med nazismen, der efter 1933 fik tag i det tyske mindretal. Mindretallets økonomiske talsmand Dr. Lorenz Christensen førte i gennem 1930'erne en kras kritik mod genforeningens økonomiske gennemførelse og udgav i 1933 pjecen *"Nordslesvigsk Manifest"*, hvori han krævede 300 millioner kroner i erstatning af den danske stat for dens andel i den nordslesvigske krise. Siden udgav Lorenz Christensen bogen *"Nordslesvig Venter – Grænselandets økonomiske Trængsler under det danske Finansstyre"*, hvori den "dansk-jødiske kapitalmagt" måtte stå for skud. Hvor andre afviste at debattere med den rabiante Christensen, gik Callø til modværge gennem taler og avisindlæg. At Lorenz Christensen og det tyske mindretal i stigende grad satte lid til det nazistiske styre syd for grænsen og en endelig grænseflytning, er en kendsgerning. Den af Callø omtalte ængstelse for en grænseflytning blev dermed ganske reel og skulle først drive endegyldigt over i maj 1945.

Men landbrugskrisen var som sagt et alment dansk problem, hvad finansminister C.V. Bramsnæs også gav udtryk for på Lånekassens bestyrelsesmøde den 25. februar 1931: *"At der var Vanskeligheder i Øjeblikket for Landbruget, erkendte Ministeren, men man maatte erindre, at dette var et almindeligt Fænomen og ikke noget særlig sønderjydsk."* Hvad angik nye udlån fra Lånekassen udtalte Bramsnæs, at han *"ønskede at præcisere, at Lånekassen ikke var i Stand til at løse Krisen, og hvis Meningen var, at nye Lån skulde ydes til de Debitorer, der ikke kan betale deres Renter,*

⁹¹ Se Callø (1945) s. 180 – 216 og Schultz Hansen (1994:2) s. 57 – 65.

maatte han bestemt gaa imod en saadan Tanke."⁹² Da Rigsdagen i april 1931 vedtog en akkordlov gjaldt denne da også hele landet, og 10 millioner kroner blev sat til rådighed fra erhvervenes lånefond til brug for udlån til landbrugsejendomme til opnåelse af frivillig eller tvangsakkord. Det var en kopi af loven fra marts 1928, der på det tidspunkt stort set ikke blev benyttet. Det blev loven denne gang, og nu fik Lånekassens amtsudvalg det formelle ansvar i de nordslesvigske akkordsager. Da akkordlånene ikke skulle over et pengeinstitut, var hele lånets administration overladt til akkordudvalgene og for Nordslesvigs vedkommende Lånekassens amtsudvalg. At Nordslesvig var hårdt ramt af krisen, og at Lånekassens folk havde en vis erfaring i at gennemføre en sådan långivning, viste sig ved, at 5,8 millioner kroner af de 10 millioner kroner, der blev stillet til rådighed for akkordloven, blev anvendt i Nordslesvig og fordelt som vist i nedenstående tabel. Haderslev amt modtog igen størstedelen af udlånene, mens Sønderborg amt modtog en forholdsmæssig lille del.

Akkordlånenes fordeling i Nordslesvig. Akkordloven af 1931		
Amt	Beløb	Procentfordeling
Aabenraa	1.436.163,16	25%
Haderslev Vesteramt	1.161.422,00	20%
Haderslev Østeramt	1.338.350,00	23%
Sønderborg	772.984,60	13%
Tønder	1.120.367,00	19%
Gennem Direktionen	1.600,00	0%
I alt	5.829.286,76	100%

Tabel 11.3 Kilde: Hulegaard (1945) s. 48.

Akkordloven blev forlænget i flere omgange i de følgende år, og kulminerede med Gældssaneringsloven af 9. april 1936, der stillede op til 100 millioner kroner til rådighed for akkordlån i hele landet. Også denne lovgivnings praktiske gennemførelse blev i Nordslesvig lagt ud til Lånekassens amtsudvalg. På den måde fik Lånekassen forlænget sin eksistensberettigelse, men det var med administrationen af generelle danske kriseforanstaltninger som grundlag. Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening fremlagde i oktober 1931 et krisepakkeforslag, der pegede på nye udlån i Lånekassen og Hypoteklånefonden som en vej til at begrænse tvangsauktionerne i Nordslesvig.⁹³ I modsætning til Kreditforeningens kriseforslag i 1926, blev forslaget denne gang ikke realiseret. En sidste nordslesvigsk særforanstaltning blev sat i værk med rentelepelsesloven af 16. maj 1934, der for en række nordslesvigske udlån som realkreditlån og lånekasselån gav regler om lempelser af

⁹² LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 25. februar 1931.

⁹³ Callø (1945) s. 187 – 188.

renter og afdrag. Da Lånekassens lån var indbefattet i loven og kassen derved mistede renteindtægter, kunne Lånekassen ikke administrere denne lov, der i stedet blev forvaltet af et rentelepelsesudvalg.⁹⁴

De betydeligste kriseindgreb var i stedet nationalt funderet. I oktober 1931 indgik regeringen forlig med Det konservative Folkeparti om yderligere 30 millioner kroner til akkordlånene, mens de arbejdsløse fik 11 millioner i ekstraordinær hjælp. Den 29. januar 1932 kom loven om foranstaltninger til værn for den danske valuta, der betød at al importhandel skulle over Valutacentralen, som omtalt i kapitel 9, efter et forlig mellem regeringen og Venstre. Af størst betydning var Kanslergadeforliget i januar 1933. Baggrunden for Kanslergadeforliget var en række af økonomiske problemer landet stod overfor for. Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere eksploderede fra 13,7% i 1930 til 17,9% i 1931, 31,7% i 1932 og 28,8% i 1933. England var gået fra guldet i september 1931, hvilket fik negativ betydning for landbrugseksporten. I januar 1933 trak det desuden op til storkonflikt på arbejdsmarkedet. Et regeringsindgreb syntes uundgåelig. Den 29. januar 1933 indledte Stauning forhandlinger med Venstre i sit hjem på Kanslergade, og dagen efter var et forlig strikket sammen. Partierne var nået frem til at devaluere kronen til 22,50 kroner pr. 100 pund. Forliget indeholdt derudover et bredt spektrum af politiske indgreb som en socialreform, offentlige arbejder til 75 millioner kroner, statstøtte til boligbyggeri, støtte til vanskeligt stillede kommuner, og en forlængelse af de gældende overenskomster ved lov, der afværgede storkonflikten. Endelig indeholdt forliget aftaler om en konvertering af landbrugets kreditforeningslån til lån med lavere rentefod, forlængelse af akkordloven og øget jordudstyknings.⁹⁵ Aftalen om konvertering af landbrugets gæld betød for Sønderjyllands Kreditforenings vedkommende, at 4.666 lån til et samlet beløb på 100 millioner kroner blev konverteret fra 4½% obligationslån til 4% obligationslån. Det svarede til 57% af det samlede udlån, og var det største beløb, der blev konverteret i en enkelt kreditforening.⁹⁶ Måske et sidste tegn på Nordslesvigs kreditmæssige særstilling i tiden 1919-33.

11.13 Økonomisk ligestilling?

Det var allerede i 1922 kommet bag på både regering og rigsdag samt Lånekassens bestyrelse, at den økonomiske genopbygning af Nordslesvig skulle vare længere end et par år. Med deflationspolitikens genoptagelse i 1924-25 rystedes troen på den kortvarige overgang og hurtige økonomiske ligestilling med det øvrige land igen. Det var dog oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang i

⁹⁴ Hulegaard (1945) s. 45 – 55.

⁹⁵ Kaarsted (1991/2004) s. 79 – 92 og Olsen/Hoffmeyer (1968) s. 155 – 178.

⁹⁶ Callø (1945) s. 199 – 201.

1926, der for alvor gav genopbygningsstrategien et stød. Vogelgesang blev af Lånekassens bestyrelse anset for et direkte angreb på den økonomiske strategi, der var retningsgivende for det økonomiske arbejde i Nordslesvig, og som Callø beskrev så præcist overfor Orla Buhl i december 1929: *”Naar vi af alle Kræfter arbejder paa at virkeliggøre Genforeningen, at gøre Nordslesvig til et virkeligt Stykke Danmark, saa er det for at befæste Grænsen, gøre det vanskeligt for Tyskerne at ta’ os, men ogsaa vanskeligt at ha’ os, hvis de skulde falde for Fristelsen.”*⁹⁷ Vogelgesangs arbejde ville derimod gøre det let for tyskerne at tage Nordslesvig, og derfor blev angrebet taget meget alvorligt. Vogelgesang blev anset for et angreb på den danske grænsedemarkation, og derfor udløste det for det første en massiv national bevægelse via Landeværnets oprettelse, og siden en massiv blok af kreditpolitiske særordninger, der i kreditmæssige midler overtrumfede Vogelgesang totalt.

Et andet væsentligt udkomme af uroen i Nordslesvig i 1926 var valget af Madsen-Mygdal ved Folketingsvalget den 2. december 1926, der var et nordslesvigsk bidrag til den styrkeprøve mellem land og by i Danmark, som Madsen-Mygdal regeringen var udtryk for. Madsen-Mygdals triumf i Nordslesvig viste hvilket Danmark flertallet af nordslesvigerne helst så sig indlemmet i. Det paradoksale ved valget af Madsen-Mygdal var, at han gik til valg på fastholdelsen af den ærlige krone, der havde gjort så ondt i landsdelen, og på nedskæringer af offentlige udgifter, som landsdelen selv var storfater af. Med Madsen-Mygdal regeringen kulminerede den tvetydighed eller det dilemma, der prægede Nordslesvigs økonomiske indlemmelse i Danmark. For mens regeringen på den ene side vedtog en massiv blok af kreditpolitiske særordninger for Nordslesvig, fastholdt den samtidig stædigt, at Nordslesvig ikke var en særprovins.

Med krisen i 1930’erne opstod en nye situation. Krisen gav igen uro i Nordslesvig, og i det øvrige land, som også blev hårdt ramt af krisen, og det i alle erhvervsbrancher. Derfor udløste krisen ikke den grad af særforanstaltninger, som Lånekassen og Kreditforeningen satte næsen op efter, men i stedet generelle kriseforanstaltninger. Dermed var Nordslesvig på sin vis blevet økonomisk ligestillet med det øvrige Danmark, men det var ikke den økonomiske ligestilling, som man havde håbet på ville indtræffe. Grænsespørgsmålet blev aktualiseret voldsomt af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i januar 1933, men heller ikke det udløste regionaløkonomiske særordninger, fordi det politiske og økonomiske pres, der nu lå på grænsen, ikke var regionalt slesvigsk, men et nationaløkonomisk og nationalt tysk pres på hele Danmark, der ikke kunne afværges ved regionaløkonomiske tiltag. Grænsen var i den henseende ikke blot en skarp skillelinje i Slesvig, men en skarp skillelinje mellem dansk og tysk økonomi, politik og samfundsstrukturer.

⁹⁷ LAA. P.A. Callø’s privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 16. december 1929.

12. FRA REGION TIL GRÆNSEREGION – KONKLUSION

Historien om den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen 1919 til 1933 er historien om en grænsekonstruktionsproces. David Newmans ord: *“Demarcation is not simply the drawing of a line on a map or the construction of a fence in the physical landscape. It is the process through which borders are constructed and the categories of difference or separation are created. Demarcation is the process through which the criteria of inclusion / exclusion are determined”*, er således en meget dækkende beskrivelse af den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen i årene 1920 til 1933.¹ I 1933 var den 13 år gamle grænse mellem Danmark og Tyskland blevet en markant skillelinie af økonomisk, politisk og kulturel art i det slesvigske landskab.

12.1 Den regionaløkonomiske genopbygnings mål: ideologi og strategi

Den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen var præget af forskellige ideologiske og strategiske overvejelser på begge sider af grænsen. På tysk side af grænsen var overvejelserne præget af frustrationen over Versaillestraktatens bestemmelser. Derfor var det overordnede mål for den tyske genopbygning at revidere disse bestemmelser og drejede om at arbejde sig fri af de økonomiske og politiske begrænsninger, der var blevet lagt på Tyskland efter krigen. Udenrigshandel og handelspolitik blev de væsentligste redskaber for genopbygningen, og med markkursens fald kunne den tyske genopbygning gennemføres med eksporten som drivkraft. Sideløbende blev også en infrastrukturel genopbygning påbegyndt, men med hyperinflationens udvikling i 1922-23 blev denne del af genopbygningen ledt over i en kulturel retning. Inflationen fordyrede genopbygningen af infrastrukturen, og samtidig frygtede myndighederne et tysk sammenbrud med efterfølgende territoriale afståelser til nabostaterne. Derfor skulle den tyske kultur i grænseprovinserne styrkes og grænseprovinsernes tyske tilhørsforhold sikres. Her lå der stærke paralleller til krigsretorikken og ”ideerne af 1914” om den tyske kulturs overlegenhed i en situation, hvor Tyskland var under massivt pres fra en materiel overlegen fjende.

På dansk side af grænsen handlede den regionaløkonomiske genopbygning og grænsetrafik om at integrere Nordslesvig i det danske samfund. Målet var en dansk homogenisering af Nordslesvig på kortest mulig tid. Baggrunden for denne strategi var for det første at afværge et tysk krav om en grænserevision samt at afværge tysk indflydelse i regionen. For det andet var der politisk

¹ Newman, David (2004) Can we construct a Theory of Borders? Paper til Crossing Borders konf. 2.-4. dec. 2004.

tradition for national homogenitet i det danske politiske og økonomiske landskab. Det betød at Nordslesvig ikke måtte vokse ind i en særstilling, som det efterfølgende ønskede at bevare.

Med andre ord var ideologierne bag den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen nationalpolitiske og handlede om henholdsvis en ”germanisering” og en ”danisering” af regionen. Denne modsætning var med til at styrke og fastholde de valgte strategier på begge sider af grænsen. De regionaløkonomiske strategier på hver sin side af grænsen havde på den vis stor lighed ved at fokusere på den nationale modsætning og på adskillelsen af ”dem og os”, og de var derfor gensidige demarkations- og grænsekonstruktionsstrategier.

12.2 Den følte grænse eller Wirtschaftsanschluss?

Med hensyn til grænsens fysiske, fiskale og tekniske hindringer var opfattelsen forskellig nord og syd for grænsen. Mens det danske Udenrigsministerium talte om, at grænsen skulle ”føles”, ønskede både de centrale og regionale myndigheder i Tyskland en levende grænsetrafik. I inflationstiden stod disse opfattelser i stærk modsætning til hinanden. Mens den danske regering stod fast på en meget snæver fortolkning af begrebet ”den lille grænsetrafik”, og kun ville lade landmænd, hvis jord var blevet direkte overskåret af grænsen, få gebyrfrie grænsepas, ønskede man fra tyske side at tildele hele grænsebefolkningen, i første og anden afstemningszone, grænsepas. Befolkningen i grænsedistrikterne fik ret til et grænsepas, men kun hvis de kunne påvise særlige slægtsmæssige eller bestående erhvervsmæssige interesser på den anden side af grænsen. Trods et massivt tysk pres for at udvide grænsebestemmelserne i overenskomsten af 23. oktober 1920, ændrede den danske regering ikke opfattelse. Heller ikke den danske gesandt i Berlin, Carl Moltke, kunne ændre på den danske politik, trods hans advarsel mod den ”følte” grænses politik i juli 1921. Den danske afvisning af fælles dansk-tyske toldstationer og af flensborgernes adgang til Kollund Skov samt opstramningen af indrejse- og opholdstilladelser for tyske tjenestefolk i 1922-23 var andre eksempler på den markante danske grænsetrafikpolitik, der havde tydelig sammenhæng med ønsket om Nordslesvigs danske homogenisering.

Den markante danske politik forstærkedes af den tyske revisionspolitiske strategi med inflationen som redskab. For med inflationen og særlettelserne for den flensborgske industri og handelsvareudførsel til Nordslesvig, blev det tyske og flensborgske ønske om at bevare Nordslesvig som afsætningsmarked realiseret for en tid. Trods grænsekontrol, told, og pas- og visumpligt tog nordslesvigerene og andre danskere i stort tal til Flensborg for at handle billige tyske varer, og samtidig kunne de flensborgske virksomheder tilbyde varer i Nordslesvig til priser langt under dansk niveau.

Det gav problemer for den nordslesvigske handel og for håndværket. At der var tale om tysk revisionspolitik blev helt tydelig, da den danske udenrigsminister Scavenius besøgte den tyske gesandt von Neuradt i november 1921 og påtalte den levende grænsetrafik, og af von Neuradt blev bedt om at henvende sig til ententemagterne med sin anklage. Den tyske politik gik stik imod den danske grænsetrafikpolitik, og det skærpede den danske regerings holdning til spørgsmålet under de dansk-tyske forhandlinger i 1921-22. At det danske udenrigsministeriums politik, som Karen Gram-Skjoldager konkluderer i sin bog om grænsespørgsmålet, ”*var grundlæggende en passiv og reaktiv politik, der tog form efter de udfordringer, mindretallet stillede myndighederne over for, og blev til i samspil med fagministerierne og de danske sønderjyder,*”² er at undervurdere den danske grænsetrafikpolitik. Her var Udenrigsministeriets politik snarere pro-aktiv, for at anvende et moderne udtryk, fordi der lige præcis på dette område af grænsepolitikken lå en mulighed for at markere det danske standpunkt i grænsespørgsmålet. Grænsetrafikken var et af det danske udenrigsministeriums stærkeste kort at spille i grænsespørgsmålet overfor Tyskland.

Med deflationspolitikken genoptagelse nord og syd for grænsen i 1923-24 ændredes vilkårene for grænsetrafikken væsentligt, men de overordnede opfattelser af grænsens fysiske karakter forblev i kraft. Handelspolitikken spillede fortsat en rolle for den tyske grænsepolitik, og med ophævelsen af Versaillestraktatens toldpolitiske bestemmelser i januar 1925, overtog toldpolitikken inflationens rolle som udenrigspolitisk pressionsmiddel. Med toldforhøjelserne på landbrugsimporten i august 1925 havde Tyskland fået et redskab i hænde, der vakte større respekt i det landbrugseksport afhængige Danmark, end inflationen havde gjort. Den generelle afspændningstendens i Europa gav desuden grund til en dansk-tysk tilnærmelse, og med de dansk-tyske overenskomster i 1926 indgik de to lande en politisk handel. Danmark fik toldlettelser på udvalgte landbrugsvarer, og tyske handelsrejsende fik undtagelser i forhold til de stramme regler for udenlandske handelsrejsendes ophold i Danmark. Undtagelserne var dog utilstrækkelige set med flensborgske øjne. Den 4. maj 1926 fulgte visumtvangens ophævelse og i juni en dansk-tysk voldgiftstraktat. Fra da af var grænsehandelen og grænsetrafikken underordnet det generelle dansk-tyske handelsforhold, og samtidig blev den lille grænsetrafik reduceret betragteligt. For de tyske myndigheder spillede det handelspolitiske forhold til Danmark og Skandinavien nu en større rolle end den regionale grænsetrafik og grænsehandel. Da den økonomiske krise i 1929-30 forstærkede den statslige kontrol over valutahandelen på begge sider af grænsen, reduceredes den regionale slesvigske dimension i grænsehandelen yderligere. De nye magthavere i Tyskland forsøgte i 1934 at relancere den lille

² Gram-Skjoldager (2006) s. 132.

grænsetrafik i handelsforhandlingerne med Danmark, men kom med markens kursstigning på andre tanker. Også for de nye magthavere var Tysklands forhold til det samlede Skandinavien af langt større værdi end de regionaløkonomiske forbindelser til Nordslesvig. Det nazistiske styre havde desuden behov for at kontrollere informationsgangen over grænsen. Grænsen var dermed blevet tillagt betydelige fysiske, fiskale og tekniske hindringer fra begge sider, og det regionaløkonomiske samkvem på tværs af grænsen var der ikke meget tilbage af.

12.3 Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen

I store træk prægedes den regionaløkonomiske politik i Slesvig af tre perioder, en inflationsperiode 1920-24, en deflationsperiode 1924-1929 og en kriseperiode 1929-33. Overgangen mellem de enkelte perioder udmøntede sig ofte i fornyede overvejelser om den regionaløkonomiske politik og justeringer af denne. På begge sider af grænsen var der også et center-periferi forhold indbygget i genopbygningen, men forholdet var forskelligt nord og syd for grænsen.

På tysk side af grænsen blev genopbygningen præget af Weimarrepublikkens politiske forvaltningsinddeling. Den preussiske regering og de preussiske ministerier, med indenrigsministeriet som ledende, var genopbygningens øverste instans. Overpræsident Kürbis, der repræsenterede den preussiske stat i provinsen, men også var talsmand for provinsen, var næstkommanderende. Genopbygningen blev udført via fondsbevillinger, med Nordmarkfonden som det retnings- og erfaringsgivende eksempel. Provinsial- og kredsmyndighederne, erhvervsorganisationerne og de nationale foreninger blev på forhånd involveret i processen ved at skulle give udtryk for deres finansielle behov. Denne høringsrunde gav anledning til store forventninger samt intern rivalitet i provinsen. For det første en rivalitet mellem Flensborg by og den øvrige provins. Flensborg by modtog på grund af sin befolkningsmæssige størrelse over halvdelen af Nordmarkfondbevillingen, og tiltrak sig også stor opmærksomhed ved de øvrige fondsbevillinger, hvad der vakte nogen irritation hos de øvrige bevillingsberettigede institutioner.

For det andet opstod der en skillelinje mellem en gruppe i provinsen, der mente, at genopbygningen skulle sættes ind på det erhvervmæssige og infrastrukturelle område, og en gruppe, der ville prioritere det kulturelle område. Den første gruppe bestod af de sydslesvigske landråder, samt Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein. Den sidste gruppe bestod af de nationale foreninger, med Nordausschuss som paraplyorganisation, samt overpræsident Kürbis. Skillelinjen var også at finde imellem det preussiske kulturministerium og de preussiske handels- og landbrugsministerier. Nordmarkfonden blev hovedsagelig anvendt på erhvervmæssige formål, som frihavnen i Flens-

borg, elektrificering, boligbyggeri, grundforbedringer og afvandning, trods overpræsident Kürbis' forsøg på at dreje fonden i kulturel retning. Kun 14,5 millioner mark blev sat af til kulturelle formål, og det var under fordelingen af disse, at den omtalte skillelinje for alvor kom frem, udtrykt ved spørgsmålet om fag- contra højskolernes begunstigingelse.

Samtidig, i vinteren 1921, var inflationen intensiveret, og i løbet af 1922 opstod hyperinflationen. Det betød, at de infrastrukturelle investeringer fordyredes voldsomt, og samtidig fik det danske mindretal i Sydslesvig vind i sejlene. Med denne udvikling for øje rejste ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium og overpræsident Kürbis igen spørgsmålet om den tyske kulturs styrke i provinsen. Med betænkningen "*Die Dänische Gefahr und ihrer Abwehr*" fra maj 1922 og den deraf følgende Schleswigfond, blev genopbygningen drejet helt over i den kulturelle retning, og *Deutschtumspflege* blev genopbygningens centrale element, under indtryk af de kaotiske forhold og frygten for et økonomisk og politisk sammenbrud under hyperinflationen.

Da der igen blev oprettet grænsefonde i 1926-27, var *Deutschtumspflege* igen et væsentligt led, selvom Industri- og Handelskammeret i Flensborg og Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein forsøgte at rejse erhvervsrettede grænsefonde. Det slesvig-holstenske landbrug formåede aldrig at sætte sig i centrum af genopbygningen, hvilket er bemærkelsesværdig, da det var provinsens hovederhverv. Landvinding og grundforbedringer blev iværksat med Nordmarkfonden, men syntes aldrig for alvor at være blevet fulgt op med udstykninger, trods udstykningens (*Grenzsiedlung*) ellers ofte omtalte grænsepolitiske værdi.

Bevillingshøringerne rejste store forventninger i provinsen, der som regel ikke blev indfriet. Det forstærkedes betydeligt af inflationen, da de bevilgede beløb i tiden 1920 til 1923 altid var mindre værd ved deres udbetaling, end da de i første omgang blev stillet i udsigt. Det gav grundlag for en stadig mere udbredt følelse i provinsen af at blive overset og ulige behandlet af centralmyndighederne i Berlin. Det slesvig-holstenske "isolutionskompleks", som Rudolf Rietzler har beskrevet i sit værk om nazismens opkomst i Slesvig-Holsten, fik en stor portion brændstof af genopbygningens karakter fra 1920 til 1923. Da grænsefondspolitikken blev genoptaget i 1926-27 og østprovinserne efterhånden tiltrak sig hovedparten af den berlinske opmærksomhed, med deraf følgende bevillinger i østhjælpen, blev det slesvig-holstenske isolutionskompleks igen bekræftet.

Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 ændrede igen vilkårene for den regionaløkonomiske grænsepolitik. Der blev af beskæftigelses- og propagandahensyn iværksat store inddigningsprojekter på vestkysten, men af større grænsepolitisk betydning var det at få fingrene i de offentlige kontrakter forbundet med genoprustningen. Som en kulmination på den regionaløkonomiske

grænsepolitik i Sydslesvig i mellemkrigstiden, blev de tre sydslesvigske grænsekredse i maj 1937 udnævnt til officiel "Notstandsgebiet", og de var dermed særlig berettiget til at blive tilgodeset med offentlige kontrakter. Det var blevet attraktivt at være "Notstandsgebiet".

Den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig var således stærkt forbundet med regionens fjernhed fra nationalstatens hovedstad i både geografisk, politisk og økonomisk-ressourcemæssig henseende. Som en konsekvens af genopbygnings karakter betragtede de regionale og lokale myndigheder i stadig højere grad deres provins som perifer og særegen i forhold til det øvrige land, således som Sven Tägil har argumenteret for, at det ofte er tilfældet for grænse-regioner.³ Grænselandets perifere beliggenhed og nærhed til den fjendtlige danske kultur blev bevidst udnyttet af provinsens myndigheder, erhvervsorganisationer og nationale foreninger til at retfærdiggøre yderligere bevillinger fra Berlin. Nordmarkmyten, om Slesvig-Holstens særlige rolle som tyskheden forkæmper i nord, blev mobiliseret, og grænsen politisk instrumentaliseret som provinsens økonomiske akilleshæl i den regionaløkonomiske politik. Men det blev provins- og kredsmyndighederne også opfordret til af de preussiske myndigheder, der havde stor andel i denne grænseinstrumentaliseringspolitik. At fondsbevillingerne skulle fordeles i konkurrence mellem flere grænseprovinser, var stærkt medvirkende til grænseinstrumentaliseringen. I første omgang nød provinsen Slesvig-Holsten godt af de nationale folkeafstemningers tidlige afholdelse i forhold til de andre folkeafstemninger på tysk jord, der betød, at Berlins opmærksomhed i første omgang blev rettet mod nord. Det fik en ende med den monetære stabilisering og med den økonomiske krise, der betød at de østlige grænseprovinser tiltrak sig hovedparten af de grænsepolitiske bevillinger.

På dansk side af grænsen blev en række semi-offentlige institutioner oprettet i de første år efter genforeningen i forbindelse med Nordslesvigs genopbygning. Lånekassen for Sønderjylland blev den centrale institution i den nordslesvigske genopbygningsproces. Lånekassens bestyrelse havde med statsgældsdirektør P.O.A. Andersen som formand en klar forbindelse til regeringen og finansministeren. Det gav sig udslag i en ganske stor loyalitet mod centralmyndighederne, og Lånekassens bestyrelse var i første omgang også indstillet på, at deres virksomhed og den nordslesvigske særstilling var af midlertidig art. Med valutareguleringen, Lånekassens første udlåns-serie, og ikke mindst kreditforeningernes virksomhed blev der tilført Nordslesvig en betydelig mængde kapital i tiden 1920 til 1923. Dertil kom investeringer i elektrificeringen, herunder Sønderjyllands Højspændingsværk, vejnettet, havneudvidelser og telenettet. Udstykningen af landbrugsjord var også en væsentlig del af den økonomiske genopbygning i Nordslesvig, med udstykningen

³ Tägil (1983) s. 19

af de preussiske domænegårde som det største projekt. Det var dog først med Martin Hammerichs initiativ til jordfordelingskommissionens nedsættelse, at jordudstykning og jordfordeling for alvor blev et af genopbygningens kerneområder, som en strukturel tilpasning af det nordslesvigske landbrug til danske forhold.

Allerede i 1922 var det Lånekassens bestyrelse klart, at den korte overgangstid ikke blev helt så kort, som forventet. Da rigsdagen og Nationalbanken ændrede økonomisk politik til fordel for en deflationspolitik i 1924, med kreditindskrænkning og siden kronens guldindløselighed som de væsentligste punkter, argumenterede Lånekassens bestyrelse for, at Nordslesvig havde krav på en særstilling. Regeringen lod sig kun nødtvunget overtale, og Lånekassen fik et beløb på 2 millioner kroner stillet til rådighed. Samtidig opnåede Sønderjyllands Kreditforening at få statsgaranti på obligationsrenten af tredje udlånsserie. Kreditforeningen overbeviste regeringen og rigsdagen om, at årsagen til det svigtende obligationssalg og de lave obligationskurser var investorenes frygt for en grænserevision og landsdelens indlemmelse i Tyskland. Der lå derfor snarere en nationalpolitisk årsag bag kompensationen end en økonomisk.

I 1926 slog kronens kursstigning igennem i det gældstyngede nordslesvigske landbrug, og 100 landbrugsejendomme gik på tvangsauktion. Samtidig vakte Cornelius Petersens Selvstyrebevægelse stort påstyr. Det var dog Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse, der blev anset for det mest alvorlige angreb på den nationale homogeniseringsstrategi, der lå til grund for Nordslesvigs økonomiske genopbygning. Det var primært med Vogelgesang i tankerne, at Lånekassens bestyrelse var enig om, at noget måtte gøres. Med oprettelsen af foreningen Landeværnet og den efterfølgende indsamlingskampagne, der udløste en national stemningsbølge i Danmark, havde den nye Madsen-Mygdal regering svært ved at afvise de af Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassen for Sønderjylland stillede forslag til kreditpolitiske foranstaltninger mod Vogelgesang. Med Sønderjydsk Hypoteklånepand og Lånekassens tredje udlånsserie blev Kreditanstalt Vogelgesang grundigt overtruffet i kreditpolitisk henseende. Vogelgesang var snarere David end Goliath.

Lånekassebestyrelsens reaktion på kreditindskrænkningen, guldindløseligheden og ikke mindst Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse var således at instrumentalisere grænsen politisk for at fastholde Nordslesvigs økonomiske særstilling. Der var vel at mærke også krise i det nordslesvigske landbrug, og krisen havde givet grund til politisk uro. Frygten for, at den økonomiske indlemmelse i Danmark var ved at fejle, var reel, og hvis denne del af indlemmelsen fejlede, ville genforeningen i værste fald sættes over styr. Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse var med til at flytte fokus fra indlemmelsens og kronestigningens økonomiske problemer til den nationale fare.

Nu kunne de dansksindede nordslesvigere sammen med det øvrige Danmark samles om denne helt konkrete trussel. Grænsen blev herved en integrerende faktor og et fælles objekt at forsvare for det danske og dansk-nordslesvigske samfund, i en tid præget af splittelse.

Med valget af Madsen-Mygdal ved folketingsvalget i december 1926 viste flertallet af nordslesvigerne, at det var det landbrugsdominerede Danmark, de helst så sig indlemmet i. Madsen-Mygdal regeringens politik var et udtryk for opgøret mellem land og by i Danmark, i en tid hvor industrien og byerhvervene vandt indflydelse på samfundsudviklingen. Den økonomiske struktur i Danmark var under forandring, og det var en væsentlig grund til, at indlemmelsen af Nordslesvig blev vanskeligere end forventet. Valget af Madsen-Mygdal og dennes politiske håndtering af det nordslesvigske spørgsmål var en kulmination på den tvetydighed genopbygningen og den regionaløkonomiske grænsepolitik var præget af. For mens regeringen på den ene side vedtog en massiv blok af kreditpolitiske særordninger, fastholdt den samtidig stædigt, i forbindelse med det sønderjyske Erhvervsudvalg, at Nordslesvig ikke var en særprovins, men et ligestillet stykke Danmark.

Med den verdensøkonomiske krises ankomst til Danmark i 1930, var de nordslesvigske særordningers tid også forbi. Nordslesvig var nu økonomisk ligestillet med det øvrige land, men med negative fortegn. Krisepolitikken blev national, og det reducerede den regionaløkonomiske dimension i den danske grænsepolitik væsentligt. Lånkassens bestyrelse kunne dog fastholde sin position ved at forvalte de nationale kriseforanstaltninger i Nordslesvig.

Der var således både ligheder og forskelle i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig. Den primære forskel var det tyske ønske om at opretholde de økonomiske og kulturelle forbindelser til Nordslesvig, der stod i stærk modsætning til det danske ønske om at integrere Nordslesvig fuldkommen i det danske samfund. Men lighederne var flere. Den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik havde på begge sider af grænsen det formål at skabe en national enhedsstat, og at integrere grænseområdet i denne enhedsstat. Dermed fik genopbygningen også til hensigt at mindske modpartens økonomiske, politiske og kulturelle indflydelse i regionen. Grænsen og ”den anden kultur” blev i begge tilfælde instrumentaliseret politisk for at fremme genopbygningen og den statslige støtte til landsdelene. På begge sider af grænsen vendte de regionale myndigheder og institutioner sig mod det nationale centrum for her at hente politisk, økonomisk og kulturel støtte. Det center-periferi forhold, der herved blev skabt, var økonomisk set reel, da regionen havde behov for kapitaltilførsel og investeringer. Genopbygningen og den regionaløkonomiske grænsepolitik blev i den henseende også en moderniseringsproces, især på den danske side af grænsen. Samtidig fik de valutariske forhold og den monetære politik stor

betydning for den regionale økonomi, hvilket også øgede landsdelens afhængighed af det centralmyndighederne. Men center-periferi forholdet fik med genopbygningsforløbet også en stærk mental og identitetsmæssig karakter. Grænsen blev i sig selv det overordnede orienteringspunkt i genopbygningen og dermed også i den regionale identifikation. Grænsen symboliserede og identificerede regionen som perifer i forhold til de nationale centre og hovedstæder, og ved nærheden til den nationale modstander, og den nationalt udsatte position. Med Malcolm Andersons ord: ”*What frontiers represent is constantly reconstituted by those human beings who are regulated, influenced, and limited by them*”⁴

12.4 Regionaløkonomiske konsekvenser af Slesvigs deling

At grænsen blev det altovervejende orienteringspunkt i den regionaløkonomiske genopbygning, og dermed også blev en identitetsstiftende faktor for regionen, var i sig selv en væsentlig konsekvens af grænsedragningen, og måske den væsentligste regionaløkonomiske konsekvens overhovedet. Grænsedragningens økonomiske konsekvenser målt som tab og gevinst er, som omtalt i introduktionen, en meget vanskelig størrelse at gøre op. Som det er fremgået af afhandlingen, blev det i samtiden i flere omgange forsøgt at gøre disse konsekvenser op, men med begrænset succes.

Den gensidighed i genopbygningen, der i flere omgange er blevet omtalt, gør sig også gældende i relation til forsøget på at gøre grænsedragningens konsekvenser op i samtiden. Det Sønderjydske Erhvervsudvalgs beretning 1928-29 og det tyske Enqueteudvalgs beretning om ”*Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft*” fra 1930 var således to parallelle forsøg på at gøre regnskabet for grænsedragningen op efter de første 10 år. De to beretninger afspejler i høj grad de forskellige nationalideologiske perspektiver på grænsedragningens konsekvenser. Mens det Sønderjydske Erhvervsudvalg beskrev Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, som værende så godt som fuldstændig gennemført og som en stor økonomisk fordel for landsdelen, var Enqueteudvalgets perspektiv grænsedragningernes skadelige eftervirkninger for de tyske grænseprovinser og for den tyske økonomi som sådan. Her var August Skalweits beretning om den slesvigske grænsedragningens økonomiske konsekvenser en tand mere saglig og nuanceret end det Sønderjydske Erhvervsudvalgs. Skalweits vurdering af skaderne var således væsentlig mere afdæmpet end de fra Industri- og Handelskammer Flensborg og Håndværkskammeret tilsendte betænkninger, og Skalweit tillagde den almene strukturudvikling både før og efter grænsedragningen lige så stor betydning for den sydslesvigske tilstand, som afståelsen af Nordslesvig. Her var det Sønder-

⁴ Anderson (1997) s.1 – 2.

kydske Erhvervsudvalgs beretning mere ensidig i dets konklusion, der i store træk slog fast, at den økonomiske indlemmelse af Nordslesvig var en succes, og at Nordslesvig nu var så godt som økonomisk ligestillet med det øvrige Danmark. Det var en konklusion, som ikke blot statsminister Madsen-Mygdal gerne så bragt frem, men som også Lånekassens bestyrelse havde en vis interesse i at få ført til torvs, som en blåstempling af genopbygningspolitikken. For både Nord- og Sydslesvigs vedkommende var beretningerne således medvirkende til, at de regionaløkonomiske særbevillinger og særordninger i de følgende år reduceredes betragteligt. De to beretninger afspejler også den væsentlige forskel, at hvor den slesvigske grænsedragning kun var en ud af flere grænsedragninger at betænke på tysk side, var det på dansk side den eneste grænsedragningsproblematik at forholde sig til. Det betød, at Nordslesvigs afståelse og de deraf følgende økonomiske konsekvenser i tysk optik blev set i sammenhæng med de samlede territoriale afståelser og med de samlede konsekvenser af Versaillestraktatens bestemmelser. Set fra et rigstysk perspektiv var konsekvenserne af den slesvigske grænsedragning relativt beskedne, som August Skalweit også antydede i sin beretning.

Men hvad var så de egentlige regionaløkonomiske konsekvenser af grænsedragningen? Der var utvivlsomt et tab af afsætning for virksomheder både nord og syd for grænsen, men dette tab lader sig vanskeligt opgøre og vil i sagens natur blive hypotetisk. Grænsedragningen førte desuden til forskellige reaktioner i erhvervslivet, der skulle opveje tabet af afsætning. I nogle tilfælde fik grænsedragningen meget synlige konsekvenser. Det fik den for den slesvigske teglværksindustri omkring Flensborg fjord, der i 1920 stadig var den største industri i landsdelen. For det første skiltes den sundvedske teglværksindustri fra industrien på sydsiden af Flensborg fjord, og i november 1921 omdannedes "*Vereinigte Ziegeleinen von Flensburg und dem Sundewitt G.m.b.H*" til "*A/S De forenede Teglværker, Egersund*". Teglværksindustrien var allerede før 1914 i en nedgangstid, som krigen intensiverede. I løbet af krigen indstillede 10 teglværker således produktionen. Den tyske inflation betød dernæst, at teglværkerne hverken kunne eksportere sten til sit gamle marked eller konkurrere med de tyske eksportpriser i Danmark, der i forvejen var præget af overkapacitet på teglværksområdet. Teglværkerne i Sundeved bad derfor den danske regering om hjælp, og de fik i nogle år et 30% tilskud til skibs- og jernbanefragterne. Desuden blev der udstedt forbud mod anvendelsen af udenlandske sten til statsbygninger og bygninger med statstilskud. Men 1920'erne forblev svære år for teglværksindustrien, der også blev ramt af kronkursstigningen i 1925-26 og af en generel byggekrise i Danmark. Samtidig forblev den tyske teglværksindustri en stærk konkurrent

for Sundeved industrien. I løbet af 1920'erne blev 9 nordslesvigske teglværker ud af 29 nedlagt.⁵ Men der var, som det er fremgået, mange andre forhold bag denne udvikling end blot grænsedragningen.

Et eksempel på, at grænsedragningen kunne medføre en reaktion, der siden fik stor betydning for virksomheden, er tilfældet Brødrene Gram i Vojens. Direktør Aage Gram skrev i december 1920 til Industrirådet, at virksomheden efter at have mistet sit afsætningsmarked i Tyskland havde reduceret arbejdstyrken betydeligt. Eneste mulighed for at videreføre virksomheden var at indføre tyske fabrikater og sælge disse videre. Derfor var Industrirådets ”køb dansk” kampagne faldet noget ubejljlgt.⁶ I januar 1921 skrev Aage Gram til P.A. Callø om den sønderjyske industris forhold. Brødrene Gram havde siden genforeningen ikke solgt en eneste mejerivægt til Tyskland. Der kom forespørgsler fra Tyskland, men virksomhedens priser var for høje i det inflationsprægede Tyskland. Samme situation stod mange sønderjyske virksomheder i. De valutariske forhold var således en væsentlig årsag til, at grænsedragningen fik øjeblikkelige afsætningsmæssige konsekvenser for den nordslesvigske industri og handel. Ifølge Aage Gram var den eneste mulighed for at tjene penge, at de nordslesvigske virksomheder udnyttede kendskabet til Tyskland og importerede tyske industriprodukter.⁷ Der blev som nævnt også importeret tyske varer i stor stil i denne tid, men det var der mange, der ikke brød sig om, og slet ikke den øvrige danske industri. Brødrene Gram stod således i store vanskeligheder efter grænsedragningen, men med tiden forstod virksomheden alligevel at omstille sig og søge nye afsætningsmarkeder. I 1930 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab. Af bestyrelsens forhandlingsprotokol fremgår det, at virksomheden kort forinden var begyndt at omstille sin produktion fra mejeriudstyr til kølemaskiner. Fremstillingen af pasteuriseringsapparater blev i 1930 afhændet til D.M.M i Kolding. Og som direktør Aage Gram kunne berette på generalforsamlingen i marts 1932: ”I Aarets løb er Optaget Fabrikation af smaa Husholdningskølemaskiner, som der syntes at være et Marked for.”⁸ Det var en klog beslutning, og med kølemaskinerne som grundlag voksede beskæftigelsen for industriarbejdere i virksomheden fra 47 i 1932 til 128 i 1939. Efter den Anden Verdenskrig skulle Brødrene Grams vækst for alvor tage fart. På sin vis var denne udvikling også en konsekvens af grænsedragningen.

Den mest synlige og varige regionaløkonomiske konsekvens af grænsedragningen var dog ændringen i den regionale sammenhængskraft. Som det blev konkluderet ovenfor, blev grænsen markeret med betydelige fysiske, fiskale og tekniske hindringer, og regionaløkonomisk samkvem

⁵ Fra Adriansen (1994) s. 34 – 51 og Askgaard (1970) s. 102 – 122.

⁶ Fra Askgaard (1970) s. 65 – 66.

⁷ LAA. P.A. Callø's privatarkiv. pk. 3.

⁸ Brd. Grams arkiv. pk. 11020001-0014. Forhandlingsprotokol 1930-1951.

på tværs af grænsen var der ikke meget tilbage af i 1933. Dermed havde også det strukturerende hierarki af centralbebyggelser i Slesvigregionen ændret karakter. Som det ses i nedenstående tabel, ændrede bystrukturen sig noget i størrelsesmæssig henseende i den her behandlede periode. Ved slutningen af perioden i 1933-35 var der tre oplandsbyer: Bredstedt, Nibøl og Tønning, syv regionale centre: Eckernförde, Husum, Slesvig og de fire nordslesvigske byer, og stadig kun et landsdelscenter: Flensborg. Således var det slesvigske byhierarki sammensat befolkningsmæssigt set.

De Slesvigske byers indbyggertal 1910-1935 (+ indekseret vækst)								
By/År	1910		1919/21 ¹		1925		1933/1935 ²	
Bredsted	2.740	100	2.524	91	2.705	99	3.068	111
Eckernförde	6.802	100	6.680	98	7.328	107	7.774	113
Flensborg	60.922	100	60.941	100	63.139	104	66.580	108
Husum	9.435	100	9.391	100	9.998	106	10.864	113
Nibøl	2.038	100	2.060	101	2.695	124	3.138	135
Slesvig	19.908	100	16.923	82	18.451	92	20.693	104
Tønning	3.216	100	3.411	106	3.566	110	3.189	99
Aabenraa	7.769	100	7.961	102	7.961	102	10.184	124
Haderslev	13.064	100	13.149	101	14.326	109	16.108	119
Sønderborg	10.042	100	9.107	90	10.776	107	13.060	123
Tønder	4.807	100	5.289	109	6.021	120	6.415	125

Tabel 12.1 Kilde: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins + Statistisk Aarbog 1936 og 1940

1. 1919 for sydslesvigske byer, 1921 for nordslesvigske. 2. 1933 for sydslesvigske byer, 1935 for nordslesvigske

Farvekategorier Småby Oplandsby Regional center Landsdelscenter

Et særligt interessant aspekt ved den her skitserede byudvikling er byernes vækst. Som det ses betød den Første Verdenskrig at alle byer stagnerede eller endda mistede indbyggere i forhold til 1910. Endnu i 1925 var den befolkningsmæssige vækst set i forhold til 1910 beskedent. Dog havde de to grænsenære byer Nibøl og Tønder oplevet nogen vækst, hvilket havde direkte relation til grænsedragningen. Nibøl var blevet kredshovedstad i Sydtønder Kreds og kredsforvaltningens forflytning til byen har været den væsentligste årsag til, at byens indbyggertal steg. Udgangspunktet var dog også beskedent, men frem til 1933 steg indbyggertallet dog med 1.100. Som det er fremgået blev der også bygget et kredssygehus i byen, der blev oprettet en landbrugsskole, og Nibøl blev knudepunkt for jernbanetrafikken til Sild. Nibøls vækst foregik på sin vis på bekostning af Tønder, der afgav kredsforvaltningen til Nibøl. Men Tønder blev i stedet amtsby for Tønder Amt, med dertil hørende forvaltning i amtshuset og amtsstuen. For Tønder blev toldvæsenets, det danske vel at mærke, og grænsegendarmeriets tilstedeværelse også af betydning for byens befolkningsmæssige vækst. Derudover fik Tønder glæde af flere af de i afhandlingen behandlede institutioner som Jordfordelingskommissionen, Sønderjydske Hypoteklånepand og det sønderjydske Jordlovsudvalg.

Også Hedeselskabet oprettede en afdeling i byen, og DSB-værkstedet og jernbanestationen var i flere årtier byens største arbejdsplads. Endelig blev byens tyske seminarium omdannet til et dansk lærerseminarium. Tønder blev, som Henrik Becker-Christensen har skrevet, institutionernes by.⁹ Med Martin Hammerichs overvejelser om Tønders nationale situation i forbindelse med toldstationsspørgsmålet in mente, er det klart, at ønsket om at bryde byens tysksindede præg har spillet en stor rolle for de mange institutioners nedsættelse i byen. Men institutionerne har også været en reel økonomisk kompensation for grænsedragningen. Der er ikke tvivl om, at Tønder mistede en del af sit sydlige opland og dermed et økonomisk indtægtsgrundlag. Til gengæld mistede Flensborg betydning som konkurrent og som service- og engroscenter for Tønders handlende og befolkning.¹⁰

I periodens slutning, 1933-35, var Flensborg stadig det eneste landsdelscenter i regionen. Men de sydslesvigske byer havde alle, med undtagelse af Nibøl, oplevet en meget beskeden befolkningsmæssig vækst i årene siden 1910, mellem 4 og 13%, med Flensborg og Slesvig som byer med mindst vækst. Tønning havde endda færre indbyggere i 1933 end i 1910. Denne beskudne vækst kan kun for Flensborgs vedkommende sættes i direkte forbindelse med grænsedragningen, der kostede byen et betydeligt indtægtsgrundlag. Generelt skal den befolkningsmæssige stagnation dog ses i sammenhæng med den almene økonomiske strukturudvikling i Tyskland, der med koncentrationsprocessen og kartelliseringen i den tyske industri gav industrien i Sydslesvig meget vanskelige vilkår. På Bilag 12 figur 2-3 ses arbejdsstyrkens fordeling på økonomiske sektorer i de sydslesvigske og enkelte holstenske kredse i årene 1925 til 1939. Her ses det, at industriens andel af arbejdsstyrken var for nedadgående. For Flensborgs vedkommende fra 40% af arbejdsstyrken i 1925 til 35% af arbejdsstyrken i 1939. I 1907 havde 43% af Flensborgs arbejdsstyrke været beskæftiget i industrien. I absolutte tal var antallet af mandlige arbejdere i de producerende erhverv faldet fra 9.229 i 1925 til 8.743 i 1939. Den flensborgske industri har således ikke kunne tiltrække flere indbyggere til byen. Til gengæld var tjensteydelse andelen af arbejdsstyrken stigende fra 57% i 1925 til 63% i 1939, i absolutte tal 10.013 mænd i 1925 til 12.471 i 1939. Både Sydtønder og Flensborg landkredse forblev stærkt landbrugsdominerede kredse. For Flensborg landkreds vedkommende arbejdede 66% af arbejdsstyrken indenfor land- og skovbrug i både 1925 og 1939. I Sydtønder faldt andelen fra 50% i 1925 til 44% i 1939. Ser man på de samlede sydslesvigske kredse, inklusiv Flensborg, forblev erhvervstrukturen stort set uændret i perioden 1925 til 1939, med 46-43% af arbejdsstyrken i landbruget, 23-22% i producerende erhverv og 31-35% beskæftiget med tjensteydelser. Her skal en del af forklaringen på den bymæssige stagnation i Sydslesvig findes.

⁹ Becker-Christensen (1993) s. 216.

¹⁰ Ibid. s. 169.

Væksten i de nordslesvigske byer synes at være noget større, omkring 20-25%, end i de sydslesvigske, med undtagelse af Nibøl. På Bilag 13 figur 4-5 ses befolkningens fordeling efter erhverv i Nordslesvig og i Danmark uden Nordslesvig i 1921 og i 1940. Hvor 43% af den nordslesvigske befolkning var afhængig af landbrugserhvervet i 1921 og 20% af håndværk og industri, var tallet 38% af landbruget og 27% af håndværk og industri i 1940. I absolutte tal var 32.000 nordslesvigere afhængig af håndværk og industrierhverv i 1921 mod 51.000 i 1939, mens omkring 70.000 nordslesvigere var afhængig af landbrugserhvervet i både 1921 og 1940. I det øvrige Danmark var tallet 32% landbrugsafhængige og 29% håndværk og industri afhængige i 1921, mod 27% af landbruget og 34% af håndværk og industri i 1940. I den henseende var Danmark blevet et industrisamfund i stedet for landbrugssamfund. Det var Nordslesvig endnu ikke, men udviklingen var gået i samme retning. At omkring 20.000 flere var afhængige af håndværk og industri i 1940 tyder på en højere beskæftigelsesgrad i erhvervet og kan dermed være en del af forklaringen bag de nordslesvigske byers befolkningsmæssige vækst. Men der var også andre forklaringer bag byudviklingen.

Som allerede omtalt var væksten i Tønder by under alle omstændigheder relateret til grænseragningen. Som det ses var væksten nogenlunde lige fordelt blandt de fire byer fra 19-25% siden 1910. Tønder var institutionernes by, men generelt var de statslige institutioners placering nøje overvejet. Strategien var at fordele institutionerne nogenlunde ligeligt mellem de fire købstæder. De fire købstæder blev hver især amtshovedstad, med dertil hørende forvaltning i amtshuse og amtstuer. Der blev oprettet et statsligt Landshospital i Sønderborg, der i øvrigt blev kaldt statens genforeningsgave til Sønderjylland, og der blev oprettet fælles by- og amtssygehuse i Aabenraa og Tønder, mens Haderslev fik både et by- og et amtssygehus. Der blev indrettet museer i alle fire købstæder; det havde der kun været i Haderslev før 1920. Sønderborg blev hjemsted for Søndre Landsret, og det 7. udskrivningskontor. Aabenraa blev som omtalt hjemsted for Sønderjyllands Højspændningsværk, efter forarbejde af borgmester Holger Fink og amtmand Kresten Refslund Thomsen. Haderslev blev bispesæde, mens både Tønder og Haderslev fik et statsseminarium. I alle fire købstæder blev oprettet statsskoler (gymnasier).¹¹ Som Kaj Sørensen har påvist, var det i første omgang kun meningen at Haderslev og Sønderborg skulle huse statsskoler, men da det tyske mindretal overvejede at starte et tysk gymnasium i enten Tønder eller Aabenraa, kom Undervisningsministeriet på andre tanker.¹² Der blev oprettet garnisoner i Tønder, Haderslev og Sønderborg. De statslige institutioner blev således spredt imellem de fire købstæder, og det var, som Jesper Thomassen har skrevet i bogen om Sønderborg i 750 år, med henblik på at omdanne købstæderne til servicecentre i

¹¹ Thomassen (2005) s. 189 – 190.

¹² Se Sørensen i Sdj Årb. 2003. s. 83 – 118.

deres respektive amter. De nordslesvigske amter var befolkningsmæssigt set mindre end de øvrige danske amter, og de havde derfor svært ved at løfte de normale danske amtsopgaver. Derfor skulle købstæderne, som amternes hovedstæder, have andel i serviceopgaverne og være med til at løfte de små nordslesvigske amters ydeevne. De fælles by- og amtssygehuse i Aabenraa og Tønder var eksempler på dette.¹³ Det fik i bystrukturel henseende den effekt, at Nordslesvig stod uden et overordnet forvaltningsmæssigt centrum, og da købstæderne samtidig var relativt små efter danske forhold, var der heller ikke nogen af købstæderne, der kunne påberåbe sig økonomisk centerstatus for hele Nordslesvig. Som region betragtet var Nordslesvig efter 1920 dermed en region med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, men uden et dominerende center. Dertil kom der i løbet af 1920'erne nye centralbebyggelser til. Det var ikke mindst Padborg stationsby, der voksede fra 47 indbyggere i 1921 til 1.161 indbyggere i 1930. Det var toldvæsenets, grænsegendarmeriets og DSB's tilstedeværelse, der lå bag denne vækst.¹⁴ Padborgs vækst var om noget en direkte konsekvens af grænsedragningen, og Hammerich fik sit ønske om en markant grænsestationsby opfyldt.

Det var dog de fire købstæder og amtshovedstæder, der konstituerede Nordslesvig som region, og befolkningen orienterede sig i store træk mod deres amtsby. Derudover orienterede Nordslesvig sig som omtalt også mod hovedstaden, hvorfra de væsentligste politiske og økonomiske impulser og bevillinger til landsdelen skulle hentes. Denne centerorientering forstærkedes af de økonomiske vanskeligheder og behovet for genopbygning i landsdelen. Men Nordslesvig konstitueredes også som region af grænsen, der var blevet et stærkt orienteringspunkt for hele regionen. Det var grænsen der nu bandt Nordslesvig sammen, som en identitetsdannende faktor og et symbol på landsdelens særlige historie og særlige perifere og nationalt udsatte position i kongeriget Danmark.

Flensborg havde til gengæld mistet sin status som centralsted for Nordslesvig. At der var et afsætningsmæssig perspektiv i dette tab, vidner lukningen af 12 ud af 18 større handelshuse i Flensborg i tiden mellem 1920 til 1930 om, heriblandt N. Andreasen C.S., der som omtalt i kapitel 3 havde haft omtrent en tredjedel af sin afsætning liggende i Nordslesvig i 1913.¹⁵ Der lå dog flere årsager bag den flensborgske handel og industris vanskeligheder i 1920'erne, og i tiden 1920 til 1923 var grænsen ikke det store problem med hensyn til afsætningen i Nordslesvig.

¹³ Thomassen. (2005) s. 190 – 191.

¹⁴ Statistisk Aarbog 1935. Tabel 6. Se også Porskrog Rasmussens *Vækst og Virke ved grænsen. Bov og Holbøl Sogne 1920 – 1990*. (1992). Ole Hyldtoft fortsatte den i kap. 3 nævnte rapport om urbaniseringen i Danmark for tiden 1914-1970 på det nordiske historikermøde i Jyväskylä i Finland i 1981. Urbaniseringen i Danmark i tidsperioden 1914 til 1930 kendetegnedes netop ved et voksende antal småbyer med mellem 750 og 3.000 indbyggere, heriblandt Padborg. Se *Historica IV. Foredrag ved det XVIII Nordiske Historiker mødet. Jyväskylä 1981*. Jyväskylä 1983. ”Urbaniseringen i Danmark 1914-1970.” s. 177 – 194.

¹⁵ Weigand (1966) s. 35.

Flensborg forblev overregionalt centralsted for Sydslesvig, men det var for et væsentligt mindre opland end før 1920. Slesvig by forblev et forvaltningsmæssigt centrum med regeringspræsidenten i byen, og byen var dermed et vigtigt regionalt center. Med domkirken og byteatret var Slesvig by også fortsat et kulturelt center i Slesvigregionen. De øvrige sydslesvigske byer forblev også regionale centre og, med undtagelse af Bredsted, kredshovedstæder. Syd for grænsen orienterede befolkningen sig også primært mod kredshovedstæderne, dog var Nibøl af så beskeden en størrelse, at Flensborg kunne bevare sin overregionale position på vestkysten. Som Nordslesvig orienterede sig mod København, vendte provinsen Slesvig-Holsten sig dog også i stigende grad mod hovedstaden Berlin, hvorfra de væsentligste politiske og økonomiske impulser og bevillinger skulle komme. Og som i Nordslesvig forstærkedes denne orientering af behovet for genopbygning, af inflationen og af de økonomiske kriser i mellemkrigstiden.

Fra tysk-preussisk side havde man også været opmærksom på bystrukturen i det slesvigske under genopbygningen. Flensborg fik under genopbygningen relativ stor opmærksomhed fordi byen med sine 60. – 65.000 indbyggere blev anset for det slesvigske grænselands centrum. Derfor var Flensborg hovedaftager af Nordmarkfondbevillingens midler og fik anlagt en frihavn, og derfor kunne Flensborg tiltrække 5 millioner mark af Nordmarkfondens kulturbevilling til byen. Da Schleswigfonden blev realiseret, var der enighed om, at Flensborg skulle træde i baggrunden til fordel for landdistrikterne, men der blev dog givet 1,5 millioner til byens bibliotek. Da Slesvig-Holsten igen fik tildelt en andel af den preussiske grænsefond i 1927, var Flensborg igen hovedaftager, primært på grund af bevillingen på 1 million mark til opførelsen af "Deutsches Haus". Flensborg tiltrak sig således en centralstedsposition i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig. Når Flensborg i genopbygningsmæssig henseende blev betragtet som centralsted, var det imidlertid ikke kun som et økonomisk, men også som tysk kulturel centralsted. Det var det argument, som magistraten ofte anvendte i dets betænkninger som begrundelse for politiske særforanstaltninger til byen, kombineret med argumentet om grænsen, som byens økonomiske akilleshæl. Denne grænse- og kulturinstrumentalisering bar frugt, og de bevillinger og investeringer, der blev lagt i Flensborg, blev ofte begrundet med byens stilling som tyskhedens frontkæmper i nord, med opførelsen af "Deutsches Haus" som symbolsk eksempel.

Det var derfor ikke længere primært bystrukturen, der konstituerede regionen Slesvig i 1933, hverken nord eller syd for grænsen, men derimod grænsen selv. Regionen Slesvig var blevet til grænseregionen Slesvig. Det var grænsedragningens primære regionaløkonomiske konsekvens.

12.5 Europæiske perspektiver

Som det indledningsvis blev omtalt, blev der tegnet 20.000 kilometer nye grænse i Europa efter den Første Verdenskrig. Det måtte få indflydelse ikke blot på de regionale økonomier, men på den europæiske økonomi. Der vil uden tvivl være store forskelle at drage frem, hvis de enkelte grænsedragninger og deres økonomiske konsekvenser blev sammenlignet. Meget afhang af områdets erhvervsstruktur og af områdets økonomiske position og rolle før grænsedragningen. Læser man om eksempelvis de central- og østeuropæiske grænsedragningers økonomiske konsekvenser i antologien *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe*, af Uwe Müller og Helga Schultz, springer visse ligheder med den slesvigske grænsedragning dog i øjnene.

Opløsningen af det østrig-ungarnske kejserrige førte til dannelsen af de nye stater Tjekkoslaviet, Polen, Østrig og Ungarn samt Jugoslavien på Balkan. Som Boris Barth skriver i sin artikel om den økonomiske integration i Centraleuropa i mellemkrigstiden, betød de økonomiske og erhvervmæssige strukturer, der var efterladt af det østrig-ungarnske kejserrige, at et tæt økonomisk samarbejde mellem Østrig, Ungarn og Tjekkoslaviet ville have været fornuftigt. Det blev der imidlertid ikke noget af. Scenariet var i stedet en neo-merkantil rennæsans, der gik hånd i hånd med dannelsen af nationale økonomier og identiteter. Regeringerne foretrak at etablere deres egne nationale økonomier, med egen valuta, egne toldsatser og egen handelspolitisk regulering. Det var med andre ord en "nation-building" proces, der tog form, hvor hver stat forsøgte at sikre sig sit territorium, også med økonomiske midler. Som Boris Barth skriver, fik det fatale konsekvenser for Centraleuropa, fordi en samlet østeuropæisk blok måske kunne have reageret anderledes på den nazistiske trussel og invasion i 1939 og 1940. I stedet faldt de central- og østeuropæiske lande et for et for den tyske invasion.¹⁶ Også Polen forsøgte at konsolidere sit hjemmemarked gennem toldbarrierer og importrestriktioner. Det førte i 1920'erne til en regulær toldkrig med Tyskland, der anså den tysk-polske grænse for den mest ubærlige af samtlige nye grænse! Denne toldkrig fik betydelige regionaløkonomiske konsekvenser i Schlesien, der med folkeafstemningen i november 1921 og den efterfølgende grænsedragning blev delt mellem Polen og Tyskland. Som omtalt i kapitel 9 blev der fra tysk schlesisk side forsøgt at genskabe forbindelser over grænsen med dannelsen af det tysk-polske Handelskammer i Breslau, der dog ikke var et bilateralt projekt, men kun et tysk. Som Stefan Kowal skriver i sin artikel om Polens forhold til sine nabostater: "*The geographical and political changes to Central and Eastern Europe, illustrated most dramatically by the sheer number of newly established countries, led to whole areas being characterised by their lack of economic pro-*

¹⁶ Barth (2002) s. 155 – 168.

spects. Superpower penetration of the region was tainted by approaches and objectives closer to the rules of colonial policy than those of partnership.”¹⁷ Det var også en slags “nation-building”, der fandt sted på begge sider af den nye slesvigske grænse, og også her havde de tyske og slesvig-holstenske forsøg på at genskabe forbindelser over grænsen stormagtspolitiske dimensioner, der skærpede den danske vilje til at ”danisere” Nordslesvig.

Endelig beskriver Caitlin Murdock, hvorledes grænsen mellem Sachsen og Bøhmen før 1914 havde været en grænseregion præget af regionaløkonomisk samkvem trods tilstedeværelsen af den politiske grænse. Mange bøhmiske arbejdere havde arbejdet i den sachsiske industri før 1914, og den sachsiske industri havde haft en betydelig del af sin afsætning i Bøhmen. Det ændredes efter den Første Verdenskrig: *”Thus the story of the Saxon borderlands in the interwar period is that of real economic changes with changes in political and cultural meaning of the border.”* Den statslige kontrol og regulering af den nu tysk-tjekkoslovakiske grænse blev forstærket betydeligt i mellemkrigstiden. I 1919 kom det endog til flere sammenstød mellem de to landes grænsepoliti, der udvekslede skud fra tid til anden. Tyskland og Tjekkoslovakiet indgik en handelsaftale i 1920, og handelen mellem de to lande var betydelig i perioden, men den regionale handel, den lille grænsetrafik, blev stadig mere besværlig. Under den tyske inflation kunne de sachsiske borgere dog iagttage, hvorledes bøhmere i stort tal krydsede grænsen for at handle fødevarer, som sachserne selv havde svært ved at få råd til. Caitlin Murdock analyserer en række betænkninger, der blev skrevet på opfordring af den sachsiske regering i 1931 af de lokale og regionale myndigheder i Sachsen. Disse betænkninger blev skrevet med henblik på den Osthilfe, der blev rejst af rigsregeringen i Berlin i disse år, og som også er behandlet i denne afhandling. Betænkningerne skulle således beskrive den økonomiske krise i det sachsiske grænseland, som udfaldet af krigen og dannelsen af den Tjekkoslovakiske stat havde medført. Sachsen opnåede herved også bevillinger til skoler, vejudbygning og andre projekter, men ikke i den forventede størrelse. De sachsiske betænkninger beskrev ifølge Murdock hvorledes: *”The founding of Czechoslovakia redefined this border as the periphery of the German Empire. As such, the border took on new meaning as a barrier against emerging autonomous Slavic Eastern Europe that some Germans perceived as hostile to German interests. The story that administrators told of changes in the borderlands reveals not only the broad economic trends in the borderlands, but also the political terms in which contemporaries understood and explained those trends”*¹⁸

¹⁷ Kowal (2002) s. 148.

¹⁸ Murdock (2002) s. 169 – 180.

Murdocks beskrivelse af den regionaløkonomiske udvikling ved den sachsisk-tjekkoslovakiske grænse har visse ligheder med den regionaløkonomiske udvikling ved den slesvigske grænse. Den realøkonomiske udvikling i Slesvigregionen virkede også i kombination med den politiske, økonomiske og kulturelle betydning, som grænsen fik tillagt. De sachsiske betænkninger fra 1931 synes næsten at være identiske med de slesvigske og understreger således den tyske regionaløkonomiske politiks grænseinstrumentalisering. Osthilfeprogrammet bragte ikke kun skuffelser i Slesvig-Holsten. Parallel er også Murdocks beskrivelse af, hvorledes den lille grænsetrafik blev stadig mere besværlig og derfor mindre, mens handlen mellem de to stater gik i en anden retning. Handelsforbindelserne blev nationale i stedet for regionale.

Den slesvigske grænsedragnings regionaløkonomiske konsekvenser har visse ligheder med andre grænsedragningers regionaløkonomiske konsekvenser, og den kan derfor som en del af et større europæisk billede. Efter krigen, grænsedragningerne og statsdannelserne koncentrerede de europæiske stater sig om den indre nationale befæstelse, og om en indre "nation-building" proces. Den Første Verdenskrig havde skærpet de nationale modsætninger og skabt dybtliggende fjendebilleder overalt. Mistro og mistænksomhed til nabostaternes hensigter hørte til dagens orden, ikke mindst i Tyskland. Med de nationale folkeafstemninger, statsdannelser og grænsedragninger blev de nationale kulturforskelle yderligere fremelsket, og som det viste sig i tilfældet Slesvig, blev der i store træk ført national valgkamp gennem hele mellemkrigstiden. Den økonomiske og politiske udvikling i mellemkrigstidens Europa var ikke blot en fortsættelse af konflikterne fra den Første Verdenskrig, som Eric Hobsbawm har argumenteret, men var i højere grad præget af en nationalpolitisk reaktion på krigens politiske konsekvenser i Europa. Hvad angår forholdet mellem identitetsmæssige strukturer og økonomiske forhold kan det med god ret hævdes, at påvirkningen i mellemkrigstiden gik fra de nationale identitetsdannelseprocesser til de økonomiske forhold, da grænsekonstruktionsprocesserne i høj grad fik betydning for den europæiske økonomis udvikling. Det var derfor ikke blot den økonomiske udvikling, der gav grund til politiske og nationale konflikter i mellemkrigstidens Europa, men i lige så høj grad nationale og politiske konflikter, der gav grund til økonomisk ustabilitet. John Maynard Keynes var i den henseende imponerende forudseende da han skrev *Economic Consequences of the Peace* i 1919. Den slesvigske grænsedragnings regionaløkonomiske konsekvenser var beskedne i dette perspektiv, men den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik, der blev gennemført i Slesvigregionen i tiden 1919 til 1933 var på mange måder et regionalt billede af en generel politisk og økonomisk tendens i mellemkrigstidens Europa.

12.6 Epilog: Den dansk-tyske grænse i dag

Vesteuropa har siden 1950'erne og dannelsen af den europæiske kul- og stålunion været præget af grænsernes gradvise opblødning, med økonomisk vækst som det primære mål. Da Schengenaf-talen trådte i kraft den 25. marts 2001, forsvandt grænsekontrollen ved landegrænserne i EU, også ved den dansk-tyske grænse. Det er en udvikling, der står i skærende kontrast til tiden efter den Første Verdenskrig. Alligevel har det vist sig vanskeligere at bortviske de europæiske grænser, end de europæiske politikere formodede for 50 år siden. Det gælder også den dansk-tyske grænse.

En sammenlignende undersøgelse af de dansk-tyske og tysk-hollandske grænseregioner, foretaget i 2004 af Dr. Hayo Herman fra *Institut für Regionalforschung* ved Christian Albrechts Univer-sitet i Kiel og Michael Schack fra *Institut for Grænseregionsforskning* ved Syddansk Universitet, viste med Hermanns ord følgende om den dansk-tyske grænseregion: *"Naboregionernes økonomis-ke orientering er ikke primært orienteret mod hinanden, men er nærmere præget af asymmetri: De tyske regioner vender sig hovedsageligt mod syd (Hamborg, Nordtyskland, Vesteuropa) og i stig-ende grad østpå (Polen). De danske grænseregioner orienterer sig primært mod Danmark, her menes specielt området mellem København/Malmø og Jylland. Derved opstår der asymmetri med hensyn til perspektivet "over grænsen".*" Et konkret eksempel på dette er, at antallet af pendlere er yderst lavt i grænseregionen Sønderjylland/Schleswig, trods et betydeligt pendlerpotentiale omkring de grænsenære byer Flensborg, Aabenraa og Sønderborg. Den danske pendling til Flensborg var kun 10% af det antal, der kunne forventes af et integreret arbejdsmarked, skriver Hermann. I 1999 tog 15.800 pendlere fra det tyske opland dagligt til Flensborg, mens kun 600 pendlere kom fra det danske opland. Endvidere har udviklingen i ledigheden i Sønderjylland og Schleswig i de seneste 20 år været karakteriseret ved modsatrettede forløb. Der findes med andre ord ikke et grænse-overskridende arbejdsmarked, og områderne nord og syd for grænsen er præget af økonomisk asymmetri, forskellige forvaltningsstrukturer og stærke bindinger til de nationale netværk.¹⁹

Der er løbet meget vand i åen siden den her i afhandlingen beskrevne grænsekonstruktions-proces. Hermanns beskrivelse af den dansk-tyske grænseregion fortæller dog, at denne konstruktion i sidste ende lykkedes. Grænsen mellem Danmark og Tyskland er den dag i dag et markant skel i det slesvigske landskab, og regionen Slesvig er bogstavelig talt et "historisk landskab".

¹⁹ Hermann (2005): "De dansk-tyske grænseregioners udvikling og aktuelle situation" i PLUK nr. 2 2005. Bygger på fremstillingen; Ludwig Thornmählen (ed.) *Entwicklung europäischer Grenzräume bei abnehmender Bedeutung nation-aler Grenzen. Deutsch-dänische und deutsch-neiderländische Grenzräume im europäischen Integrationsprozess*. ARL-Arbeitsmaterial nr. 308, Hannover 2004. Antallet af tyske pendlere der tager til Danmark steg dog fra 979 til 1694 i perioden 1998 til 2003. Den tyske arbejdsløshed og manglen på arbejdskraft i Danmark, dvs. økonomisk asymmetri, var baggrunden for denne pendling. Det vurderes at tallet i dag er 2500 tyske pendlere og 1000 danske. Fl. Avis 28/3 2006.

13. ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte des regionalwirtschaftlichen Wiederaufbaus und der Grenzpolitik in der Region Schleswig von 1919 bis 1933 ist die Geschichte des Konstruktionsprozesses einer Grenze, die die Region Schleswig für immer ändern sollte.

13.1 Strategien für den Wiederaufbau

Der regionalwirtschaftliche Wiederaufbau und die Grenzpolitik in der Region Schleswig war von verschiedenen ideologischen und strategischen Überlegungen auf beiden Seiten der Grenze geprägt. Auf der deutschen Seite dominierte die Frustration über die Bestimmungen des Versailler Vertrages. Daher war das übergeordnete Ziel des deutschen Wiederaufbaus von revisionistischem Charakter: Es ging darum, sich von den wirtschaftlichen und politischen Folgen des Friedensschlusses, die Deutschland auferlegt waren, frei zu machen. Der Außenhandel und die Handelspolitik wurden zu den wichtigsten Hilfsmitteln, und mit dem Kursverfall der Reichsmark konnte der deutsche Wiederaufbau mit Hilfe des Exports als treibender Kraft durchgeführt werden. Gleichzeitig hüllte die Inflation die handelspolitischen Beschränkungen des Versailler Vertrags aus, weswegen auch sie ein revisionistisches Mittel der Politik darstellte. Mit der Entstehung der Hyperinflation 1922-23 wurde der wirtschaftliche Wiederaufbau in eine kulturelle Richtung gelenkt. Die Inflation verteuerte den Wiederaufbau der Infrastruktur. Gleichzeitig fürchteten die Behörden einen Zusammenbruch Deutschlands mit anschließenden Gebietsabtretungen an die Nachbarstaaten. Deswegen sollte die deutsche Kultur in den Grenzprovinzen gestärkt werden. Hier fanden sich starke Parallelen zur Kriegsrhetorik und den „Ideen von 1914“ von der Überlegenheit der deutschen Kultur in einer Situation, in der sich Deutschland unter massivem Druck eines materiell überlegenen Feindes befand.

Auf der dänischen Seite der Grenze drehten sich der regionalwirtschaftliche Wiederaufbau und der Grenzverkehr darum, Nordschleswig in die dänische Gesellschaft zu integrieren. Das Ziel war eine dänische Homogenisierung von Nordschleswig in kürzest möglicher Zeit. Hintergrund dieser Strategie war zunächst, deutsche Forderungen nach einer Grenzrevision abweisen zu können und den deutschen Einfluss in der Region zu verringern. Zum anderen gab es eine politische Tradition der nationalen Homogenität in Dänemark. Das bedeutete, dass Nordschleswig nicht in die Sonderstellung hineinwachsen durfte, das es sich zu bewahren wünschte.

Mit anderen Worten: Es standen nationalpolitische Ideologien hinter dem regionalwirtschaftlichen Wiederaufbau und der Grenzpolitik in der Region Schleswig. Es ging um eine „Germanisierung“ oder eine „Danisierung“ der Region. Dieser Gegensatz trug dazu bei, dass die gewählten Strategien auf beiden Seiten der Grenze gestärkt wurden, und man an ihnen festhielt. Dadurch entstand eine große Ähnlichkeit zwischen den regionalwirtschaftlichen Strategien auf beiden Seiten der Grenze, was ihren Blickwinkel auf den nationalen Gegensatz betraf. Beides waren wechselseitige Strategien zur Konstruktion einer Grenze.

13.2 Gefühlte Grenze oder Wirtschaftsanschluss

Was die physischen, fiskalischen und technischen Barrieren der Grenze betraf, gab es unterschiedliche Auffassungen im Süden wie im Norden. Während das dänische Außenministerium davon sprach, dass die Grenze „fühlbar“ sein sollte, wünschten die zentralen wie auch regionalen deutschen Behörden einen lebendigen Grenzverkehr. In der Zeit der Inflation standen diese Auffassungen in einem deutlichen Gegensatz zueinander. Während die dänische Regierung an einer sehr engen Auslegung des Begriffes „Kleiner Grenzverkehr“ festhielt, und nur Bauern, deren Land von der Grenze geteilt wurde, besondere Grenzpässe erteilen wollte, forderte die deutsche Seite, allen Bewohnern der ersten und zweiten Abstimmungszone Grenzpässe zu erteilen.

Trotz eines massiven deutschen Drucks zugunsten einer entsprechenden Änderung des Grenzpassabkommens vom 23. Oktober 1920 änderte die dänische Regierung nichts an ihrer Haltung. Die dänische Ablehnung gemeinsamer dänisch-deutscher Zollstationen und des Zugangs der Flensburger zum Wald von Kollund sowie die Verschärfung der Einreise- und Aufenthaltsbedingungen für deutsche Beamte 1922-1923 sind weitere Beispiele für die markante dänische Grenzverkehrspolitik, die in deutlichem Zusammenhang mit dem Wunsch einer dänischen Homogenisierung Nordschleswigs stand. Die dänische Politik wurde von der deutschen Revisionspolitik mit dem Mittel der Inflation verstärkt. Denn mit der Inflation und besonderen Erleichterungen für die Warenausfuhr der Flensburger Industrie und des Flensburger Handels nach Nordschleswig wurde der deutsche und flensburgische Wunsch, Nordschleswig als Absatzgebiet zu erhalten, für einige Zeit realisiert. Trotz Grenzkontrollen, Paß- und Visumpflicht reisten die Nordschleswiger und andere Dänen in großer Zahl in die Fördestadt, um billig deutsche Waren einzukaufen, und gleichzeitig konnten Flensburger Unternehmen in Nordschleswig Waren zu Preisen deutlich unter dem dänischen Niveau anbieten. Daraus entstanden Probleme für den nordschleswigschen Handel und das Handwerk. Daß dabei von einer revisionistischen Politik gesprochen werden muss, wurde

besonders deutlich, als der dänische Außenminister Scavenius den deutschen Gesandten von Neuradt im November 1921 besuchte. Als er sich über den lebendigen Grenzverkehr beklagte, wurde er von von Neuradt aufgefordert, sich mit seiner Klage an die Ententemächte zu wenden. Die deutsche Politik befand sich beim Grenzverkehr in einem krassen Gegensatz zur Politik Dänemarks, und das verschärfte die Haltung der dänischen Regierung in dieser Frage während der dänisch-deutschen Verhandlungen 1921-22.

Mit der Wiederaufnahme der Deflationspolitik nördlich und südlich der Grenze 1923-24 änderten sich die Bedingungen für den Grenzverkehr wesentlich, aber die übergeordneten Positionen zum physischen Charakter der Grenze blieben in Kraft. Die Handelspolitik spielte weiterhin eine Rolle für die deutsche Grenzpolitik, und mit der Aufhebung der zollpolitischen Bestimmungen des Vertrags von Versailles im Januar 1925 übernahm die Zollpolitik die Rolle der Inflation als außenpolitisches Druckmittel. Die generelle Entspannungstendenz in Europa bildete die Grundlage für eine dänisch-deutsche Annäherung, und mit den dänisch-deutschen Vereinbarungen von 1926 gingen die beiden Länder einen politischen Handel ein. Dänemark erhielt Zollerleichterungen für ausgewählte Agrarprodukte, und für Deutsche wurden Ausnahmen von den strengen Regeln für den Aufenthalt ausländischer Handelsreisender in Dänemark geschaffen. Am 4. Mai 1926 folgte die Aufhebung des Visumzwanges und im Juni ein dänisch-deutsches Schiedsgerichtsabkommen. Von da an waren der Grenzhandel und der Grenzverkehr den generellen Handelsbeziehungen untergeordnet. Für die deutschen Behörden spielten die handelspolitischen Verhältnisse zu Dänemark und Skandinavien nun eine größere Rolle als der regionale Grenzhandel. 1927 sprach der deutsche Gesandte in Kopenhagen, Ulrich von Hassel, sogar davon, daß Deutschland nun besser auf einen deutsch-dänischen "Wirtschaftsanschluss" als einen nord-schleswigschen "Wirtschaftsanschluss" hinarbeiten sollte. Das wurde auch die Meinung der neuen deutschen Machthaber nach dem Januar 1933.

13.3 Der regionalwirtschaftliche Wiederaufbau des schleswigschen Grenzgebiet

Insgesamt bestand die regionalwirtschaftliche Politik aus drei Perioden: Der Inflation 1920-24, der Deflation 1924-1929 und einer Krisenperiode 1929-33. Der Übergang zwischen den einzelnen Perioden zeigte sich oft in erneuerten Überlegungen zur regionalwirtschaftlichen Politik und ihren Feinabstimmungen. Auf beiden Seiten der Grenze spielte außerdem das Verhältnis von Zentrum und Peripherie beim Wiederaufbau eine Rolle, aber dieses Verhältnis gestaltete sich nördlich und südlich der Grenze unterschiedlich.

Auf der deutschen Seite der Grenze wurde der Wiederaufbau von den unterschiedlichen politischen Ebenen der Weimarer Republik geprägt. Die preußische Regierung und die preußischen Ministerien, mit dem Innenministerium als Leitungsorgan, waren die oberste Instanz des Wiederaufbaus, während Oberpräsident Kürbis, der ebenfalls den preußischen Staat repräsentierte, an zweiter Stelle stand. Der Wiederaufbau wurde durch Fondsbewilligungen durchgeführt, mit dem Nordmarkfond als richtungsweisendem Beispiel.

Charakteristisch für die Grenz- und Wiederaufbaufonds war, dass die Provinzial- und Kreisbehörden, Wirtschaftsorganisationen und nationale Vereine im Vorfeld in den Prozess involviert wurden, indem sie ihren finanziellen Bedarf bekanntgeben sollten. Diese Anhörungen führten zu einer Rivalität zwischen Kreisen, Wirtschaftsorganisationen und Vereinen der Provinz

An erster Stelle stand dabei ein Konflikt zwischen der Stadt Flensburg und dem Rest des Landes. Flensburg erhielt aufgrund seiner Größe mehr als die Hälfte der Bewilligungen des Nordmarkfonds, und wurde auch mit großer Aufmerksamkeit bei den übrigen Fondsbewilligungen bedacht, was einige Irritationen bei den übrigen berechtigten Institutionen hervorrief. Daneben kam es dann auch zu einer Rivalität zwischen einer Gruppe in der Provinz, die glaubte, dass der Wiederaufbau auf dem wirtschaftlichen und infrastrukturellen Gebiet beginnen sollte, und einer Gruppe, die mit dem Wiederaufbau auf kulturellem Gebiet beginnen wollte. Die erste Gruppe bestand im Wesentlichen aus den nationalen Vereinen sowie Oberpräsident Kürbis. Die zweite Gruppe bestand hauptsächlich aus den schleswigschen Landräten sowie der Landwirtschaftskammer. Diesen Konflikt gab es auch zwischen dem preußischen Kultusministerium und den preussischen Handels- und Landwirtschaftsministerien. Der Nordmarkfond wurde hauptsächlich im Investitionsbereich, etwa für den Freihafen, die Elektrifizierung, den Bau von Wohnungen und Bodenverbesserungen benutzt, obwohl Oberpräsident Kürbis versuchte, den Fond in eine kulturelle Richtung zu drehen. Dennoch gelang es, 14,5 Millionen Reichmark vom Nordmarkfond für kulturelle Ziele zu erhalten. Während ihrer Verteilung entstand die genannte Rivalität.

Gleichzeitig, im Winter 1921, intensivierte sich die Inflation, und im Laufe des Jahres 1922 wurde sie zur Hyperinflation. Das bedeutete, dass sich die infrastrukturellen Investitionen gewaltig verteuerten, und die dänische Minderheit bekam neuen Wind in die Segel. Mit dieser Entwicklung vor Augen warfen Ministerialrat Rathenau vom preußischen Innenministerium und Oberpräsident Kürbis erneut die Frage nach der Stärke der deutschen Kultur in der Provinz auf. Mit der Denkschrift *Die Dänische Gefahr und ihrer Abwehr* im Mai 1922 und dem danach gegründeten Schleswigfond wurde der Wiederaufbau während der Hyperinflation völlig in die kulturelle

Richtung gelenkt. Die Pflege des Deutschtums wurde zum zentralen Element. Als 1926 und 1927 erneut Grenzfonds errichtet wurden, wurde sie erneut zum wesentlichen Bestandteil von deren Arbeit. Dass die staatlichen Bewilligungen zum größten Teil im kulturellen Bereich investiert wurden, hing mit einer realen Furcht der jungen deutschen Republik vor einem Zusammenbruch und dem Willen nach einem Zusammenhalt des Reichs zusammen.

Auf der dänischen Seite der Grenze wurden eine Reihe halbprivater Institutionen in Verbindung mit dem Wiederaufbau in Nordschleswig errichtet. Die „Lånekasse for Sønderjylland“ wurde die zentrale Institution im Wiederaufbauprozess. Ihr Vorstand hatte mit dem Vorsitzenden und dem Direktor der staatlichen Kreditanstalt P.O.A. Andersen ebenfalls eine klare Verbindung zur Regierung und dem Finanzminister. Das äußerte sich in einer starken Loyalität gegenüber den Zentralbehörden. Auch der Vorstand der „Lånekasse“ war zunächst darauf eingestellt, daß ihre Arbeit und die Sonderstellung Nordschleswigs nur vorübergehender Art war. Mit der Valutaregulierung, der ersten Kreditserie der Lånekasse und nicht zuletzt der Arbeit der Kreditvereinigungen wurde Nordschleswig in der Zeit von 1920 bis 1923 eine bedeutsame Menge Kapital zugeführt. Hinzu kamen Investitionen im Bereich der Elektrifizierung und im Hochspannungswerk, im Straßennetz, Hafenerweiterungen und beim Telefonnetz. Die Parzellierung landwirtschaftlicher Flächen gehörte von Beginn an ebenfalls zu den wesentlichen Elementen des wirtschaftlichen Wiederaufbaus in Nordschleswig, mit der Aufteilung der preussischen Domänen als dem größten Projekt. Doch erst Martin Hammerichs Initiative zur Einsetzung einer Grundverteilungskommission führte dazu, dass die Parzellierung und Verteilung landwirtschaftlicher Nutzflächen zu einem Kerngebiet des Wiederaufbaus wurde. Sie bildete einen wesentlichen Teil in der Danisierung der nordschleswigschen Landwirtschaft und war somit ebenfalls ein Ergebnis der Homogenisierungsstrategie.

Als der Wiederaufbau auf einem guten Wege schien, änderten der Reichstag und die Nationalbank ihre Wirtschaftspolitik zu Gunsten einer Deflationspolitik, mit einer Einschränkung der Kredite und dem Goldfuß der Krone als wesentlichen Punkten. Das führte zu erneuten Überlegungen über die Situation Nordschleswigs, und der Vorstand der „Lånekasse“ argumentierte nun für eine Sonderregelung zugunsten Nordschleswigs.. Die Regierung ließ sich notgedrungen überreden, und die „Lånekasse“ erhielt 2 Millionen Kronen bewilligt. Gleichzeitig schaffte es „Sønderjyllands Kreditforening“, eine Staatsgarantie auf die Obligationsrente der dritten Kreditserie zu erhalten. Die Kreditvereinigung überzeugte Regierung und Reichstag davon, daß die Ursache für die schwankenden Kurse der Obligationen das Risiko einer Grenzrevision und der Eingliederung

des Landesteils nach Deutschland war – also eher nationalpolitische als wirtschaftliche Gründe hatte.

Gleiches galt, als die Kreditanstalt Vogelgesang im September 1926 geschaffen wurde. Ihre Einrichtung wurde als direkter Angriff auf die nationale Homogenisierung gesehen, die dem ökonomischen Wiederaufbau Nordschleswigs zu Grunde lag, weswegen der Vorstand der „Lånekasse“ zum Handeln entschlossen war. Mit der Errichtung des „Landeværn“-Vereins und der folgenden Spendenkampagne, die eine Welle dänischen Nationalgefühls in Dänemark auslöste, hatte es die neue Regierung von Madsen und Mygdal, die ansonsten für ein Festhalten an der „ehrliehen Krone“ und eine Reduzierung öffentlicher Ausgaben eintrat, schwer, die von der nordschleswigschen Kreditvereinigung und der „Lånekasse“ unterbreiteten Vorschläge für Gegenmaßnahmen abzuweisen. Mit dem nordschleswigschen Hypothekenfonds und der dritten Kreditreihe der „Lånekasse“ wurde die Kreditanstalt Vogelgesang, was die Kreditpolitik betrifft, gut und gründlich übertroffen.

Trotz Unterschieden in der Durchführung des Wiederaufbaus hatte der Wiederaufbau auf beiden Seiten der Grenze das Ziel, den ökonomischen, politischen und kulturellen Einfluß des Gegenparts zu verringern. Gleichzeitig wandte man sich auf beiden Seiten der Grenze an das nationale Zentrum, um von dort ökonomische, politische und kulturelle Unterstützung zu erlangen. Der Bedarf eines wirtschaftlichen Wiederaufbaus in der Region war nach dem Krieg und der Teilung ein bedeutender Faktor für die starke Abhängigkeit der Region gegenüber den Zentralbehörden. Das dadurch entstandene Zentrum-Peripherie-Verhältnis war teilweise real, weil die Region einen großen Bedarf für Kapitalzufuhr und Investitionen hatte. Aber es erhielt im Laufe des Wiederaufbaus auch einen starken mentalen und identifikationsmäßigen Charakter.

So wurde die Grenze selbst zum übergeordneten Identifikationsmerkmal während des Wiederaufbaus. Sie symbolisierte und identifizierte die Region in ihrem peripheren Verhältnis zu den nationalen Mittelpunkten und Hauptstädten, als nahe am Feind gelegen und in nationaler Position, die besonderen Gefahren ausgesetzt war. Es war daher nicht länger die Siedlungsstruktur, die die Region Schleswig 1933 konstituierte, sondern die Grenze, sowohl auf ihrer nördlichen, wie auch auf ihrer südlichen Seite. Die Region Schleswig war zur Grenzregion Schleswig geworden. Das war die primäre regionalwirtschaftliche Konsequenz der Grenzziehung.

14. KILDEMATERIALE

Stadtarchiv Flensburg:

Hauptamt II C. OI Staatsregierung

Nr. 10 Besuch des reichspräsidenten

Nr. 17 Die Stadt Flensburg und ihr Verhältnis zu Provinz Schleswig-Holstein

Nr. 22 I-II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark

Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark

Nr. 30 Grenzangelegenheiten

Hauptamt II C. 42 Handel, Gewerbe, Landwirtschaft, Verkehr.

Nr. 407 I-II Der Handel – Allgemeines

Nr. 408 Die Flensburger Handelskammer

Nr. 409 – 410 Arbeitsbeschaffung

Nr. 458 – 459 Nordmarkfond

Nr. 467 Die Wirtschaftliche Lage Flensburgs

Nr. 470 – 474 Förderung der Industrie

Nr. 475 – 479 Förderung des Verkehrs

Abstimmungsarchiv Gr. XIII.

Nr. 4-104, 7-235, 7-236, 18-452, 18-455.

Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH):

Abt. 301 Oberpräsidium

Finans und Geldsachen:

5359-60 Kapitalflucht

Handel:

5494 Handelskammer Flensburg

Landwirtschaft:

4126 Umschuldungskrediten

Militär:

47 Aufhebung der Zwangswirtschaft

Polizei:

2401 Staatsumwältzungen

5679-5680 Die dänische gefahr und ihre Abwehr

5682-5690 Schleswig Fonds

5693-5698 Reichsgrenzhilfe

5699-5700 Ostfond

5701-5708 Osthilfe

5663-5675 Beihilfen aus dem deutschumsfonds

Abt. 309 Regierungspräsidium. IA 70 Politisches:

- 22229 Nordmarkfonds 1920-22
- 22622 Fonds zur förderung deutsche Wirtschaft und Kultur.1926-28
- 22732 Fonds zur.....1930-31
- 22801 Deutsches Haus Flensburg
- 22856 Fonds zur.....1928-30
- 22873 Fonds zur.....1927-29
- 23054 Fonds zur.....1931-32
- 23057 Schleswigfonds. 1923-25
- 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen 1920-32
- 35247 Grenzabkommen und Grenzfragen
- 35304-35305 Grenzabkommen und Grenzfragen
- 35278 Deutsche Gesandtschaft in Dänemark 1923-33
- 35291 Nordmarkpolitik 1923-24
- 35251 Nordmarkpolitik 1924-33
- 35303 Regelung des verkehrs über die Grenze 1920-33
- 26626 Grenzlandhilfe und Grenzverkehr 1934-42
- 35254 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in Schl.-Holstein
- 35253 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in.. (9½ million)
- 22697 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in.. (Reichgrenzhilfe)
- 22811-22812 Reichgrenzhilfe 1929-30
- 22636 Reichsgrenzhilfe 1932-33
- 22788 Reichsthilfe 1932-33
- 22915 Reichsthilfe 1933-36
- 35259 Verschiedene Massnahmen zur Abstimmung und Abtretung Nordschleswigs

Abt. 320 Flensburg

- 1298 Überwachung der Ein- und Ausfuhr, kleiner Grenzverkehr
- 1153 Grenzfragen 1920-33
- 1498 Regelung des kleinen Grenzverkehrs 1920-33

Abt. 320.21 Südtondern.

- 162, 163, 164, 167 a Nordmarkfonds

Abt. 379 Schleswig-Holsteinische Höfebank GmbH

- 26 Aufsichtsprakokolle

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GstA):

I HA Rep. 77. Tit. 4030. Ministerium des Innern.

- Nr. 12 100-Millionen-Fonds für Schleswig. H.akte des Ministerialrates Dr. Rathenau
- Nr. 46 Steuerflucht von deutschen Reichsangehörigen nach Nordschleswig
- Nr. 47- 50 Bereitstellung von Mitteln aus dem 500-bzw. 100-Millionenfonds für das Abstimmungsgebiet Schleswig

Nr. 52 – 57 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein
Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr zwischen Deutschland und Dänemark
Nr. 82 Schleswig-Holsteins "Ausverkauf"
Nr. 84 Wirtschaftliche Stärkung der Nordmark
Nr. 168 Politische und kulturelle Angelegenheiten des deutsch-dänischen Grenzgebietes
Nr. 171 Kultur-, Wirtschafts- und Siedlungsförderung in Schleswig-Holstein
Nr. 172 Wirtschaftskrise in Schleswig-Holstein (Sammlungsbewegung)

I.HA. Rep. 77. Tit. 77B Ministerium des Innern. Volkswohlfahrt.

Nr. 7 Reich- und Staatsbeihilfen für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schl.-Holstein
Nr. 8 - 9 Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schl.-Holstein
Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln zur Stärkung des Deutschtums in Nordschleswig

Dansk Centralbibliotek Flensborg Studiefdelingen (DCBIB):

F70 Verein für Handel und Industrie, Flensburg.

Rigsarkivet (RA):

Udenrigsministeriets arkiv Gr. 7, Sager vedr. det slesvigske spørgsmål. (UM Gr. 7)

7B-75, 7B-80, 7B-81, 7B-83, 7B-130, 7T-35, 7Z-1, 7Z-4

0001 Statsministeriet: Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928.

Pk. 1. (Forhandlingsprotokol)

Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender. (SM)

Journaler m. registre, Journal nr. 353/1919/1920

Det sønderjyske Kroneudvalg 1919-22.

Journaler 1919-22, Formular I.

Martin Hammerichs privatarkiv. 5531

Pk. 21. Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening

Danica-arkiv nr. 600. Public Record Office London.

Foreign Office/852 International Plebiscit Commission in Slesvig. Film 704-706.

860 Håndskriftssamlingen

XVL. Danica. Auswärtiges Amt 144. (Fotokopier)

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAA):

Lånekassen for Sønderjyllands arkiv.

Pk. 1011 Bestyrelsesmøder 1925 – 1931

Pk. 1013 Referat af bestyrelsesmøder 1919 – 1939

Pk. 1829 Mødereferater fra Lånekassens start

Pk. 1830 Breve, beretninger og bestyrelsens mødereferater

Pk. 1831 Sager vedr. Sønderjysk erhvervsudvalg. Mødereferater 1928

Pk. 1832 Regnskaber, Kroneudvalget og Lånekassens forretningsudvalg

Sønderjydske Valutaråds arkiv (Udligningskassen for Sønderjyllands arkiv.)

Pk. 368 Korrespondance m.v.

Haderslev Amt pk. 46

Sønderjyllands Kreditforenings arkiv.

Div. Papirer 1909-66

Sønderjysk Hypoteklånefonds arkiv

Pk. 514. Forhandlingsprotokoller

Nordslesvigsk Vælgerforenings arkiv.

Pk. 35. Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg 1918-20

Grænsegendarmeriets arkiv.

Pk. 2 1920-57 Grænseforhandlinger

P.A. Calløvs privatarkiv. (93)

Pk. 3, 26

H.P. Hanssens privatarkiv. (272)

Pk. 146 Korrespondancesager vedr. jordkampen

Pk. 166 Korrespondancesager vedr. H.P. Hanssens virksomhed som dansk
rigsdagsmand

Pk. 168 Korrespondancesager vedr. A/S Det sønderjyske Kompagni

J.H. Schmidts privatarkiv. (674)

Pk. 25 Sager vedr. Sønderjyllands Kreditforening

H.D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv. (395)

Pk. 7 Sager vedr. genforeningen og dens forberedelse

Chr. Ernst Christensens privatarkiv. (95)

Sager vedr. den sønderjyske Jernbanekommission

Thomas Kaufmanns privatarkiv. (383)

Pk. 8 Fællesrepræsentationen for sønderjydske Håndværk og Industri

Erhvervsarkivet, Århus (EA):

Industrirådets arkiv.

Journaler. Sønderjylland.

Lokalhistorisk Arkiv Vojens

Brd. Grams arkiv.

Pk. 11020001-0014 Forhandlingsprotokol 1930-1951

Trykte kilder:

Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 1946.

Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. Kiel 1967.

Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder. A/S. C. Maylands Bogtrykkeri. København. 1921.

Beretning om Virksomheden i Udligningskassen for de sønderjyske Landsdele. J.H. Schultz. København 1922.

Beretning afgiven af det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-1929. J.H. Schultz A/S. København. 1929.

Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening om Foreningens Virksomhed i det 20de Regnskabsaar fra 1. April 1939 til 31. Marts 1940. Haderslev 1941.

Betænkning afgiven af den sønderjyske Realkreditkommission. J.H. Schultz A/S. København 1926.

Deutsche Geschichte 1918 – 1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik. Hrsg. von Wolfgang Michalka und Gorttfried Niedhart. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main 2002.

Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft. Verhandlungen und Berichte des Unterausschusses für allgemeine Wirtschaftsstruktur (I. Unterausschuss) I. Arbeitsgruppe. Band I. Der deutschen Osten und Norden. Ausschuss zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft. E.S. Mittler & Sohn. Berlin 1930.

Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1. Zone an Dänemark. Einführungsbericht an den Enquete-Ausschuss, erstattet von dem Syndikus der Industrie- und Handelskammer, Dr. Schirmeister, Flensburg. Marts 1927.

Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethode. Zentralverlag G.m.b.h. Berlin. 1927.

Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage nach der Abtretung Nordschleswigs. Denkschrift des magistrats der Stadt Flensburg März 1928. Emil Schmidt Söhne. Flensburg.

Historisches Atlas Schleswig-Holsteins 1867 bis 1945. Wachholtz Verlag Neumünster. 2002 (Bog + cd-rom)

Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg für 1910 II. og 1919 II. Industrie- og Handelskammer zu Flensburg.

Lovtidende for Kongeriget Danmark. 1915 – 1956. J.H. Schultz A/S. København.

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20. København 1920.

Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folketinget 1918-19, 1927-28, 1933-34. J.H. Schultz A/S København.

Statistisk Tabelværk 5 række, Litra D nr 47. Danmarks vareindførsel og -udførsel i Aaret 1926. Udgivet af det statistiske departement. København. 1927.

Statistisk Aarbog 1914 – 1941. Udgivet af det statistiske departement. København.

Aviser: Hejmdal, Flensborg Avis, Sonderburger Zeitung, Flensburger Volkszeitung.

15. LITTERATUR

Adriansen, Inge (1994): *De Forenede teglværker i Egersund 1894-1994*. Historisk Samfund for Als og Sundeved. Sønderborg.

Alnor, Karl (1919): *Hvad taber Slesvig økonomisk ved en Indlemmelse i Danmark?* Kiel.

Andersen, Morten (2001): *Det nordslesvigske Valutaspørgsmål 1918 – 1920. Kronemøntens indførelse i Nordslesvig under Genforeningen*. Utrykt Historiespeciale ved Syddansk Universitet Odense.

Andersen, Morten (2002): "Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920." i *Sønderjyske Årbøger 2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Andersen, Morten (2005.1): "Regionaløkonomisk genopbygning i det slesvigske grænseområde 1919-24." i *Pluk*. September 2005. Institut for Grænseregionsforskning. Syddansk Universitet.

Andersen, Morten (2005.2): "Der wirtschaftliche Wiederaufbau des schleswigschen Grenzgebietes 1919-24." i *Grenzfriedenshefte 3/ 2005*. Grenzfriedensbund.

Andersen, Morten (2005.3): "Fødevarerforsyning i det slesvigske afstemningsområde 1918-20." i *Landbohistorisk Tidsskrift 2005:1*. Landbohistorisk selskab.

Andersen, Morten (2006): "Nationbuilding and Border Identities: The Economic Reconstruction of the Schleswig Border Region, 1919-24" i Madeleine Hurd (red.) *Borderland Identities. Territory and Belonging in Central, North and East Europe*. Centre for Baltic and East European Studies, Södertörn University College. Gondolins Förlag AB.

Anderson, Malcolm (1983): „The Political Problems of Frontier Regions“ i Malcolm Anderson (ed.) *Frontier Regions in Western Europe*. Frank Cass. s. 1 – 17.

Anderson, Malcolm (1996): *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press. Cambridge.

Askgaard, Helle (1970): *Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970*. C.A. Reitzels Forlag. København.

Askgaard, Helle (1972): *Sønderjyllands Højspændningsværk andelselskab 50 år 1922 – 1972*. Aabenraa.

Anderson, Perry (1994): "Remarks on the Modern Region Phenomenon in Western Europe" i *Den jyske Historiker Nr. 68 Regionen i Historien*. Institut for Historie. Aarhus Universitet. s. 32 – 36.

Asmus, Walter (1988): "Die verkehrs- und wirtschaftsräumliche Entwicklung Schleswig-Holsteins 1840-1914. ein Beitrag zur Industrialisierung agrarischer Räume" i Momsen (red.) *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 43 – 64.

Barth, Boris (2002): "Economic Integration in Central Europe between the Two Wars: the Czechoslovak Perspective." i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 155 – 168.

Becker-Christensen, Henrik (1984): *Dansk Mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918 – 1920*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.

Becker-Christensen, Henrik (1990): *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32 Bd. I - II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.

Becker-Christensen, Henrik (1993): *Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa

- Becker-Christensen, Henrik (1995): "Den nye Grænse" i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920 – 1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 24 – 43.
- Bessler-Worbs, Tanja (1997): *Deutsche Kulturpolitik in Nordschleswig gegenüber der deutschen Minderheit von 1920 bis 1955. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*. (upubliceret ph.d afhandling.)
- Boje, Per og Hyldtoft, Ole (1977): „Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter“ i Blom (red.) *Urbaniseringsprocessen i Norden: Det XVII nordiske historikermøde i Trondheim. Bd. 3 Industrialiseringens første fase*. s. 178-244.
- Brockstedt, Jürgen (1983): „Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Ein Überblick“ i Brockstedt (red.) *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd.5*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 19 – 78.
- Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (2001): "Borders Matter, But how?" i Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (ed.) *Borders Matter: Transboundary Regions in Contemporary Europe*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 13 – 26.
- Bucken-Knapp, Gregg, Schack, Michael and van Houtum, Henk (2001): "New Strands in Border Research?" i Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (ed.) *Borders Matter: Transboundary Regions in Contemporary Europe*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 227 – 236.
- Byskov, Jens (1924): *En ærlig Krone*. Det Schönbergske Forlag. København.
- Callø, P.A. (1922): "De økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden" i *Nationaløkonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal, Økonomi og Handel*. 1922. Nordisk Forlag. København. s. 188 – 229.
- Callø, P.A. (1923): "Den sønderjydske Valutaregulering" i *Finanstidende Februar-Marts 1923*.
- Callø, P.A. (1928): *De økonomiske Forhold i Sønderjylland*. København.
- Callø, P.A. (1938): "Den økonomiske udvikling" in Franz von Jessen (red.): *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals Historie 1900-1937. Trejde Bind 1920-1937*. C.A. Reitzels Forlag København. s. 401-429.
- Callø, P.A. (1945): *Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar*. Haderslev.
- Callø, P.A. (1949): "Nogle Kendsgerninger vedrørende Realkredit i Sønderjylland." i *Sønderjydske Årbøger II. halvbind 1949*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 239 – 253.
- Carr, William (1991): *A History of Germany 1815-1990. Fourth Edition*. Arnold. London.
- Christensen, Lorenz (1935): *Nordslesvig venter – Grænselandets økonomiske Trængsler under det danske Finansstyre*. H. Chr. Bakkes Boghandel. København.
- Christensen, L.P. (red.) (1922): *Slesvigs Delt*. Slesvigsk Forlag . Flensborg.
- Christiansen, W og Paulsen, J (1951) : *Tønder Landmandsbank 1901 – 1951*. Tønder.
- Cohn, Einar (1961): *Danske pengeforhold 1914-1936*. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Dedekam Jr., Anders (1987): *Regionaløkonomi*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Erichsen, Anne-Christine (1999): *Der Flensburger Handel zwischen Deutschland und Dänemark 1918 bis Anfang der 1920er Jahre*. Historisches Seminar der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. (Upubliceret speciale)
- Fangel, Henrik (1996): *Haderslev bys historie 1864 – 1920*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Feldman, Gerald D. (1997): *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation 1914-1924*. Oxford University Press.

Feldman, Gerald D. (ua) (1982): "Inflation und Wiederaufbau in Deutschland und Europa 1914 bis 1924. Ein Forschungsproject." i Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 1 – 24.

Fink, Troels (1953): "De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark" i *Erhvervshistorisk Aarbog 1953*. Århus. s. 100 – 106.

Fink, Troels (1955): *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920*. J.H. Schultz Forlag. København.

Fink, Troels (1979): *Da Sønderjylland blev delt Bd. I-III*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.

Fink, Troels (1995): "Den første streg på kortet – Clausen-linien" i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920 – 1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 11 – 23.

Fink, Troels (1999): *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914. Bd. I-II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.

Floto, Inga (1996): *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet.

Fode, Henrik (1995): "Erhvervsorganisationerne og genforeningen" i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920 – 1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 195 – 217.

Frandsen, Steen Bo (1991): "En nordeuropæisk handelsrepublik i 1800-tallet. Hamburg som fristad 1815-1866" i *Historie Jyske Samlinger 1991*. Jysk Selskab for Historie. Århus.

Frandsen, Steen Bo (1994): "Regionen i historien" i *Den jyske Historiker Nr. 68 Regionen i Historien..* Historisk institut. Aarhus Universitet. s. 7 – 31.

Frandsen, Steen Bo (1996): *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*. Aarhus Universitetsforlag.

Fransen, Peter m.fl. (2002): *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bd. 1*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Furdal, Kim (1999): *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Furdal, Kim (2005): "Kunstveje og jernbanefeber – to nationale anlægsprojekter i Sønderjylland" i Dragsbo (red.) *Industrielle miljøer af national interesse i Sønderjylland. Rapport til Kulturarvstyrelsen*. Sønderborg. s. 49 -63.

Gellner, Ernest (1983): *Nations and nationalism*. Blackwell. Oxford.

Gerschenkron, Alexander (1966): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A book of Essays*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.

Glud, Troels (1951): *Kreditforeningsinstitutionen i Danmark*. De danske Kreditforeninger. Rasmus Navers Forlag.

Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte (1966): *Flensburg Geschichte eine Grenzstadt*. Flensburg.

Gram-Skjoldager, Karen (2006): *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940*. Historisk Samfund for Sønderjylland.

Greve, Klaus (1987): *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd. 12*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.

- Haffner, Sebastian (2000): *En tyskers historie. Erindringer 1914 – 1933*. Gyldendal.
- Hammerich, Martin (1938): ”Jordens udstykning og nye brugs oprettelse” i Franz v. Jessen (red.) *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 3. 1920-1937*. C.A. Reitzels Forlag. København. s. 430 – 451.
- Hansen Nielsen, Leif (2005): *Ad industriens vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig*. Upubliceret Ph.d. afhandling. Syddansk Universitet.
- Hansen, Per Henning (1996): *På glidebanen til den bitre ende. Dansk bankvæsen i krise 1920-1933*. Odense Universitetsforlag.
- Hansen, Svend Aage (1977): *Økonomisk vækst i Danmark. Bd. II 1914-1975*. Akademisk forlag Universitetsforlaget i København.
- Hanssen, Björn (1997): ”Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung” i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 122*. Wachholtz verlag Neumünster. s. 410 – 438.
- Hanssen, Björn (1998): „Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region“ i Becker-Christensen (red.) *Geschichte Schleswigs*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Hanssen, H.P. (1924): *Fra krigstiden. Dagbogsoptegnelser I-II*. Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. København.
- Harsberg, Vagn (1984): *De sønderjyske Amtsråd indtil 1970*. Sønderjyllands Amtsråd. Aabenraa.
- Hauptmeyer, Carl-Hans (1994): ”Regionalhistorie i Tyskland: Problemer, metoder og anvendelsesområder” i *Den jyske Historiker Nr. 68. Regionen i Historien*. Historisk Institut. Aarhus Universitet. s. 67 – 79.
- Henning, Friedrich-Wilhelm (1993): *Das industrialisierte Deutschland 1914 bis 1992. 9.unveränderte Auflage*. Ferdinand Schöningh. Paderborn – München.
- Henningsen, Lars (1983): ”Eisengiessereien und Maschinenfabriken in Nordschleswig 1840 – 1920” i Brockstedt (red.) *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd.5*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 105 – 134.
- Hobsbawn, Eric (1994): *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*. Abacus. London.
- Holm, Poul (1994): ”Havskab og kystkulturer” i *Den jyske Historiker Nr. 68. Regionen i Historien*. Historisk institut. Aarhus Universitet. s. 37 – 50.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1980): *Die deutsche Inflation 1914 – 1923. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1986): ”Deutscher Aussenhandel und Goldzölle 1919 bis 1923.” in Feldman(red.) *Die Anpassung an die Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Hudson, Pat (1989): „The regional perspective“ i Hudson (ed.) *Regions and Industries. A perspective on the industrial revolution in Britain*. Cambridge University Press. s. 5 – 38.
- Hulegaard, Axel (1945) : *Laanekassen for Sønderjylland gennem 25 Aar. 1920-1945*. J.H. Schultz A/S. København.
- Hulegaard, Axel (1949): „Sønderjydske kroneudvalg og Lånekassen for Sønderjylland“ i *Sønderjydske Årbøger II. halvbind 1949*. Historisk samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 254 – 264.
- Hübbe, Christian (1925): *Haderslev Bank 1875 – 1925*. Haderslev.
- Hübbe, Christian (1931): „De sønderjydske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt Oplysninger om Kredit- og Pengeforhold i Sønderjylland” i *Sønderjydske Aarbøger 2. række 1931*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 1 – 87.

- Hyldtoft, Ole (1983): „Urbaniseringen i Danmark 1914 – 1970“ i *Historica IV. Foredrag ved det XVIII Nordiske historikermötet Jyväskylä 1981*. Jyväskylä.
- Iversen, Peter Kr. (1966): ”Tiden 1864-1918” i *Sønderborg bys historie Bd. II*. Sønderborg.
- Jacobsen, N.H (1975): ”Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864“ i *Sønderjyske Årbøger 1975*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 21 – 85.
- Jacobsen, N.H (1976): ”Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864 – 1920” i *Sønderjyske Årbøger 1976*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 13 – 88.
- Japsen, Gottlieb (1970): *De nordslesvigske sparekassers historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Jensen, Jørgen Steen (2002): „Sønderjyllands mønsthistorie til 1864” i *Sønderjyske årbøger 2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 7 – 60.
- Jochimsen, Hanno (1964): *Wirtschaftspolitik im Grenzland. Vergleich der deutschen und dänischen wirtschafts-politischen Massnahmen in Schleswig seit 1920, Grundlagen ihrer Orientierung und Alternativen für die Zukunft*. Verlag Anton Hain. Meisenheim am Glan.
- Johannsen, Hans Peter (1966): „Flensburgs kommunale Kulturinstitute“ i *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. s. 497 – 557.
- Johnsen, Axel (2005): *Dannevirke mænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-40*. Studiefælleforlaget ved Dansk Centralbibliotek. Flensborg.
- Just, Flemming (red.) (1984): *Arbejdsrapport om Vestjyllands Udviklingshistorie ca. 1750 – 1914*. Sydjysk Universitetsforlag. Esbjerg.
- Kaarsted, Tage (1973): *Påskekrisen 1920*. 3. oplag. Jysk selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus.
- Kaarsted, Tage (1991/2004): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd. 13. Krise og krig. 1925 – 1950*. Gyldendal. København.
- Keynes, John Maynard (1920): *The Economic Consequences of the Peace*. Macmillan and Co. Limited. London.
- Koops, Wilhelm (1993): *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Ein Landkreis zwischen Obrigkeitstaat und Diktatur. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Kossert, Andreas (2005): *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. Siedler. München.
- Kowal, Stefan (2002): „Economic Co-operation between Poland, the Former Partition States and their Successors in the Interwar Period.“ i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 143 – 154.
- Kühl, Jørgen og Ødegaard, Jens (1990): ”Danksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig” i *Sønderjyske Årbøger 1990*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 167 – 174.
- Kühl, Jørgen (2000): ”Folkeafstemninger i Europa efter Første Verdenskrig” i *Pluk. Nr. 3 2000*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Köster, Adolf (1920): *Der Kampf um Schleswig*. Verlag für Politik und Wirtschaft. Berlin.
- Lange, Ole (1991): *Jorden er ikke større... H.N. Andersen, ØK og storpolitikken 1914-37*. Gyldendal. København.

- Lange, Ulrich (red.) (2003) *Geschichte Schleswig-Holstein. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 2. auflage. Wachholtz Verlag Neumünster
- Larsen, Kai Edvard (1959): *Folkebanken for Als og Sundeved 1909 – 1. juli – 1959*. Sønderborg.
- Laursen, Karsten og Pedersen, Jørgen (1964): *The German Inflation 1918-1923*. North-Holland publishing Company Amsterdam.
- Lidegaard, Bo (2003): *Dansk Udenrigspolitik Historie 4. Overleveren 1914 – 1945*. Danmarks Nationalleksikon. Gyldendal Leksikon. København.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1994:2): "Landvolkbevægelsen i Slesvig-Holsten" i *Bol og By landbohistorisk Tidsskrift 1994:2 Bondeprotest*. Lanbohistorisk Selskab. Kerteminde. s. 66 – 77.
- Lundgreen-Nielsen, Kay (1988) "De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919." i H.C. Johansen (red.) *Om Danmarks Historie 1900-1920. Festskrift til Tage Kaarsted*. Odense Universitetsforlag.
- Luther, Tammo (2000): *Die Geschichte des Wohlfahrts- und Schulvereins für Nordschleswig e.V. (1919-1945)*. Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Bd. 56.
- Macmillan, Margaret (2002): *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. John Murray. London.
- Marckmann, Anton (2005): *Ofrene fra den store krig. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Mendels, Franklin F (1972): "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process" i *The Journal of Economic History*. V. XXXII. March 1972. Nr .1. s. 241 – 261.
- Momsen, Ingwer E., Eckart Dege, Ulrich Lange (red.): *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945*. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Wachholtz Verlag Neumünster.
- Monrad-Møller, Anders (1995): "Toldkontrol og grænsebevogtning" i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920 – 1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 44 - 64.
- Murdock, Caitlin (2002): "From Border Region to State Boundary: the Saxon-Bohemian Border from 1900 to 1938" I Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 169 – 180.
- Mørch, Søren (1996): *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*. Gyldendal. København.
- Möller, Horst (1984): *Parlamentarismus in Preussen 1919 – 1932*. Droste Verlag Düsseldorf.
- Newman, David (2004): *Can we construct a Theory of Borders?* Keynote paper presented at the International Conferences on: Crossing Borders, Histories, Theories, and identities. Centre for Cross Border Studies, University of Glamorgan, Wales, UK, 2nd- 4th December 2004.
- Nissen, Mogens R. (2005): *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Lindhardt og Ringhof.
- Noack, Johan Peter (1989): *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. Bd. I-II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Oldetop, Henning (1906): *Topographie des Herzogtums Schleswig*. Kiel.
- Olsen, Erling og Hoffmeyer, Erik (1968): *Dansk Pengehistorie 1914-1960*. Danmarks Nationalbank, København.
- Osmond, Jonathan (1982): "German Peasant Farmers in War and Inflation 1914-1924: Stability or Stagnation?" i Feldman (ed.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 289 – 307.

- Pedersen, Ole Karup (1970): *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*. Københavns Universitet institut for samtidshistorie og statskundskab. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Pohl, Karl Heinrich (2003): "Im Spannungsfeld zwischen Landes- und Regionalgeschichte. Einige einführende Überlegungen" i Witt (hsg): *Im Spannungsfeld zwischen Regional- und Landesgeschichte. Vorträge eines Regionalsymposiums im Landesarchiv Schleswig-Holstein*. Schleswig 2003.
- Pollard, Sidney (1973): „Industrialization and the European Economy“ i *Economic History Review* 26. s. 636 – 648.
- Pollard, Sidney (ed.) (1980): *Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. (Einleitung s. 11 – 21)
- Pollard, Sidney (1981): *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*. Oxford University Press.
- Porskrog Rasmussen, Carsten (1992): *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920 – 1990*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Rasmussen, Troels (1996): *Den dansk-tyske traktat 1922. Den praktiske ordning af den nye grænse mellem Danmark og Tyskland*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Refslund Poulsen, Marten (1957): *Erindringer. Anden del. Genforeningen i Nordslesvig*. Det danske Forlag. København.
- Refslund Thomsen, Kresten (1926): „Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen“ i *Sønderjydske Aarbøger 1926*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 78 – 115.
- Rerup, Lorenz (1982): *Slesvig og Holsten – efter 1830*. Politikens Forlag. København.
- Rietzler, Rudolf (1982): *Kampf in der Nordmark. Das Aufkommen der Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein 1919-1928*. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 4. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Roidl, Angelika (1994): *Die "Osthilfe" unter der Regierung der Reichkanzler Müller und Brüning*. Eurotrans-Verlag. Weiden und Regensburg.
- Ruck, Michael (1993): "Vom Scheitern der Sozialpartnerschaft nach dem Ersten Weltkrieg. Die deutsche Aussenhandelskontrolle 1919-1923" i Schönhoven/Staritz (Hrsg.) *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Bund-verlag. Köln.
- Salmon, Patrick (1997): *Scandinavia and the great powers 1890 – 1940*. Cambridge University Press.
- Salomon, Kim (1980): *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*. Gyldendal. København.
- Schack, Otto Didrik (1970): *Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49*. Gyldendal. København.
- Scharff, Alexander (1955): *Schleswig-Holstein in der Europäischen und Nordischen Geschichte*. Ferdinand Hirt, Kiel.
- Schlaber, Gerret L. (2006): *Hertugdømmet Slesvigs forvaltningshistorie indtil 1864*. Upubliceret manuskript. Udkommer ved Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg.
- Schröder, Hans-Jürgen (1982): "Die politische Bedeutung der deutschen Handelspolitik nach dem Ersten Weltkrieg." in Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 235 - 251.
- Schulze, Hagen (1977): *Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung. Eine Biographie*. Propyläen Verlag. Berlin.

Schultz Hansen, Hans (1994): *Det sønderjyske Landbrugs historie 1830 – 1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Schultz Hansen, Hans (1994:2) ”De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden” i *Bol og By Landbohistorisk Tidsskrift 1994:2 Bondeprotest*. Landbohistorisk Selskab. Kerteminde.

Schultz, Hansen, Hans (1997): ”Schleswigsche Identität in den 1840er Jahren – ein historischer Begriff wird aktuell” i *Grenzfriedenshefte 4. Dezember 1997*. Grenzfriedensbund. Flensburg.

Schultz Hansen, Hans (2002): *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Schultz, Helga: (2002): ”Self-determination and Economic Interest: Border Drawing after the World Wars” i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 109 – 124.

Schütt, Hans-Friedrich und John, Siegfried: (1964): *Geschichte der Industrie und Handelskammer zu Flensburg 1870-1960*. Industrie- und Handelskammer zu Flensburg.

Schwabe, Klaus (1998): ”Germany’s Peace Aims and the Domestic and International Constraints” i Feldman/Boemeke/Glaser (ed.) *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Cambridge University Press.

Sjøqvist, Viggo (1966): *Danmarks udenrigspolitik 1933 – 40*. Gyldendal. København.

Skonberg, John (1978): ”Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929” in *Erhvervshistorisk Aarvog 1978*. Aarhus.

Stegmann, Dirk (1974): ”Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/5-1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen“ i Mommsen/Petzine/Weisbrod (ed.): *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*. Droste Verlag Düsseldorf.

Stemann, P. Chr. (1924-25): „Nogle Bemærkninger vedrørende de økonomiske Forhold i de sønderjyske Landsdele i Tiden efter Kronemøntens Indførelse i disse I - II“ i *Sønderjysk Månedsskrift 1. Aargang 1924 – 1925*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 17 – 24 og 33 – 40.

Strachan, Hew (2001): *The First World War. Vol. I. To Arms*. Oxford University Press.

Strachan, Hew (2003): *The First World War. A new Illustrated History*. Simon & Schuster. London.

Svendsen, Nicolai og Thorsen, Svend (udg.) (1935): *Paa vej til Danmark. Livsbilleder fra Sønderjylland i Overgangsaaarene 1918-20*. G.E.C. Gads Forlag. København.

Sørensen, Kaj (2003): „Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920“ i *Sønderjyske Årbøger 2003*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Sørensen, Niels Arne (2005): *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. Gads Forlag.

Szejnmann, Claus-Christian W. (2003): ”Landesgeschichte versus Regionalgeschichte? Konflikte, Gefahren und Möglichkeiten am Beispiel Sachsens im 20. Jahrhundert“ i Witt (hsg): *Im Spannungsfeld zwischen Regional- und Landesgeschichte. Vorträge eines Regionalsymposiums im Landesarchiv Schleswig-Holstein*. Schleswig 2003.

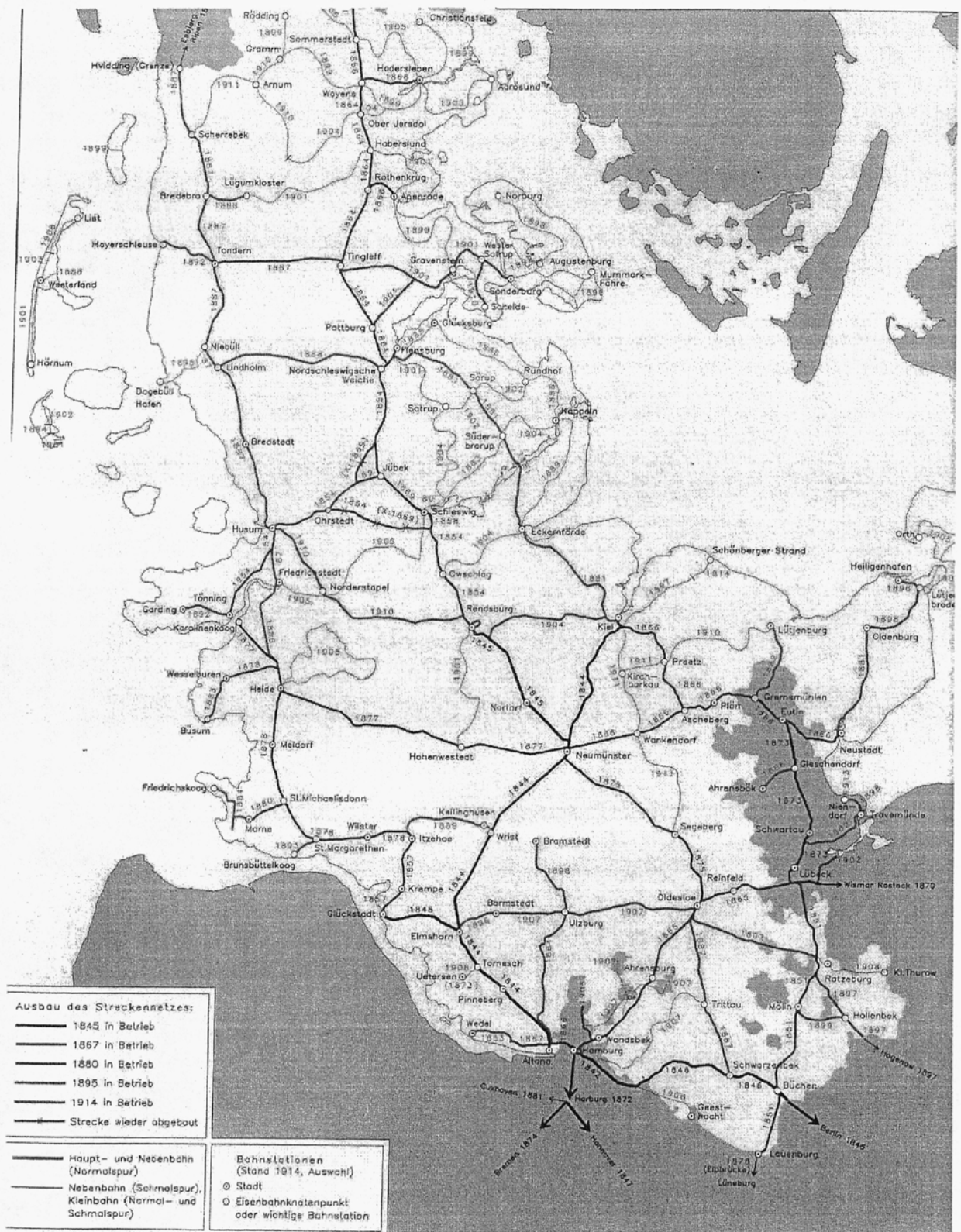
Thomassen, Jesper (2005): ”Fra markedsby til servicecenter” i Adriansen/Dragsbo (red.): *Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver*. Museet på Sønderborg Slot & Historisk Samfund for Als og Sundeved.

Thomsen, Inge og Thorsen, Svend (udg.) (1933): *De fire onde Aar. Dagligt Liv i Sønderjylland under Verdenskrigen*. G.E.C. Gads Forlag. København.

Thomsen, Niels (1991): *Industri Stat og Samfund 1870 – 1939. Dansk industri efter 1870 Bd. 3*. Odense Universitetsforlag.

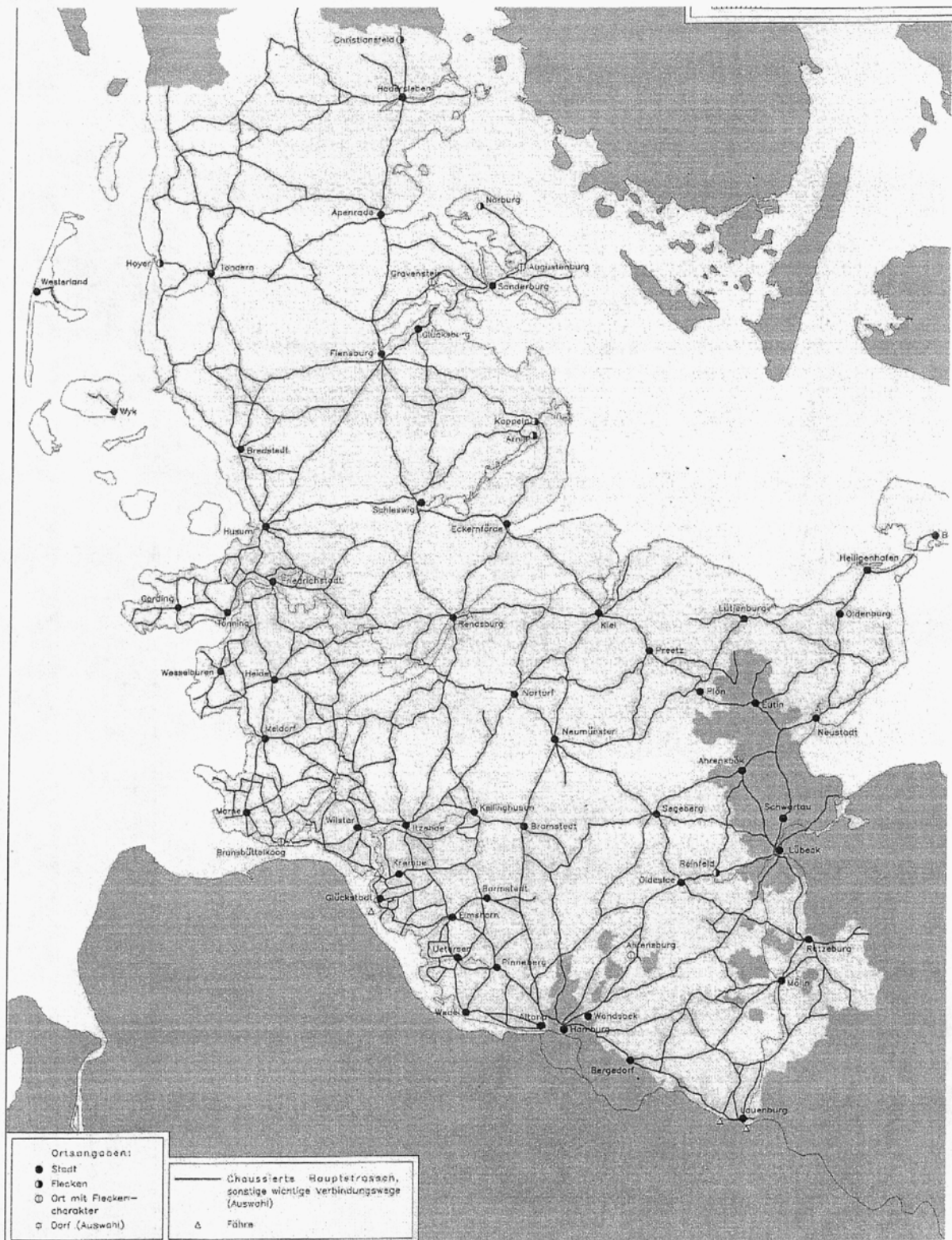
- Thorsen, Svend (1970): *Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter Genforeningen 1920*. J.H. Schultz Forlag. København.
- Tomaszewski, Jerzy (2002): "Economic Consequences of the new Eastern Borders and the Polish Economy between the Two World Wars." i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 125 – 142.
- Tägil, Sven (1970): *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939*. Svenska Bokförlaget. Lund.
- Tägil, Sven (1983): „The Ouestion of Border Regions in Western Europe: An Historical Background.“ i Malcolm Anderson (ed.) *Frontier Regions in Western Europe*. Frank Cass. s. 18 – 33.
- v. Jessen, Franz (red.) (1938): *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 2-3. 1918-1920 og 1920- 1937*. C.A. Reitzels Forlag. København.
- Wehler, Hans-Ulrich (2003): *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949*. C.H.Beck. Berlin.
- Weigand, Karl (1966): I. *Stadt-Umlandverflechtungen und Einzugsbereiche der Grenzstadt Flensburg und andere zentraler Orte im nördlichen Landesteil Schleswig*. Geographischen Institut der Universität Kiel.
- Weigand, Karl (1966): „Flensburg als zentraler Ort. Die wirtschaftliche Ausstrahlungskraft Flensburgs auf sein Hinterland in der Vergangenheit und in der Gegenwart“ i *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. s. 477 – 495.
- Westh, Thork. Claudi (1943): „Nye Sønderjydske Landbohjem“ i Petersen (red.) *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942*. Dagbladet Dannevirke og Sprogforeningen. Haderslev. s. 208 – 222.
- Winkler, Heinrich August (1998): *Weimar 1918 – 1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. C.H. Beck. Berlin
- Witt, Peter-Christian (1982): „Staatliche Wirtschaftspolitik in Deutschland 1918-1923: Entwicklung und Zerstörung einer modernen wirtschaftspolitischen Strategie“ i Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Østergaard Schultz, Anette (1996): *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Østergård, Uffe (2001): *Europas Ansigter*. Rosinante Paperbacks. København.

Bilag 1. Jernbanenettet i Slesvig-Holsten 1914.

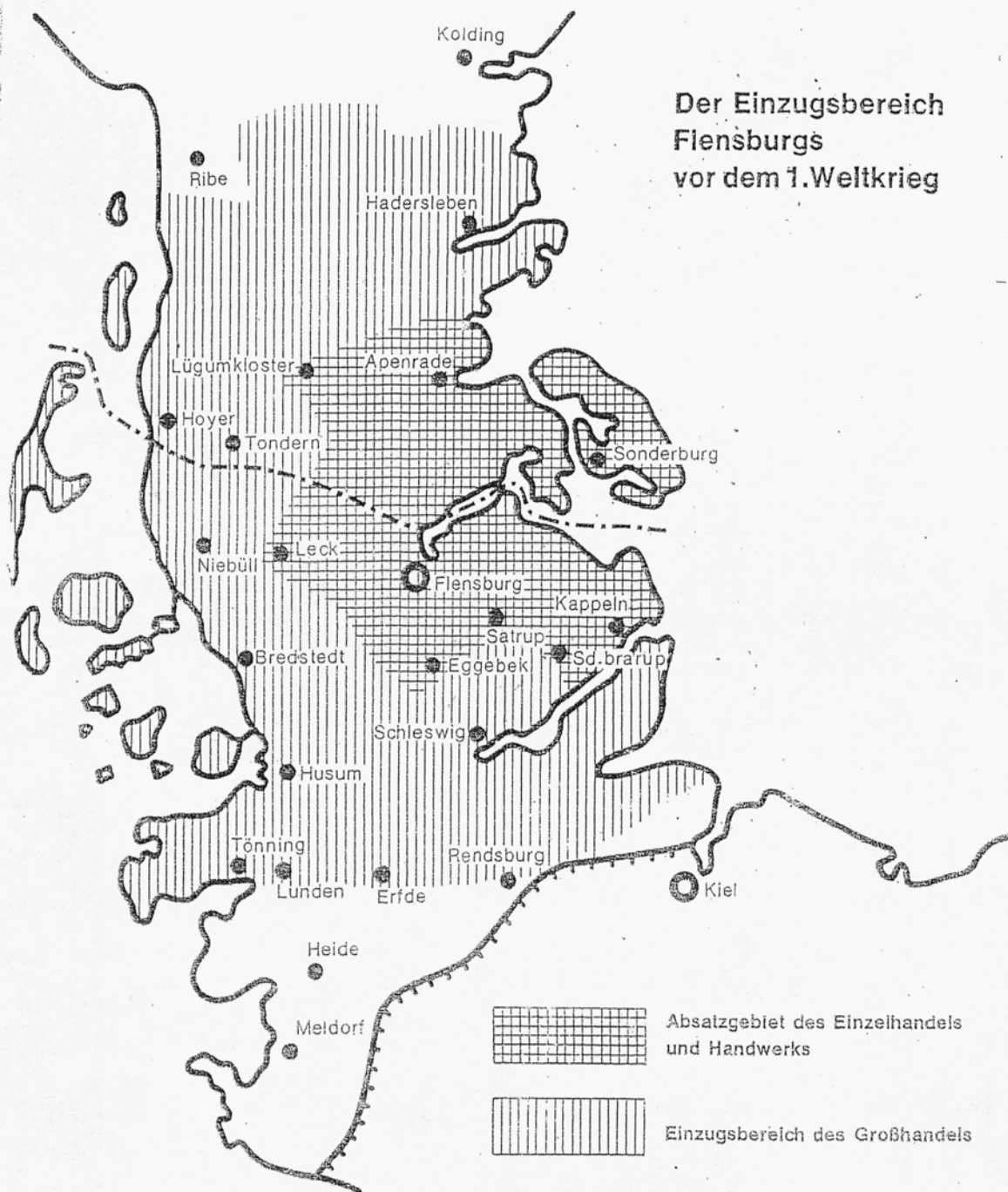
Kilde: Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 25. (1995)

Bilag 2. Chaussévejnettet i Slesvig-Holsten 1914

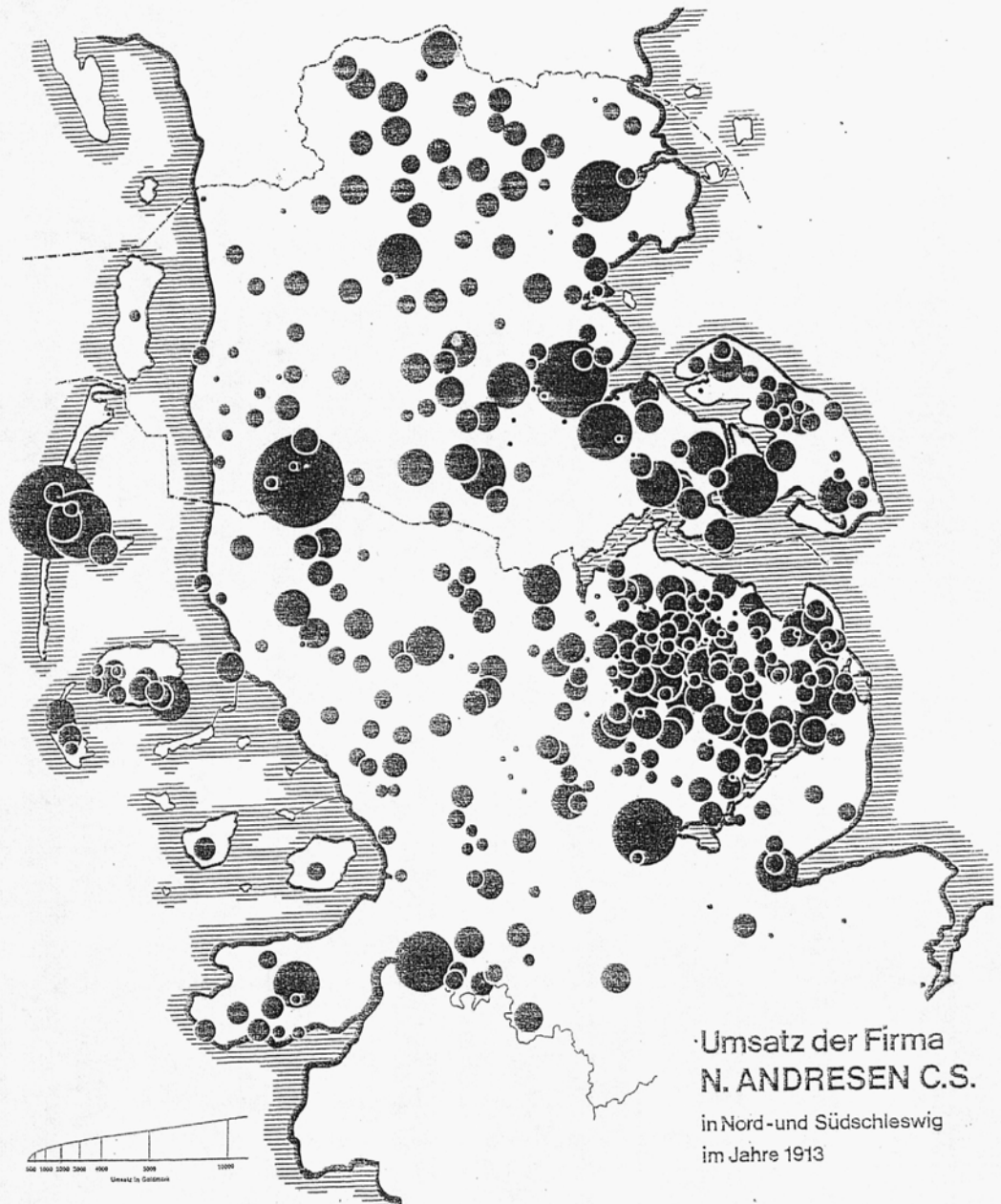
Kilde: Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 25. (1995)

Bilag 3. Flensborgs opland 1913 (Kilde: Weigand (1966) I.)

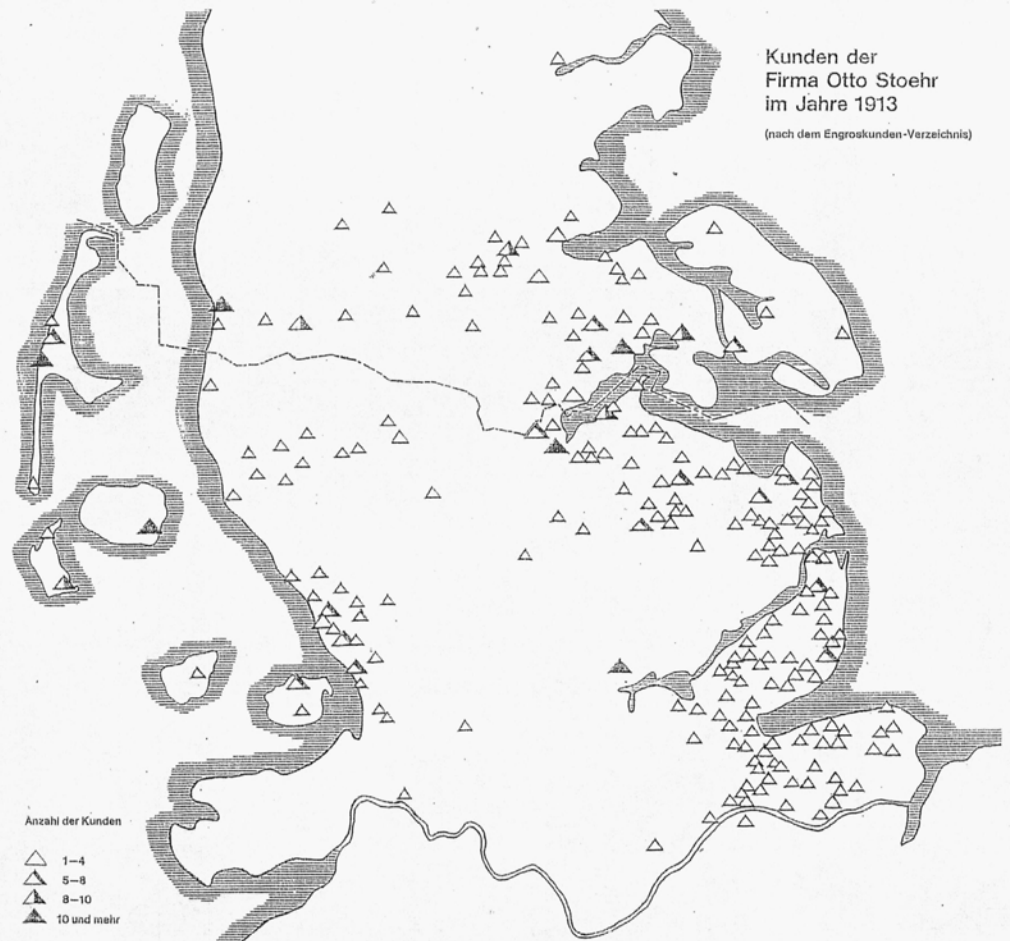

Der Einzugsbereich
Flensborgs
vor dem 1. Weltkrieg

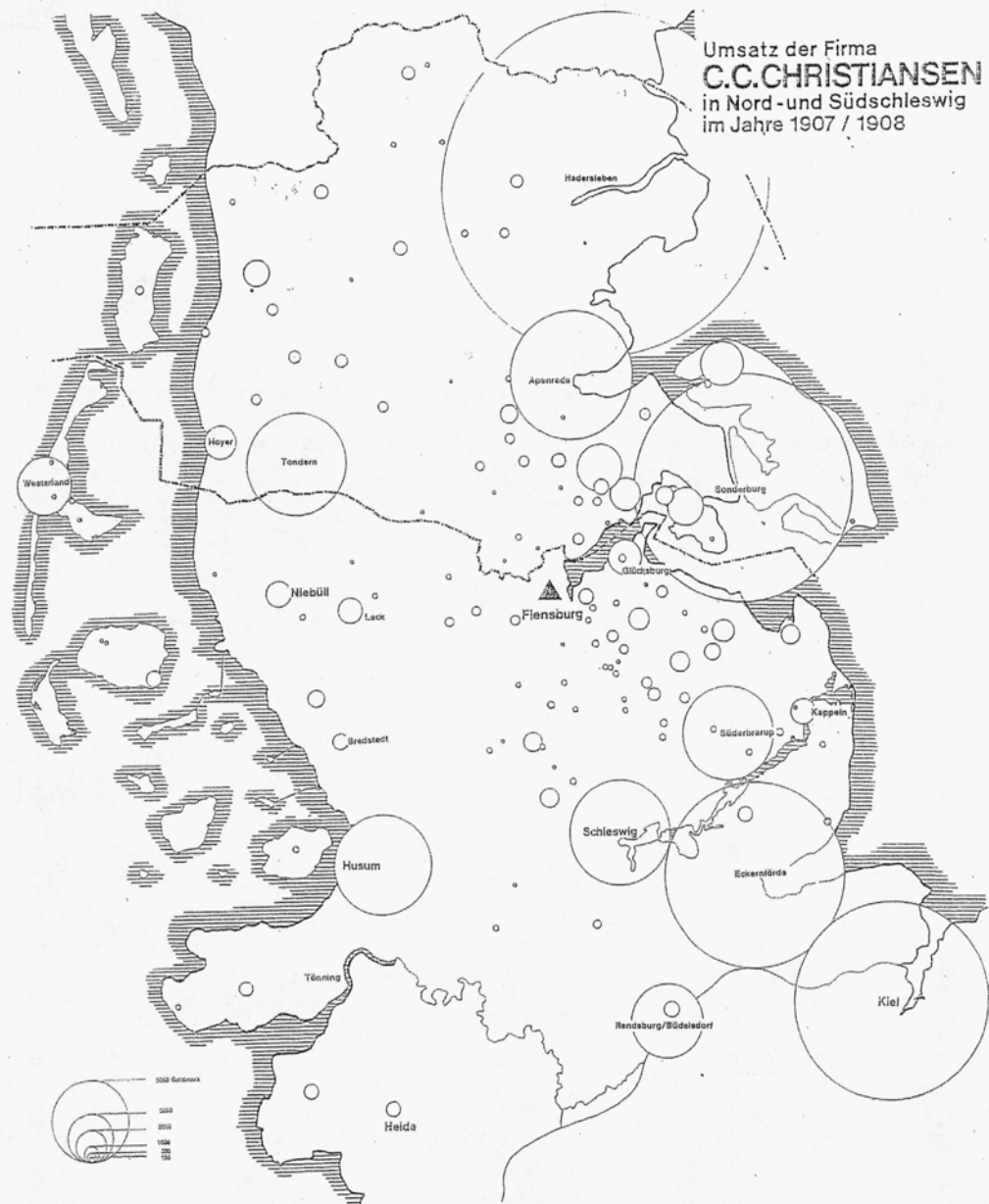
Bilag 4. (Kilde: Weigand (1966) I.)

Bilag 5. (Kilde: Weigand (1966) I.)

Bilag 6. (Kilde: Weigand (1966) I.)

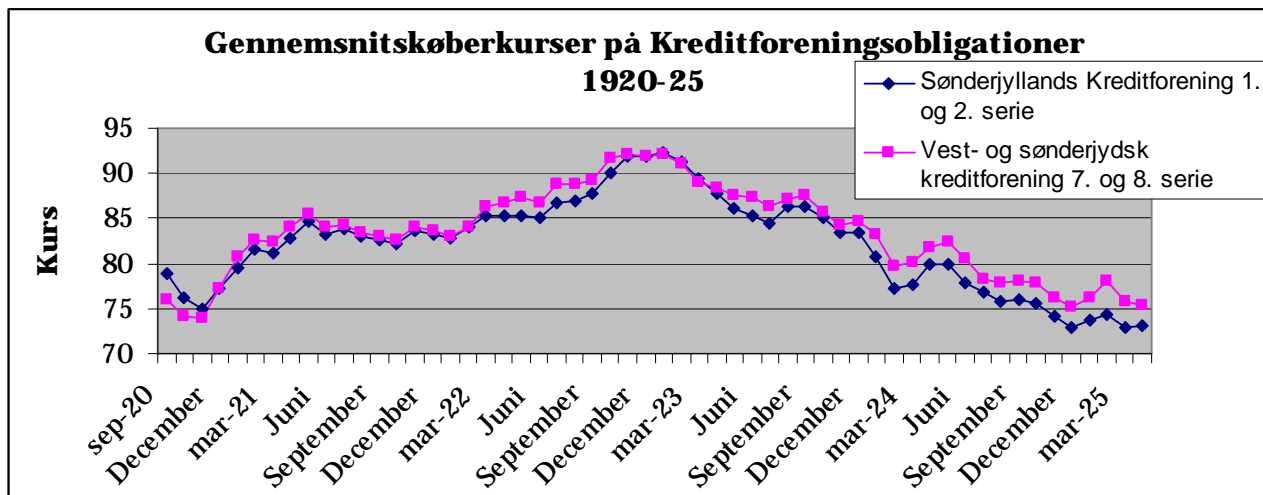

Bilag 7.

Fordeling efter Køn og Erhverv af de Andragere i de sønderjydske Landsdele, der har faaet bevilget Erstatning af Udligningskassen.				
	Erhverv	Mænd	Kvinder	I alt
1	Gaardejere, Forpagtere, Gartnere o.l.	295	28	323
2	Bolsmænd, Husmænd o.l.	312	52	364
3	Tjenesteydende ved Landbrug	741	5	746
4	Landbrugere uden nærmere Angivelse	889	4	893
5	Selvst. Haandværkere og Industridrivende	1.166	30	1.196
6	Haandværkssvende, faglærte Arbejdere	980	528	1.508
7	Selvst. Handlende, Gæstgivere, Vognmænd	579	92	671
8	Agenter, Butiks- og Kontorpersonale o.l.	276	101	377
9	Kuske, Bude o.l.	77	4	81
10	Skibsførere, Styrmand m.v.	112	-	112
11	Søfolk og Fiskere	235	-	235
12	Overordnede Funktionærer o.l.	328	123	451
13	Kontorpersonale o.l.	38	12	50
14	Underordnede Funktionærer o.l.	359	63	422
15	Arbejdere (Jernbane-A) o.l.	111	-	111
16	Arbejdere i privat Virksomhed	2.283	338	2.621
17	Husgerningstyende	1	2.079	2.080
18	Rentiers, Kapitalister	1.503	621	2.124
19	Pensionister	157	47	204
20	Aftægtsnydere	756	329	1.085
21	Børn (udskiftede Arvinger)	185	210	395
22	Andre (herunder Enker u. nærmere ang.)	452	4.331	4.783
	I alt	11.835	8.997	20.832

Tabel 1. Kilde: Beretning om virksomheden i Udligningskassen s. 30.

Bilag 8.

Figur. 1. Kilde: P.A. Callø (1945) s. 76 -77 og 100.

Sønderjyllands Kreditforening I. serie 31.8.1920 - 30.9.1922					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	749	38%	13.548.200	42%
	Byejendomme	257	13%	2.655.900	8%
Aabenraa	Landejendomme	431	22%	7.074.900	22%
	Byejendomme	90	5%	1.064.800	3%
Sønderborg	Landejendomme	185	9%	4.220.700	13%
	Byejendomme	99	5%	1.356.800	4%
Tønder	Landejendomme	146	7%	2.313.900	7%
	Byejendomme	37	2%	295.200	1%
I alt	Landejendomme	1.511	76%	27.157.700	83%
	Byejendomme	483	24%	5.372.700	17%
Samlet		1.994		32.530.400	

Tabel 2. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Bilag 9.

Sønderjyllands Kreditforening II. serie 20.12.1922 - 16.12.1933					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	296	29%	4.576.600	32%
	Byejendomme	112	11%	878.500	6%
Aabenraa	Landejendomme	239	23%	3.246.600	23%
	Byejendomme	51	5%	507.700	4%
Sønderborg	Landejendomme	126	12%	2.693.300	19%
	Byejendomme	54	5%	510.400	4%
Tønder	Landejendomme	85	8%	1.239.800	9%
	Byejendomme	61	6%	684.200	5%
I alt	Landejendomme	746	73%	11.756.300	82%
	Byejendomme	278	27%	2.580.800	18%
Samlet		1.024		14.337.100	

Tabel 3. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Sønderjyllands Kreditforening III. Serie 30.6.1925 - 30.5.1930.					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	314	32%	4.278.700	30%
	Byejendomme	149	15%	1.238.800	9%
Aabenraa	Landejendomme	198	20%	3.009.600	21%
	Byejendomme	27	3%	376.100	3%
Sønderborg	Landejendomme	113	12%	2.654.500	19%
	Byejendomme	57	6%	471.700	3%
Tønder	Landejendomme	93	10%	1.813.600	13%
	Byejendomme	26	3%	286.000	2%
I alt	Landejendomme	718	73%	11.756.400	83%
	Byejendomme	259	27%	2.372.600	17%
Samlet		977		14.129.000	

Tabel 4. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Sønderjyllands Kreditforening IV. Serie 9.8.1928 - 16.12.1933.					
Panternes beliggenhed (Kun landejendomme)		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev		88	27%	1.471.800	24%
Aabenraa		120	36%	2.039.800	33%
Sønderborg		85	26%	2.023.600	33%
Tønder		36	11%	631.980	10%
I alt		329		6.167.180	

Tabel 5. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941.

Bilag 10.

Gennemsnitskøberkurser på Kreditforeningsobligationer 1925-30			
År	Sønderjyllands Kreditforening 2. serie	Sønderjyllands Kreditforening 3. serie ¹	Vest- og Sønderjysk kreditforening 8. serie.
1925 (Juli-Dec.)	78,88	82,67	81,42
1926	78,06	81,67	78,56
1927	80,94	84,1	81,48
1928	84	86,92	85,71
1929	86,13	88,04	86,69
1930 (Jan.-Maj)	89,45	91,85	89,45

Tabel 6. Kilde: Callø (1945) s. 137 1. Statsgaranteret rentefkast.

Markkursen noteret på Berlin børs 1925 - 1934

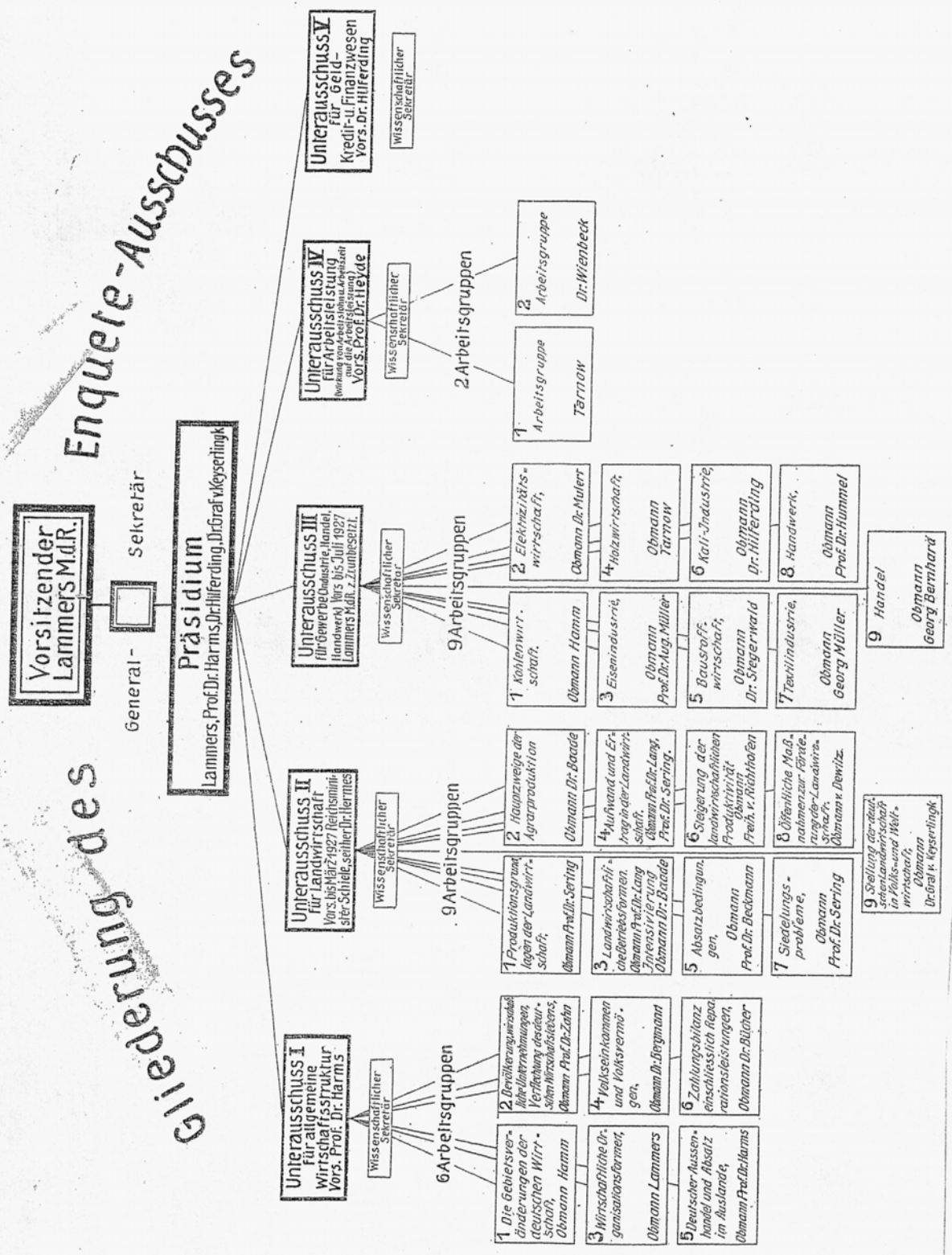
Kr. pr. 100 mk. Månedlig gennemsnit.

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Januar	133,81	96,08	89,00	89,03	89,18	89,33	89,04	125,67	140,95	166,60
Februar	133,75	93,93	89,01	89,18	89,08	89,29	88,96	125,19	156,73	172,95
Marts	131,84	91,25	89,04	89,30	89,09	89,20	89,10	120,04	155,70	174,71
April	129,19	91,06	88,91	89,23	88,99	89,23	89,11	116,09	153,18	172,29
Maj	126,72	90,91	88,84	89,26	89,24	89,27	89,00	119,01	156,26	173,47
Juni	124,48	89,93	88,72	89,22	89,57	89,22	88,74	123,35	156,32	170,72
Juli	112,03	89,88	88,88	89,31	89,49	89,16	88,71	129,21	160,08	171,28
August	102,18	89,76	88,90	89,33	89,50	89,18	88,95	132,71	162,40	174,81
September	97,15	89,76	88,98	89,42	89,48	88,94	90,67	135,22	169,77	180,54
Oktober	96,94	89,64	89,12	89,39	89,31	89,04	106,32	140,06	169,68	183,38
November	95,83	89,29	89,13	89,44	89,35	89,18	114,36	140,46	166,00	180,19
December	95,87	89,38	89,15	89,36	89,31	89,24	124,36	140,95	162,92	180,75
Årsgennemsnit	114,98	90,91	88,97	89,33	89,30	89,19	95,61	129,00	159,17	175,14

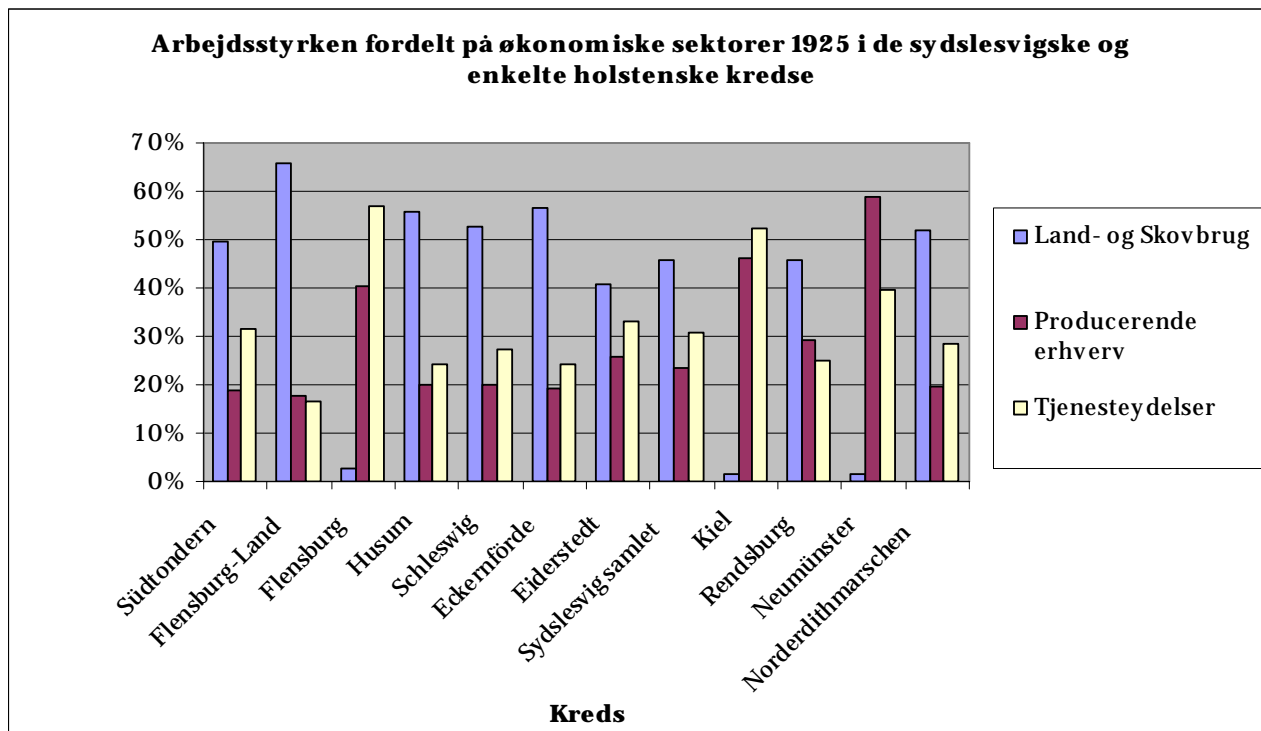
Tabel 7. Kilde: Statistisk Aarbog 1925-1935.

Bilag 11. Enquete-udvalgets organisation.

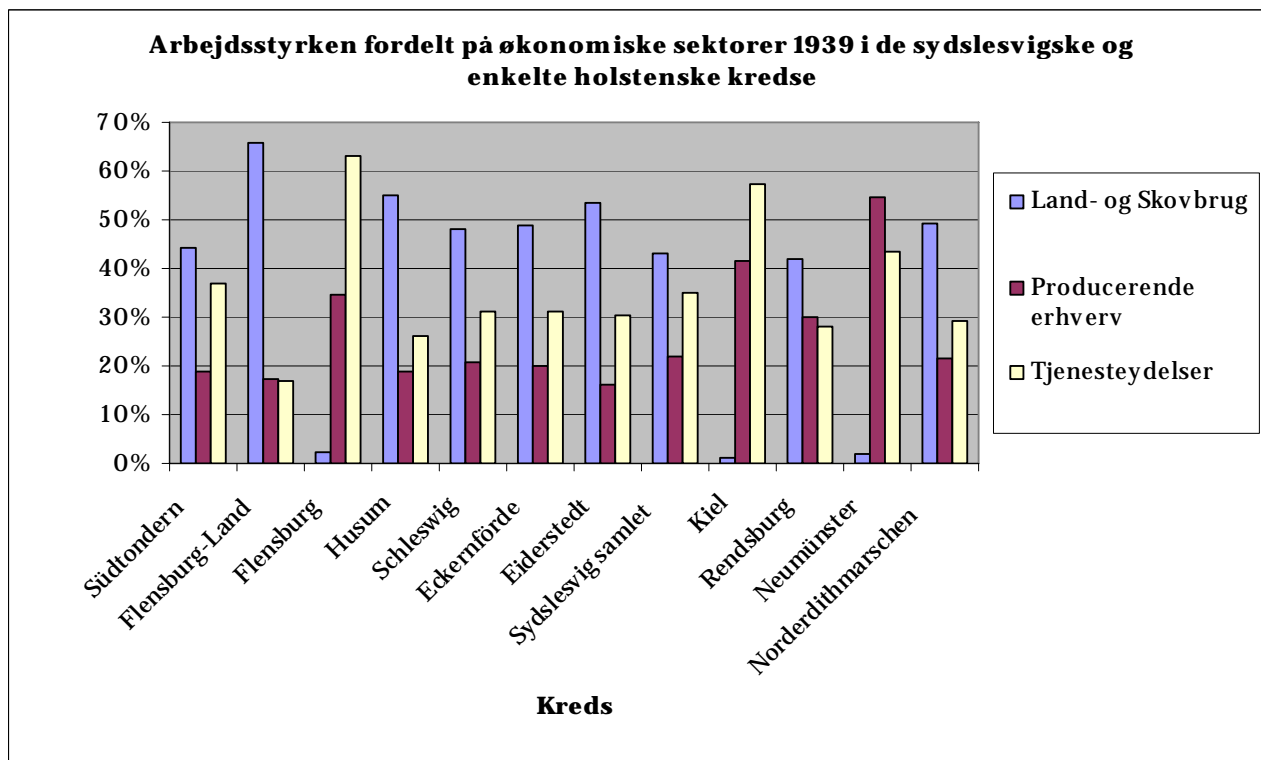
(Kilde: Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethode. Zentralverlag G.m.b.h. Berlin. 1927)

Bilag 12.

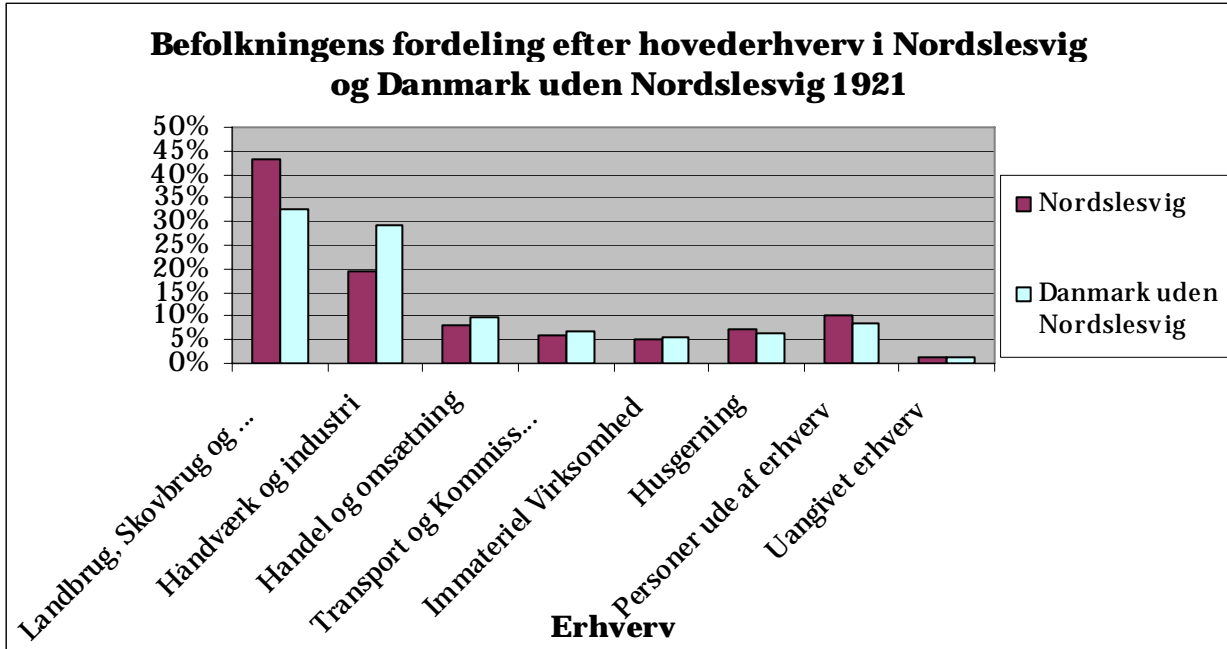

Figur 2. Kilde: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)

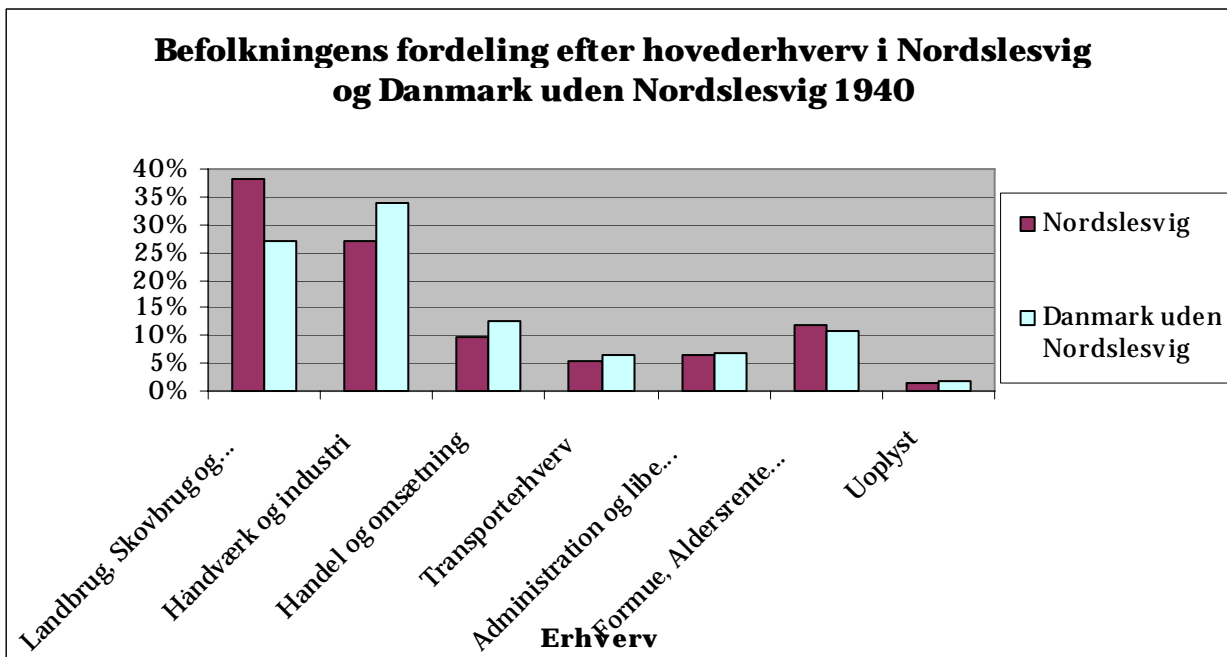

Figur 3. Kilde: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)

Bilag 13.

Figur 4. Kilde: Statistisk Aarbog 1922.

Figur 5. Kilde: Statistisk Aarbog 1941 .